

ЮРІЕН ГАБЕРМАС

13

Р-12

**СТРУКТУРНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ
У СФЕРІ
ВІДКРИТОСТІ**

404479

1-к/с

Центр
українських
досліджень
Львівського
національного
університету
ім. І. Франка

ЛЬВІВ, 2000

**JÜRGEN
HABERMAS**

**STRUKTURWANDEL
DER
ÖFFENTLICHKEIT**

**UNTERSUCHUNGEN
ZU EINER KATEGORIE
DER BÜRGERLICHEN
GESELLSCHAFT**

**ЮРГЕН
ГАБЕРМАС**

**СТРУКТУРНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ
У СФЕРІ
ВІДКРИТОСТІ:**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
КАТЕГОРІЇ
ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО**

Переклад з німецької

Анатолій ОНИШКО

**Сумський державний
університет
БІБЛІОТЕКА**

Редактор
Мирослава ПРИХОДА

Художньо-технічний редактор
Андрій КІСЬ

Прокт обкладинки
Соломія ЛОБОДА

Коректори
Галина ШЕВЧУК,
Зоряна РИБЧИНСЬКА

**Sponsored by the OSI-Zug Foundation
with the contribution of the Center for Publishing
Development of the Open Society Institute - Budapest
and the International Renaissance Foundation - Kyiv.**

**Це видання підтримане фондом «OSI-Zug»
спільно з Центром видавничого розвитку
Інституту відкритого суспільства (Будапешт)
та Міжнародним Фондом «Відродження» (Київ).**

*Видання здійснено за підтримки
німецького фонду Inter Nationes*

*Die Herausgabe dieses Werkes wurde aus Mitteln
von Inter Nationes, Bonn, gefördert*

© Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1962, 1990

© Літопис, 2000

© Анатолій Онишко, український переклад, 2000

© Соломія Лобода, прокт обкладинки, 2000

*Вольфгангові Абендроту
з вдячністю*

<i>ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРЕВИДАННЯ 1990 РОКУ</i>	9
I. Виникнення і концепція громадянської відкритості	10
II. Структурні перетворення суспільної відкритості – три ревізії.....	18
III. Зміна теоретичних меж.....	27
IV. Цивілізоване суспільство або політична громадянська відкритість	37

<i>ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАВАННЯ</i>	42
---	----

I. ВСТУП

ПРОПЕДЕВТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЯВИЩА ГРОМАДЯНСЬКА ВІДКРИТІСТЬ

§ 1. Постановка питання.....	44
§ 2. До різновиду репрезентативна відкритість.....	48
Екскурс: Кінець репрезентативної відкритості на прикладі Вільгельма Майстера.....	56
§ 3. До генези громадянської відкритості.....	58

II. СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ВІДКРИТОСТІ

§ 4. Основні засади.....	71
§ 5. Громадські інституції.....	75
§ 6. Громадянська сім'я та інституціонування співмірної з публікою приватності.....	89
§ 7. Літературне у стосунку до політичної відкритості.....	97

III. ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ВІДКРИТОСТІ

§ 8. Англійська модель розвитку.....	102
§ 9. Континентальні варіанти.....	112
§ 10. Громадянське суспільство як сфера приватної автономії: приватне право і лібералізований ринок.....	119
§ 11. Суперечливе інституціонування відкритості в громадянській правовій державі.....	125

IV. ГРОМАДЯНСЬКА ВІДКРИТІСТЬ – ІДЕЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ

§ 12. Public opinion – opinion publique – öffentlicheffentliche Meinung: до передісторії топосу.....	136
§ 13. Публіцистика як принцип опосередкування політики і моралі (Кант).....	151
§ 14. До діалектики відкритості (Гегель і Маркс).....	166
§ 15. Суперечливе розуміння відкритості у теорії лібералізму (Джон Стюарт Мілль та Алексіс де Токвілля).....	177

V. СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ВІДКРИТОСТІ

§ 16. Тенденції обмеження відкритої сфери приватним простором.....	190
§ 17. Поляризація соціальної та інтимної сфер.....	201
§ 18. Від публіки культурологічного резонерства до публіки культурницького споживацтва.....	209
§ 19. Згладжені обриси: напрям перебігу розпаду громадянської відкритості.....	226

VI. ЗМІНА ПОЛІТИЧНИХ ФУНКЦІЙ ВІДКРИТОСТІ

§ 20. Від журналізму приватних осіб як літераторів до громадської служби з надання послуг засобами масової інформації – вербування як функція відкритості.....	232
§ 21. Перелаштований принцип публіцистики.....	247
§ 22. Підтасована відкритість та кулуарна чи кабінетна думка – поведінка населення на виборах.....	265
§ 23. Політична відкритість у процесі соціально-державної трансформації ліберальної правової держави.....	276

VII. ДО ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКА ДУМКА»

§ 24. Громадська думка як державно-правова фікція – і соціально-психологічне розкриття цього явища.....	291
§ 25. Спроба соціологічного з'ясування.....	299

ЛІТЕРАТУРА..... 306

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ..... 316

Содержание 1-го тома 19

История 20

1. Введение 21

2. История возникновения 22

3. Развитие 23

4. Современное состояние 24

5. Заключение 25

6. Литература 26

7. Приложение 27

8. Заключение 28

9. Литература 29

10. Приложение 30

11. Заключение 31

12. Литература 32

13. Приложение 33

14. Заключение 34

15. Литература 35

16. Приложение 36

17. Заключение 37

18. Литература 38

19. Приложение 39

20. Заключение 40

21. Литература 41

22. Приложение 42

23. Заключение 43

24. Литература 44

25. Приложение 45

26. Заключение 46

27. Литература 47

28. Приложение 48

29. Заключение 49

30. Литература 50

31. Приложение 51

32. Заключение 52

33. Литература 53

34. Приложение 54

35. Заключение 55

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРЕВИДАННЯ 1990 РОКУ

Потреба перевидати цю книжку постала через побічну спонукку. Служба реалізації видавництва «Люхтерганд», яка в гідний подяки спосіб розповсюджувала мої перші книжки, змусила мене змінити видавця.

Вперше майже за тридцять років перечитуючи книжку, я відчував спокусу вносити зміни, викреслювати і доповнювати, і все виразніше усвідомлював, що це неможливо: вже перша спроба змусила б мене дійти висновку, що я не зможу подати усієї книжки в якійсь новій, сучаснішій редакції. Це вимагало б перенапруження сил автора, який за цей час встиг зацікавитися іншими речами й не тримав себе в потоці доволі розгалуженої дослідницької літератури. Ще тоді, коли я взявся за цю працю, вона постала із синтезу далеких від вичерпності витягів із багатьох дисциплін.

Дві причини могли б служити виправданням для рішення явити світові вже повністю замовлений 17-й наклад у незмінному вигляді. З одного боку, це постійний попит на видання, що вже здобуло права такого собі посібника в різних навчальних програмах; а з іншого – актуальність, якої на наших очах надала структурним перетворенням у сфері суспільної відкритості¹ революція, що надолужувала згаяне в Центральній та Східній Європі. Про актуальність цієї теми, перспективність її розгляду свідчить ще й визнання цієї книжки в США, де її англійський переклад², також як надолуження, вийшов лише вгорік³.

Вихід нового накладу мені б хотілося використати як нагоду для коментарів, що не так мали б перекинути міст через відстань у ціле людське життя, як наголосити на цій часовій відстані. Від часу роботи над книжкою (кінець 1950- початок 60-х) змінилися пошуки та теоретична постановка проблем; змінився від днів Аденауєрового врядування, що добігало свого кінця, позанауковий контекст часово-історичних обривів життєвого досвіду, розширюючи перспективи соціально-науковими працями; зазнала змін, зрештою,

¹ Habermas J. *Die nachholende Revolution (Надолужувана революція)*. Frankfurt am Main, 1990

² *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Boston: MIT Press, 1989.

³ З цієї нагоди у вересні 1989 року в університеті Північної Кароліни в Чепел Голл відбулася жвава і надзвичайно повчальна для мене конференція, де крім соціологів, політологів та філософів брали участь також історики, літературознавці, фахівці з інформатики та антропологи. Дякую учасникам за свіжі стимули.

моя теорія, звичайно, менше у найголовніших засадах, ніж у їхній комплексності. Після того, як у головній тематиці я визначив для себе перші, звичайно, тільки поверхові контури, хотілося б ті зміни відновити в пам'яті принаймні ілюстративно – щоб позначити стилістику для подальших студій. Я дотримуюся такої побудови книжки: насамперед торкаюся історичного зародження і концептування громадянської суспільної відкритості (розділи I–III), відтак структурних перетворень у сфері громадянської відкритості, причому з двох точок зору: як соціально-державних трансформацій, так і змін комунікативних структур через засоби масової інформації (розділи V і VI). Далі виокремлюю теоретичні перспективи втілення та нормативного застосування (розділи IV і VII); я також зацікавлений у внескові, який це дослідження могло б зробити у знову такі злободенні проблеми теорії демократії. Передусім саме в такому аспекті сприймалася книжка не так відразу після появи, як згодом, у зв'язку зі студентськими заворушеннями та неоконсервативною реакцією, яку вони спричинили. Книжка зазнала принагідних переробок з урахуванням полеміки як лівого, так і правого спрямування⁴.

I. Виникнення і концепція громадянської відкритості

1. Як можна пересвідчитись з Переднього слова до першого видання, я передусім поставив собі за мету розгорнуто показати ідеальну схему громадянської відкритості в історичному контексті перебігу подій в Англії, Франції та Німеччині у XVIII та на початку XIX ст. Вироблення співзвучного з епохою поняття вимагає надати стилістичну перевагу визначальним прикметам із набагато складнішої реальності. Як і в кожному соціологічному узагальненні, вибір, статистична актуальність та оцінка історичних тенденцій і прикладів становлять проблему, котра таїть у собі значний ризик насамперед тоді, коли, на протипагу історикам, звертаються не до джерел, а більше спираються на вторинну літературу. Історики слушно закидали мені «емпіричний дефіцит». Дещо заспокоїливо для мене прозвучало дружнє судження Джоффри Ілея, який у ґрунтовній та скрупульозній статті до вже згаданої конференції кон-

⁴ Jäger W. *Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas*. Stuttgart, 1973; для рецензування пор.: Görtzen R., Habermas J. *Eine Bibliographie seiner Schriften und der Sekundärliteratur 1952-1981*. Frankfurt am Main, 1981. 24f.

статував: «Під час прочитання книжки... впадає в око те, що аргументація в ній зважено і навіть образно обґрунтована історично, і це, слід зважити, за умови невеликої кількості літератури»⁵.

Узагальнююча праця Г.У.Велера, оперта на широку літературу, підтверджує головні засади мого аналізу. У Німеччині наприкінці XVIII ст. сформувалася «невеличка, але налаштована на критичні дискусії громадськість»⁶.

Разом із створенням із мешканців міст та бюргерів (громадян) третього стану пересічної читацької публіки, що снувала плани про республіку вчених, яка тепер вже не тільки постійно читала нечисленні хрестоматійні твори, а й скеровувала свої читацькі смаки на поточні нові публікації, з надр приватної сфери постає відносно щільна мережа громадської комунікативності. Стрибокподібно зростаючій кількості читачів відповідає значно ширший випуск книжок, часописів і газет, збільшення лав письменників, кількості видавництв і книгарень, заснування загальних бібліотек та читалень, передусім читацькими товариствами, як вузловими пунктами нової читацької культури. Паралельно з цим стає актуальною практика об'єднань, яка постала в німецькому пізньому Відродженні; вона щораз більше набуває ваги як провісник своєї прийдешньої значущості радше завдяки своїм організаційним формам, ніж маніфестаційним функціям.⁷ Просвітницькі товариства, освітні об'єднання, таємні товариства франкомасонів та ордени просвітлених були асоціаціями, що конституціювалися через вільне, тобто особисте рішення членів-засновників, вербувалися добровільно, а між собою практикували рівноправні форми спілкування, свободу дискусій, ухвалення більшістю голосів тощо. У цих ще з громадянського погляду елітарно дібраних спільнотах можна було набувати практики політичних норм рівноправності прийдешнього суспільства.⁸

Отже, Французька революція послужила поштовхом до політизації передусім налаштованої на літературу та на мистецьку критику громадськості. Це стосується не тільки Франції⁹, а й Німеччини. «Політизація суспільного життя», розгортання преси, що оприлюднює різні погляди, боротьба проти цензури і за свободу

⁵ Eley G. *Nations, Publics and Political Cultures. Placing Habermas in the Nineteenth Century. Ms.*, 1989.

⁶ Wehler H.U. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. I. Mu.*, 1987. S.303-331

⁷ Dülmen R.V. *Die Geschichte der Aufklärer. Frankfurt am Main*, 1986.

⁸ Eder K. *Geschichte als Lernprozeß. Frankfurt am Main*, 1985. 123f.

⁹ Поп. *доносиді Етсна Франсуа, Джека Сенсера та П'єра Кюеф до: Koselleck R., Reichardt R. (Hg). Die französische Revolution als Bruch des Gesellschaftlichen Bewußtseins. Mü.*, 1988. S.117ff.

думки знаменують зміну функцій розширюваної мережі громадської комунікативності до середини XIX ст.¹⁰. Цензурна політика, за допомогою якої держави Німецького Союзу захищалися від стримуваного аж до 1848 року інституціонування політичної громадянської відкритості, щораз певніше втягує літературу і критику в колотнечу політизації. Петер У. Гогендаль користується моєю концепцією громадянської відкритості, щоби дослідити цей процес зокрема; і справді, вже в поразці революції 1848 року він вбачає цезуру для виникнення структурної зміни відкритості за доби раннього лібералізму¹¹.

Дж. Ілей звертає увагу на новітніші розвідки щодо соціальної історії Англії, які добре вкладаються в запропоновані теоретичні рамки аналізу відкритості, позаяк там з позицій народного лібералізму в Англії XIX ст.¹² досліджуються процеси формування класів, урбанізації, культурницької мобілізації та виникнення нових структур громадської комунікативності по лінії тих voluntary associations (добровільних об'єднань), що конституюються у XVIII ст.¹³ Питання про трансформацію відкритості, що спершу виявляється у громадсько-просвітницькій та літературній царинах, у сферу, якою оволодівають засоби масової інформації та масова культура, передусім висвітлюються в комунікативно-соціологічних дослідженнях Раймонда Вільямса¹⁴.

Водночас Ілей повторює і обґрунтовує закид, що моє надмірне акцентування на громадянській відкритості призводить до невиправданого ідеалізування, і, загалом, не лише до надмірної оцінки раціональних аспектів громадської комунікативності, яка передається через лектуру та зосереджується в розмовах. Навіть коли відштовхуватися тільки від деякої гомогенності громадянської публіки, де можна в спільності класових інтересів убачати підґрунтя для хоча б у принципі досяжного консенсусу в боротьбі партій, (які завжди, а тепер і поготів, поділяються на фракції), то вести мову про публіку як про щось монолітне – хибно. Не кажучи вже про відмінності всередині громадянської публіки, що дають себе знати у змінах зримих дистанцій також і всередині моєї моделі, постає зовсім інша картина, коли від самого початку зва-

¹⁰ Wehler H.U. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd.2, 520-546

¹¹ Hohendahl P.U. *Literarische Kultur im Zeitalter des Liberalismus 1830-1870*. Mü., 1985. bes. Kap. II und III.

¹² Plumb J. H. *The Public, Literature and the Arts in the Eighteenth Century* // Marrus M. R. (Ed.). *The Emergence of Leisure*. N. Y., 1974.

¹³ Hollis Patricia (Ed.). *Pressure from without*. London, 1974.

¹⁴ Williams R. *The Long Revolution*. London, 1961; ders. *Communications*. London, 1962.

жають на конкуруючі відкритості й враховують динаміку комунікативного процесу, якому домінуюча відкритість перекриває кисень.

2. Про «усунення», в розумінні Фуко, може бути мова, коли йдеться про угруповання, які відіграють *установчу* (*конститутивну*) роль у формуванні якоїсь конкретної відкритості. «Усунення» набуває іншого, менше радикального змісту, коли в тих самих комунікативних структурах одночасно формуються кілька арен, де крім громадянської відкритості спільноти-гегемона виступають інші субкультурні або класово специфічні відкритості на власних, не так уже й безумовно податливих на компроміси засадах. Першого випадку я свого часу взагалі не передбачив, другий хоч і згадав у передньому слові, але не розглянув.

З огляду на якобінську фазу Французької революції та на чартистський рух, я вів мову про підходи до «плебейської» відкритості й гадав, що можу знехтувати нею як придушеним в історичному процесі варіантом громадянської відкритості. Але за новаторською працею Е. Томпсона «Формування робітничого класу в Англії»¹⁵ широкою повноводною рікою потекли дослідження про французьке та англійське якобінство, про Роберта Оуена та діяльність ранніх соціалістів, чартистів, а також лівого популізму у Франції на початку XIX ст., чим мобілізація гноблених класів селянства та робітничого населення міст ставиться у зовсім іншу перспективу. У прямому протистоянні з моєю концепцією відкритості Гюнтер Лотт на прикладі лондонських якобінців досліджує теорію і практику англійського радикалізму наприкінці XVIII ст. Він показує, як під впливом радикальної інтелігенції і за умов новітньої комунікативності з традиційної народної культури розвинулася нова політична культура з власними організаційними формами і практикою: «Виникнення плебейської відкритості є специфічною фазою в історичному розвитку життєвих взаємозалежностей малих і догромадянських верств. З одного боку, це варіант громадянської відкритості, бо орієнтується на свій прототип. З іншого боку, це дещо більше, бо надає розвитку емансипаторському потенціалові громадянської відкритості в новому соціальному контексті. Плебейська відкритість частково виступає як громадянська, яку позбавили її соціальних передумов».¹⁶ Усунення нижніх верств, що набули культурницької та політичної

¹⁵ Thompson E. *Making of the English Working Class*. London, 1963. Німецький переклад - *Frankfurt am Main*, 1985.

¹⁶ Lotte G. *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum*. Mü., 1979, 110; *ноп.макож: Negt O., Kluge A., Erfahrung und Öffentlichkeit. Zur Organisationsanalyse bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main, 1972.

мобільності, вже викликає плюралізацію відкритості в самому її зародку. Поряд з гегемоністською і перетинаючись із нею, постає відкритість плебейська.

Зовсім по-іншому спрацьовує відсторонення народу в традиційних формах репрезентативної відкритості. Тут народ служить лаштунками, перед якими правлячі стани, дворянство, церковні достойники, королі тощо, демонструють себе і власний статус. Народ, оскільки він усунутий від представницької влади, належить до інституційних передумов цієї репрезентативної відкритості.

Як і раніше, я вважаю, що цей (лише в загальних рисах згаданий у § 2) різновид відкритості творить історичне тло для новітніх форм громадської комунікативності. Таке вирізнення могло б завчасу застерегти Рішара Сенетта від орієнтування на хибну модель його діагнозу розпаду громадянської відкритості. Сенетт вносить риси репрезентативної відкритості у класичну громадянську; він не зауважив специфічної громадянської (бюргерської) діалектики внутрішнього і відкритого, яка разом із віднесеною до публічності приватністю інтимної сфери громадянина набула у XVIII ст. ще й літературного звучання. Позаяк він недостатньо розрізняє ці два різновиди відкритості, то вірить, що кінець «громадянської культури», який він діагностує, може довести через занепад форм естетичної гри в дистанційовано безособовому і церемоніалізованому самопредставленні. Виступ під маскою, що взагалі відволікає увагу від особистих почувань, від суб'єктивного, належить до високостилізованих рамок репрезентативної відкритості, звичаї та умовності якої розбиваються вже у XVIII ст., коли бюргерські приватні особи формувалися в публіку і водночас у носіїв відкритості нового типу.¹⁷

Звісно, вагома праця М.Бахтіна «Рабле та його світ» (Франкфурт-на-Майні, 1987) вперше розкрила мені очі на *внутрішню* динаміку народної культури. Це були в жодному разі не тільки лаштунки, тобто пасивні рамки панівної культури, а насильницькі за змістом поведінки протестні бунти проти ієрархічного панівного світу з його офіційними святкуваннями та правилами повсякденної поведінки, які періодично відновлювались.¹⁸ Лише такий погляд із різних позицій дає змогу розпізнати, як механізм усунен-

¹⁷ Sennett R. *The Fall of Public Man*. N. Y., 1977.

¹⁸ Davis N.Z. *Humanismus, Narrenherrschaft und Riten der Gewalt*. Frankfurt am Main, 1987. (особливо розділ 4; до традиції антикультурних святкувань, які сягають доби задовго до Відродження, пор.: Heers J. *Vom Mummenschanz zum Machttheater*. Frankfurt am Main, 1986.

ня, що відмежовує і утискує, водночас викликає протидію, нейтралізувати яку неможливо. Якщо ми спрямуємо такий самий погляд на громадянську відкритість, то зовсім в іншому світлі, ніж це здавалося мені свого часу, а постане усунення жінок від цього (знову таки!) керованого чоловіками світу.

3. Щодо патріархального характеру малої сім'ї, яка водночас становить серцевину приватної сфери в громадянському суспільстві, так само як і місце зародження психологічних набутків спрямованої на саму себе суб'єктивності не має жодного сумніву. До того ж, зростаючий потік феміністичної літератури загострює наше сприйняття саме патріархального характеру відкритості – тієї самої, що постала відразу ж за створенням, не без участі жінок, читацької публіки і перебрала на себе політичні функції.¹⁹ То постає слушне запитання, чи були жінки усунуті від громадянської відкритості *так само*, як робітники, селяни і «чорнь», тобто «несамостійні» чоловіки?

Обом категоріям відмовлено у рівноправній активній участі в формуванні політичної думки та волі. Ось так за умов класового суспільства громадська демократія від самого початку вступає у суперечність з істотними передумовами власного самоусвідомлення. Цю діалектику можна було досягнути ще за допомогою понять Марксової критики влади та ідеології. З цієї перспективи я дослідив, яких змін зазнавали стосунки громадянської відкритості до приватної сфери на шляху до розширення демократичних прав співучасників та державної соціальної компенсації за невгоди, зумовлені належністю до того чи іншого класу. Все таки ці структурні зміни політичної громадянської відкритості відбувалися не заторкуючи позначеного патріархальністю характеру самого суспільства загалом. Державна громадянська рівноправність нарешті у ХХ ст. здобута, принаймні дала обійденим привілеям жінкам шанси добиватися поліпшення свого суспільного статусу. Однак для жінок, котрі через політичну рівноправність хотіли б також насолоджуватися участю в соціально-державних змінах на краще, дискримінація, залежна від приписуваної різниці в статі, цим ще ео ірсо не змінилася.

Успіх активного руху за емансипацію, за яку фемінізм змагається ось уже два сторіччя, так само як і соціальна емансипація залежних від заробітної платні працівників, мав би досягатися універ-

¹⁹ Hall C. *Private Persons versus Public Someones: Class, Gender and Politics in England, 1780-1850* // Urvin Steadman C., Walkerdine W. *Language Gender and Childhood*. London, 1985. 10 ff.; Landes J.B. (ред.). *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca, 1988.

салізацією громадянських прав. На відміну від інституціонування класових конфліктів, зміни в міжстатевих стосунках втручаються не лише в економічну систему, а також і в саму серцевину внутрішнього простору малої сім'ї. Звідси можна зробити висновки, що для політичної відкритості усунення жінок в якомусь сенсі конститутивним є те, що чоловіки панували там не лише завдяки своєму контингентові, а так було визначено в самій її структурі та в ставленні до приватної сфери, де характерним є стосунки між статями. На відміну від усунення дискримінованих чоловіків, усунення жінок має структуротворчу силу.

Цю тезу відстоює Керол Пейтман у вагомій вперше оприлюдненій 1983 року праці. Вона, ця теза, розбирає теоретично зумовлені виправдання демократичної правової держави, аби довести, що раціональне право лише критикує *патерналістську* владну практику, щоб *модернізувати патріархат* у форму влади з боку брата: «Патріархалізм має два виміри: патернальний (батько/син) і маскулінний (чоловік/жінка). Теоретики від політики можуть виставляти завершення теоретичної баталії як перемогу теорії домовленості, бо вони замовчують сексуальний або шлюбний аспект патріархату, маючи його за позаполітичний або природний».²⁰ К.Пейтман скептично ставиться до рівноправної інтеграції жінок у політичну громадянську відкритість, яка в своїх структурах донині позначена патріархальними особливостями приватної сфери, виведеної з-під громадськи відкритого тематизування: «Тепер, коли боротьба феміністок досягла позначки, де жінки майже здобули формальну громадянську рівноправність, опозиція концентрує свою увагу між рівністю, створеною на чоловічий копил, та дійсним соціальним становищем жінки як жінки».

Такі переконливі міркування, звісно, не заперечують вкорінені в самоусвідомленні ліберальної відкритості права на необмежувану участь та рівність, а привертають до них увагу. Фуко розуміє формувальні правила владних дискурсів як механізми усунення, котрі щоразу встановлюють поняття «непричетні». У таких випадках жодної комунікативності між «всередині» та «ззовні» не відбувається. Співучасники обговорень не знаходять

²⁰ Pateman C. *The Fraternal Social Contract* Keane J. (ред.) *Civil Society and the State*. London, 1980. 105: із подібним підходом Gouldner A.W. *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York, 1976/ 103: «Інтеграція системи патріархальної родини з системою приватної власності була основною засадою приватного, сфери, яка не знала рутинного примусу звітувати про свої вчинки ні подаючи інформації про свою поведінку, ані її виправдовуючи. Приватна власність та патріархальність непрямо стали підвалинами привселюдності».

спільної мови з непричетними, які протестують. Саме в такому висвітленні вдається збагнути відносини репрезентативної відкритості традиційного панування та захисної антикультури народу: народ змушений рухатися і висловлювати себе в *іншому* універсумі. Ось чому за тих обставин культура і антикультура були пов'язані між собою так, що одна підпорядковує іншу. На противагу цьому бюргерська відкритість чітко засвідчує про себе в дискурсах, до яких може залучатися не тільки робітничий рух, а також і усунуті від нього «непричетні», отже, й феміністичний рух, щоб трансформувати його – і самі структури відкритості – зісередини. Всезагальні дискурси бюргерської відкритості від самого початку виходили з самодостатніх передумов: вони не володіли імунітетом від критики зісередини, бо відрізнялися від дискурсів типу Фуко своїм потенціалом самотрансформації.

4. Обидва недоліки, про які нагадує Дж.Ілей, мають наслідки для ідеально типового варіанту моделі громадянської відкритості. Коли новітня відкритість надає комусь різні арени через друковану продукцію, себто через освіту, інформацію та розваги, охоплює більш чи менш дискурсивно проваджені поєдинки думок, у яких конкурують між собою не тільки різні партії довільно об'єднаних приватних осіб, а й з самого початку домінуюча бюргерська публіка стикається з плебейською. А коли, крім того, по-важно передбачають феміністичний динамізм відсторонених від дискурсу, непричетних, тоді (розгорнута в § 11) модель суперечливого інституціонування відкритості в громадянській правовій державі закладена занадто непохитно. Напруження, що вибухають у ліберальній відкритості, мали б виразніше виявлятися як потенціали самотрансформації. Тоді вже й контраст між ранньою політичною відкритістю до середини XIX ст. та підтасованою громадянською відкритістю в соціальних державах масової демократії може дещо втратити від протиставлення надто ідеалістично оцінюваного минулого та розшарпаного культурологічною критичністю сьогодення. Такі іпліцитні, тобто приховані, нормативні ухили стали на заваді багатьом рецензентам. Це завдячує не лише ідеологочитичному підходові як такому (до цього я ще повернуся), а й затемненню аспектів, які я хоч і називав, та недооцінив їхню вагомість. Одначе хибна оцінка цієї вагомості, звичайно, не фальсифікує головних ліній процесу трансформації, які я подав на Ваш суд.

II. Структурні перетворення суспільної відкритості - три ревізії

1. Структурні перетворення відкритості закладені в трансформації держави та економіки. Тоді я виклав їхню концепцію у теоретичних межах, які були означені в Гегелевій філософії права, розроблені молодим Марксом та від часів Лоренца фон Штайна отримали свою специфічну подобу в традиції німецького державного права.

Державна правова побудова відношення суспільної влади, що забезпечує свободи, до організованого на засадах приватної власності економічного суспільства завдячує, з одного боку, ліберальній теорії основних прав доберезневої (1848) доби, яка – з прозорими політичними намірами – наполягала на чіткому розділенні громадського і приватного права, а з іншого боку – наслідкам поразки «німецької подвійної революції 1848/49 років» (Велер), тобто розвитку правової держави без демократії. На цій характерній для Німеччини затримці в ступінчастому становленні державно-громадянської рівності зосередив свою увагу Е.В.Бекенферде: «Із виникненням самопротиставлення «держави» і «суспільство» постала проблема частки суспільства у державницькій законодавчій владі та в її здійсненні... Держава надає громадянську свободу індивідам та суспільству, підтримує її, створюючи і гарантуючи новий загальний правопорядок, проте одиниці і суспільство не здобули жодної політичної свободи, тобто жодної участі в зосередженій у руках держави політичній законодавчій владі та жодної інституційної можливості активного впливу на неї. Держава як панівна організація часково замикалася сама на собі, тобто з погляду соціології здійснювалася монархією, чиновництвом і армією, частково також дворянством, і як така була організаційно та установчо «відмежована від суспільства, репрезентованого громадянством».²¹ Таке історичне тло створює також контекст для особливого зацікавлення у відкритості, яка тільки тією мірою набуває спроможності функціонувати політично, якою вона громадянам, зайнятим в економіці, надає прав громадян держави, урівнює, відповідно узагальнює їхні інтереси і справді дає в руки важелі для перетворення державної влади на засіб самоорганізації суспільства. Саме це мав на увазі молодий Маркс в ідеї повернути державу на політизоване само собою суспільство. Ідея самоорганізації, що скеровуєть-

²¹ Bökenförde E.W. Die Bedeutung der Unterscheidung von Staat und Gesellschaft im demokratischen Sozialstaat der Gegenwart // Bükenfoerde E.W. Staat, Gesellschaft, Freiheit. Frankfurt am Main, 1976. 190f.

ся через річище громадської комунікативності вільно об'єднаних членів суспільства вимагає (у первісному розумінні) подолати те ескізно запропоноване Бекенферде «відокремлення» держави і суспільства.

З таким відокремленням, що здійснюється за державним правом, пов'язується ще інше, загальніше явище, власне те виділення із доновітніх ладів політичного врядування керованої ринком економіки, яка від світанку новітньої доби супроводжувала поступове утвердження капіталістичного способу виробництва та виникнення сучасної державної бюрократії. Початок такого розвитку із ретроспективи лібералізму знаходимо в автономії «громадянської спільноти» в розумінні Гегеля і Маркса, тобто в економічному самоврядуванні організованої на засадах приватного права і гарантованої державним правом підприємницької спільноти. Ця модель все зростаючого розмежування держави і суспільства, яка віддзеркалює вже не тільки специфічні явища в німецьких державах ХІХ ст., а радше зчитана з прототипу розвитку в Англії, якраз мала своїм наслідком ту кальку, за якою я проаналізував *поворот тенденцій*, зароджений наприкінці ХІХ ст. Ця взаємозалежність держави й економіки власне вибиває ґрунт з-під соціальної моделі громадянського приватного права та ліберального розуміння основного права.²² Фактичне усунення тенденцій розділення держави і суспільства я позначив на підставі їхнього юридичного віддзеркалення, з одного боку, як неокорпоратистське «усуспільнення держави» з позицій новонароджених корпорацій, а з іншого – як «одержавлення суспільства», що стається внаслідок політики втручання з боку щоразу активнішої держави.

З часом це було піддане набагато точнішим дослідженням. Тут варто б лише згадати про теоретичну перспективу, яка окреслюється, коли перевіряють *нормативний* зміст самоорганізації суспільства, який радикальними демократичними засобами усуває розділення держави та підприємницького загалу на підставі *фактично* посталої функціональної взаємопроникнення обох систем. Сам я дотримувався погляду, що політичній відкритості внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації, а також цікавився зворотним зв'язком, через який той складний розвиток подій впливав на соціальну державу та на усталений капіталізм у суспільствах західного типу, а саме:

²² Grimm D. *Recht und Staat der Bürgerlichen Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1987.*

- вплив на приватну сферу, як на суспільне підґрунтя приватної автономії (2);
 - вплив на структуру громадянської відкритості а також на склад і ставлення публіки (3),
 - вплив на процес легітимації масової демократії (4).
- Якраз із цих трьох аспектів, у моєму викладі в розділах від V до VII є слабкі місця.

2. У новітніх концепціях природного права, а також у вченнях про суспільство шотландських філософів-моралістів, громадянське суспільство (civil society) постійно протиставляється державній владі або урядові (government) як приватна сфера у цілому.²³ Згідно з самоусвідомленням стратифікованого за фаховими верствами ранньонівітнього громадянського суспільства, сферу товарообігу і суспільної праці, як також і звільнені від виробничих функцій дім та родину, можна в «громадянському суспільстві» без огляду на відмінності долучати до сфери приватного. І те й інше структуроване в однаковому сенсі; становище і поле свободи дій приватного власника у виробничому процесі створювали підґрунтя для особистої автономії, яка в інтимній сфері малої сім'ї мала свій начебто психологічний зворотний бік. Для економічно залежних класів цього вузькоструктурованого контексту ніколи не існувало. Одначе вже з самого зародження соціальної емансипації нижніх верств та масової політизації класових протистоянь у XIX ст. у життєвому світі громадянських (бюргерських) соціальних верств так само дійшло до усвідомлення *зворотного* структурування обох просторів: родинної інтимної сфери та системи зайнятості. Те, що згодом було сприйняте як потяг до «організаційного суспільства», як усамостійнення організаційної площини на противагу мережі простих взаємодій, я описав у § 17 як «поляризацію соціальної та інтимної сфер». Приватний життєвий простір, визначений родиною, сусідськими контактами, товариськістю, взагалі неформальними стосунками, не лише видиференціюється; одночасно він змінюється відповідно до специфіки соціальних верств у процесі довготривалих тенденцій, таких як урбанізація, бюрократизація, концентрація виробництва, і, зрештою, переналаштовується на масове споживання при збільшенні вільного від роботи часу. Але мене тут цікавили не далекі від повноти емпі-

²³ Habermas J. *Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie, a також: Naturrecht und Revolution, i me ù innue y vudanni Theorie und Praxis* (1963), Frankfurt am Main, 1971. 48ff. u. 89ff.; Keane J. *Despotism and Democracy. The Origins of the Distinction between Civil Society and the State 1750-1850, y vudanni Civil Society and the State*. London, 1988. 35 ff.

ричні аспекти цієї реструктуризації світів досвіду, а теоретична точка зору, з якої я свого часу показував зміну статусу приватної сфери.

Після універсалізації прав рівності громадян держави приватницька автономія мас, на відміну від тих приватних осіб, котрі в асоціаціях громадянської (бюргерської) відкритості згуртувалися в публіку громадян держави, не могла знайти свого суспільного базису в володінні приватним майном. Мобілізовані політично та в аспекті культури маси мали б у відкритості, що ширилась, ефективно претендувати на свої права на комунікативність та співучасть, якщо б доступ до цього був відкритий у презумпційно закладеному потенціалі суспільної самоорганізації. Але навіть за ідеально сприятливих умов для комунікативності від економічно несаможиттєвих мас слід було сподіватися внеску в спонтанне формування думки та волі тією мірою, якою вони здобули еквівалент суспільної незалежності приватних власників. Безмаєтні маси вже не могли отримати в руки соціальні умови свого приватного буття через участь в організованому на засадах приватного права обігу товарів та капіталу. Забезпечення їхньої приватної автономії було полишене на статусні гарантії з боку соціальної держави. Ця дериватна (похідна) приватна автономія могла б утворити свій еквівалент у заснованій на володінні приватною власністю первинній приватній автономії тільки тією мірою, якою громадяни як клієнти держави загального добробуту допускалися б до користування благами статусних гарантії, які вони самі надали б собі як демократичні громадяни. А це, знов-таки на ті часи, видавалося мені можливим лише тією мірою, якою демократичний контроль поширювався б на процес господарювання загалом.

Таке міркування вкладалося у контекст тривалих державно-правових контроверсій 50-х років, головними дійовими особами яких виступали Ернст Форстгофф та Вольфганг Абендрот. У дусі правового догматизму в тодішніх суперечках йшлося про впровадження принципу соціальної держави в успадковану архітектоніку правової держави.²⁴ Тоді як школа Карла Шмідта²⁵ вважала, що структура правової держави може втілитися в реальність тільки за безумовної переваги вимог забезпечити класичні правові свободи над домаганнями гарантії з боку соціальної держа-

²⁴ Forsthoff E. (Hg.). *Rechtsstaatlichkeit und Sozialstaatlichkeit*. Darmstadt, 1968.

²⁵ Forsthoff E. *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaates*; E.R. Huber. *Rechtsstaat und Sozialstaat in der modernen Industriegesellschaft*; i me ü tüuc s: Forsthoff (1968), 165ff. und 589ff.

ви, Абендрот розумів принцип соціальної держави водночас як першочергові основоположні максими для інтерпретації конституції і як формувальні максими для політика-законодавця. Міркування про соціальну державу мали б послужити важелем для радикально-демократичного реформізму, що принаймні залишає відкритою перспективу для переходу до демократичного соціалізму. Основний закон Федеративної Республіки Німеччини мав би бути, як на Абендрота, спрямований на те, щоб «поширюватися на матеріальні державно-правові помисли демократії, тобто передусім на засади рівності і зв'язок цих засад із сподіваннями співучасників, з думками про самовизначення економічного та соціального ладу». За такої перспективи, звичайно, політична відкритість зводиться лише до переддвер'я теоретично та конституційно запрограмованого законодавця, який наперед знає, як демократична держава має виконувати власне призначення щодо «формування соціального ладу за змістом», власне шляхом «втручання держави в ту власність..., що робить владу можливою, у приватне право володіти великими виробничими потужностями, чим уможливує панування над економічними або соціальними владними позиціями, яке неможливо легітимізувати демократично».²⁶

Наскільки мало тверда лінія на ліберальну догматику правової держави виправдала себе в змінюваних соціальних взаєминах, настільки вагомо Абендротова програмність (все ж таки приваблива) виказувала вразливі місця у гегельянсько-марксистському мисленні категоріями тотальності. Якщо з часом моє дистанціювання від цього твору зросло, то ця обставина аж ніяк не применшує висловлену в посвяті інтелектуальну й особисту повагу до Вольфганга Абендрота. Мушу тільки зазначити, що функціонально диференційоване суспільство за голлістською суспільною концепцією своє відживає. Банкрутство державного соціалізму, яке ми спостерігаємо нині, ще раз підтвердило, що керована ринком сучасна система господарювання не може бути довільно переполаризована грошима на адміністративну владу та на демократичне формування волі без того, щоб не поставити під загрозу її ефективність. До того ж досвід соціальної держави, що натикається на власні кордони, зробив нас чутливими до феноменів бюрократизації та надуживання правом. Ці патологічні ефекти виявляють себе як наслідки державного втручання в царину господарювання, яка структурована так, що замикається в

²⁶ Abendroth W. *Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaates in: Fortshoff (1968)* 123f.

собі, чинячи опір адміністративно-правовому режимові регулювання.²⁷

3. Центральною темою другої половини книжки стали закладені в інтеграції держави і суспільства структурні перетворення самої відкритості. Інфраструктура відкритості змінюється разом із формами організації, доступності та споживання розширеного, вишколеного фахово та налаштованого на нові читацькі верстви книгодрукування, а також зміненої за змістом газетної та часописної преси; вона ще раз зазнає змін із стрімким поступом електронних засобів масової інформації, з оновлюваною актуальністю агітації, із тіснішим злиттям розваг та інформативності, з потужнішою централізацією в усіх галузях, з розпадом ліберальної практики об'єднань, з прогнозованою комунальною відкритістю тощо. Ці тенденції, навіть якщо за цей час з'явилися детальніші дослідження, охоплені доволі вдало.²⁸ З комерціалізацією та ущільненням мережі комунікативності, зі зростанням капітальних витрат на організаційного рівня засобів оприлюднення, комунікативні шляхи стають вужче каналізовані, а шанси доступу до громадської комунікативності потраплятимуть під щоразу потужніший селективний тиск. Так створилася нова категорія впливу, власне влада засобів масової інформації, котра, набуваючи маніпулятивного характеру, позбавляє принцип публіцистичної інформативності його цнотливості. Водночас попередньо структурована засобами масової інформації та опанована ними відкритість перетворилася на арену маніпуляцій, де за допомогою рубрики і статей йде боротьба не лише за вплив, а й за якомога прихованіше в стратегічних намірах керування ефективними за впливом потоками комунікативності.

У реалістичному описі та аналізі підтасованої відкритості, звісно, не місце нестримному вияву оцінювальних поглядів, але й не слід сліпо сприймати на віру прагматичні згладжування важливих відмінностей. Тому я відрізняв критичні функції самокерування, тих, які виконували слабкі інституції, до того ж горизонтально розгалужені, осяжних і більш чи менш дискурсивних за формою комунікативних процесів, з одного боку, від тих функцій та впливів, з іншого боку, на вибір споживачів, виборців та клієнтів, до яких вдаються організації, котрі втручаються у

²⁷ Kübler F. (Hg.). *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*. Baden-Baden, 1984; Habermas J. *Law and Morality // The Tanner Lectures*. Vol. VIII. Cambr.: Mass., 1988. 217-280.

²⁸ Williams R., *Television: Technology and Cultural Form*, London 1974; там само ключові слова: *A Vocabulary of Culture and Society*, London 1983; Prokop D. (Hg.) *Medienforschung*. Bd. I. *Konzerne, Macher Kontrolleure*. Frankfurt am Main, 1985

відкритість через засоби масової інформації щоб відмобілізувати купівельну спроможність, лояльність чи сприятливе ставлення. Таке *визискувальне* втручання у відкритість, котру розглядають тільки як додаток до, в кожному випадку, власної самодостатньої системи, влучають у громадську комунікативність, яка спонтанно регенерується животворністю життєвого світу.²⁹ Саме це малося на увазі під тезою, що громадянську відкритість, «яка функціонує за умов соціальної держави, слід [би] розуміти як процес самовідтворення; вона має передусім крок за кроком спрямовувати себе на змагання з тією іншою тенденцією, що в надзвичайно розширеній сфері відкритості спрямовує сам принцип відкритості проти самого себе, урізає її критичну ефективність.

Якщо я загалом і хотів би поступатися описом динамічної інфраструктури громадянської відкритості, то я би переглянув аналіз і передусім свою оцінку змінюваного ставлення публіки. Озираючись на минуле, я бачу для цього різні підстави. Соціологія ставлення виборців, принаймні у Німеччині, перебувала в стадії зачаткування. На ті часи я сам ще обробляв власні набутки кучого досвіду перших проваджених за результатами опитування за маркетинговою стратегією виборчих поєдинків. Схожого на цей разючого досвіду мало б так само набути населення НДР у зв'язку з нашествиям на їхню територію західних партій. До того ж телебачення у Федеративній Республіці ще ледь спиналось на ноги, а я усвідомив це вже згодом, через роки й роки, перебуваючи в США, отже, не міг контролювати свою лектуру на підставі досвіду з перших рук. Неважко тут розгледіти і значний вплив Адорнівської теорії масової культури. Гнітючі результати якраз тоді завершених емпіричних досліджень до «Студента і політики»³⁰ могли, окрім іншого, бути ще однією підставою недооцінювання вартості критики культурологічно мобілізуючого впливу формальної середньої шкільної освіти, що в ФРН перебувала на стадії бурхливого поширення. Тоді ще не розпочався процес, який Парсон згодом назвав «революцією у вихованні». Насамкінець впадає в око, що бракує виміру всього, що привернуло до себе значну увагу як «політична культура». Г.А.Алмонд та С.Верба хотіли ще 1963 року охопити «civil culture» на підставі небагатьох варіантів становлення.³¹ Навіть ширше опрацьоване, з посиланням на Рональда Інглгарта та його «Тиху революцію» (Прінстон,

²⁹ Див.: Langenbacher (Hg.) *Zur Theorie der politischen Kommunikation*. München, 1974.

³⁰ Habermas J., L. v. Friedeburg. Chr. Oehler, F. Weltz. *Student und Politik*. Neuwied, 1961

³¹ *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in five Nations*, Princeton 1963; *nop.* Almond G., S. Verba (ред.), *The Civic Culture Revisited*. Boston, 1980

1977) дослідження перетворень цінностей ще не охоплювало вповні політичних ментальностей, зміцнених до рівня культурницького самоусвідомлення, в яких історично вкорінений потенціал реагування масової публіки.³²

Одне слово, мій діагноз пряmlinійного розвитку від політично активної до приватницької, «від культурологічно мислячої до культурноспоживацької публіки» сягнув не дуже далеко. Свого часу я надто песимістично судив про здатність до опору і передусім про критичний потенціал масової публіки, яка в своїх культурницьких звичках переростає класові обмеження, вона плюралістична і в своєму середовищі значно диференційована. Разом із суперечливою зміною розмежувань між тривіальною та високою культурами на прозоріші та з «новою інтимністю між культурою і політикою», яка так само двозначна і не просто знічє'я асимілює інформативність та дозвілля, зазнали змін також самі виміри суджень.

Я вже не можу посилатися на значну за обсягом літературу з соціології політичної поведінки, бо цікавився нею лише час од часу.³³ Важливими для структурних перетворень у сфері відкритості також вважаю дослідження галузі засобів інформації, особливо комунікативно-соціологічні дослідження в площині соціальної ефективності телебачення.³⁴ Свого часу мою увагу привернули до обґрунтованої Лазарсфельдом традиції досліджень³⁵, яку в 70-х роках гостро критикували за її індивідуалістичний підхід, обмежений наукою про психологію поведінки малих груп.³⁶

А тим часом надалі домінував ідеологічно-критичний підхід із значними емпіричними акцентами³⁷, що відволікав увагу дослідників комунікативності, з одного боку, на інституціональний контекст засобів масової інформації³⁸, а з іншого – на культуро-

³² Пор. з іншого боку: Bellah R.N. et al. *Habits of the Heart*. Berkeley, 1985.

³³ Хант, Barnes Max Kaase S.H. (Eds.), *Political Action - Mass Participation in Western Democracies*. Beverly Hills 1979.

³⁴ Пор. ювілейний випуск: *Ferment in the Field*, *Journal of Communication* Vol. 33, 1983. За вказівки на літературу я дякую Рольфові Майєрсону, котрий сам ось уже десятиліттями працює в галузі соціології, засобів масової інформації та масової культури.

³⁵ Узагальнює Klapper J. T. *The Effects of Mass Communication*. Glencoe, 1960.

³⁶ Gitlin T. *Media Sociology: The Dominant Paradigm, Theory and Society*. Vol. 6, 1978. С.205-253; порівняйте до цього дисертацію Katz: E. *Communication Research since Lazarsfeld*. *Publ. Op. Quart.*, Winter, 1987. 25-45.

³⁷ Lodziak N. *The Power of Television*. London, 1986.

³⁸ Gitlin T. *The Whole World of Watching*. Berkeley, 1983; Gans H. *Deciding What's News*. New York, 1979; оглядово: Tuckmann G. *Mass Media Institutions* // Smelser N. (Ed.) *Handbook of Sociology*. New York, 1988, 601-625. Повчально з загальноуспішної перспективи: C. Calhoun, *Populist Politics, Communications Media and Large Scale Societal Integration*. *Social Theory*. Vol. 6, 1988, 219-241.

логічний контекст сприймання³⁹. Стюарт Голлз розрізняє три різні стратегії інтерпретації з боку глядачів, які або підпорядковуються структурі пропозиції, або опонують їй, або ж синтезують цю пропозицію з власними тлумаченнями. Це добре позначає зміну перспективи на противагу раннім моделям, які ще брали до уваги лінійні ланцюги впливу.

4. В останньому розділі книжки я вдався до спроб звести докупи дві лінії: емпіричний діагноз розпаду ліберальної відкритості з усталеними поглядами радикально-демократичного надолужування реалізації об'єктивно функціонального взаємопроникнення держави і суспільства, що начебто відбувається через голови учасників. Обидва ці аспекти щоразу відображаються в протиставному концептуванні «громадської думки». Як державно-правова фікція, громадська думка в нормативній теорії демократії містить єдність категорії, яка суперечить фактичному станові справ; в емпіричних аналізах досліджень на тему масової інформації і комунікативної соціології ця сутність уже давно втратила свою вагу. Одначе ці два аспекти слід постійно враховувати, якщо маєш на меті охопити справді залучений до соціально-державницької масової демократії режим легітимізації без того, щоб знехтувати розрізненням між автохтонним та підтасовуваним процесами відкритої для громадськості комунікативності.

З уваги на це, наприкінці книжки з'ясовується попередньо накидана модель арени, де владу мають засоби масової інформації, де стикаються між собою супротивні тенденції. Ступінь маніпулювання має визначатися тим, наскільки глибоко через культурологічне самоусвідомлення, що формує контекст життєвого світу і підґрунтя відкритої комунікативності, вплинути на економіку і державу, як на явища системного світу, кругообігом формальних, створених через засоби масової інформації псевдовідкритих думок, якщо вони на щось замкнуті, або якою мірою обидва діапазони висвітлюються в критичній публіцистиці. Носіями критичної публіцистики я міг свого часу уявити тільки внутрішньо демократичні спілки і партії. Внутрішньопартійна та внутрішньоспілкова відкритість здавалась мені начебто можливим вузловим пунктом ще спроможної до регенерації суспільної комунікативності. Цей висновок впливав із потягу до організованого суспільства, в якому вже не асоційовані індивіди, а члени усталених колективів за умов поліцентричної відкритості змагалися б

³⁹ St. Hall, *Encoding and Decoding in the TV-Divourse. Там само (Ed.), Culture, Media, Language. London, 1980. 128-138; Morley D. Family Television. London, 1988.*

за схвалення з боку пасивних мас, боролися б як між собою, так і передусім проти потужного комплексу державної бюрократії, за урівнювання влад та інтересів. Виходячи з таких самих передумов, Норберто Боббіо, наприклад, ще у 80-і роки уклав власний проєкт теорії демократії.⁴⁰

За цією моделлю, звісно, знову вступав у гру той плюралізм непримиренних інтересів, який ліберальні теоретики вже взяли на озброєння в закидах щодо «тиранії більшості». Токвілл та Дж. Ст. Мілль, мабуть, не так уже й не мали рації, коли в ранньоліберальному уявленні про дискурсивне формування думки та волі гадали, що знову розгледіли завуальовану владу більшості; з усталених позицій вони хотіли трактувати громадську думку в кожному разі як інстанцію, що обмежує насильство, але аж ніяк не як засіб можливого раціоналізування насильницької влади взагалі. Якби насправді відбувалося так, що «антагонізм інтересів, який неможливо усунути, ставить у дуже вузькі рамки реорганізовану щодо критичних функцій відкритість», то в кожному разі не достатньо приписувати ліберальній теорії, як я це робив у § 15, тільки суперечливе розуміння відкритості.

III. Зміна теоретичних меж

Хай там як, але і тоді, й тепер мною керує намір, який спонукав до праці над цією розвідкою взагалі. Масові демократії соціальної держави з уваги на своє нормативне самоусвідомлення можуть вірити в непохитність своїх засад ліберальної правової держави доти, поки вони серйозно ставляться до вимоги, що громадська відкритість має функціонувати політично. Але тоді слід показати, чи можливо в суспільстві нашого типу, щоб медіатизована (охоплена засобами масової інформації) через організації публіка, через ті самі організації урухомила критичний процес відкритої комунікативності». Так поставлене питання наприкінці книжки відкинуло мене до тієї проблеми, якої я хоч і торкнувся, але належно опрацювати вже не зміг. Внесок «Структурних перетворень у сфері відкритості» в сучасну теорію демократії мав би постати в непевному світлі, оскільки «неусунутий плюралізм конкуруючих інтересів... породжує сумніви, чи з нього може виробитись спільний інтерес такого штибу, щоб громадська

⁴⁰ Bobbio N. *The Future of Democracy*. Oxford, 1987.

думка могла знайти в ньому свій вимір». Теоретичними засобами, до котрих я міг на той час удатися, розв'язати цієї проблеми я не міг. Встановлення теоретичних рамок, у яких сьогодні мені вдалося б це питання переформулювати і принаймні ескізно накидати відповідь, вимагало подальших кроків. У кількох тезах я хотів би згадати основні віхи на цьому шляху.

1. Тільки на перший погляд, «Структурні перетворення у сфері відкритості» могли б бути укладені в стилі описової, орієнтованої на Макса Вебера історії суспільства; діалектика громадянської відкритості, яка визначає побудову книжки, одразу ж нагадує про ідеологокритичний підхід. Також дають себе знати ідеали бюргерського гуманізму, котрі позначаються на самоусвідомленні сфери інтимного й громадського й виразно чуються у таких ключових поняттях, як суб'єктивність та самореалізація, формування думки та волі, а ще особисте й політичне; і вони настільки позначилися на інституціях конституційної держави, що сприймаються ще й як утопічний потенціал щодо конституційної дійсності, яка їх водночас і заперечує. Динаміка історичного розвитку мусить розривати себе ще й через цей антагонізм між ідеєю та реальністю.

Така схема осмислення, звичайно, спокушає не тільки до ідеалізації громадянської відкритості, яка занадто далеко заходить за закладене в методичне розуміння ідеалізації ідеально типового творення понять; схема опирається, принаймні неявно, на історично-філософські уявлення про тло, які були спростовані щонайпізніше цивілізованим варварством ХХ ст. Коли громадянські ідеали вилучаються з обігу, коли свідомість поїдає цинізм, то гріш ціна тим нормам та орієнтації на цінності, які мали б служити для ідеологічної критики засад злагоди, й на які вона хотіла б посилатися.⁴¹ Тому я запропонував нормативні засади критичної теорії суспільства закласти глибше.⁴² Теорія комунікативної дії має вивільнити потенціал здорового глузду, вже закладений у самій повсякденній комунікативній практиці. Цим вирівнюється шлях передусім для реконструктивно розроблюваної соціальної науки, яка *по всій ширині* увиразнює процеси раціоналізації культури та суспільства й виявляє їхні першоджерела також на порозі новітніх суспільств; тоді вже зникає потреба вишукувати нормативні потенціали тільки в формції відкритості, що постала специфічно

⁴¹ Щодо критики Марксового поняття ідеології пор.: Keane J. *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism*. London, 1988. 213 ff.

⁴² Benhabib S. *Norm, Critique, Utopia*. New York, 1987.

до епохи.⁴³ Вимушене стилізування окремих прототипних виявів інституційно впровадженого комунікативного раціоналізму поступається місцем практичному підходові, який усуває антагонізм абстрактного протистояння між нормою та реальністю. Інакше, ніж у класичних припущеннях історичного матеріалізму, над цим поступають структура непоступливість та внутрішня історія системи культурологічних тлумачень і традицій.⁴⁴

2. Теоретична перспектива демократії, виходячи з якої я досліджував структурні зміни відкритості, завдячувала Абендротовій концепції переростання демократичної і правової держави в соціалістичну демократію; вона перебувала в полоні концепції цілісності суспільства та суспільної самоорганізації, яка з плином часу потрапила під сумнів. Самоврядне суспільство, яке за допомогою планового законодавства програмує всі царини життя разом з їхнім економічним відтворенням, повинно інтегруватися через політичну волю суверенного народу. Однак підтасування, за яким суспільство можна уявити в загальних рисах як якусь асоціацію, що через засоби масової інформації сама над собою здійснює право і політичну владу, втрачає будь-яку правдоподібність, якщо зважити на ступінь складності функціонально диференційованих суспільств. Особливо голлістське уявлення про суспільну цілісність, у якому йдеться про усупільнення індивідів як членів однієї всеохопної організації, далеко відходить від реалій керованої ринком економічної та керованої владою адміністративної систем. У «Техніці і науці як ідеології» (1968) я ще намагався в площині теоретичного розгляду розмежувати системи дій держави та економіки саме за вимірами раціональних або орієнтованих на успіх дій з одного боку, та комунікативної дії – з іншого. Така поєднальна паралелізація систем дії та різновидів дії породжувала тільки нісенітницю.⁴⁵ Саме це спонукало мене вже у «Проблемах легітимізації пізнього капіталізму» (1973) вдатися до спроби звести до купи виведену в праці «Логіка соціальних наук» (1967) концепцію життєвого світу з концепцією системності у дотриманні розмежувань. Звідси в «Теорії комунікативної дії» (1981) постає двоступенева концепція суспільства як життєвого світу і системи.⁴⁶ Зрештою, це мало вирішальні наслідки для концепції демократії.

⁴³ Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, 1981. Bd. z. 548 ff.

⁴⁴ Habermas J. *Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen // Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main, 1976. 9-48.

⁴⁵ Honneth A. *Kritik der Macht*. Frankfurt am Main, 1985. 265ff.

⁴⁶ Для критики пор. мов: «Entgegnung» in A. Honneth, Joas H. (Hg.) *Kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, 1986. 377ff.

Відтоді я розглядаю економіку та державний апарат як системно поєднані царини діяльності, які вже неможливо демократично перебудувати зісередини, тобто реорганізувати у режим політичної єдності так, щоб не завдати шкоди їхній системній сутності і цим не порушити їхньої функціональної спроможності. Цю думку підтвердило банкрутство державного соціалізму. Напрямок удару радикальної демократизації тепер ще більше позначений зміщенням зусиль у межах принципово наголошуваного «розподілу влади». До того ж беруться встановлювати нову рівновагу не між державними владами, а між різними ресурсами суспільної інтеграції. Метою вже є не безумовна «ліквідація» економічно відокремленої капіталістичної системи, владно відокремленої та бюрократичної системи, а демократичне стримування колонізаційних *зловживань* системного імперативу на теренах життєвого світу. Саме цим розпрощалися з прагматично-філософськими уявленнями про об'єктивну правомірність експропріації та привласнення. Радикальна демократична зміна процесу легітимізації має за мету новий баланс між владами суспільного згуртування, коли соціально-інтеграційна енергія солідарності – «творча сила комунікативності»⁴⁷ – переважить «наси́льство» двох інших ресурсів урядування – грошей та адміністративної влади, і цим може здобути право на існування орієнтованих на споживчі цінності вимог життєвого світу.

3. Соціально-інтеграційна енергія комунікативної дії виявляє себе передусім у тих окремих життєвих формах і життєвих світах, котрі пов'язані із щоразу конкретними традиціями та царинами інтересів – за висловом Гегеля – у сфері «звичаєвої побутовості» (*Sittlichkeit*). Але солідаризуючі енергії цих життєвих контекстів не переносяться в політичну площину демократичного процесу збалансування влади та інтересів без відповідного сприяння. Передусім у посттрадиційному суспільстві це зовсім не той випадок, де передумовою можна виставити гомогенність фонових переконань, а презумпційно спільні класові інтереси поступаються непередбачуваному плюралізмові конкуруючих на рівних правових засадах життєвих форм. Звичайно, в інтерсуб'єктивістській редакції ідеї солідарності обов'язковим є поняття відкритих для критики претензій на значущість і, отже, на можливість сказати «ні» з боку суб'єктів, що виступають індивідуально, і на які слід зважати, тобто вже відпадає звичний підтекст єдності та цілісності. Також у цій абстрактній редакції термін *солідарність* ніко-

⁴⁷ Пор. моє інтерв'ю з Г. П. Крюгером у: Habermas J. (1990), 82ff.

му не має права нав'язувати фальшиву модель формування волі за Руссо, слід створити умови, за яких прагматична воля окремо взятих громадян могла б *безпосередньо* перетворюватися на розважливі, орієнтовані на загальний добробут волевиявлення моральних громадян держави.

Руссо шукав опори для цього (ще й досі ілюзорного) сподівання чеснот в розподілі ролей між «bourgeois» та «citoyen», який перетворював би економічну незалежність і рівність шансів на передумови для статусу автономного громадянина держави. Такий розподіл ролей заперечила соціальна держава: «У сучасних західних демократіях це відношення перетворилось на протилежне: демократична воля обернулася на знаряддя домагань соціальної рівності в сенсі якомога рівномірнішого розподілу соціального продукту між індивідами».⁴⁸ У.Пройсс слушно зазначив, що нині в політичному процесі роль громадянина держави у державі загального добробуту переплітається з приватною роллю клієнта державної бюрократії: «Масова демократія у державах загального добробуту породила парадоксальну категорію «усупільненої приватної особи», яку ми позначаємо загальником «клієнт», і яка так позбувається ролі громадянина держави, де цю категорію супільно універсалізують» (див. також 48). Демократичний універсалізм згортається у такий собі «узагальнений партикуляризм».

У § 12 я вже критикував «демократію негромадянської (кулуарної чи кабінетної) думки» Руссо, бо він трактує загальну волю, надаючи переваги «консенсусові серця як аргументу». Натомість мораль, якої Руссо сподівається від громадян держави, і яку він підводить під мотивації та чесноти окремої особи, корениться саме в процесі громадської комунікативності. Саме на цю особливість посилається Б.Манін у міркуванні: «Слід радикально змінити перспективу спільну як для ліберальних теорій, так і для демократичної думки: джерела легітимності не в упередженій волі індивідів, а радше у процесі її формування, себто в самому обговоренні... Легітимне рішення не репрезентує волі всіх, а є результатом обговорення усіма. Це той процес, де формується воля кожного, що в результаті й надає легітимності, а не, як здавалося б, сума вже сформованих волевиявлень. Принцип обговорення поєднує в собі і позицію індивідуума, і демократичність... Ризикуючи вступити в суперечність з тривалою традицією, усе ж слід ствер-

⁴⁸ Preuss U. Was heißt radikale Demokratie heute? // Forum für Philosophie (Hg.) Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption. Ffm, 1989. 37-67.

дити, що легітимність прийняття закону є результатом загального обговорення, а не виявом загальної волі».⁴⁹ Це переносить тягар доказу з моралі громадян на такий перебіг демократичного формування думки і волі, який мав би обґрунтувати сподівання на співмірний з глуздом результат.

4. Отже, «політична відкритість» як вищий вияв тих умов комунікативності, за яких може реалізуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави, придатна як головне поняття нормативно укладеної теорії демократії. У такому ж сенсі Дж.Коген визначає поняття «deliberative democracy» (демократія домовлень) так: «Поняття демократії домовлень корениться в інтуїтивному ідеалі демократичних асоціацій, у яких правовизначення домовленостей та умов єднання відбувається через відкрите обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. За такого порядку громадяни відповідають як співучасники за розв'язання проблеми колективного вибору через громадські відкрите обговорення і свої основні інституції розглядають як легітимні тією мірою, якою вони встановлюють рамки для вільного відкритого обговорення».⁵⁰ Таке дискурсивне поняття демократії покладається на політичну мобілізацію та використання комунікативності, наділеної творчою ефективністю. Одрібно слід показати, що конфліктні суспільні матерії назагал можуть бути врегульовані раціонально, тобто в спільних інтересах причетних; а по-друге, слід пояснити, чому засіб громадського відкритого аргументування та обговорень придатний для такого розважливого формування волі. Бо інакше ліберальна модель буде утримувати за собою рацію своїми передумовами, що «урівняння» непримиренно конфлікуючих інтересів можна досягти не інакше як внаслідок боротьби, провадженої за конкретною стратегією.

Отже, за останні два десятиліття Джон Роулз і Рональд Дворкін, Брус Аккерман, Поль Лоренцен і К.О. Апель доводили можливість раціонального вирішення проблем прагматичної політики, які ґрунтуються на моральних засадах. Ці автори детально розглядали «моральні засади», за якими можна з позапартійних позицій подавати судження про речі, що стосуються загальних інтересів. Як вони незмінно формулюють та обґрунтовують засади

⁴⁹ Manin B. *On Legitimacy and Political Deliberation*, *Political Theory*. Vol. 15. 1987, 351f.:

цілком недвозначно Б. Манін посилається не на «Структурні претворення», а на «Проблеми легітимізації», порівняйте посилання 35. С. 367.

⁵⁰ Cohen J. *Deliberation and Democratic Legitimacy* // Hamlin A. Ph. Pettit (Eds.). *The Good Polity*. Oxford, 1989. 12-34; Коген також не посилається на «Структурні претворення», а на три свої пізніші публікації (англ. мовою), див. пос. 12. С. 33.

універсалізації та моральні принципи в цих розширених обговореннях, ми мали б зрозуміти, що узагальнення інтересів і помірне застосування норм, котрі втілюють такі загальні інтереси⁵¹, може мати цілком надійне підґрунтя. Зважаючи на це, ми разом з К.О. Апелем⁵² опрацювали дискурсивно-етичний підхід⁵³, де аргументація виділяється як прийнятна методика розв'язання морально-прагматичних проблем. Це і є відповідь на друге із двох згаданих питань. Лише дискурсивна етика не зазіхає на те, що через нормативний зміст потрібних прагматичних передумов аргументування взагалі можна встановити загальний принцип моральності. Цей принцип більше стосується дискурсивної реалізації нормативних вимог *учасників обговорення*. У такому прочитанні з'ясування політичних питань, якщо це торкається моральних заasad, потребує тільки організації громадськи відкритого практику обговорення.

Попри те, що найголовніші питання політики майже завжди стосуються ще й моральних аспектів, звісно, не всі питання, які за інституційними визначеннями вимагають вирішення через політичні інстанції, позначені високою моральністю. Політичні контрверсії часто стосуються питань прагматики, інтерпретації стану справ, їх з'ясування, прогнозів тощо. Однак існують проблеми широкого спектра значущості, так звані питання життя і смерті, часто вони взагалі далекі від справедливості, а торкаються (як-от питання добробуту) етично-політичного самоусвідомлення – хай це стосується суспільства загалом чи окремих субкультур. Переважна більшість конфліктів, нарешті, постає із колізій групових інтересів і стосується проблем розподілу, які можуть бути розв'язані тільки через досягнення компромісів. Але таке диференціювання в межах діапазону постановки питань, що вимагають політичного вирішення, не виступає ні проти надання переваги моральним міркуванням, ні проти аргументаційної форми політичної комунікативності взагалі. Прагматичні питання часто неможливо відокремити від оцінювальних і, само собою зрозуміло, вони вимагають аргументаційного опрацювання.⁵⁴ Етично-політичне самоусвідомлення того, як ми, хто належить до якогось конкретного загалу, хочемо жити, слід принаймні узгоджувати з моральними нормативами. Обговорення має спира-

⁵¹ Günter K. *Der Sinn für Angemessenheit*. Frankfurt am Main, 1987.

⁵² Поп. менеп: Apel O. *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt am Main, 1988.

⁵³ Habermas J. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main, 1973. 140ff.: ders., *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, 1983.

⁵⁴ Habermas J. *Towards a Communication Concept of Rational Collective Will-Formation*. *Ratio Juris*, 1989. Vol. 2, July 144-154.

тися на обмін аргументами; а чи ведуть вони до *справедливих* компромісів, істотно залежить від умов ведення процесу обговорення, і саме їх слід оцінювати з позицій моралі.

Дискурсивно-теоретичний підхід має ту перевагу, що дає змогу специфікувати ті комунікативні передумови, котрі мають бути дотримані в різних формах аргументування та домовлянь, якщо від результатів таких обговорень сподіваються розважливості. Цим він дає змогу міркувати про практичні соціологічні можливості досягнути порозуміння.

5. Оскільки дискурсивне поняття демократії передусім має бути з'ясоване і правдоподібно викладене в межах якоїсь нормативної теорії, то залишається відкритим питання, як за умов соціально-державних масових демократій можна було б облаштувати дискурсивне формування думки та волі, щоб подолати розбіжності між виявом особистого інтересу та орієнтуванням на загальний добробут, між ролями клієнта і громадянина держави. У передумовах комунікативності кожного праксису аргументування передбачена вимога понадпартійності та сподівання того, що власні преференції учасники щоразу піддають сумніву й переступають через них. Виконання цих обох передумов навіть повинно бути введене в ранг рутини. Сучасне природне право відповіло на цю проблему введенням легітимного правового примусу. А на похідну проблему, як політичну владу, необхідну для правового примусу, може зі свого боку стримувати морально, відповів Кант ідеєю правової держави. Дискурсивно-теоретичне розгортання цієї ідеї виливається, зрештою, в уявлення, що право буде застосоване саме проти себе: воно має ще й забезпечувати дискурсивний режим, за яким вироблення і застосування правових програм має відбуватися за умов аргументованого обговорення. Це означає інституціонування правових процесів, котре забезпечить щонайістотніше виконання вимогливих передумов комунікативності щодо чесних обговорень і невідкладного примусові аргументування. Здійснення комунікативної дії вимагає цілковитого залучення всіх причетних до обговорення рівноправності партій, відсутності примусу у взаєминах, відкритості тем і пропозицій, та можливості перегляду результатів тощо. У цьому контексті правові процедури служать для того, щоб у реальному суспільстві здобули право на існування селективні примуси просторового, часового і речового різновиду, надати їм чинності в межах ідеально підпорядкованої комунікативної спільноти.⁵⁵

⁵⁵ Пор. мої *Tanner-Lectures (1988)*. 246 ff.

Наприклад, правило більшості можна розуміти як домо-вленість, що дискурсивне (якщо це можливе) і, зрештою, орієнто-ване на істинність формування думки узгоджується з вимушеним, визначеним у часі формуванням волі. За дискурсивно-теоретич-ним прочитанням рішення більшості має дотримуватись якогось внутрішнього стосунку до практики аргументування, звідки вип-ливає решта інституційних заходів (як, наприклад, вимога об-грунтовувати, правила розподілу тягаря доказування, повторні читання законопроектів тощо). Рішення має приймати більшість голосів так, що зміст його має право на чинність як раціонально вмотивований, однак ймовірний помилковий результат, схвале-ний тимчасово під тиском рішення припинити дискусію про пра-вильний розв'язок проблеми. З такої ж самої позиції правового інституціонування загальних умов комунікативності для форму-вання волі можна розуміти ще й інші інституції, наприклад, регу-лювання складу та процедури роботи парламентських органів, відповідальності та імунітету обраних представників, а також політичний плюралізм багатопартійної системи, вагомість народ-них партій, програмне поєднання різних інтересів тощо.

Дискурсивно-теоретичне тлумачення нормативного сенсу інсти-туцій відкриває також перспективу введення і випробування но-вих інституційних структур, які могли б протистояти перетворен-ню громадян держави на клієнтів. Вони мають диференціювати дистанцію між обома ролями, розриваючи короткозамкнутий кру-гообіг між власними, безпосередніми преференціями та узагаль-неним партикуляризмом організованих інтересів. Сюди належить оригінальна ідея пов'язувати «multiple preference ordering» (до-магання множинних преференцій) з вотумом виборців.⁵⁶ Такі ініціа-тиви мали б спиратися на аналіз засобів стримування, які є у по-будові, і які кондиціонують громадян держави до готовності підпорядковуватись неполітично, мислити рефлексивно, підніс-шись над уявленнями про минуці власні інтереси. Іншими слова-ми, дискурсивно-теоретичне розкодування демократичного змісту державно-правових інституцій має бути доповнене за допомогою критичних досліджень ефективних механізмів відчуження грома-

⁵⁶ Спиратимось на Goodin R. E. *Laundering Preferences* // J. Elster, A. Hylland (Eds.). *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge, 1986. 75-101; Офффе К. *розвиток цю думку в багатому на ідеї підході: Bindung, Fessel, Bremse. Die Unübersichtlichkeit von Selbstbeschränkungsformeln* // Honneth A., McCarthy Th., Offe C., Wellmer A. *Zwischenbetrachtungen*. Frankfurt am Main, 1989. 739-775.

дян від політичного процесу в соціально-державних масових демократіях.⁵⁷

6. Нормативне наповнення поняття демократії стосовно дискурсивних за формою процесів творення цінностей та норм у відкритій комунікативності, звичайно, не вичерпується належною інституційною побудовою на рівні демократичної правової держави. Воно радше поширюється на формально укладені процеси комунікативності та схвалення рішень. Корпоративно організоване формування думки, що веде до відповідальних рішень, може виправдовувати мету кооперативного пошуку істини настільки, наскільки це *допустимо* для вільного плавання цінностей, тем, пропозицій та аргументів у політичній комунікативності. Це мав би уможливити основний закон, однаке закріпити все організаційно – неможливо. Дискурсивно-теоретично обґрунтоване сподівання розважливих результатів ґрунтується радше на узгодженості інституційно укладеного формування волі зі спонтанними, не маніпульованими комунікативними потоками, запрограмованими не на формування висновків, а на виявлення та усунення проблем і в цьому сенсі на *не заорганізовану* відкритість. Якщо ідея народного суверенітету має ще й знайти реальне застосування у висококомплексних суспільствах, то її слід вирішувати за конкретними тлумаченнями з боку корпорації, причетних та наділених повноваженнями членів якогось колективу.

За певних умов пряме розширення формальних можливостей голосувати і брати у всьому участь призводить лише до інтенсифікації «узагальненого партикуляризму», тобто до того привілейованого протягування місницьких та вузькогрупових окремих інтересів, які дали змогу авторам від Бурке до Вебера, Шюмпетерові та неоконсерваторам наших днів аргументувати свої тези про демократичний елітизм. Цьому може запобігти процедурне оформлення народного суверенітету як сутности умов, що уможливлюють дискурсивний за формою процес громадськи відкритої комунікативності. Розпорошений до решти народний суверенітет може «втїлитися» лише в ті безсуб'єктні, безсумнівно претензійні форми комунікативності, котрі так регулюють потік формування думки і волі, що в їхніх хибних результатах залишаються хіба що самі сподівання на прагматичну розважливість.⁵⁸ У владі відкритого дискурсу суверенітет насичений комунікативністю тим, що розк-

⁵⁷ *Offe C., Preuss U. K. Can Democratic Institutions make efficient Use of Moral Resources? (Ms. 1989)*

⁵⁸ *Habermas J. Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit? // Die Ideen von 1789 (1989). 7-36.*

риває теми загальносуспільної актуальності, інтерпретує цінності, подає пропозиції як розв'язати проблеми, висуває сприятливі чи відкидає непридатні обґрунтування. Ці судження, звісно, мають набувати форми в рішеннях демократично утворених корпорацій, бо відповідальність за практичні наслідки рішення вимагає інституційного узаконення. Дискурси владної сили не мають. Вони виробляють комунікативну могутність, яка адміністративної не замінює, а може тільки впливати. Цей вплив обмежується наданням та відкликанням повноважень. Комунікативна могутність не може заступати системної непоступливості громадських бюрократій, які вона ставить у «режим стану облоги». Коли народний суверенітет так перетворюється на практику, то символічна ніша могутності, в якій від 1789 року, тобто від часу революційного повалення патерналістської форми панування, утворився вакуум, залишається порожньою, і вона не буде, як це пише У.Редель, за Клодом Лефортом, заповнена новими ототожнювальними символізаціями типу народ чи нація.⁵⁹

IV. Цивілізоване суспільство або політична громадянська відкритість

Виходячи з уточнених та змінених передумов, можемо нарешті повернутися до опису політичної відкритості, де перетинаються принаймні два процеси – комунікативне створення повноважної влади, з одного боку, а з іншого – маніпулятивне використання могутності засобів масової інформації, щоб створювати масову лояльність, попит і «compliance» (поступливість) на противагу системним імперативам. Тепер вже не можна відповісти на відкриті питання про базис і джерела неформального формування думки в автономних відкритостях, посиляючись на статусні гарантії від соціальної держави чи на голлістську вимогу політичної самоорганізації суспільства. Натомість радше замикається коло між структурними змінами громадянської відкритості і тими довготривалими тенденціями, які теорія комунікативної дії визначає як *раціоналізування життєвого світу*. Політично функціональна відкритість потребує не лише гарантій від інституцій правової держави, а й розраховує, що їй підуть назустріч культурні традиції та зразки соціалізації, розраховує на політичну культуру *привичасного* до свободи населення.

⁵⁹ Rödel U., Frankenberg G., Dubiel H. *Die demokratische Frage. Frankfurt am Main, 1989, Kap. IV.*

Головне питання книжки сьогодні складається у загальний заголовок «Повторне відкриття цивілізованого суспільства». Посилатися гамузом на «сприяння» виокремлених життєвих світів та на їхні реактивні потенціали замало. Потрібна конкретизація не лише з огляду на зразки соціалізації та культурні традиції. Живлена мотиваціями та орієнтуванням на деякі цінності ліберальна політична культура створює, безперечно, сприятливе підґрунтя для спонтанних відкритих комунікативностей. Та набагато більше важать форми стосунків та форми організації, інституціонування носіїв не підтасованої політичної відкритості. Тут недавні аналізи К.Оффе, який відштовхується від поняття «відношення асоціацій», пропонують «глобальні категорії життєвих форм і життєвого світу, які мають забезпечувати дискурсивній етиці опору в соціальному, щоб передусім протиставитись попереднім соціологічним категоріям».⁶⁰ Невизначений термін «відношення асоціацій» (*Assoziationsverhaeltnisse*) навіть приблизно не поєднується з тією «практикою об'єднань» (*Vereinswesen*), яка колись соціально стратифікувала громадянську відкритість. Він також нагадує про зрештою широко вживане значення виразу «цивілізоване суспільство», яке, на відміну від новітнього, звичного від часів Гегеля і Маркса перекладу «*societas civilis*» на «громадянське суспільство», вже *більше* не охоплює сфери економіки, керованої ринками праці, капіталу і товарів. У відповідних публікаціях шукають, зазвичай, надаремне, чітких означень. Інституційний стрижень «цивілізованого суспільства» становлять у кожному разі позадержавні та позаекономічні спільноти на засадах добровільності, які, безсистемно називаючи окремі приклади, сягають від церков, культурницьких об'єднань та академій через незалежні засоби масової інформації, спортивні товариства і товариства для проведення дозвілля, дискусійні клуби, громадські форуми та громадянські ініціативи аж до об'єднань за фахом, політичних партій, профспілок та альтернативних утворень.

Дж.Кін приписує цим асоціаціям завдання (відповідно й функції) «утримувати і перевизначати межі між цивілізованим суспільством і державою через два взаємозалежні та одночасні процеси: розширення соціальної рівності і свободи та реструктурування і демократизацію держави».⁶¹ Отже, йдеться про асоціації, де формується думка. Вони, на відміну від значно одержавлених політичних партій, не належать до адміністративної системи, одначе

⁶⁰ Offe in: Honneth et. al. (1989), 755.

⁶¹ Keane. *Democracy and Civil Society* (1988), 14.

ставлять собі за мету через публіцистичний вплив досягти політичної ефективності, оскільки або беруть безпосередню участь у громадській комунікативності, або, як, наприклад, альтернативні проекти, через програмний характер своєї діяльності власним прикладом роблять непрямий внесок у громадське обговорення. Оффе подібно приписує відношенням асоціацій функцію творення належного контексту для політичної комунікативності, яка за допомогою вагомих аргументів налаштовує громадян держави на «відповідальні дії»: «Діяти відповідально означає, що суб'єкт дії методично перевіряє власні дії водночас через експерта, узагальненого «іншого» та через себе самого на *futurum exactum*, і цим надає чинності критеріям дій, по суті, соціально та в часі».⁶²

Кон'юнктура поняття «цивілізоване суспільство» завдячує своїм існуванням тій критиці, з якою виступали передусім дисиденти із суспільств державного соціалізму, протестуючи проти тоталітарного придушення політичної відкритості.⁶³ Важливу роль тут відіграє комунікативно-теоретичне поняття тоталітаризму, яке розглянула Ганна Арендт. На цьому тлі стає зрозуміло, чому в цивілізованому суспільстві асоціації, в котрих формується думка, навколо яких може кристалізуватися автономна відкритість, перебувають на видноті. Саме цей комунікативний праксис громадян тоталітарне панування піддає контролю з боку апарату таємних служб. Такі аналітичні висновки підтвердили революційні перетворення в Східній та Центральній Європі. Зовсім не випадково їх зрушила з місця політика реформ, що виписала на своїх знаменах «гласність». Як у широко задуманому соціально-науковому експерименті (особливо показово в НДР), панівний апарат зазнав революційних змін через щораз дужчий тиск з боку мирних за характером дій громадянських рухів. Передусім із них утворилася інфраструктура нового ладу, який окреслився вже на руїнах державного соціалізму. Метрономами революції були ті добровільні асоціації в церквах, правозахисних групах, опозиційних колах, що ставили перед собою екологічні та феміністичні цілі, проти прихованого впливу яких тоталітарна відкритість змушена було щоразу дужче налаштовувати себе на насильство.

Зовсім інакше все відбувалося в суспільствах західного зразка. Тут добровільні асоціації утворювалися в межах інституцій-

⁶² Offe C. // Honeth et. al. (1989), 758

⁶³ Top. cnammi: Rupnik J., Vajda M. ma Pelczynski Z. A. zu Keane (Ed.). *Civil Society and the State* (1988). Part Three.

них рамок демократичної правової держави. І тут виникало інше запитання, на яке без значних практичних зусиль не можна було дати відповіді: чи надає взагалі і в якому обсязі надає опанована засобами масової інформації відкритість через могутність тих самих засобів носіям цивілізованого суспільства шанси в перспективі конкурувати із політичними та економічними завойовниками, тобто шанси змінювати, оновлювально усувати обмеження, фільтрувати за допомогою критики спектр керованих через вплив ззовні цінностей, тем і засад. Як на мене, то для розв'язання цієї проблеми належну аналітичну перспективу все ще пропонує розгорнуте в «Структурних перетвореннях» поняття політично функціональної відкритості. Виходячи саме з цього, А.Арато і Жан Коген у своїй спробі в сучасній теорії демократії надати плідності ідеї цивілізованого суспільства приєднуються до вже розробленої в теорії комунікативності конструкції «система та життєвий світ».⁶⁴

Закінчую посиланням на оригінальну розвідку, що мала своїм предметом вплив електронних засобів інформації на реструктуризацію простих взаємодій. Назву «Відсутність відчуття місця» обрано для твердження, що поширюються ті структури, в яких усупільнені індивіди досі вбачали свою соціальну позицію і визначали самих себе. Цього разу зрушилися навіть соціальні кордони, які визначали найважливіші координати в просторі життєвого світу та історичної доби: «Багато з рис нашої «ери інформації» змушують нас уподібнюватись до щонайпримітивніших із соціальних та політичних форм – до мисливсько-збиральницьких суспільств. Адже кочові народи, мисливці та збирачі, не мають узаконеного стосунку до території. До того ж їм бракує «відчуття місця», притаманна їм діяльність не була тісно прив'язана до відповідних фізичних місцевостей. Відсутність кордонів як у полюванні чи в збиральництві, так само і в електронізованих суспільствах, стає причиною багатьох вражаючих паралелей. З усіх відомих типів суспільств, які передували нашому, мисливські і збиральницькі суспільства мали тенденції до найбільшої рівності стосовно ролей чоловіків і жінок, дітей і дорослих, лідерів і послідовників. Труднощі з відстоюванням багатьох окремих місць або чітко окреслених соціальних сфер спонукали до залучення кожного до справ кожного».⁶⁵ Несподіване підтвердження цієї прак-

⁶⁴ Arato A., Cohen J. *Civil Society and Social Theory. Thesis Eleven*. Nr. 21. 1988 (Special Issue on "Civil Society versus The State" 40-67; dies. *Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society* // Honneth et al. (1989), 482-503.

⁶⁵ Meyrowitz J. *No Sense of Place*. Oxford, 1985.

тичної тези знов-таки дають нам революційні події 1989 року. Перевороти в НДР, Чехословаччині та Румунії вибудувались у ланцюгову реакцію, яка не лише транслюється через телебачення, відображаючи перебіг історичних подій, а й сама собою відбувається в режимі телевізійної передачі. Засоби масової інформації відіграли вирішальну роль не лише в інфекційному ефекті всесвітньої дифузії. Навіть фізична присутність мас демонстрантів на майданах і вулицях могла (інакше, ніж у ХІХ та на початку ХХ ст.) підбурити революційне насильство лише тією мірою, якою вона за допомогою телебачення була перетворена на повсюдну присутність.

Теза про стирання через засоби масової інформації соціально визначених меж, яку запропонував Дж.Мейровітц, звісно, з погляду унормованості західних суспільств, надто прямолінійна. Її хиби очевидні. Безперечно, те розмежування і деструктуризація, що відбуваються в нашому життєвому світі разом із поставою в глобальних вимірах електронною всеприсутністю подій та з синхронізацією неодночасності мають вагомі наслідки для соціального самоусвідомлення. Це стирання меж йде пліч-о-пліч з урізноманітненням вже визначених ролей, з плюралізацією життєвих форм та з індивідуалізацією життєвих доль. Викоренення чогось супроводжується побудовою власних комунітарних належностей та походжень, збайдужінням до безпорадності проти непроглядної складності системи. Це радше взаємодоповнювальний розвиток подій, тісно переплєтених між собою. Так само і в інших вимірах засоби масової інформації спричиняють зворотні ефекти. Існує багато свідчень того, що демократичний потенціал громадянської відкритості, інфраструктура якої позначена все зростаючими селективними тисками з боку масової електронної комунікативності, має суперечливий характер.

Отже, якби сьогодні я ще раз сів за дослідження структурних перетворень у сфері громадянської відкритості, то вже не знав би, який би це мало результат для теорії демократії – мабуть, той, що давав підстави для менш песимістичної оцінки і для менш самовпевнених, часто постулатних передбачень, ніж це сталося свого часу.

Франкфурт-на-Майні, березень 1990

Ю.Г.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

У цьому дослідженні ми поставили завдання проаналізувати явище «громадянська відкритість».

Метод роботи над дослідженням був зумовлений характерними труднощами самого предмета. Його комплексність перечить передусім тому, щоб обмежувати себе звичним академічним підходом як до однієї дисципліни. Категорію відкритість (*Öffentlichkeit*) слід шукати, радше, у тій широкій царині, з якої колись визначилося традиційне поняття «політика», адже в межах якоїсь окремої науково-соціальної дисципліни предмет розпадається. Проблема, що постає при одночасному залученні до справи соціологічних, економічних, державно-правових, політологічних, соціально-історичних та ідеолого-історичних аспектів, помітна кожному: за сучасного стану диференціювання та спеціалізації у соціальних науках хтозна чи хтось спроможний «опанувати» відразу кілька цих дисциплін, не кажучи уже про всі.

Інша особливість методу впливає з потреби підходити одночасно як із соціологічного, так і з історичного боку. Ми сприймаємо «громадянську відкритість» як категорію, своєрідну для кожної епохи, її неможливо вивести з неповторної історії розвитку того, що постало в європейському пізньому Середньовіччі, «громадянського суспільства» і, узагальнивши до ідеально-типового, перенести в формально схожі, вже складені, умови доволіно взятого історичного ладу. Як ми намагаємося показати, мова про якусь «громадську (*öffentliche*) думку» в точному розумінні слова може йти передусім в Англії кінця XVII ст. та у Франції XVIII ст. Тому «відкритість» (*Öffentlichkeit*) ми взагалі трактуємо як категорію історичну. У цьому наш метод відрізняється а *limine* від підходу формальної соціології, де сучасний високорозвинутий рівень позначений впливом так званої структурно-функціональної теорії. Одначе соціологічне дослідження історичних тенденцій дотримується рівня всезагальності, де одноразові процеси та події наводяться лише для ілюстрування, тобто можуть бути інтерпретовані як приклади історичного розвитку, який виходить за межі окремого випадку. Від наукової історичної практики в строгому розумінні такий спосіб соціології, як здається, відрізняється більшою свободою трактування історичного матеріалу; натомість соціологія підлягає так само строгим критеріям структурного аналізу загальносуспільних контекстів.

Після цих двох попередніх методологічних зауважень нам хотілося ще б зробити застереження з суті самої справи. Дослідження

обмежує себе структурою та функціонуванням *ліберальної* моделі відкритості, її виникненням та перетвореннями; тобто воно торкається цих особливостей історичної форми і залишає поза увагою начебто придушений в історичному процесі варіант *плебейської* відкритості. На тій стадії Французької революції, що пов'язана з іменем Робесп'єра, відкритість на, так би мовити, одну мить, вийшла на сцену, і з неї там поздирали літературні шати: її суб'єктом стають уже не «освічені стани», а темний «народ». Проте ця плебейська відкритість також існує, вона живе в чартистському русі так само підпільно, як і в передусім анархістських традиціях континентального робітничого руху, вона орієнтована на заклик до громадянської відкритості і є спадкоємицею історичної духовності XVIII століття. Тому її слід рішуче відрізнити від популістсько-схвалювальної форми регламентованої відкритості індустріально й суспільно високорозвинутих диктатур. Деякі формальні риси у тієї й іншої спільні, однак від літературно визначеної відкритості в розумінні публіки поміркованих приватних осіб вони своєрідно відрізняються: якщо одна неписьменна (illiterat), то друга – хіба що позаписьменна (postlitterarisch). Схожість деяких популістських форм вияву все ж не полишає у нас жодного сумніву, що обидва, в нашому випадку однаково залишені поза увагою варіанти громадянської відкритості на різних ступенях суспільного розвитку таки брали на себе різні політичні функції.

Наше дослідження – це систематизація ліберальних елементів громадянської відкритості та її трансформації у соціальній державі.

Дякую Спілці дослідників Німеччини за щирі й щедру підтримку. Ця праця, за винятком § 13 і 14, подана на філософський факультет Марбурзького університету як дисертація на здобуття доцентури.

Франкфурт, осінь 1961 р.

Ю.Г.

І ВСТУП

ПРОПЕДЕВТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЯВИЩА ГРОМАДЯНСЬКА ВІДКРИТІСТЬ

§ 1. Постановка питання

Мовний ужиток лексем «öffentlich» та «Öffentlichkeit» (у нашому випадку відкритий та відкритість) криє в собі множинність неузгоджених між собою значень. Походять вони з різних історичних фаз, і в синхронному застосуванні щодо відносин усередині в розвинутому індустріально та сформованому в межах соціальної держави громадянського суспільства вступають у дуже заплутані поєднання. Така ситуація, здається, має тенденцію зберігатися в успадкованому мовному вжитку, позначеному постійною плутаниною в застосуванні цих лексем, і тут потрібні деякі термінологічні навички. Адже дотримується їх не лише розмовна мова, доволі таки насичена жаргонізмами бюрократії та засобів масової інформації, а навіть наукові галузі, передусім юриспруденція, політика та соціологія, неспроможні, мабуть, замінити такі традиційні категорії, як «суспільний», «громадський», «приватний», «громадська думка» на точніші означення. Ця дилема, за іронією долі, помстилася передусім на тій дисципліні, яка однозначно визначила своїм предметом громадську думку: у застосуванні емпіричних методів те, що мало б власне оформитися як public opinion research (вивчення громадської думки), було заперечене як неосяжна величина, так само соціологія наслідків взагалі відкинула ці категорії¹; та все одно, як тепер, так і раніше, йдеться про громадську думку.

«Öffentlich» (публічними, громадськими, офіційними) ми називаємо заходи, коли вони, на відміну від закритого застілля, доступні для публіки, тобто для всіх – як-от, ми говоримо про громадські місця та публічні будинки. Але вже згадуючи «громадські будівлі», ми маємо на увазі не конче їхню доступність – для всіх: найчастіше цим словосполученням позначаються просто державні установи, і лише як такі вони – громадські, (öffentlich), тобто

¹ Див.: Hennis W. Bemerkungen zur wissenschaftsgeschichtlichen Situation der politischen Wissenschaft // Staat, Gesellschaft, Erziehung. Bd. 5. S. 203 ff., того самого автора Politik und praktische Philosophie. Neuwied, 1963; до цього моя праця: Die klassische Lehre von der Politik in ihren Verhältnis zur Sozialphilosophie // Theorie Praxis. Neuwied, 1963. S. 13 ff.

відкриті. Держава – це «громадська (öffentliche) влада». Атрибутом «громадська» вона завдячує своєму призначенню: дбати про повселюдний, загальний добробут усіх, охоплених правовими стосунками. – Це слово має ще інше значення, коли йдеться про «відкритий прийом»; за таких нагод, як бачимо, розгортається сила репрезентативності, де в понятті «відкритість» присутня дециця загального визнання. Якщо вдуматись, скидається на те, що допускаємось помилки, коли кажемо, що хтось здобув ім'я відкрито; відкритість репутації чи навіть славетности походить з інших, ніж епоха «порядної компанії», епох.

Попри це ми ще не торкнулися явища, коли при щонайпоширенішому вживанні цих лексем у словосполученнях на зразок «громадська думка» (öffentliche Meinung), вони аж ніяк не стосуються обуреної чи освіченої громадськості (Öffentlichkeit), що пов'язане зі словами «публіка», «публічність». Суб'єктом цієї відкритості є публіка як носій громадської думки; до її критичної функції входить також оприлюдненість (Publizität), щось на кшталт відкритості (Öffentlichkeit) у процесі судового розгляду. У царині засобів масової інформації, звичайно, «оприлюднення» змінило свій зміст. З функції громадської думки воно перетворилося ще й на її атрибут, який зробив громадську думку власним атрибутом: public relations (громадські зв'язки) – це потуги, що за наших днів називаються «роботою з громадськістю» і спрямовані на створення такої собі publicity (рекламности). – Плутанина ще в тому, що сама «відкритість» (громадськість) подає себе як сферу, а приватному протиставляється громадський (відкритий) простір. Часто це постає як сфера громадської (öffentliche) думки, що протиставляється державній (öffentliche) владі. Залежно від обставин до «Organen der Öffentlichkeit», зараховують державні органи або всього лиш засоби, які, як-от преса, служать для комунікативності в публіці.

Соціально-історичний аналіз синдрому значення «відкритий» і «відкритість» міг би розглядати власне соціологічне розуміння в історично різних мовних верствах. Вже перша етимологічна подача лексеми Öffentlichkeit рясніє багатоманітністю застосування. У Німеччині цей іменник було утворено із давнього прикметника öffentlich десь упродовж XVIII ст. за аналогією до publicite та publicity;² ще наприкінці століття це слово було на-

² Deutsches Wörterbuch der Brüder Grimm. Bd. VII. Leipzig, 1889. Art. «Öffentlichkeit». S. 1183.

стільки рідко вживане, що викликало протест з боку Гайнатца.³ Якщо відкритість почала вимагати для себе назви перше за тієї доби, то сміємо припустити, що ця сфера, принаймні в Німеччині, тільки тоді з'явилася і засвідчила про себе; вона специфічно належить до т. зв. «громадськості», тобто до певного суспільства, яке на той час теж тільки формувалася за власними законами як простір товарообігу та суспільної праці. Хоча мова про «відкритість» і те, що не було ще відкритим, а було «приватним» йшла набагато раніше.

Йдеться про категорії грецького походження, які ми успадкували у римському карбуванні. В освіченому місті-державі Греції (полісі) сфера полісу, спільна для вільних громадян (*koine*), строго відділялася від сфери *oikos*, що належала кожному зокрема (*idia*). Відкрите життя (*bios politikos*) відбувалося на ринковій площі, на агорі, однак до якогось конкретного місця прив'язане не було: відкритість творилася в мовній практиці (*lexis*), яка могла ще набувати форм ради і суду, так само як і в суспільній діяльності (*praxis*), чи це ведення війни чи ігри-змагання. (До законотворення часто залучали чужинців, бо до громадських обов'язків це не належало). Політичний лад, як відомо, опирався на рабське господарювання у патримоніальній формі. Від тягара виробничої праці, громадяни були звільнені; однак участь у відкритому (громадському) житті залежала від їхньої приватної автономії як господаря у власному домі. Сфера приватного була прив'язана до дому не лише за назвою (в грецькій мові); рухоме майно і наявність робочої сили однаково мало виступають заміниками влади в домашньому господарстві та в родині, як і навпаки – бідність і брак рабів вже самі собою могли стати перепорою для доступу в поліс. Те ж саме означали вигнання, конфіскація і руйнування дому. Отже, становище в полісі засновується на становищі ойкодеспота. За завісою його владарювання відбувається відтворення життя, праця рабів, служба жінок, народження і смерть; царство необхідного та минушого поглинує тінь сфери приватного. На противагу цьому відкритість у самоусвідомленні греків підноситься до рівня царства свободи і непохитності. Передусім у світлі відкритості все суще стає видимим, постає перед усіма на видноті. У розмовах громадян між собою речі входять у мову і набувають подоби, в боротьбі рівних найкращі вибива-

³ Weigands *Deutsches Wörterbuch* Gießen, 1910. Bd. II. S. 232.

ються наперед і набувають власної сутності – невмирущості і розголосу. Як життєві злигодні та утримання убогих у межах ойкосу сором'язливо приховується, так само поліс надає вільний простір для почесної винагороди: громадяни вволю спілкуються як рівний з рівним (*homoioi*), але кожний намагається висунутись (*aristoein*). Чесноти, які кодифікує в каталозі Арістотель, засвідчують про себе тільки у відкритості, тільки там знаходять своє визнання.

Ця модель еллінської відкритості, якою ми її успадкували в нашому розумінні самовизначення греків, від часів Відродження, разом з усім так званим класичним, несе в собі нормативну силу – аж до наших днів.⁴ Не суспільна формація, як підвалина цієї сили, а сам зразок ідеології наділений власною неперервністю, навіть духовно-історичною, засвідчивши її упродовж століть. Передусім крізь усе Середньовіччя категорії відкритого і приватного (у визначеннях римського права відкритість як *res publica*), визнавали як традицію. Ефективного застосування в правничій практиці, звісно, вони набули знову тільки після виникнення новітньої держави й тієї самої, відокремленої від неї сфери громадянського суспільства. Саме ці категорії однаковою мірою служать і політичному самоусвідомленню, і правовому інституціонуванню громадянської (у деякому розумінні) відкритості. А між тим ось майже ціле сторіччя її суспільні основи знову явно потрапляють під скасування; тенденції занепаду відкритості впадають в око: тоді як її сфера все дивовижніше розширюється, її функції все більше втрачають на силі. Та все одно відкритість, як досі, так і тепер, залишається організаційним принципом нашого політичного ладу. Мабуть, це дещо більше і дещо інше, ніж клопоть ліберальної ідеології, яким соціальна демократія може знехтувати без шкоди для себе. Коли той комплекс, який ми сьогодні доволі плутано позначаємо «*Öffentlichkeit*» (у нашому випадку «відкритість»), пощастить збагнути в його структурах історично, то сміємо сподіватися, що, піднісшись над соціологічними аспектами, з'ясуємо зміст цього поняття і зможемо запропонувати нашому суспільству взяти його на озброєння й навчитися користуватися ним як однією з магістральних категорій.

⁴ *Примайніс* в Arendt H. *The Human Conditions*. Chicago, 1958

§ 2. До різновиду репрезентативна відкритість

Упродовж європейського Середньовіччя протиставлення *publicus* та *privatus*⁵, засвідчене у римському праві, втрачає свою значущість, хоч і зберігається в ужитку. Якраз сумнівна спроба застосувати його до правових відносин феодального повного та ленного володіння, несамохіть підказує, що протиставлення, на кшталт античної чи новітньої моделі, між сферами відкритого та приватного тоді не існувало. Звичайно, також і тут господарська організація суспільних робіт робить палац сеньйора центром усіх владних відносин, та все одно, місце власника палацу в процесі виробництва неможливо прирівняти до «приватного» розпорядницького ойкодеспота чи *pater familias* (глави родини). Повне феодальне (і похідне від нього ленне) володіння ще можна, за сутністю всіх окремих владних прав, узагальнити як *jurisdictio*, але не як протиставлення приватному порядкуванню (*dominium*) та суспільній автономії (*imperium*). Є низькі і високі владні «верхи», низькі і високі «привілеї», але жодного якогось, що можна було б зафіксувати у праві, приватного статусу, з яким приватна особа могла б, так би мовити, виходити у відкритість. У пізньому Середньовіччі, що повністю сформувалося в Німеччині тільки у XVIII ст., у процесі звільнення селянства та зміни земельного права, феодальне володіння перетворилося на приватне землевласництво.

Влада в домі – це чи то з погляду класичного, чи з погляду сучасного цивільного права – зовсім не приватне панування. Коли його категорії перенести на суспільні відносини, які не пропонують жодного базису для розділення відкритої сфери і приватного простору, то виникають ускладнення: «Якщо ми маємо на увазі землю як сферу відкритого, то у випадку дому й у випадку влади, яку має глава родини, якраз маємо справу з державною владою другого порядку, що, з огляду на перепорядковану їй землю, звісно, виступає як приватна особа, але у зовсім іншому сенсі, ніж це укладено в сучасному приватному праві. Отож, як на мене, зрозуміло, що «приватні» та «відкриті» владні повноваження зли-

⁵ Поп.: Kirchner, *Beiträge zur Geschichte des Begriffs «öffentlich» und «öffentliches Recht»*. Diss. Göttingen, 1949. S. 2. *Res publica* – це загальнодоступні для населення (*populus*) володіння, які були вилучені з *res extra commercium*, що раніше належали *privati* (приватним особам) на правах власності; напр., *flumen publicum* (громадські потоки), *via publica* (громадська дорога) тощо. (ebd. S. 10ff).

ваються в одну неподільну єдність, перетворюючись на джерело однієї монолітної влади. Вони мають під собою твердий ґрунт і їх можна розглядати як добром набуте приватне право»⁶

Щоправда, із старогерманської правової традиції з її «gemeinlich» і «sunderlich» та з англійських «common» і «particular» випливає певна відповідність до класичного «publicus» та «privatus». Це протиставлення стосується суспільних складових, що засвідчили себе за феодального способу виробництва. Громадські вигони повселюдні, відкриті (publicum), криниці, ринкова площа – відкрито доступні для спільного користування loci communes, loci publici (загальні, відкриті місця). «Спільному», звідки мовно-історично тягнеться лінія до суспільного чи відкритого добра (common wealth, public wealth), протиставляється «окреме». Це – виокремлене в значенні приватного – ми ще й досі сповідуємо, прирівнюючи окремі інтереси до приватних. У рамках феодального основного закону окреме стосувалося з іншого боку також тих, хто був наділений окремими правами, імунітетом і привілеями; звідси давньонімецькі das Sundere (окреме, особливе), die Freiheit (вольності) – це взагалі стрижень феодального панування, а отже і «відкритість». Порядок германських правових і римських правових категорій обертається на протилежний – common man (людина загальна, звичайна) вже стає private man (людиною приватною). Про такі стосунки нагадує мовне вживання common soldier у розумінні private soldier: це простолюдин без рангу, без чогось окремого, підвладний наказам, що інтерпретуються як «відкриті». У середньовічних грамотах «владний» вживали як синонім до publicum; publicare означало заволодіти чимось на користь сюзерена.⁷ У двозначності лексем «gemein» (common) як загально, тобто всім (відкрито) доступний, і gemein, тобто окреме, власне владне право, що взагалі випадає з рангу відкритого, аж донині присутній відбиток поєднання елементів організації у структуру суспільства, яке ґрунтується на феодальному врядуванні⁸.

⁶ Brunner O. Land und Herrschaft. Brüm, 1943. S. 386f.

⁷ Kirchner. a.a.O. S. 22.

⁸ Залишасмо осторож проблему міської влади в пізньому Середньовіччі: на рівні «землі» ми бачимо міста, які переважно належать до удільних маєтків князя як інтегрована частина феодалізму. За доби раннього капіталізму вільні міста, звісно, перебирали на себе вирішальну роль у формуванні громадської відкритості. Див. далі § 3. С. 67.

Відкритість, як окремих, відділений від приватної сфери простір у феодальному суспільстві високого Середньовіччя не вдається засвідчити соціологічно, тобто за інституційними критеріями. Хоч зовсім не випадково атрибути влади, такі як князівська печатка, називаються «відкриті»; не випадково англійський король має титул «publicness»⁹ (Ваша Публічність) – адже існує таке явище, як відкрита репрезентація, відкрите демонстрування влади. Ця *репрезентативна відкритість* виступає не як соціальний простір, сфера відкритості – якщо термін вибрано вдало, то це більше схоже на різновид ознаки статусу. Статус сюзерена, володаря, хай якого ступеня, сам собою нейтральний щодо критеріїв «відкритий» і «приватний»; однак його власник репрезентує себе відкрито: він показується, видає себе за втілення, як завжди, «вищої» влади.¹⁰ Ідея такої репрезентативності увійшла навіть до недавнього вчення про основний закон (конституцію). За ним, репрезентативність «може бути тільки в сфері суспільного (відкритого)... як «приватної справи» репрезентативності бути не може».¹¹ Йдеться про те, щоб прилюдно через особу можновладця надати видимості невидимій всесутності: «... щось мертве, щось менш-вартісне або непотріб, щось нище не може бути репрезентоване. Йому бракує буття піднесеного роду, спроможного вивищитися до буття відкритого, екзистенції. Такі слова, як величність, велич, маєстат, слава, гідність і честь мають наголошувати на особливості гідного репрезентативності буття». Представництво, як от у сенсі репрезентації нації або мандатів, не має нічого спільного з тією репрезентативною відкритістю, яка стосується конкретної екзистенції володаря і надає «аури» його авторитетові. Коли повелитель країни, сюзерен, збирає довкруг себе світських і духовних владик, прелатів і муніципалів, або, як це ще відбувалося

⁹ *The Oxford Dictionary*. 1909. Bd. VII. 2.

¹⁰ Щодо історії поняття «репрезентативність» пор. посилання: Gadamer H. G. (*Wahrheit und Methode*. Tübingen, 1960. S. 134. Anm. 2): Звичайно для римлян слово у світлі християнського розуміння інкарнації та *corpus mysticum* знає цілковитої зміни значення. Репрезентація тепер вже не означає змалювання чи образне зображення... а означає представництво... *Representare* означає дати сучасне буття... Найважливішим у юридичній (соціально-правовій) ідеї репрезентації є те, що *persona representate* служить лише для показу і виставлення, і той, хто користується правом на її послуги, все ж залежить від неї». Також див. додаток до С. 476: «*Representatio* в розумінні показу на сцені – такий зміст міг існувати лише в Середньовіччі – у релігійній грі зустрічалося вже в XIII і XIV ст... Однак *representatio* через це не означає чогось на кшталт вистави, і аж до XVII ст. включно під цим розуміли явлення присутності самого божества».

¹¹ Schmitt C. *Verfassungslehre*. Berlin, 1957. S. 208ff.; для духовно-історичного визначення середньовічного поняття *Öffentlichkeit* пор.: Dempf A. *Sacrum Imperium*. Darmstadt, 1954. особливо Kap. 2 S. 21ff про «*Formen der Öffentlichkeit*».

в Німецькій імперії до 1806 року, коли кайзер запрошував на імперську раду князів та єпископів, райхсграфів, імперських муніципалів та абатів, то тоді не йдеться про зібрання делегованих, котрі репрезентують когось іншого. Допоки князь і його васали «суть» державою, замість щоб просто бути її представниками, вони можуть у якомусь окремому сенсі її репрезентувати, але репрезентують вони свою владу не в ім'я народу, а «перед» народом.

Розгортання репрезентативної відкритості стосується атрибутів особи: знаків гідності (відзнаки, зброя), габітусу (одяг, головний убір), рухів (форма вітання, жест), та реторики (форма звертання, формальний стиль мовлення взагалі),¹² одне слово – суворого кодексу «шляхетної» поведінки. Все це за часів пізнього Середньовіччя викристалізується в систему придворних чеснот, у таку собі християнізовану форму Аристотелевих кардинальних чеснот, тільки от героїка згладжується до шевальєрства і синьйорства. Характерно, що в жодній з цих чеснот фізичне повністю не втрачає свого значення – адже чеснота має у щось втілитися, має бути придатною для відкритого показу.¹³ Ця репрезентативність набуває чинності особливо на турнірах, де зображували лицарський бій. Звичайно, відкритість у грецькому полісі також знала постановку арет на агорі, але відкритість придворно-лицарської репрезентативності, яка повністю розгорталася на святковій оказії, у «високі часи», радше, ніж під час судних відправ, зовсім не виступає сферою політичної комунікативності. Як аура феодального авторитету, вона подає знак про соціальний статус. До того ж їй бракує престижного «місця»: кодекс лицарської поведінки, як норма, загальний для всіх можновладних, від короля аж до напівселянина-щитоносця; на неї орієнтуються не лише за якоїсь конкретної нагоди на певному місці, десь «у межах» якоїсь відкритості, а скрізь і завжди, де репрезентується їхнє владне право.

З-поміж наділених владою, тільки духовні особи мали, за межами мирської суєти, місце власної репрезентації – храм. У храмо-

¹² Карл Шмітт зауважує, що у репрезентативну відкритість входила риторична формула, як-от, дискусія є певід'єльною частиною громадянської відкритості: «Вирішальною була не дискусія і не поліркована мова, а, якщо так можна висловитись, репрезентативна... Не впадаючи ні в обговорення, ні в диктат, ні в діалектику, вона рухається у власній архітектурі. Її вагомий дикція – це більше, ніж музика, це сама людська гідність, перетворена за допомогою раціонально формованого мовлення на видимість. Це наперед передбачає ієрархію, адже духовний резонанс високої реторики йде від віри в репрезентативність, чого й домагається промовець». (*Römischer Katholizismus und politische Form. München, 1925. S. 32f.*).

¹³ Hauser A. *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur. München, 1953. I. S. 216.*

вому ритуалі, у літургії, месі, процесії ще донині збереглася репрезентативна відкритість. За відомим висловом, англійська палата лордів, прусський генеральний штаб, французька академія та Ватикан у Римі були останніми стовпами репрезентативності: насамкінець вижив тільки храм, «такий самотній, що, коли хтось бачить в ньому тільки зовнішню форму, з епіграмною ущипливістю мав би сказати, що храм репрезентує хіба що саму репрезентативність».¹⁴ А загалом ставлення мирян до кліру наочно свідчить, як саме «оточення» належить до репрезентативної відкритості і як його звідти усунуто – в цьому сенсі воно приватне, так само private soldier усунутий від репрезентативу, від мілітарної гідності, хоч і він «туди належить». З цим усуненням добре поєднується нагнітання таємничості у внутрішньому колі відкритості: вона засновується на сакральності: месу і Біблію читали латиною, а не народною мовою.

Репрезентативність придворної рицарської відкритості досягає свого останнього, неповторного втілення при французькому та бургундському дворах у XV ст.¹⁵ Славнозвісний іспанський церемоніал – це вже скам'янілі рештки цього пізнього цвіту. У такій формі він утримується при дворах Габсбургів ще довгі сторіччя. Репрезентативна відкритість, вийшовши з міської ранньокapіталістичної аристократичної культури Північної Італії, заново формується спочатку у Флоренції, згодом також у Парижі та Лондоні. Саме в злитті з гуманізмом вже народжуваної відкритої культури вона насправді засвідчує свою силу: гуманістичний освічений світ передусім стає інтегрованим у придворне життя.¹⁶ Разом із першими вихователями княжих нащадків, уже 1400 року приходить гуманізм, який лише в XVI ст. розгортає мистецтво філософської критики, чим змінює стиль палацового життя. Освічений в гуманістичному дусі палацовий «кортеджіано» займає місце християнського рицаря. Його типові дещо згодом відповідають давньоанглійський джентльмен, а у Франції honnete homme. Їхня непотьмарена і красномовна світськість і тактовність харак-

¹⁴ Schmitt C. a. a. O. S. 26.

¹⁵ Huizinga J. *Herbst des Mittelalters*. München, 1928.

¹⁶ На відміну від відомої інтерпретації Якоба Буркгардта див.: *Brunners. Adeliges Landleben*. Salzburg, 1949. S. 108ff.

¹⁷ Гадамер пояснює духовно-історичну залежність цієї гуманістично-просвітницької традиції *topoi sensus communis* (стану відчуття спільності) і «смаку» (морально-філософська категорія); через їхні соціологічне посвідчення чітко проступає значення палацового гуманізму для плекання «відкритості». В освітньому ідеалі Граціана читаємо: «В історії освітнього ідеалу західних держав характерним для нього є те, що він не

теризує новий, віднесений до палацу в пору його найвищого розквіту «світ».¹⁷ Відокремлена, оперта на володіння землями, аристократія втрачає силу своєї репрезентативності; репрезентативна відкритість концентрується в палаці князя, а вся її сутність ще раз явно й розкішно в результаті замикається на торжествах доби бароко.

Торжество в стилі бароко, на протигагу світським святкуванням Середньовіччя, не кажучи про Відродження, відкритості у буквальному значенні вже позбулося. Турніри, танець і театр з прилюдних місць повертаються у виплекані парки, з вулиць – за колони замків. Замковий парк, що з'являється вперше в середині XVII ст., швидко, (безперечно, що тільки в поєднанні з архітектурою Французького Століття), поширюється в усій Європі і тим дає змогу, – як і сам замок у стилі бароко, вибудований, так би мовити, довкола великої святкової зали, – придворному життю плинути відокремлено. Одначе основні обриси репрезентативної відкритості не лише зберігаються, вони окреслюються навіть чіткіше. Мадемуазель де Ск'юдері у «Розмовах» повідомляє про обтяжливість великих торжеств; вони служать не стільки задля розваги учасників, як для демонстрації величини, ба, навіть величі тих, хто їх влаштовує – простолюду, якому залишалося тільки витріщатися, мав з того найбільшу втіху.¹⁸ Отже, й тут народ усунутий не повністю, він постійно стовбичить надворі, адже репрезентація завжди призначена ще й для оточення, перед яким вона розгортається.¹⁹ І тільки бюргерські банкети на чиюсь честь сховались за зачинені двері, стали «ексклюзивними». «Бюргерський

залежить від станового примусу. Це – ідеал освіченого суспільства... «Смак» – це не тільки ідеал, встановлений новим суспільством, а вперше під знаком цього ідеалу «порядного смаку» утворюється те, що відтоді називають «порядним товариством». Воно вже не визначається і не легітимується за родовитістю і рангом, а принципово ні за чим іншим, як за спільністю суджень, або ліпше сказати: за тим, що вони можуть піднятися над обмеженістю інтересів та особистих уподобань до пошуку істини в судженнях... Під смаком, безсумнівно, мається на увазі спосіб пізнання. Ознакою доброго смаку вважається, коли хтось спроможний відступитися від самого себе та від власних уподобань. Отже, за своєю найглибиннішою суттю, смак виступає не як щось особисте, а як першорядний суспільний феномен. Він може стати судовою інстанцією навіть проти особистих схильностей в ім'я чогось загального, в чому хтось переконаний і поборником чого виступає. (Gadamer. a. a. O. S. 32f)

¹⁷ Alewyn R. *Das große Welttheater. Die Epoche der höfischen Feste. Hamburg, 1959. S. 14.*

¹⁸ При всіх відкритих okazях, відзначеннях перемог і укладеннях миру ілюмінації та фесверки влаштовувались тільки під кінець дня, який розпочинався на світанку залпами з легких мортир, грою міських сурмачів на всіх вежах, коли міські фонтани били вишом, на рожах відкрито смажили цілих биків, а до пізньої ночі не вибухали танці та ігри, і співу, і сміх юрбица, що стікалося з усіх околів. У часи бароко все відбувалося як з давніх-давен, і тільки за громадянської бюргерської доби все поступово змінилося (Alewyn. a. a. O. S. 23)

і палацовий спосіб мислення відрізняються тим, що в житлі громадянина в святковій кімнаті ще й мешкають, а в замку навіть житлові приміщення призначені також і для торжеств. І справді, за часів Версалю королівська спальня стає другим епіцентром замкових споруд. Навіть ліжко тут збите як театральні підмостки, на підвищеній естраді, це трон для лежання, відділений ширмою від приміщення для глядачів, і фактично це приміщення служить щоденною церемоніальною сценою, де зволють встати і зволють возлягти, чим дуже інтимне підноситься до повселюдної значущості».²⁰ В етикеті Людовіка XIV репрезентативна відкритість сягає найвищої рафінованості та вершини палацової концентрації.

Аристократичне «товариство», що приходить із ренесансного суспільства, вже не має (або більше не має) потреби репрезентувати свою владу, точніше кажучи, власне феодальне владарювання; репрезентація залишилась тільки для монарха. Палацова аристократична панівна верства, попри весь етикет вже значною мірою індивідуалізованої тактовності, спромоглася стати елітарним розсадником передусім для того «порядного товариства», яке у XVIII ст. стосовно власності ще не означилось, але стрімко пішло догори після того, коли на основі ранньокapіталістичного оборотного господарювання постали національні й територіальні держави і потрясли засади феодальної влади.²¹ Остання, скулена при дворі монарха і відточена подоба репрезентативної відкритості, – це вже резервація всередині товариства, яке відокремлюється від держави. І тільки тепер сфери приватного і відкритого починають розділятися у характерному для сучасності розумінні.

У німецькій мові лексема «privat», утворена від латинського *privat*, вперше трапляється від середини XVI ст.²² й, до речі, у тому ж значенні, якого набули на той час англійське *private* і французьке *privé*. А означало вона не що інше як «без офіційної посади»²³, «not holding public office or official position»²⁴, «sans emplois, que l'engage dans les affaires publiques»²⁵. «Приватний» означає вилучення із

²⁰ Alewyn. a.a.O. S. 43.

²¹ Поп.: Joachimsen P. *Zur historischen Psychologie des deutschen Staatsgedankens // Die Dioskuren. Jahrbuch für Geisteswissenschaften*. I. 1921.

²² Weigands Deutsches Wörterbuch. a.a.O. S. 475.

²³ Grimmsches Wörterbuch. a.a.O. S. 2137f.

²⁴ *The Oxford Dictionary*. a.a.O. S. 1388f.

²⁵ *Dictionnaire de la Langue Française*. 1875. Bd. III. Art. «prive».

сфери державного апарату, тоді як «відкритий» на ті самі часи стосується створеної абсолютизмом держави, що уособлюється в першій персоні правителя. Загал, публіка (das Publikum, the public, le public), на противагу «приватній істоті» виступає «відкритою державною владою». Державні службовці – це відкриті (публічні) особи, public persons, personnes publiques; відкриту службу вони несуть в собі, їхні службові справи суть відкриті (public office, service public), і відкритими називають будівлі та установи влади. А з іншого боку, існують приватні люди, приватна служба та приватні будинки; Готтфельд нарешті говорить про приватну особу. Все решта протиставляється владі як усунуте від неї підпорядковане: вона, влада, служить, казали, задля громадського (відкритого) добра, а вони – дбають про свою приватну користь.

Тенденції, які домагаються визнання до кінця XVIII ст., відомі. Феодальні власті, церква, князівство і панівні стани, яким була притаманна репрезентативна відкритість, у процесі поляризації розкладаються; насамкінець вони розпалися на приватні чинники, з одного, і на відкриті – з іншого боку. Становище церкви внаслідок реформації змінюється, єднання з божественним Авторитетом, який церква репрезентувала, тобто релігія, стає справою приватною. Так звана свобода віровизнання історично виступає гарантом першої сфери приватної автономії; сама церква існує й надалі як відкрита корпорація серед усіх інших. – Відповідна поляризація князівської влади передусім позначилася відділенням відкритого (суспільного) бюджету від приватної маєтності феодала-сюзерена. Так само бюрократія і військо (частково також і судочинство) виступають втіленням інституцій відкритої (суспільної) влади на противагу все більше й більше приватизованій сфері двору. – Владні станові чинники насамкінець формуються в органи державної влади, в парламент (і частково у судочинство); чинники трудових станів, позаяк вони вже належать до міських корпорацій і до певних селянських станових прошарків, розвиваються у сферу «громадянського суспільства», яке протиставляє себе державі як істинна царина приватної автономії.

Екскурс: Кінець репрезентативної відкритості на прикладі Вільгельма Майстера

Форми репрезентативної відкритості зберігають істотний вплив до початку XIX ст., особливо це стосується як економічно, так і політично відсталі Німеччини, де Гете саме тоді написав другу редакцію свого «Вільгельма Майстера». Там є лист²⁶, яким Вільгельм розриває із світом бюргерської гонитви за прибутком, втіленою в образі свояка Вернера. У цьому місці він пояснює, чому для нього сцена означає «світ», власне світ аристократії, порядного товариства – тобто відкритість у її репрезентативній подобі: «Бюргер може домогтися заслуг та здобути освіту відповідно до найвищих запитів власного духу, одначе свою *особистість* втратить, хай там як себе покаже. А от аристократові, який спілкується із найшляхетнішими, належить самого себе тримати в шляхетній порядності, і вже сама ця порядність, бо перед нею не зачинені ні брами, ні двері, стає вільною порядністю, позаяк він, хай це при дворі, чи у війську, має оплачувати її власною персоною, тому й має причину бути про неї високої думки й показувати, що він сам чогось вартий». Аристократ – це престижність, поки він цю престижність виставляє; він показує її, втілює у власній освіченій особистості і так «виступає як *суспільна персона*, і що вишуканіші його жести, що звучніший його голос, що стриманіше та зваженіше все його поведження, тим він досконаліший... а все решта, що він має в собі й довкола себе, – здібності, талант, багатство, – все це виглядає тільки на додатки». Гете ще раз передає пером відблиск репрезентативної відкритості, світло якої, безперечно, переломлюється в рококо французького двору, щоб потім ще раз повторитися у німецькому мавпуванні клаптикових князьків. Тим виразніше проступають окремі барви: стилізований під грацію вихід «можновладного», сила репрезентації «відкрита» і ця «відкритість» надає їй урочистої аури. Гете знову вкладає у вираз «*öffentliche Person*», що у мовному вжитку своєї доби вже прибрало попереднього значення слуги державної влади (*der öffentlichen Gewalt*), державного службовця, традиційний зміст відкритої репрезентативності. Звичайно, «особа» (*Person*) мимоволі набуває підтексту «освіченої особистості»; якщо бути

²⁶ На соціологічний аспект цього листа звернув увагу Werner Wittich у доповіді «*Der Soziale Gehalt vor Goethes Roman «Wilhelm Meisters Lehrjahre» in: Erinnerungsgabe für Max Weber. München; Leipzig. 1923. Bd. II. S. 279 ff.*

точним, то аристократа в цьому листі згадано лише як привід для показу цілковито бюргерської, вже позначеної неогуманізмом німецької класики ідеї вільного розвитку особистості. Нам же у спостереженнях Гете важливо те, що бюргерство вже неспроможне репрезентувати, за своєю натурою воно не здатне скористатися з репрезентативної відкритості. Аристократ – це те, що він репрезентує, а громадянин (бюргер) – це те, що він виробляє: «Якщо аристократ, *виставляючи власну персону*, означає усе, то бюргер як особистість не означає нічого, та й не повинен нічого означати. Перший сміє і повинен *здаватися*, а другий повинен тільки *бути*, а все, чим він хоче здаватися, смішне й позбавлене смаку». Репрезентативна видимість, яку напускає на себе нувориш, набуває комізму порожньої показухи. Тому Гете радить запитувати не «*Хто* ти такий? а *Що* ти маєш? Які переконання, які погляди, які знання, які здібності, скільки майна?» Одне слово, важить те, чим Ніцше висловив свої претензії на аристократичність: людина стверджує себе не тим, що вона може, а тим, ким їй судилося бути.

Вільгельм зізнається своякові у потребі «бути *особою на виді*», діяти й подобатись у широкому колі. А позаяк він не аристократ, а як бюргер не хоче даремно витратити зусиль, щоб просто чимось здаватись, то він шукає, так би мовити, замітника відкритості – сцени. У цьому таємниця його театрального хисту: «На підмостках освічена людина настільки ж досконало з'являється *особисто у власному блиску*, як і у вищих класах». Мабуть у тому й полягає приховане хибування «освіченої особистості («потреба просвітити свій розум і смак»), що бюргерські прагнення вона взагалі хотіла втілити в аристократично задуманий образ, злити воедино театральну виставу з репрезентативною відкритістю; але усвідомлення занепаду репрезентативної відкритості в громадянському суспільстві, з іншого боку, таке неунікненне, а потяг все ж належати до цього суспільства такий потужний, що на підміні поняття відкритості справа не могла скінчитися. Перед публікою Вільгельм виступає в ролі Гамлета, спочатку навіть успішно. Але публіка вже стала носієм іншої відкритості, яка із репрезентативною не мала нічого спільного. Вже в цьому сенсі театральний хист Вільгельма Майстера приречений. Він не спромігся розгледіти щось начебто схоже на громадянську відкритість, хоч театр уже встиг стати її підмостками: на сцену вийшов Фігаро Бомарше, ведучи, за гучним висловом Наполеона, за собою революцію.

§ 3. До генези громадянської відкритості

Разом із зародженням фінансового й торгового капіталізму, який, починаючи від XIII ст., з міст Північної Італії поширився і на Західну та Північну Європу, передусім давши поштовх утворенню нідерландських пакгаузів (Брюгге, Лютїх, Брюссель, Генф та ін.), а згодом організації великих ярмарків на перехрестях заморських торгових шляхів, формуються чинники нового суспільного ладу, і старий панівний лад, на початках ще без труднощів, інтегрує їх у себе. На цьому тлі й слід розглядати те початкове входження бюргерського гуманізму в аристократичну придворну культуру, яке ми можемо простежити на прикладі флорентійського ренесансного суспільства. Ранній капіталізм консервативний не тільки, в розумінні ведення справ, яке так яскраво описав Зомбарт і, яке мало характеризуватися як «порядне»²⁷, а й у політиці, позаяк цей капіталізм без будь-якої перебудови ще живе з плодів старого способу виробництва (феодалне землеробство з підневільним селянством та корпоративно згуртовані в цехи дрібнотоварні ремісники),²⁸ то його риси залишаються суперечливими: з одного боку, цей капіталізм стабілізує станові владні відносини, а з іншого – вивільняє ті чинники, в яких відносини колись знайдуть свою загибель. Ми маємо на увазі чинники нових взаємозалежностей: створені ранньокапіталістичною заморською торгівлею *товарообіг* та обмін інформацією.

Звичайно, міста від свого заснування мають власні місцеві ринки. Перебуваючи під орудою гільдій та ремісничих цехів, ці ринки дуже регламентовані, це радше інструмент панування над ближніми околицями, ніж вільний товарообмін між містом і селом.²⁹ Заморська торгівля, для якої, за спостереженнями Пірене, місто було переважно базою для проведення операцій, народжує інші ринки. Вони консолідуються в періодичні ярмарки і з розвитком ранньокапіталістичних методів ведення справ (гарантійні листи та векселі були у вжитку в Шампані вже в XIII ст.) незабаром перетворюються на біржі: 1531 року Антверпен стає «постійним

²⁷ Sombart W. *Der moderne Kapitalismus*⁴. II. I. München; Leipzig, 1919. S. 23ff.

²⁸ Dobb M. *Studies in the Development of Capitalism*. London, 1954. S. 160f.: «Хай там як, але цілком зрозуміло, що зрілий розвиток купецького та фінансового капіталу сам собою ще зовсім не гарантія, що капіталістичне виробництво розвиватиметься під його крильцями».

²⁹ Dobb M. a. a. O. S. 83ff.

ярмарком».³⁰ Цей обмінний оборот розвивається за правилами, якими, звісно, також маніпулює політична влада, та все ж розгортається широко заснована горизонтальна мережа економічної залежності, яка вже не піддається підпорядкуванню з боку вертикальної залежності у стосунках, опертих на закриті форми натурального господарювання. Безперечно, політичному ладові нові процеси ще не кидали виклику, хоч і виходили, як такі, поза межі, допоки стара панівна верства брала в них участь тільки як споживач, виділяючи частину власного зрослого товаровиробництва на товари розкоші, які стали доступними завдяки заморській торгівлі, отож старий спосіб виробництва, а заодно й основа панування цієї верстви, ще не потрапляє в залежність від нового капіталу.

Схожа ситуація утримується в обміні інформацією, що розгортається услід за оборотом товарів. Орієнтовані на ринок купецькі обрахунки з розширенням торгівлі потребували частішої та точнішої інформації про віддалені в просторі події, тому, починаючи від XIV ст., колишне купецьке листування переросло в своєрідну професійно-станову систему кореспонденції. Перші кур'єрські перевезення, що курсували у визначені дні, так звані ординаріпостен, купецтво організувало для власних потреб. Великі торгові міста – це одночасно й центри обміну новинами.³¹ І *перманентність* цього обміну стає нагальною потребою відповідно до того, як стає перманентним обіг товарів та цінних паперів. Майже одночасно з зародженням бірж пошта і преса налагоджують постійні контакти й постійну комунікативність. У кожному разі купцям вистачає інформаційної системи, де таємницю забезпечували на професійно-становому рівні, і яка внутрішньо адмініструвалася міськими та придворними канцеляріями.

Ні тим, ні іншим на відкритості інформації не залежало. Набагато більше їхнім інтересам відповідали «писані вісті» – професійно організовані торговцями новин приватні повідомлення.³² Но-

³⁰ See H. Die Ursprünge des modernen Kapitalismus. Wien, 1948.

³¹ У Німеччині передусім Страсбург, Нюрнберг, Аугсбург, Франкфурт, Кельн, Гамбург, Любек і Ляйтцір.

³² Цим уже віддавна займаються у Венеції *avvisi* *miscari*, *scrittori d'avvisi*; у Римі їх називають *gazettani*, у Парижі – *nouvellistes*, у Лондоні – *writers of letters*, нарешті в Німеччині *Zeitunger* чи *Novellisten*. Упродовж XVI ст. вони стали поставщиками формальних тижневих повідомлень, якраз тих писаних від руки часописів, для яких у Німеччині характерними були так звані часописи Фуггера. (Ці прибіл. 40 000 реліцій з років між 1565 та 1605 були написані, звичайно, не лише в інформаційних бюро, а й службовцями та діловими партнерами фірми Фуггера).

вий комунікативний простір з його інституціями обігу інформації, безперечно, вписується в новопосталі форми комунікативності доти, поки бракує вирішальної ознаки – оприлюднення (Publizität). Як, за означенням Зомбарта, про «пошту» можна вести мову тільки тоді, коли загал отримує доступ до регулярної нагоди пересилати листи³³, так само преса в строгому розумінні існує відтоді, відколи подача повідомлень стає відкритою, тобто знов-таки доступною для публіки. Але таке стається лише наприкінці XVII ст.³⁴ Доти старому комунікативному просторові репрезентативної відкритості з боку нової, публіцистично визначуваної відкритості в принципі ніщо не загрожує. Поширені на професійних засадах повідомлення ще не публікуються, нерегулярно публіковані новини ще не доростають до рівня повідомлень.³⁵

Чинники ранньокапіталістичних відносин, – товарообіг та обмін повідомленнями, – засвідчують свою революційну потугу вже в фазі меркантилізму, в якій разом з новітньою державою

³³ Sombart W. a. a. O. Bd. II. S. 369.

³⁴ Тривалий час релігійні страсбурзького друкаря та торговця Йоганна Каролуса вважали найстарішою газетою; порівняйте, однак, дослідження Helmut von Fischer. Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger. Augsburg 1936.

³⁵ До традиційної форми панування належала також компетенція оприлюднення та висвітлення щоразу того, що вважалося за «давню істину». Під цю традицію підганяли повідомлення про фактичні події. Нове з'являлося в аспекті більш-менш дивовижних явищ. «Нові факти» в робітні «давніх істин», якщо вони переступали поріг звичного, перекроювалися на «відміни» — на віщування і чудеса. Факти перетворюються в знамення. Нове, про що вперше дізнавалися, оскільки воно могло бути тільки повноважним представником і лише тих відомостей, поручником за які була традиція, набуваючи ознак загадковості. Історичні події при цьому не відокремлювалися від природних явищ: для дивовижних історій однаковою мірою годилися як природні катастрофи, так й історичні події. Ще листівки XV ст. і друковані час від часу листки XVI ст., що називали себе «Новими газетами», свідчили про енергію, яка вмiла пристосуватись до тривалої традиційності повідомлень, але чий дедалі повноводніший потік все ж прокладав річище для нової форми відкритості. Такі листки без будь-якої різниці поширювали повідомлення про релігійні баталії, війни з турками та папські енцикліки так самінько як про випадки різанини, пожежі, викидні, напестя сарани, землетруси, урагани та небесні явища; про були, поразки на виборах, відкриття нових частин світу повідомляли так само, як і про вихрецування сервіс, спалювання відьом, покарання диявола, суди Господні. Неріко нові газети, як раніше листівки, укладали у формі пісень або діалогів, тобто були призначені для переповідання, доповіді чи наспівування або спільного виспівування. Цим самим прилучувалась новизна історичної сфери «повідомлення» і, як значення та дивовижі, відтінювалась у ту сферу репрезентативності, де народ тільки з правом схвалення допускався до ритуальної чи церемоніальної участі у відкритості, нездатної давати самостійні інтерпретації. У формі «Нових газет», варто зауважити, друкувались також пісні, щось схоже на так звані історичні народні пісні, які одразу перетворювали щоденні політичні події у сферу героїчного епосу. Пор.: Everth E. Die Öffentlichkeit in der Außenpolitik. Jena, 1931. S. 114. У загальному: Karl Bücher. Die Grundlagen des Zeitungswesens // Ges. Aufsätze zur Zeitungskunde. Tübingen, 1926. S. 9ff. Зміст багатьох газет-летючок дожив дошми у формі дитячих примовок.

вибудовуються національні та територіальні економіки.³⁶ Коли 1579 року німецьку Ганзу остаточно вигнали з Англії, а через небагато років у Гамбургу міцно осіла «Компанія Торгових Авантурників», то цим позначилось не лише комерційне та політичне піднесення Англії, а й узагалі новий щабель, якого тим часом досяг капіталізм. Починаючи від XVI ст., на зміцнілій основі капіталу організуються торгові компанії, які вже, на відміну від колишніх штаплерів (складувальників), не задовольняються все ще обмеженими ринками. У задуманих із великим розмахом експедиціях вони відкривають нові обрії для власного ринку.³⁷ Щоб задовольнити зрослі потреби в капіталі та розподілити щоразу вищий ризик, ці компанії невдовзі прибирають подоби акціонерних товариств.

А вже для цього їм стали потрібні потужні політичні гарантії. Ринки зовнішньої торгівлі тепер з повним правом вважаються за «інституційні продукти», вони виникають як результат політичних зусиль та воєнного насильства. Так колишня оперативна база місцевих міських громад розширюється вже до діяльності державного тероризму. Розпочинається той процес, який Гекшер описав як націоналізацію міської економіки.³⁸ Звісно, при цьому утворюється те, що відтоді називають «нацією», – новітня держава з її бюрократичними надбудовами та зрослими фінансовими потребами, які свого часу з прискоренням чинять зворотний вплив на меркантилістську політику. Для покриття витрат не вистачає ні приватних позичкових контрактів між князями та фінансистами, ні державних позик. Коли потрібний капітал, то раду дає тільки дієздатна система управління. Новітня держава – це істотною мірою держава податків, а фінансове врядування – стрижень її врядування взагалі. А що при цьому відбувається відокремлення князівського власного майна від майна державного³⁹, то це дуже яскравий показник особистих владних стосунків. Місцеві органи врядування бере під контроль вища влада: в Англії через мирових суддів, а на континенті, за прикладом Франції, через інтендатуру.

³⁶ Schmoller G. *Umriss und Untersuchungen*. Leipzig, 1998. S. 37.

³⁷ У засновчій хартії 1553 року «авантурниками» (*adventurers*) називають себе корпорації і компанії торгових шукачів пригод для відкриття невідомих земель, місцевостей, островів і місць. Пор.: See. a. a. O. S. 67f.

³⁸ Пор.: Heckscher E. F. *Merkantilismus*. Jena, 1932. Bd. I. S. 108ff.

³⁹ У діапазоні чистоти запровадженого римського права юридичним терміном стала фікція фіскальності усамостійненого державного бюджету проти особи князя, що надавало підлеглим перевагу в можливості заявити приватні правові претензії до держави.

Звуження репрезентативної відкритості, що відбувалося через заміщення феодалів становими авторитаріями, надає простору іншій сфері, пов'язаній із словом «відкритість» у сучасному розумінні: сфері державної (öffentliche) влади. Вона уособлюється в постійній адміністрації та в регулярній армії; перманентності контактів в обігу товарів та інформації (біржа, преса) тепер відповідає стабільна діяльність держави. Державне насильство породжує відчутне протистояння серед тих, хто йому просто підпорядкований і передусім оцінює призначення влади як негативне. Адже це приватні особи, а позаяк офіційних обов'язків вони не мають, тому й відсторонені від участі у відкритій (державній) владі. «Відкритість» у цьому вузькому розумінні стає синонімом державного; цей атрибут уже не стосується репрезентативного «двору» якоїсь наділеної престижністю персони, а радше компетенції врегульованої діяльності апарату, озброєного монополією на легітимне застосування примусу. Феодалське владарювання перетворюється на «поліцію»; а підпорядковані їй приватні особи, як адресати державної влади, виступають як публіка.

Меркантилістська, формально орієнтована на активний торговий баланс політика, надає відносинам «влада і підданий» характерного вигляду. Освоєння та розширення ринків зовнішньої торгівлі, де монопольне становище здобувають під політичним тиском привілейовані компанії (одне слово, нова колонізація), як відомо, все більше й більше сприяє розвитку професійного господарювання всередині держави; такою ж мірою інтереси мануфактурного капіталізму домінують над інтересами торгового капіталу. Отже, один елемент ранньокapіталістичних стосунків, себто товарообіг, спричиняє переворот також і в структурі виробництва: обмін ввезеної сировини для вітчизняних готових виробів та напівфабрикатів має розглядатися як функція процесу, в якому колишній спосіб виробництва перетворюється на капіталістичний. Дobb звертає увагу на те, як ці перетворення відображені в меркантилістській літературі XVII ст. Зовнішня торгівля сама собою вже не розглядається як джерело збагачення, тепер важливо, наскільки вона сприяє зайнятості місцевого населення – *employment created by trade* (створена торгівлею зайнятість).⁴⁰ Заходи врядування все дужче визначаються метою впровадити

⁴⁰ Dobb, a. a. O. S. 218: «Збільшення експорту означає більші можливості створити робочі місця у вітчизняних мануфактурах, а зростання зайнятості населення створює ширше поле для інвестицій капіталу в промисловість».

капіталістичний спосіб виробництва. Ремісничко-станові корпоративні привілеї витісняють князівські особисті привілеї, перед якими ставиться вимога переводити ремесла в капіталістичне виробництво або створювати нові мануфактури. Цьому сприяє щонайдетальніша обов'язкова регламентація самого процесу виробництва.⁴¹

Як відповідник до властей конституїюється громадянське суспільство. Діяльності і залежності, які дотепер ховалися за ширмою натурального господарювання, виходять за поріг суто домашнього і потрапляють під світло відкритості. Твердження Шумпетера, що «старі форми, які всю особистість запрягали в надособистісні системи доцільності, вимерли, а індивідуальне господарювання кожної окремої родини стало стрижнем існування цієї родини, чим заснувалася сфера приватного, якій відкрите протиставилося тепер як щось інше, відмінне від неї»⁴², стосується тільки одного аспекту явища: приватизації репродуктивного процесу, і Шумпетер залишив поза увагою новопосталу актуальність стосунку до відкритості. Приватизована економічна діяльність вимушена орієнтувати себе на постійно розширюваний товарообіг за відкритого втручання і нагляду; економічні умови, за яких він тепер відбувається, лежать поза вузькими рамками натуральної економіки, ця діяльність уперше потрапляє в поле загальних інтересів. Саме це має на увазі Ганна Арендт під виразом *приватна сфера суспільства, що набула відкритої актуальності*, коли новітні відносини в сфері відкритості (*Öffentlichkeit*), на відміну від античних, характеризує виникнення поняття «соціальне». «Суспільство – це форма співіснування, де залежність людини від її подібних набула відкритого значення заради самого життя і ніяк інакше, і де внаслідок цього діяльність, що служить тільки для того, щоб підтримувати існування, не лише відбувається відкрито, але й визначає образ відкритого (суспільного) простору».⁴³

Ці змінені обставини віддзеркалюють себе в трансформації упадкованої ще від античної доби економіки. Саме поняття економічного, що до XVII ст. було пов'язане з колом обов'язків ойко-

⁴¹ Про це свідчать класичні регламенти Кольбера щодо промислових технологій текстильних мануфактур. Але до другої половини XVII ст. також і в Англії діють регламенти стосовно сировини, способу її переробки та якості готових товарів. Пор.: Heckscher. a. a. O. Bd. I. S. 118ff., 201ff.

⁴² Schumpeter J. *Die Krise des Steuerstaates*. Leipzig, 1918. S. 16.

⁴³ Arendt H. a. a. O. S. 43. Цитується за німецьким перекладом: *Vita Activa*. Stuttgart, 1960. S. 47: «Цивілізований соціум», *civil society*, *société civile* ще в мовній практиці XVIII ст. часто виказус, безперечно, давнішу традицію «політики», яка ще не відрізняє «громадянського суспільства»

деспота, pater familias, господаря в домі, тільки тепер, передусім у практиці ведення справ, заснованого на засадах рентабельного розрахунку, набуває свого новітнього розуміння: обов'язки господаря дому звужуються і в домашньому бюджеті зосереджуються на ощадливості.⁴⁴ Новітня економіка вже не орієнтується на ойкос, дім поступається місцем ринкові, вона стає «комерційним господарюванням». У камералістиці XVIII ст. (що отримала свою назву від слова «самега» – феодална скарбниця) ця попередниця політекономії, крім на науку про фінанси з одного, та на вилущення з традиційної економіки вчення про аграрну технологію, з іншого боку, також орієнтується на науку про врядування, і варто зауважити, частково на «Polizei» («поліцію» як похідну від «політики») – ось так приватна сфера громадянського суспільства щільно підпорядкована органам державної влади.

І от всередині цього, перебудованого під час меркантилістської фази капіталізму, політичного та соціального ладу (нова подоба якого вже тоді відзначалася переважно тим, що моменти політичного й соціального в ній і близько не узгоджувались між собою) набуває сили ще й другий чинник стосунків раннього капіталізму, справжня вибухова сила – преса. Перші газети, як ми їх тепер розуміємо, за іронією долі були названі «політичними газетами»; вони з'являються спочатку щотижнево, а близько середини XVII ст. – вже щоденно. Тоді в приватних кореспонденціях подавали докладні й звичні для всіх повідомлення про засідання парламентів і воєнні події, збори урожаїв, податки, транспортні коштовних металів та передусім, природно, звістки про міжнародний обмін товарами.⁴⁵ Але тільки кволий струмочок цього потоку новин крізь фільтри «писаних» газет надходить до тодішніх друкованих. Отримувачі приватної кореспонденції не були захищені в тому, щоб зміст їхніх листів ставав публічним. Тому не політичні газети служать для купецтва, а навпаки – купецтво потрібне газетам. Сучасники називають купців *custodes novellarum* (стражами новин) якраз через залежність оприлюднення повідом-

від «держави». Поп. щодо цього M. Riedel, *Aristotelestradition am Ausgang des 18. Jahrhunderts* у: *Festschrift F. O. Brunner*. Göttingen, 1962. S. 276ff. Так само: *Hegels Bürgerliche Gesellschaft und das Problem ihres Ursprungs* // *ARS Bel* 48 1962. S. 539ff. Значно раніше нова сфера соціального набуває свого неполітичного змісту в природному праці; поп. мою розвідку: *Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie* // *Theorie und Praxis*. a.a.O. S. 13ff.

⁴⁴ Brunner O. *Adeliges Landleben*. a.a.O. S. 242ff.

⁴⁵ Поп.: *Kempters K. Die wirtschaftliche Berichterstattung in den sog. Fuggerzeitungen*. München, 1936.

лень від їхнього приватного листування.⁴⁶ Сито неофіційного контролю за інформацією з боку купецької верхівки та офіційної цензури, з боку урядових установ стосувалося переважно повідомлень з-за кордону, придворної хроніки та незначних торгових новин; від репертуару однолисткових друків вони перейняли традицію «сенсаційності»: дивовижні зцілення та сильні зливи, вбивства, епідемії і спалення.⁴⁷ Отже, інформація, що потрапляла під оприлюднення, належала до залишкової категорії усіх повідомлень; та все одно слід було давати пояснення, чому та чи інша новина взагалі поширюється і стає загальнодоступною, тобто відкритою. Сумнівно, щоб такий стан відповідав інтересам авізних писарів: вони завжди були зацікавлені в публікаціях. Листування набуває розвитку не лише залежно від потреб товарообігу – просто новини самі собою стають товаром. Адже професійне укладання повідомлень потрапляє під ті самі закони ринку, появи якого воно взагалі завдячує власним існуванням. Не випадково, друківні газети часто засновуються в тих самих кореспондентських конторах, котрі вже займалися розсиланням писаних газет. Кожна листовна інформація має власну ціну, тому зовсім дивно, що розширення збуту мало б підвищувати прибуток. Зважаючи на це, частину матеріалу друкували й продавали анонімно – отже, він набував публіцистичності.

Однак більшої ваги набуває зацікавленість нової влади, яка невдовзі почала використовувати пресу для потреб урядування. А позаяк вона послуговувалась цим інструментом щоб довести до відома накази та розпорядження, то адресати державної влади стали «публікою». Від самого початку політичні газети повідомляють про поїздки та повернення князів, про прибуття сановних осіб, «торжества» при дворі, призначення тощо; а також у зв'язку з цими придворними повідомленнями, які можна трактувати як своєрідну конверсію репрезентативності в нову подобу відкритості, з'являються «Укази повелителя держави на благо підданих». Доволі швидко преса вже систематично надає свої послуги інтересам врядування. Про стиль такої практики свідчить указ віденського уряду ще від березня 1769 року: «Аби газетні писарі

⁴⁶ Bode Hermann *Anfänge der wirtschaftlichen Berichterstattung*. Heidelberg, 1908. S. 25: «Газета була інформаційним органом другого порядку, тоді як лист у XVII ст. вважали надійшим й швидким джерелом повідомлень». Пор. також: Goitsch Heinrich. *Entwicklung und Strukturwandlung des Wirtschaftsteils der deutschen Tageszeitung*. Diss. Frankfurt, 1939.

⁴⁷ Groth O. *Die Zeitung*. Bd. 1. Berlin; Leipzig, 1928. S. 580.

відати спромогалися, які саме внутрішні порядкування, служби та інші поточні справи годяться для публіки, урядовцям слід щотижня все таке викладати зведено й віддавати газетним видавцям».⁴⁸

Вже Рішельє, як дізнаємося із листів Гуго Гротіуса, тодішнього шведського посланника в Парижі, тонко відчував корисність нового інструменту.⁴⁹ Кардинал виявляє протекцію державній газеті, яку заснував Ренодо 1631 року. За її зразком за Карла II 1655 року з'являється «Gazette of London». Двома роками раніше в Лондоні виходив офіційно схвалений «Intelligencer», який можна долучити до «Daily Intelligencer of Court, City and Country», що спорадично друкувався вже 1643 року.⁵⁰ Уряд Франції вперше надав перевагу листкам оголошень, що поширювались по всій країні і, які для власних потреб випускали адресні та довідкові комптуари, як інструмент врядування.⁵¹ Не раз такі довідкові контори уряд перебирав на себе, а інформаційні газети перетворював на офіціози. Такий порядок, як гласить указ прусського кабінету від 1727 року, мав бути «публікуму на користь» та «керуванню фацилітарний» (полегшенням). Поряд із указами та витягами «у поліції, комерціях та мануфактурах», з'являються котирування овочевих базарів, тарифи на засоби харчування, взагалі найважливіші ціни на місцеві та привізні продукти, крім того, біржові курси і новини з обігу, ще попередження про рівень води тощо. Саме так уряд Курпфальц-Баварії міг запропонувати «комерційній публіці» листок повідомлень, «щоб прислужитися торгівлі та простому чоловікові, аби він час від часу укази влади щодо цін на різні товари також узріти спромігся і власні товари волів подати ще вище».⁵²

Влада адресувала свої повідомлення усій «публіці», отже, й у принципі всім підданам, але, зазвичай, так до «простого чоловіка» вони не доходили, та, хай там як, доходили до «освічених станів». Разом з апаратом новітньої держави з'являється нова вер-

⁴⁸ Цит.: за Groth. a. a. O. S. 585.

⁴⁹ Everth E. a. a. O. S. 202

⁵⁰ Stanley Morrison. *The English Newspaper. Cambridge, 1932.*

⁵¹ Sombart W. a. a. O. Bd. II. S. 406ff.; також Bücher K. *Ges. Aufsätze zur Zeitungskunde. a. a. O. S. 87.* Як у перших інформаційних записках, оголошення стосуються – це і в інформаційних листках – XVIII ст. – товарів і термінів, які виходять за межі звичайного ділового обігу, тобто випадкового продажу, книжок і лікувальних засобів, супроводу в подорожах, службових гінцив тощо. Ділові оголошення, рекламу в чистому розумінні, майже не поширювали: локальний ринок товарів і праці ще регулює себе сам.

⁵² Groth. a. a. O. I. S. 598.

ства «бюргерів», котра в «публіці» посідає центральне становище. Її стрижень становлять службовці владної адміністрації, переважно юристи (принаймні на континенті, де послуговувалися методами пристосованого римського права як інструментом раціоналізуваннн суспільних стосунків). Сюди належать лікарі, священники, офіцери і професори – «вчені», і ця шкала, через шкільного вчителя і писаря, сягає поняття «народ». ⁵³

Однак якраз справжні «городяни», традиційні професійні верстви ремісників і крамарів, соціально занепадають; разом із самими містами, на громадянське право яких опиралося їхнє становище, вони втратили свою значущість. Одночасно з цим великі комерсанти переростають вузькі межі міста і через компанії безпосередньо пов'язують себе з державою. Отож «капіталісти» – купці, банкіри, видавці та власники мануфактур там, де, скажімо, в Гамбургу, місто не могло протиставити себе князівській територіальній владі, також належали до тієї групи «бюргерів», хто настільки ж мало був «городянами» в традиційному значенні слова, як і новий стан людей учених. ⁵⁴ Ця верства «бюргерів» якраз і виступала справжнім носієм публіки, що від свого зародження була публікою читацькою. Її вже не можна, як свого часу значних міських купців та придворних служителів аристократичної культури італійського Відродження, розглядати інтегровано з усією аристократичною культурою бароко, котра занепадала до решти. Їхнє значне становище в новій сфері громадянського суспільства призводить до більшої напруженості між «містом» і «двором», національно типові форми якої ми ще будемо розглядати ⁵⁵.

⁵³ Stadelmann R. und W. Fischer. *Die Bildungswelt des deutschen Handwerks*. Berlin, 1955. S. 40. Пор. також: Br. Kuske. *Der Einfluß des "Staates auf die geschichtliche Entwicklung der sozialen Gruppen in Deutschland"* // Köln. Zeitschr. f. Soz. Bd. 2. 1949. S. 193ff.

⁵⁴ На цій відмінності саме в соціальному розвитку Гамбургу порівняно з республікою імперії якраз наголошує Percy Ernst Schramm. *Hamburg, Deutschland und die Welt*. Muenchen, 1943. S. 37: «Ім, бюргерам, бракувало, власне, того, чим відзначався справжній городянин, тобто скріпленої громадянського присягою належності до міської громади... Ці інші, що були не «городянами», а «бюргерами», служили своєму панові, своїй церкві, своєму підприємцеві, або ж були «вільні» як належні до вільної професії. Але між собою вони мали себе не за що інше, як за належність до «громадянського (бюргерського) стану» – що свідчило про небагато більше, ніж про те, що ця належність відмежовувала їх від аристократії, селянства та нижчих міських прошарків. Бо цей вираз не вказував на мешкання в місті; і пастор в своїй сільській парафії, інженер у своїй гірничій окрузі, і службовець в князівському замку – всі «бюргерського стану». А це їх у широкому сенсі зараховували до єдиного бюргерства, до буржуазії, яка різко відмежовувалась від народу, від *people*.

⁵⁵ Див. далі § 4. С. 44

Влада спричиняє у цій, передусім збентеженій та визискуваній меркантилістською політикою верстви, резонанс, який викликав у публіки, в абстрактного візаві державної влади, усвідомлення себе супротивником, публікою вже зароджуваної *громадянської відкритості*. Й така відкритість набуває розвитку настільки, наскільки відкритий інтерес до приватної сфери громадянського суспільства виказує не лише влада, а й піддані розглядають його як власний. Крім представників торгового та фінансового капіталізму, від адміністративних заходів стає залежною щораз численніша група видавців, власників мануфактур і фабрикантів, причому скрізь проглядає намір, щоб у професійно-підприємницькій діяльності їх не тільки регламентували, а шляхом регламентації спонукали до ініціативності. Меркантилізм у жодному разі, на противагу поширеній упередженій думці, не сприяє державному виробництву. Політика зайнятості, звісно, бюрократичними методами, набагато більше підганяє і розвиток, і занепад приватних підприємств, які працюють на капіталістичних засадах.⁵⁶ Так відносини між властями та підданими набувають своєрідних розбіжностей між державним (відкритим) регламентом та приватною ініціативою. Проблеми виникають в тій зоні, в якій державна влада має справу з приватними особами через безперервні акти адміністрування. Це стосується не лише категорії безпосередньо причетних до капіталістичного виробництва. Із зростанням самозабезпечення скорочується і посилюється залежність локальних ринків від територіальних та національних, тобто погіршується щоденне існування широких верств населення, передусім міського, на яке спрямовані заходи політики меркантилізму. Зрештою критичне напруження постає не довкола знаменитих розпоряджень щодо того, який одяг носити, а довкола цінкових мит і податків, взагалі довкола відкритого втручання в приватні бюджети: при дефіциті зерна указом було заборонено споживати хліб у п'ятницю увечері.⁵⁷ А вже коли в суспільстві, яке протиставлене державі, державна влада, з одного боку, чітко окреслює приватний простір, а з іншого – відтворення життя виходить за межі приватної родинної влади й торкається справ, які становлять суспільний інтерес, то така зона безперервного адміністративного контакту стає «критичною» ще в тому розумінні, що

⁵⁶ Heckscher. a.a.O. Bd.I. S. 258; також: Treue W. Das Verhältnis von Fürst Staat, Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus // Vierteljahreshefte f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. Bd. 44. 1957. S. 26ff.

⁵⁷ Sombart. a.a.O. I. I. S. 365.

викликає критику з боку резонерської публіки. Цей виклик публіка може прийняти, як спосіб змінити функціонування інструменту, за допомогою якого адміністрація вже перетворила суспільство на явище, відкрите в точному розумінні цього слова – тобто змінити функціонування преси.

Вже починаючи з останньої третини XVII ст., газети доповнюються журналами, де оприлюднюються не лише повідомлення, а й педагогічні поради, навіть критика і рецензії. Передусім до кола освічених аматорів звертаються науково-популярні часописи: «Journal des Savants» (1665) Деніс де Салло, потім «Acta Eruditorum» (1682) Отто Менкена і нарешті славетні «Monatsgespräche» (1688) Томасіуса, які поклали початок цілому журнальному жанрові. Упродовж першої половини XVIII ст. у так званих учених статтях у щоденній пресі вже з'являється резонерство. Коли в бюлетені повідомлень Галленса від 1729 року, крім відомостей, почали друкувати наукові статті, рецензії на книжки, час від часу «укладені одним професором і спрямовані на перебіг часу історичні реляції», пруський король відчув потребу прибрати такий пребіг подій до власних рук. Резонерство як таке було піддане регламентові. Всі ординарні професори юридичних, медичних та філософських факультетів мали саме по чергово вчасно і щонайпізніше в четверги «надсилати в директорію повідомлень особливі, чисто і чіткою рукою написані укладені зауваги».⁵⁸ Учені взагалі зобов'язані сповіщати «публікуму придатні для використання істини». Бюргерам за дорученням повелителя держави доводилось ламати собі голови над думками, які начебто були їхніми, та мали бути спрямовані проти них же. З одного рескрипту Фрідріха II від 1784 року дізнаємося: «Приватна особа не має права виносити *відкриті* і навіть несправедливі судження про діяння, чинність, закони, правила й укази суверенів і двору, їхніх державних службовців, колегіумів та судових засідань, чи розголошувати повідомлення, які цього стосуються, або поширювати їх через друк. Приватна особа до того ж взагалі неспроможна до таких суджень, бо їй бракує вичерпних знань про обставини і мотиви».⁵⁹ За кілька років до Французької революції у Пруссії складається прецедент, який став правити за зразок, що у Франції, а передусім в Англії, вже до початку сторіччя набув

⁵⁸ Цит.: за Groth, a. a. O. I. S. 365.

⁵⁹ Цит. за: Schöne W. Zeitungswesen und Statistik. Jena, 1924. S. 77.

реального розвитку. Заборонені судження назвали «відкритими» (öffentlich) з позицій громадськості, яка, поза всяким сумнівом, діяла як сфера державної влади, а тепер з неї вирізнився форум, на якому згуртовані в публіку приватні особи змусили державну владу легітимізувати громадську (öffentliche) думку. Публікум розвинувся до рівня публіки, суб'єктом – до суб'єкта, адресат влади – до контрагента, тобто сторони в договорі.

Історія лексики надійно зафіксувала сліди цієї почергової трансформації. В Англії з середини XVII ст. йдеться про «public», хоч доти замість цього у вжитку перебували «world» або «mankind». Так само у Франції «le public» з'являється як позначення того, що, за словником Грімма, у XVII ст. як «Publikum» з Берліну поширилося по всій Німеччині, доти говорили про Lesewelt (читацький світ), або просто про Welt (світ) (сьогодні ще у розумінні всесвіт, tout le mond). Аделюнг⁶⁰ ще розрізняє das Publikum, що збирається перед промовцем або артистом у відкритих (громадських) місцях, від Lesepublikum (читацької публіки); однак в обох випадках ідеться про «справедливу публіку». А те, що поширюється на суд публіки, набуває «публіцистичности». Наприкінці XVII ст. утворюється англ. publicity з франц. publicite, у Німеччині це слово з'являється у XVIII ст. Критика сама відрекомендує себе в подібі «громадської (öffentliche) думки», утвореної в другій половині XVIII ст. як наслідування «opinion publique». В Англії постає «public opinion» майже одночасно; про «general opinion» (загальну думку) мова, як на те, йшла набагато раніше.

⁶⁰ Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Wien, 1808. 3. Teil. S. 856.

II. СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ВІДКРИТОСТІ

§ 4. Основні засади

Громадянську відкритість (*bürgerliche Öffentlichkeit*) можна визначити насамперед як сферу згуртованих у публіку приватних осіб. Бо якраз вони підривають відкритість, яку регламентує влада, тобто саму державну владу, для того, щоб розставити на свої місця правила взаємного спілкування у принципово приватизованій, але актуальній щодо відкритості (*Öffentlich*) сфері товарообігу та суспільної праці. Своєрідним та історично безприкладним є засіб цього полемічного притистояння: відкрите резонерство. У нашому мовному вжитку ця лексема зберігає дуже відчутні полемічні нюанси ставлення до неї з обох боків: тут водночас і заклик до розважливості, і зневага до дріб'язкового розумування.¹ Досі стани укладали із князями угоди, в яких від випадку до випадку збалансовувались конфліктні владні, з боку князівських верхів та світлостей, зазіхання обмежити станові свободи.² Така практика від XIII ст. призводить до дуалізації панівних станів та князів; відтак землю більше репрезентують земські стани, ніж сам повелитель краю.³

Відомо, що в Англії розвиток узалежнення (*relativierung*) королівської влади від парламенту набув зовсім іншого перебігу, ніж санкціоноване монархами охоплення засобами масової інформації станів на континенті. З таким модусом урівнювання влади не погоджується третій стан, бо тоді він не може встановитися як влад-

¹ Кант наївно вживав «*tañsonieren*» та «*Räsonnement*» у просвітницькому розумінні. Виглядає на те, що він так і залишився по той бік барикад. Гегель замахнувся вище. Резонерське мислення як простий розгляд розуміння не сягає узагальнення поняття, вважає він, дотримуючись платонічної традиції, яка найвиразніше викладена у софістів. З їхнього резонерства випливає, що те, що слід робити обов'язково, береться не з поняття речі, яке існує само в собі, а існують зовнішні підстави, за якими судять про право і несправедливість, корисність і шкідливість (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Bd. II. Ed. Micheler. Ausg. Glockner Bd. XVIII. S. 22*) Гегель змушує резонерство у відкритому вживанні до головного виправдання політичного престижу, з яким зв'язно, що резонерській публіці доводиться полемізувати, як моменту якоїсь стадії розмірковування: «Поняття «монарх» найважче поняття для резонерства, тобто для рефлексивного розгляду з точки зору розуміння, бо воно перебуває у виокремлених визначеннях». (*Rechtsphilosophie. Ed. Gans. Ausgabe Glockner. Bd. VII. S. 283f. § 279*).

² Такі статусні угоди, що укладалися переважно з нагоди успадкування престолу, зв'язно, не порівняси з угодами в сенсі новітнього приватного права. Див.: Brunner. *Land und Herrschaft. a. a. O. . . S. 484ff.*

³ Див.: Naef W. *Frühformen des modernen Staates im Spätmittelalter // Historische Zeitschrift. Bd. 171. 1951. S. 225ff.*

ний. Розподіл влади через обмеження владних прав (владні права також були становими «свободами») на основі оборотного господарювання стає вже неможливий – приватноправне володіння функціонально капіталістичною власністю – неполітичне. Бюргери – це приватні особи, і як такі вони не «владарюють». Їхні силові претензії на здобуття державної влади спрямовуються не проти концентрації влади, яку слід «розподілити», вони радше підкопуються під принцип чинної влади. Принцип контролю, який громадянська публіка притиставляє цьому, а саме оприлюднення, має намір змінити владу взагалі. Зазіхання на владу, яке проглядається у відкритому резонерстві, і яке *eo ipso* не зважає на форму зазіхання на владу, мало, якщо б реалізувалося, привести до чогось більшого, ніж до заміни базису легітимності в принципі збереженої влади (§ 7).

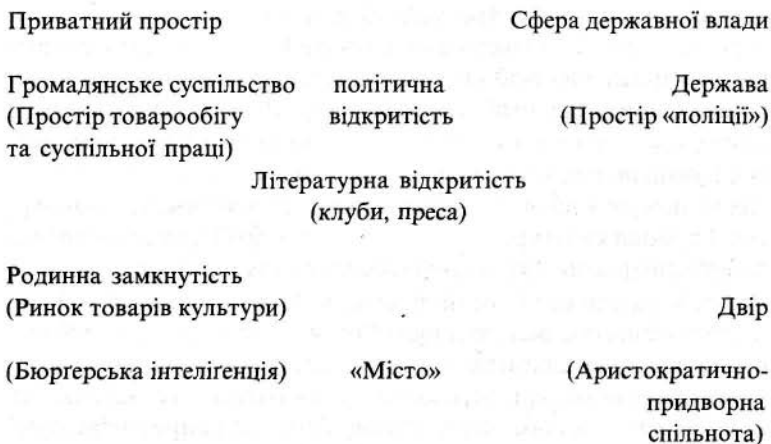
Критерії «глузду» і форми «закону», які публіка закидає владі і за якими хотіла б її істотно трансформувати, розкривають свій соціологічний зміст після аналізу самої громадянської відкритості, головню того факту, що існують приватні особи, котрі спілкуються у ній як публіка. Самоусвідомлення відкритого резонерства, що характерно, постає з того приватного досвіду, що походить з суб'єктивності родинної інтимної сфери у її віднесенні до публіки. Саме там історичні корені приватності, насиченого і вільного в сучасному розумінні внутрішнього світу. Античний зміст «приватного» – залежного від потреби долати життєві злигодні примусу – разом із тягарем суспільної праці та залежністю від неї, як здається, не має місця у внутрішньому полі приватної сфери, в домі. Відповідно до того, як товарообіг розриває межі натурального господарювання, родинна сфера відмежовується від сфери суспільного відтворення: процес поляризації держави і суспільства ще раз повторюється всередині самого суспільства. Статус приватної особи поєднує в собі роль того, хто володіє товаром, і батька родини, тобто власника і просто «людини». Двоїстість сфери приватного на вищому рівні інтимної сфери (§ 6) дає підстави ідентифікувати ці дві ролі під спільним титулом «приватного»; до нього в останній інстанції прослідковується також і політичне самоусвідомлення громадянської відкритості.

Перед тим, як відкритість виразно переймає на себе політичні функції у полі напруженості між державою і суспільством, то, звичайно, постала із родинного інтимного простору суб'єктивність формусе, так би мовити, свою публіку. Ще до того, як відкритість

державної влади не без допомоги політичного резонерства приватних осіб ставиться під знак запитання і насамкінець зовсім скасовується, під її покровом формується відкритість у неполітичній подобі – літературний предтеча політично функціональної відкритості. Вона стає тренувальним полем для відкритого резонерства, яке ще вариться у власному соку – процес самопросвітництва приватних осіб щодо справжньої емпірики їхньої нової приватності. Поряд з політекономією у XVIII ст. з'являється, ще одна буржуазна наука. Резонерство збуджує інтерес до психології, який починає жевріти в доступних для суспільства осередках культури: у читальному залі і в театрі, у музеях і на концертах. І допоки культура набуває форми товару і доволі своєрідно перетворюється на «культуру» (як щось таке, що видає себе за сутність заради себе самої), її використовують як дозрілий для дискутування предмет, за допомогою якого віднесена до публіки суб'єктивність намагається порозумітися сама зі собою.

Літературна відкритість аж ніяк не автохтонно громадянська, вона зберігає в собі деяку спадковість від репрезентативної відкритості князівського двору. Мистецтво відкритого резонерства навчає бюргерський авангард освіченого середнього стану комунікативності з «елегантним світом», з придворно-аристократичним товариством, яке, звісно, в міру того, як новий державний апарат набуває незалежності від персональної сфери монарха, все більше й більше відривається від двору й формує у місті власну противагу. «Місто» не лише економічно виступає осередком життя громадянського суспільства, в культурно-політичному протиставленні «дворові» воно передусім виказує ранню літературну відкритість, яка знаходить свої інституції у кав'ярнях, салонах та застільних товариствах. Спадкоємці колишнього гуманістично-аристократичного суспільства при зустрічах з громадянськими інтелектуалами у світських бесідах, що переходять майже до відкритої критики, наводять мости між залишковою формою вимираючої, придворної, та предтечею нової, громадянської, відкритості (§5).

Із належними застереженнями щодо пов'язаного зі схематичністю викладу спрощення, обриси громадянської відкритості у XVIII ст. можна зобразити як схему соціальних просторів:

Найважливіша для нашого контексту лінія розділу між державою і суспільством відмежовує відкриту сферу від приватного простору. Відкритий простір обмежується державною владою. Його ми ще відносимо до двору. В приватному просторі також існує своєрідна «відкритість», це відкритість приватних осіб. Тому всередині зайнятого приватними особами простору ми розрізняємо приватну сферу і відкритість. Приватна сфера торкається громадянського суспільства у вузькому сенсі, тобто простору товарообігу та суспільної праці; туди ж входить і родина разом із власною сферою інтимного. Політична відкритість вступає з літературної, через громадську думку вона ознайомлює державу із запитамі і потребами суспільства.

§ 5. Громадські інституції

У Франції XVII ст. *le public* (публікою) називають *lecteurs* (читачів), *spectateurs* (глядачів) та *auditeurs* (слухачів) – як адресатів, споживачів і критиків мистецтва та літератури⁴; передусім під цим ще розуміли двір, відтак якусь частину міської аристократії разом з вузьким прошарком бюргерської верхівки, яка сиділа у ложах паризьких театрів. Отже, до цієї ранньої публіки належали двір і «місто». Новий момент твориться в наскрізь аристократичній світськості цього кола: палацом Рамбуйє місце королівської зали, де правитель влаштовував свої торжества і під меценатською рукою збирав довкола себе митців, зайняло те, що згодом стали називати салоном.⁵ Слідом, за Рамбуйє, з'являлися розкішні *guelles* (провулки), які маніфестували деяку незалежність від двору. Хоч тут уже позначається типовий для салону XVIII ст. зв'язок економічно непродуктивної і політично позбавленої функцій міської аристократії із відомими письменниками, митцями і науковцями, серед яких чимало вихідців з буржуазії, все ж атмосфера *honnetete* не могла позбутися навіть духу престижу аристократичного господаря прийому й розвинулася до автономії, однак конверсація переходить у критику, *bonmots* (дотепність) – в аргументи. Вже за регентства Філіппа Орлеанського, який переніс резиденцію із Версалю до Парижу, двір у сфері відкритості втрачає центральне становище, ба, навіть своє *становище* як відкритість. А вже коли його культурні функції перебирає на себе «місто», то змінюється не лише носій відкритості, а й сама відкритість. Від королівської репрезентативності з її версальською вишуканістю залишився тільки фасад, який підтримували з великими труднощами. Регент і його обидва наступники віддають перевагу невеличким товариствам, якщо не взагалі сімейному колу, і частково відходять від етикету. Від колись пишного церемоніалу віє майже бюргерською інтимністю: «При дворі Людовіка XVI шість днів на тиждень відбувалися зустрічі на кшталт приватного товариства. Єдиним місцем за часів регент-

⁴ Аuerбах Е. (*Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts. München, 1936. S. 5*) вважає, що це слово в значенні театральної публіки ввійшло у вжиток уже 1629 року; доти субстантивоване вживання лексеми «public» стосувалося тільки держави, тобто суспільного добробуту.

⁵ На ті часи, цілком у дусі італійського Відродження, під цим розуміли ще пишну залу, а не *cabinet, circle, reduite* тощо.

ства, де розгорталося щось схоже на придворний ритуал, був замок герцогині Мадлен де Ск'юдері, який став місцем блискучих, марнотратних й вигадливих торжеств і перетворився на новий мистецький центр, на справжній палац муз. Те, що влаштувала герцогиня все ж містить у собі зародок остаточного занепаду придворного життя: воно готує перехід від двору в колишньому розумінні до салону (XVIII ст.) – духовного спадкоємця двору.⁶

В Англії, на відміну від Франції часів короля-сонця, двір ніколи не міг заволодіти містом.⁷ Все ж після Славної революції у стосунках між court і town можна спостерігати такий самий переверт, як і на покоління пізніше у взаєминах між court та ville. За Стюартів, до Карла II, література і мистецтво слугували репрезентації короля. «Після революції блиск двору все ж потьмянів. Ні політичне становище корони, ні особисті якості носія її блиску вже не сягали вимірів минулого. Суворий Вільгельм, стражденна Анна, німецькі королі з іменем Георг, господарний поміщик Георг, домовита Вікторія: нікому з них і на думку не спадало утримувати двір у стилі Єлизавети. Двір і надалі залишався резиденцією королівської сім'ї, що жила замкнuto, на яку показували звіддалік, і до якої наближались неохоче тільки у доконечних випадках, з формальної нагоди, як каже приказка, розвіяти нудьгу».⁸ Перевага «міста» закріплювалася ще тими новими інституціями, котрі, при всіх їхніх відмінностях, в Англії і Франції беруть на себе однакові суспільні функції: кав'ярні у час повного розквіту між 1680 і 1730 роками, салони в часи між регентством і революцією. Вони, як там, так і тут, стають центрами спочатку літературної, а відтак і політичної критики, в якій починає визрівати паритет між освіченими аристократичного світу та бюргерськими інтелектуалами.

Усередині XVII ст., після того, як не тільки поширений спочатку чай, а ще й какао і кава стали звичними напоями принаймні заможних верств населення, кучер якогось левантійського купця

⁶ Hauser A. *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*. München, 1953. Bd. II. S. 6.

⁷ На відміну від Парижу, Лондон ніколи не підлягав безпосередньо королеві. Місто, яке само керувало собою через обраних радних, де поліцейську владу вершила власна міліція, було небагато менше ніж решта міст у державі, доступне юрисдикції двору і парламенту. На порозі XVIII ст. прибл. 12000 міських платників податків, які майже всі були членами 89 гільдій та компаній, обирають 26 радних і 200 членів ради на безприкладно, як на ті часи, широкій, майже «демократичній» основі. Та все одно в стосунках між court і town після Славної революції настав крутий поворот, який можна приблизно порівняти з розвитком подій за часів регентства.

⁸ Trevelyan G. M. *Kultur- und Sozialgeschichte Englands*. Hamburg, 1948. S. 327.

відкриває першу кав'ярню. У першому десятиріччі XVIII ст. у Лондоні їх уже було понад 3000, кожна із власним колом завсідників.⁹ Як Драйден у колі молодих письменників у Вілла сперечається про «Античне і сучасне», Аддісон і Стіл дещо згодом у Баттона засідають своїм малим сенатом, так само вже в Ротаклубі під головуванням Мілтонового помічника Марвелл і Пепіс дебатують з Гаррінгтоном, який тут своєю «Океаном» пропагує доволі таки республіканські ідеї.¹⁰ Як і в салонах, література мала легітимізувати себе в тих кав'ярнях, де «інтелігенція» зустрічалася з аристократією. Одначе пов'язаний з великою буржуазією дворянин мав тут за собою суспільні функції, які від французького аристократа були відібрані – він репрезентував *landed and moneyd interest* (грошовитий і земельний інтерес). Так резонерство, що зайнялося від творів мистецтва і літератури, одразу ж дається взнаки і на економічних та політичних диспутах, не маючи, на противагу дискурсам у салонах, гарантій, що обійдеться принаймні без спонтанних та брутальних наслідків. Це слід, мабуть, віднести на рахунок того, що до товариства в кав'ярнях допускали лише чоловіків, тоді як у салонному стилі, як і в рококо взагалі, відчутно врядувало жіноцтво. Саме тому жінки лондонського світу полишені цілими вечорами самотою повели зятяту, але надаремну боротьбу проти нової інституції.¹¹ Кав'ярня не тільки відкрила невимушений доступ до престижних кіл, а й передусім залучила до себе ширші верстви середнього стану, навіть ремісників і крамарів. Те, що Нед Ворд повідомляє про щоденні багаторазові візити до кав'ярні «заможного власника крамниці»¹², однаково стосується і людей незаможних.¹³

⁹ Stephen L. *English Literature and Society in the 18th Century*. London, 1903, згодом 1947. S. 37. Пор. також: Reinhold H. *Zur Sozialgeschichte der Kaffees und des Kaffeehauses // Köln. Zeitschr. f. Soz. und Sozialpsych.* Bd. 10. 1958. S. 151ff. (Sammelrezension).

¹⁰ Westerfröelke H. *Englische Kaffeehaeuser als Sammelpunkte der literarischen Welt*. Jena, 1924. S. 21ff.

¹¹ Вже 1674 року з'являється памфлет «Петиція жіноцтва проти кави, подана на розсуд громади про величезні незгоди супроти їхньої статі через надмірне споживання тієї висушливої і виснажливої ріднини».

¹² Trevelyan. a.a.O. S. 315. Посилання.

¹³ Пор. кореспонденцію в «National Review». Ч.8, цит. за: Westerfröelke. a.a.O. S. 15: «Всі професії, торгові статки, класи, всі партії мали свої улюблені кав'ярні. Учені-правники дискутували про своє правознавство, критикували найнедавнішу справу або ділилися останніми «твердими горішками» з Вестмінстера у Нандо або в «Грека» поблизу Темпла. Службовці з Сіті сходилися, щоб визначити зростання або падіння акцій та страхові виплати, до Гарравей або Джонатана. Духовні обміювалися університетськими літками або враженнями від останньої проповіді д-ра Сачеверелла в «Трабі» або в «Дитинних спогляданнях». Солдати скаржилися на свої проблеми в «Старому» або «Молодику» поблизу Черіт Кросс. «Сент Джеймс» або «Смірна» були штаб-квартирами політиків-віги,

У Франції на противагу салонам створюються своєрідні анклав-и. Тоді як буржуазія, безсумнівно, була не інакше як усунута від керівництва державою і церквою, та все ж крок за кроком здобувала всі ключові позиції в економіці, а її матеріальну перевагу аристократія компенсувала королівськими привілеями й усе наполегливішим наголошуванням на своїй ієрархічній вищості в світському обходженні, дворянство й велика банкова буржуазія та бюрократи, що асимілювалися під дворянство, зустрічалися в цих анклавах із інтелігенцією, так би мовити, на рівній нозі. Плебей д'Аламбер не був винятком; у салонах світських дам, як аристократичних, так і буржуазних, спілкувалися сини принців і графів, годинників та крамарів.¹⁴ Із салонів вивірюється дух прислужування меценатам, «думка» вивільнюється від путів економічної залежності. Якщо салони ще за часів Філіппа були передусім більше місцем галантних розваг, ніж розважливих дискурсів, то невдовзі за званням столом зав'язуються дискусії. Функції нових місць зустрічі чітко визначає Дідро своїм визначенням відмінності між письмом та спілкуванням.¹⁵ Хтозна чи хоч один з великих письменників XVIII ст. не хотів би важливі для нього думки спочатку запропонувати в таких *discours*, більше зважаючи на дискусію в салонах, ніж на читання перед академіями. Салон утримував щось схоже на монополію першого оприлюднення: новий опус, також і музичний, мав спочатку легітимізувати себе перед тим форумом. Діалоги аббата Галіані про торгівлю зерном дають наочну картину того, як елегантно поєднуються салонна бесіда і дискусія, маловартісне, поїздки і стан здоров'я обговорюються дуже розважливо й статечно, тоді як речі важливі, театр і політика, – *en passant* (мимохідь).

У тогочасній Німеччині немає «міста», яке могло б стати на місце репрезентативної відкритості дворів своїми інституціями громадянської відкритості. Але схожі елементи можна знайти й тут, передусім як учені застільні товариства, колишні мовні то-

тоді як торі часто навідувалися в «Кокос» або «Озінду» – все на вулиці Сент-Джеймс. Шотландці за місце зустрічей обрали «Ліс». Французи – «Жіля» або «Старого різника» на Сент-Мартін Лент. Гравці кидали кості у «Вайта» і в шоколадних довкола Ковент Гарден, мистці вишопували квартал поблизу Грешем-коледжу, а провідні естети збиралися у Вілла, Баттона або Тома на Грейт Рассел Стріт, де після театру грали в піке, і найсолодше дозволяла панувало до півночі. Багаті торговці кавою розводилися про зростання і падіння акцій у Ллойда. У Робіна і Мадам Рошфор радилися іноземні посланники та банкіри. Аматори мистецтва вишопували кав'ярню дона Сальтереса на Ланцюзоговому Переході.

¹⁴ *Hausser. a. a. O. II. S. 7.*

¹⁵ *Ми пишемо, щоб вплинути на деякий клас громадян, а розмовляємо про все на світі.*

вариства XVII століття. Звичайно, порівняно з кав'ярнями та салонами вони менше дійові й поширені. Від політичної практики вони відмежовані ще суворіше за салони. Але їхня публіка, як і в кав'ярнях, добирається з приватних осіб, котрі займаються продуктивною працею: власне з міських сановників князівської резиденції, де значно переважали бюргери з академічною освітою. Готтшед 1727 року в Ляйпцігу заснував «Німецькі товариства», які продовжували традицію мовних орденів попереднього сторіччя. Ті ордени скликали ще князі, однаке уникли станової винятковости; пізніші спроби перетворити їх на рицарські ордени, що дуже показово, зазнають невдачі. Ці «Німецькі товариства», як свідчить одна з засновчих хартій, виходять з того, «що серед осіб нерівного стану могли б постати рівність і товариськість».¹⁶ Такі ордени, камери та академії своєю сумлінністю докладають до плекання рідної мови, бо її тепер розглядають як засіб порозуміння між людьми як людьми. Нехтуючи обмеженнями суспільної ієрархії, тут зустрічаються громадяни та соціально визнані, проте позбавлені політичного впливу аристократи як «прості» люди.¹⁷ Вищальним виступає взагалі не стільки політична рівність членів, як їхня винятковість на противагу політичному просторові абсолютизму: соціальна рівність була передусім можлива тільки як рівність поза державою. Тому згуртування приватних осіб у публіку тут відбувалося таємно, а відкритість допускалася ще значною мірою за умови усунення самої відкритости.

Типова для лож, але поширена також і в інших об'єднаннях та застільних товариствах практика висловлюватися містично має діалектичний характер. Глузд, який мав би виявити себе в раціональній комунікативності публіки освічених людей демонстрував через відкрите послуговування розумінням, саме він, позяк ставав загрозою для будь-якої владної залежності, потребував остороги перед оприлюдненням. Доти, поки оприлюднення йшло через князівську таємну канцелярію, глузд не міг відкривати себе безпосередньо. Його відкритість все ще налаштована на конспірацію, а його публіка, саме як публіка, залишається замкнутою. Так завуальоване світло заради самозбереження глузду виказує себе крок за кроком. Про це нагадують знамениті Лессінгові слова про франкмасонство, котре на той час стає загальноєвропейсь-

¹⁶ *Manheim E. Die Träger der öffentlichen Meinung. Wien, 1923. S. 83.*

¹⁷ *Мова служить як «орган трансцендентального спільного глузду» і як «засіб відкритого суспільного консенсусу». Пор.: Manheim. a.a.O. S. 92.*

ким явищем, хай воно таке ж давнє, як і громадянське суспільство – «якщо громадянське суспільство не є хіба що тільки пагінем франкмасонства»¹⁸.

Практика таємних товариств тією мірою сповідує власну ідеологію, якою резонерська публіка, а разом з нею громадянська відкритість, метрономом якої вона виступає, може пробитися крізь регламентовану владою відкритість. Із публіцистичних анклавів громадянського відчуття солідарності вони перетворюються на «замкнуті утворення, які обрали своїми засадами відокремлення від уже, зрештою, існуючої відкритості».¹⁹ Інші товариства, передусім ті, що постають упродовж XVIII ст. із середовища бюргерської знаті, на противагу згаданим попередньо, розширюються до відкритих об'єднань, які, також і на засадах кооптації, відкривають відносно легкий доступ до себе. Всередині них звичними само собою зрозумілими речами стали громадянський стиль спілкування, спорідненість і протиставлена придворним умовностям мораль, у кожному разі відпала потреба церемоніально демонструвати братерство.

Хай як різняться між собою застільні товариства, салони і кав'ярні за обсягом і складом публіки, стилем обслуговування, кліматом резонерства і тематичною орієнтацією, вони організують якусь одну із тенденцій перманентної дискусії між приватними особами; для цього вони послуговуються низкою спільних інституційних критеріїв. *Насамперед* вимагається щось на кшталт громадянського спілкування, де принаймні не виставляється передумова рівності за статусом, її взагалі навіть не передбачають. Церемоніалові рангів тенденційно протиставляється такт рівних за народженням.²⁰ Паритет, на засадах якого на противагу аргументові соціальної ієрархії проголошувався і насамперед міг пробитися авторитет аргументу, мав у душі тієї доби на увазі паритет «просто людського». *Les hommes, private gentlemen*, приватні особи творять публіку не лише в тому сенсі, що не визнають влади і поглядів державних служб, а й економічна залежність у принципі не має братися до уваги – закони ринку відкидаються

¹⁸ Lessing, Ernst und Falk. *Gespräche für Freimaurer*. 1778. Для повноту пор.: Lennhof E. und Posner O. *Internationales Freimaurerlexikon*. Zürich, Leipzig; Wien, 1932, und Fay B. *La Maçonnerie et la Revolution intellectuelle du XVII siecle*. Paris, 1935.

¹⁹ Mannheim. a.a.O. S. 11.

²⁰ Г. Плесснер визначас відкритість, звісно, в іншому контексті, як «сферу чистоти такту». Дипломатичні відносини існують між носіями ролей, тактовні стосунки між природними особами, пор.: *Grenzen der Gemeinschaft*. Bonn, 1924, особливо С. 100.

так само, як і закони держави. Не те щоб через кав'ярні, салони чи товариства ця публіка могла серйозно реалізувати себе, але через них вона принаймні інститується як ідея, цим самим встановлюється як об'єктивна вимога і вже як така, коли й не стає дійсністю, то принаймні діє.

Дискусії у такій публіці, в *другу чергу*, передбачають проблематизацію тих просторів, які досі не ставили під сумнів. Все «загальне», яке публіка трактує критично, ще тоді залишалося монополією для інтерпретації церковними та державними авторитетами не лише з церковної кафедри, а набагато більше в філософії, літературі і мистецтві, тоді як розвиток капіталізму вже вимагав інформації для деяких соціальних категорій, і вимагав все більше й більше інформації раціонально орієнтованої спрямованості. Але тією мірою, як філософські та літературні твори, а твори мистецтва тим паче, створюються для ринку, який їх і поширює, цей культурний товар схожий на своєрідний вид інформації: як товар вони стають загальнодоступними. Вони перестають бути частинами репрезентації як церковної, так і придворної відкритості, саме про це свідчить втрата їхньої аури, профанація їхнього колись сакраментального характеру. Приватні особи, яким твір як товар стає доступний, піддають його профанації, позаяк автономно, через раціональне порозуміння між собою, дошукуються його змісту, обговорюють і цим змушені висловити саме те, що мало б виявляти їхню силу впливу якраз у невимовності. «Мистецтво» і «культура», як доводить Раймонд Вільямс²¹, взагалі тільки від XVIII ст. завдячують своїм новітнім значенням звільненій від репродукції суспільного життя сфері.

Схожий процес, що переводить культуру в товарну форму і взагалі перетворює її передусім взагалі на культуру, про яку можна дискутувати, веде, *по-третє*, до принципової незамкнутості публіки. Хай яка публіка виняткова в кожному окремому випадку,

²¹ Williams R. W. *Culture and Society 1780-1950*. New York, 1960: «Мистецтвом початково була будь-яка вправність людини (мистецтво в сенсі мистецької підготовленості, спроможності. Ю.Г.) але Мистецтво за нашої доби означало особливу групу навичок, «образів» або «творчі» мистецтва... Від... вправності... воно розвинулось до різновиду інституції, до комплексу конкретної діяльності». Цьому відповідає трансформація значення лексеми «culture»: Первісно вона означала тенденцію до природного зростання (культура в сенсі рослиної культури. Ю.Г.), а згодом, за аналогією, процес набуття людиною навичок (напр., «людина культури»). Але таке буквالیстське вживання, яке, зазвичай, було культурою чогось, змінилося... на культуру як таку, як на річ саму в собі». (С. XIVf.) Також Wittam R. (*Das Interesse an die Geschichte*. Goeting. 1958. S. 40ff) подає прилітки щодо історії значень лексеми «культура».

вона в жодному разі не може відгородити себе й відмуруватися як кліка, бо вже постійно спілкується і перебуває всередині ширшої публіки всіх приватних осіб, котрі, як читачі, слухачі і глядачі, виходячи з маєтності та освіченості, могли б заволодіти ринком предметів дискусії. Підвладні дискусії питання ставали «загальними» не лише в сенсі їхньої значущості, а й доступності: усі муслили мати можливість бути причетними. Де публіка формується інституційно як стабільна група співрозмовників, там проступає рівнозначна саме цій публіці, але з претензіями на роль речника, а може й взагалі її вихователя, виступаючи від її імені й замість неї, – нова подоба громадянської репрезентативності. Публіка перших генерацій заявляє про себе також там, де конституюється в формі потенційно спроможного кола осіб усередині ширшої публіки. Потенційно це завжди вже готова публіцистична корпорація, бо в дискусіях може звертатися зісередини назовні – про що серед багатьох інших прикладів можуть принаймні засвідчити «Дискурси художників», які вже 1721 року випускали в Цюріху Бодмер і Брайтінгер.

«Широка» публіка, що створюється дифузійно поза ранніми інституціями публіки, звісно, порівняно з масою населення країн і міського «народу» чисельно ще невелика. Початкова шкільна освіта, якщо вона взагалі десь існує, доволі неповноцінна; частка неписьменних, принаймні в Англії, навіть більша ніж за попередньої, елізаветинської епохи.²² Перед початком XVIII ст. тут більше за половину населення живе на грані мінімуму існування: маси не лише неписьменні, а й настільки зубожілі, що взагалі не могли б оплачувати літературу. Вони не мали необхідної купівельної спроможності навіть для скромної участі на ринку культурної продукції.²³ Та попри все в публіці, яка спілкується, в по-

²² Поп.: Altick R.D. *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public. Chicago, 1957*, особливо перший розділ, висновки з якого викладені на С. 30: «Якщо, роблячи висновки зі скупої інформації, ми спробуємо зобразити графічно зростання читачької публіки упродовж перших трьох сторіч після Какстона, то крива поволі тягнеться вгору протягом першої сотні років. За елізаветинської доби швидкість зростання значно прискорюється. Крива досягає піку під час громадянської війни та політики загального добробуту, коли інтерес до читання значною мірою стимулювали суспільні збурення. Але за часів реставрації вона йде вниз через стиснення вселюдської колонії, через збитки, завдані системі освіти війною та через домінування аристократії у тогочасній літературі періоду Драйдена. Нове поз'явлення спостерігається в перші роки XVIII ст., у часи Аддісона і Стіла, вже після цього крива стабільно йде догорні».

²³ Watt J. *The Reading Public // The Rise of the Novel. London, 1957.*

тоці комерціалізації культурного обміну формується нова соціальна категорія.

Придворна аристократія XVII ст. взагалі не була читацькою публікою. Хоч вона й утримувала літераторів як своїх прислужників, однак, заснована на меценатстві продукція, радше відповідає такому собі *conspicuous consumption* (престижному споживанню), аніж серйозній лектурі зацікавленої публіки. Така публіка формується лише в перших десятиріччях XVIII ст., після чого замість меценатства замовником для письменників уже виступає видавець, який і бере на себе поширення творів на ринку.²⁴

Як і література, так і театр здобуває публіку в прямому розумінні слова нарешті тоді, коли придворні та палацові театри, що типово було спостерігати на прикладі Німеччини, стають «відкритими». Звичайно, народ, «простолюд», як його називають у тогочасних джерелах, в Англії та Франції вже у XVII ст. мав доступ принаймні до *Globe-Theatre* (театру «Глобус») чи до *Comedie*: навіть кур'єри, солдати, підмайстри, молоді письменники і завжди ласий до «спектаклів» люмпен. Однак всі вони – це тільки частина того іншого типу «відкритості», в якій яруси (як функціонально недоречний архітектонічний релікт ще й тепер практикуються в нашому театробудуванні) розгортають репрезентацію перед очима захопленого люду. Як «партерові» слід спершу перетворитися на громадянську публіку, симптоматично свідчить розпорядження паризької поліції, де, за королівським указом 1641 року йдеться про шум, бійки і буквально вбивства²⁵; там зазначено, що не тільки світ у ложах і на балконах має бути захищений від *filous* (злодюжок), а й деяка частина публіки в самому партері, – показово, що до такої належать буржуа, передусім *mercands* (комерсанти) з вулиці Сент-Дені (власники новостворених крамниць моди і предметів розкоші: ювеліри, оптики, торгівці музичними інструментами, фабриканти рукавичок). У партері поступово збираються ті, кого згодом зараховують до

²⁴ *Hauser. a. a. O. II. S. 53: «Меценатство замінюється на видавництво, передплата, яку дуже слушно визначили як колективну протекцію, послужила за місток між першим і другим.*

Патронат це суто аристократична форма стосунків між письменником і публікою, тоді як передплата цей зв'язок послаблює, однак зберігає деякі риси особистісного характеру цих відносин. Тільки публікація книжок для загальної, авторові цілковито незнайомої публіки відповідає структурі громадянської спільноти, побудовані на засадах анонімного товарообміну».

²⁵ *Парфчевіть повідомляє про якогось поета, котрий успіх свого творіння гордо вимірював тим, що під час прем'єри було вбито чотирьох портів, пор.: Auersbach. a. a. O. S. 13.*

освічених станів вже без того, щоб вони належали до верхніх прошарків великої буржуазії, яка обертається в салонах. – В Англії цей розрив проступає гостріше. Народний театр геть занепав, за часів Карла II під патронатом двору утримується один-єдиний театр «але й там ідеться не про громадян, а тільки про світ».²⁶ Лише в пореволюційний період із переходом від комедій Драйдена до драм Конгрева, театр відчиняється для публіки, про яку Готтшед тільки в шістдесяті роки наступного сторіччя міг сказати: «У Берліні таке називають «ще та публіка»».²⁷ У Німеччині постійна сцена народжується внаслідок критичних зусиль Готтшеда і Лессінга тільки 1766 року як «Німецький національний театр».

Чіткіше, ніж у нових читацькій та глядацькій публіках зсув за категоріями можна спостерігати в концертній публіці, внаслідок чого розшарування публіки не відбулося, а виникла взагалі «публіка» як така. Річ у тому, що аж до кінця XVIII ст. уся музика пов'язана з функціонуванням репрезентативної відкритості, і тому залишалася, як кажуть сьогодні, музикою для вжитку. Судячи з її суспільних функцій, вона служила для зосередженості і гідності богослужіння, для торжеств придворного світу, взагалі для блиску святкової сцени. Композитори служили церковними, придворними або радними музикантами й працювали (як і призначені на службові посади письменники, своїм меценатам, придворні актори своїм князям) за контрактом. Громадяни, крім як у церкві або в товариствах аристократів, майже не мали нагоди слухати музику. Насамперед емансипувалися приватні Музичні колегії, незабаром вони сформувалися як відкриті концертні товариства. Платний вхід перетворив пропозицію музики на товар, але одночасно виникає щось схоже на музику без конкретного призначення: вперше збирається публіка, щоб послухати музику як таку, публіка шанувальників, до якої доступ мав кожний, залежно від заможності та освіти.²⁸

²⁶ Trevelyan. a.a.O. S. 255.

²⁷ Цит. за: Groth. a.a.O. I. S. 620.

²⁸ Hauser. a.a.O. S. 84f; ноп. макож: Balet L. *Die Verbürgerlichung der deutschen Kunst, Literatur und Musik im 18. Jahrhundert*. Leyden, 1938. S. 38: «Регулярні відкриті концерти відбувалися у Франкфурті від 1723 р., у Гамбургу від 1724, у Страсбурзі від 1730, у Любеку від 1733, а в Ляйпцігу 1743 року деякі запозичливі комерсанти заснували «Великі концерти», які згодом вирости до знаменитих «Концертів у гевандгаус», які існують дошми».

Мистецтво, звільнене від функцій суспільної репрезентативності, стає предметом вільного вибору і нестабільних прихильностей. «Смак», на який воно надалі орієнтується, виявляє себе в некомпетентних судженнях аматорів, адже в публіці кожний має право претендувати на компетентність.

Змагання за думку дилетантів, за публіку як критичну інстанцію найгостріше відбувається там, де коло знавців об'єднує фахові компетентність та соціальні привілеї – у живописі, бо живопис здебільшого існував для колекціонерів-шанувальників із дворянства, аж поки митці нарешті й тут були змушені працювати на ринок. Так художники позбуваються залежності від гільдії, двора і церкви, ремісництво перетворюється на *ars liberalis* (вільне мистецтво), і це відбувається тільки через державну монополію. У Парижі 1648 року під Ле-Брюном засновується Академія красних мистецтв, а вже через три роки (1667), отримавши від Кольбера такі самі привілеї, як і Французька Академія, вона своїм першим «салонем» повертається до відкритості. За королювання Людовіка XIV відбулося принаймні з десяток таких виставок.²⁹ Тільки від 1737 року вони стають регулярними, і знов-таки через десять років з'являються знамениті «Рефлексії» Лефонта, де вперше був сформульований принцип: «Виставлена картина – це книжка, що з'явилася у світлі друку, це поставлений на сцені драматичний твір – кожний має право висловити свою думку про неї».³⁰ Музеї, як концерти і театр, інституують дилетантське судження про мистецтво: дискусія стала засобом засвоєння мистецтва. Численні памфлети, які обрали своїм предметом критику та апологію панівної теорії мистецтва, поєднуються із салонними розмовами і, підхоплені ними, роблять критику мистецтва темою світської балаканини. Внутрішнє коло нової мистецької публіки в першій половині XVIII ст. також складається з *amateur eclaires* (освічених дилетантів). Відповідно як відкриті виставки притягують ширші кола і безпосередньо, обминаючи знавців, знайомлять публіку з творами мистецтва, то останні хоч і не можуть більше нав'язувати власну позицію, та все ж їхня функція стає потрібною – тепер її переймають професійні критики мистецтва. Як зрештою

²⁹ Вони відбувалися з нагоди щорічних зборів Академії у дворі Пале-Рояль просто неба. 1699 року перший «салон» переселили до Лувру. Однак після 1704 року ці виставки упродовж цілого покоління зовсім перестали практикувати.

³⁰ *La Font. Reflexions sur quelques causes de l'etat present de la peinture. Цит. за: Dresdner A. Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang des europäischen Kunstlebens. München, 1915. S. 161.*

вона, виходить за межі салону, відразу показують її перші й найповажніші представники: Дідро пише свої «Салонні повідомлення»³¹ – мистецтвознавчі судження про періодичні академічні виставки, починаючи від 1759 року, для літературної кореспонденції Грімма, часопису, який був інспірований з відомого салону мадам д'Епіне і призначений для внутрішнього салонного користування.

В інституціях мистецької критики, куди входить критика літературна, театральна і музична, організовуються судження дилетантів із зрілої, або такої, що вважає себе зрілою, публіки. Новостворена професія, що відповідає такому станові, у тогочасному жаргоні отримує назву *Kunstrichter* (дослівно: мистецький суддя). Саме він бере на себе своєрідне діалектичне завдання: його сприймають як повіреного від публіки і як її педагога водночас.³² Мистецькі судді можуть (основне їхнє посилення в суперечках з митцями) розглядати себе речниками, бо усвідомлюють, що, крім аргументу, не мають за собою ніякого іншого авторитету, і відчують себе заодно з усіма, кого можна переконати аргументами. Вони одночасно можуть виступати проти публіки, як експерти, котрі виступають проти «догми» і «моди» у недолугих судженнях недостатньо освічених людей. Із такого ж контексту, як і це самоусвідомлення, пояснюється фактичне становище критика: тоді це не було професійним заняттям у повному розумінні. У мистецького судді дещо залишається від аматора, його експертний висновок впливає на відгук, в ньому підсумовуються судження дилетантів, однак без намагань через спеціалізацію стати чимось іншим, ніж судженням приватної особи серед решти приватних осіб, які можуть не допускати чинності в останній інстанції нічийого іншого судження, крім власного. Саме цим мистецький суд-

³¹ Першопрохідниками передусім були критичні статті з «салонів» 1765 і 1767 років, однак всі вони були оприлюднені лише після революції.

³² По суті, кожний, хто тільки бере участь у відкритій дискусії, купує книжку, займає місце на концерті або в театрі, відвідує мистецьку виставку, має право на вільне судження. Але в подальшу суджень він не сміє відступати від переконливого аргументу, якщо хоче уникнути звинувачення в «передержаності». З подоланням встановлених репрезентативною відкритістю розмежувань між дилетантами і утасмиченими, спеціальні компетенції, отримані у спадок чи набуті, соціальні та інтелектуальні, в принципі втрачають силу. Позаяк істинне судження передусім має бути виявлене в дискусії, істина з'являється як процес, власне як процес просвітництва. Якась частина публіки може досягти в цьому більшого успіху, ніж решта. Для публіки це вже стає якщо не ознакою привілейованості, то принаймні знавців. Вони мають право і повинні виховувати публіку, але якщо переконують її чоразу аргументами і якщо їх самих не можна навчити чомусь за допомогою переконливіших аргументів.

дя і відрізняється від судді взагалі. Водночас їм доводиться подбати про те, щоб їх почула вся публіка, яка ще до часу свого розквіту переростає вузьке коло салонів, кав'ярень і товариств. Дуже швидко часописи, спочатку рукописні кореспонденції, а відтак друковані місячники або тижневики стали публіцистичним інструментом цієї критики.

Мистецькі та мистецько-критичні журнали³³ як інструмент інституційованої мистецької критики – це типовий витвір XVIII ст. «Вельми цікаво, – справедливо дивується Дрезднер, – що мистецька критика після того, як світ тисячоліттями прекрасно обходився і без неї, під середину XVIII ст. в один момент вигулькує на авансцені».³⁴ З одного боку, в цьому закладена більш ніж критична філософія: література і мистецтво можливі тільки в поєднанні з літературною і мистецькою критикою; лише в «критичних журналах» знаходить своє завершення те, що критикують самі твори. З іншого боку, також і публіці вдається лише через критичне сприйняття філософії, літератури і мистецтва просвітити себе, тобто збагнути себе як живий процес просвітництва.

Помітним явищем стають моралістичні тижневики. Тут ще співіснують моменти, які згодом розділяються. Критичні журнали вже так само відділилися від кола світських розмов, як і від творів, які вони резонерськи обговорювали. Ці тижневики – не що інше, як безпосередній відрух на дискусії у кав'ярнях і до того ж сприймаються як літературний жанр – небезпідставно їх назвали періодичними есе.³⁵

Коли Стіл і Аддісон 1709 року оприлюднили перше число «Tatler» («Базіки»), кав'ярні були вже настільки чисельні, коло

³³ *Авізне писарство, як тільки преса переймає на себе критичні функції, передусім літературному журналізмові. Його походження із світського резонерства написано на чолі раних журналів, які називають себе «Місячні розмови», «Місячні домовленості» тощо. Їх поширення можна прослідкувати на прикладі Німеччини. Із томасіанських часописів першими виділяються «Вчені вісті», які своїми рефератами і рецензіями відкрито виносять на дискусію філософію і науку. Відомі «Франкфуртські вчені часописи» (від 1736 року) так само займаються «красними науками». До старань Гоптшиєда буйним цветом розгортаються літературно-критичні журнали через засновану Ніколай (1777) у Берліні «Бібліотеку красивих наук і вільних мистецтв». Від часу Лессінгових та Мізіусових «До історії та сприйняття театру» (1750) з'являється журналістська театральна критика. Засновуються також музично-критичні журнали, хоч і виходять не так часто, як театральні часописи, після того, як приклад подав Адам Гіллер своїми «Щотижневими повідомленнями і заувагами стосовно музики» (1767).*

³⁴ *Dresdner. a. a. O. S. 17*

³⁵ *Stephan L. a. a. O. S. 76: «Періодичне есе – це зразок дуже вдалої новації свого часу... тому що воно дає приклад способу, яким дуже культивованій письменник може вступити в діалог з часом з непередбаченою цікавістю цюнайширшої аудиторії».*

їхніх відвідувачів настільки широке³⁶, що єдність цього тисячолічного кола можна було забезпечити тільки через часопис.³⁷ Водночас новий часопис настільки переплетений з життям кав'ярні, що за окремими числами це життя можна навіть відтворити. Часописна стаття ставала не тільки предметом дискусій публіки в кав'ярні, а й сприймалася як її частина. Про це свідчить потік часописів, з яких видавці щотижня передруковували добірку. Коли «Spectator» відділився від «Guardian», читацькі листи отримали власну інституцію: на західній стіні кав'ярні Батона приладнали голову лева, крізь ікла якої читач вкидав свої листи.³⁸

Вже сама діалогова форма, якої дотримано у багатьох статтях, свідчить про близькість до мовленого слова. Та сама дискусія, перенесена в інший засіб вираження, триває далі, щоб через друковане слово знову увійти в свій початковий засіб – у розмову. Чимало пізніших тижневиків цього жанру з'являються навіть без зазначення дати, щоб наголосити на позачасовій неперервності процесу взаємних з'ясуваннях. У моралістських тижневиках³⁹ окреслюється намір, щоб ті, хто відчуває потребу досягти зрілості, самоусвідомили це набагато виразніше, ніж у журналах пізнішої доби. Те, що згодом спеціалізувалося в мистецьку критику (суддівство), у цих тижневиках ще існує як мистецтво і мистецька критика, література і літературна критика в одному. За допомогою татлерів, спектейторів і гардіанів публіка дивиться на себе як у дзеркало, вона ще не відчуває себе на обхідних шляхах рефлексій на твори філософії і літератури, мистецтва і науки, а сприймає себе як предмет, що входить у «літературу». Аддісон почуввається як *sensor of manner and morals* (цензором манер і моралі), він пише про благодійницькі вистави і школи для бідноти, дає пропозиції, як поліпшити виховання, нагадує про форми гречності, полемізує проти захоплення азартними іграми, фанатизму і педантичності, проти несмаку естетів та дивацтв учених, він пра-

³⁶ «Tatler» безпосередньо і ясно звертається до «гідних громадян, які більше живуть у кав'ярнях, ніж у власних закладах».

³⁷ Наклад «Tatler» сягав 4000. Про його велетенську популярність свідчить загальне шкодування з приводу того, що на початку 1711 року «Tatler» раптово припинив друкуватися. Детальніше про це див.: Westerfrölke. a.a.O. S. 64.

³⁸ Відтоді дописи з'являються щотижня як «Roaring of the Lion».

³⁹ Упродовж трьох поколінь англійські зразки залишаються обов'язковими для моралістських часописів також і на континенті. 1713 року в Німеччині в Гамбургу з'являється «Der Vermin filer». Згодом його успіх перевершив «Hamburger Patriotem» (1724-1726), упродовж усього сторіччя кількість таких часописів у Німеччині зростає до 187, в Англії за той самий час їх мало б налічуватися 227, у Франції – 31.

цює на поширення толерантності, звільнення громадянської звичаєвості від моралізаторської теології, життєвої мудрості від філософії схоластів. Публіка, яка це читає і обговорює, стає темою самої себе.

§6. Громадянська сім'я та інституціонування співмірної з публікою приватності

Тоді як ранні інституції громадянської відкритості завдячують своїм зародженням аристократичному товариству, що відділяється від двору, це вже в театрах, у музеях і на концертах формується «велика» публіка, котра виступає як громадянська також і за критеріями соціального походження. Перед 1750 роком її вплив посилюється. Вже моралістські тижневики, які затоплюють всю Європу, догоджають тому смакові, який підносить пересічних вартостей «Pamela» до рівня бестселера сторіччя. Вони, ті тижневики, постають із потреб громадянської читацької публіки, які згодом по-справжньому могли задовольнити себе в літературних жанрах бюргерської трагедії та психологічного роману. Буденні події, з яких публіка, що захоплено обирає тематикою сама себе, через відкрите резонерство в середовищі приватних осіб намагається збагнути себе і просвітити, випливають якраз із джерел характерної суб'єктивності; житлом якої, у буквальному значенні цього слова, якраз і є сфера патріархальної сім'ї. Відомо, що вона консолідується, виходячи з трансформації родинної структури, яка вже сторіччями разом із капіталістичними змінами встановлюється як тип, що домінує в громадянських верствах.

Міська аристократія (безперечно, особливо авторитетно для всієї Європи виступає тут французька столиця), й надалі тримається «дому» й з осудом ставиться до внутрішньої замкнутості громадянського сімейного укладу. Наступність поколінь, водночас і спадкоємність привілеїв, вже достатньо гарантується самим іменем, для цього зовсім без потреби спільне житло для обох подружніх партнерів, з яких вельми часто кожний мешкає в своєму «hotel» (палаці) і тривалий час подружжя частіше зустрічається в позасімейній сфері салону, ніж у власному сімейному колі. Коханка (maitress) – це вже інституція, і симптоматичним тут виступає те, що приватна сфера в громадянському сенсі непостійні, хоч і строго обумовлені стосунки «світського життя» дозволяє

собі лише зрідка. Грайлива інтимність, якщо вона десь-колись і трапляється, відрізняється від стабільної інтимности нового сімейного життя. З іншого боку, це життя постає проти старих форм родинної спільности, яких «народ», особливо в сільській місцевості, дотримується ще дуже довго й після XVIII ст. і які догромадянські ще в тому сенсі, що не вписуються у відмінність між «відкритим» і «приватним».

Але вже англійська дрібнопомісна аристократія XVII ст., що набуває громадянських рис, начебто відходить від такого пов'язаного з «цілісним домом» стилю. Приватизування життя можна спостерігати за архітектонічними перетвореннями у стилі: «У новозбудованих особняках вдаються до деяких архітектонічних змін. Висока зала із балочним перекриттям... вже вийшла з моди. Їдальні та покої розташовуються поверхами, причому для різних потреб, для яких служили колишні зали, тепер виділяють кілька приміщень звичайного розміру. Також двір..., де минала така значна частина життя, стиснувся..., сам двір із центральної частини садиби перемістився за задній фасад».⁴⁰ Те, що Тревельян повідомляє тут про сільську резиденцію англійського джентрі, на континенті стосується також і будинків третього стану в наступному столітті: «У сучасних приватних будинках великого міста майже всі приміщення, що служать «для цілого дому» зменшені до найнеобхідніших розмірів: широкі парадні двори стиснуті до жалюгідних вузьких заїздів, на профанованій кухні замість сімейних та служників товпляться лише дівки та куховарки; знаменно, що двори... часто перетворюються на тісні, сирі та смердючі закутки... Погляньмо всередину нашого житла, виявиться, що «сімейний покій», місце спільного перебування чоловіка, жінки, дітей та дворових, стає щораз менше або зникає взагалі. А ось окремих кімнат для окремих членів сім'ї стає щоразу більше й обставляють їх кожна по-своєму. Усамотнення членів сім'ї вже всередині дому вважається ознакою доброго тону».⁴¹ Рієль аналізує той процес приватизування, коли, як він висловлюється, дім для кожного зокрема стає затишніший, а для сім'ї – тісніший та бідніший.⁴²

⁴⁰ Trevelyan. a.a.O. S. 242

⁴¹ Riehl W. H. Die Familie, 10. Aufl. Stuttgart, 1889. S. 174 u. 179

⁴² Там само. С. 187: «Архітектонічним символом становища окремої особи стосовно сім'ї був еркер. В еркері, який фактично належав до житлової кімнати, до вітальні, кожний знаходив свій закуток для роботи, для гри, або щоб на когось зівватися, він може піти туди, але не може зачинитися, бо з боку кімнати еркер відкритий».

Родинна «відкритість» вітальної зали, де господиня дому обіч глави дому репрезентує себе перед прислугою та сусідами, відрізняється від сімейної відкритості покою, де подружжя разом із неповнолітніми дітьми відокремлюється від персоналу. Домашні святкування перетворюються на звані вечори, сімейна кімната стає вітальною, де приватні особи збираються в публіку: «призначені для будинку в цілому місця і зали дуже стиснуті. На противагу цьому найзначніше приміщення в порядному бюргерському будинку отримує зовсім інше парадне призначення: стає салоном... Однак салон служить не «домові», а «товариству», і це салонне товариство дуже далеке від того, щоб мати однакову значущість із вузьким, стабільно замкнутим колом друзів дому».⁴³ Межа між приватною сферою і відкритістю проходить через приміщення дому. Приватні особи виходять із інтимності своїх покоїв у відкритість салону, але одне дуже тісно пов'язане з іншим. Тепер тільки сама назва «салон» нагадує про походження світських дискусувань та відкритого резонерства із сфери шляхетного товариства. Салон виділився звідти як місце спілкування бюргерських отців сімейства та їхніх дружин. Приватні особи, що формуються тут у публіку, не виходять «у товариство», вони щоразу передусім виходять, так би мовити, за оболонку приватного життя, яке набуло інституційної подоби у внутрішньому просторі патріархальної сім'ї.

Там місце психологічної емансипації⁴⁴, що відповідає емансипації політико-економічній. Хоча сфера сімейного кола хоче себе сприймати як незалежна, як звільнена від усіх суспільних стосунків, як простір суто людського, все ж вона залежна від сфери праці та товарообміну – навіть усвідомлення незалежності можна трактувати з позицій фактичної залежності цього інтимного простору від приватного ринкового простору. Власника товару можна розглядати як явище автономне. За ступенем вивільнення

⁴³ Там само. С. 185.

⁴⁴ Пор.: Bahrdt Hans Paul. *Öffentlichkeit und Privatheit als Grundformen städtischer Soziation* (рукопис) 1956. S. 32: «Замикання в собі та культивування сімейного життя, побутової культури, свідомого формування найтіснішого речового докільдя, приватне володіння засобами освіти та спільне користування ними невеличкою соціальною групою, духовний обмін як нормальна й інтегрована форма співжиття кровних родичів, відносно незалежне від церкви релігійне життя в сімейному колі, індивідуальна еротика, свобода вибору партнера, які не раз на завершальній стадії розвитку подій більше визнає права батьків на veto, це типові явища розбудови приватної сфери і водночас громадянської культури та звичасвости» (до речі, у розширеній редакції з'явилася у: Bahrdt H. P. *Die moderne Grossstadt*. Hamburg, 1961. S. 36ff.)

від державних директив та з-під контролю, вони вільні самі вирішувати рівень рентабельності, в цьому нікому не зобов'язані коритися і начебто підлягають тільки реальним законам притаманного ринкові економічного раціоналізму. Це забезпечується ідеологічною гарантією справедливого обміну і взагалі мало б долати насильство справедливою. Саме така автономія приватних осіб, заснована на володінні майном і частково реалізована участю в обмінному обігу, як така повинна б дати про себе знати. Ринковій самостійності власника відповідає самоствердження людини в сім'ї. Звільнена, як здавалося б, від суспільного примусу сімейна інтимність виступає знаменням істинності вправної у конкурентній боротьбі приватної автономії. Приватна автономія, яка зрікається своїх економічних коренів, здійснюється єдино *поза* простором учасника ринку, який вважає себе автономним, так само і громадянській сім'ї передає почуття усвідомлення самої себе. Вона здається добровільною і заснованою вільними особистостями й такою, що підтримується без примусу; здається, що вона засновується на тривалій взаємній любові обох учасників подружжя; здається, що вона забезпечує не спрямований на конкретну мету розвиток усіх схильностей, які визначають освічену особистість. Ці три чинники добровільності, взаємної любови та освіченості поєднуються в поняття гуманізму, який мав би бути внутрішньо притаманний людству й воістину визначати його абсолютне становище: а саме ще відчутний у слові «чистий» або просто гуманізм відгомін звільнення внутрішнього світу, реалізованого за власними законами, від будь-якої зовнішньої потреби.

Ця ідея, яку інтимна сфера сім'ї висуває сама від себе, насправді ще в свідомості самих громадян вступає в колізію з реальним функціонуванням бюргерської сім'ї. Адже сім'я за своєю природою не виняток з того примусу, який тяжіє над громадянським суспільством, як і над кожною, що їй передувала. Вона виконує точно виписану для неї роль у процесі реалізації капіталу. В генеалогічному контексті вона гарантує особистісну неперервність, яка предметно полягає в нагромадженні капіталу і закріплена в праві на вільне успадкування власності. Передусім вона, як агентура спільноти, виконує те важке завдання посередника, яке за видимості свободи все ж полягає в суворому дотриманні суспільно необхідних вимог. Фрейд розкрив механізм інтерналізації батьківського авторитету, його учні соціально-психо-

логічно віднесли це до типу патріархальної сім'ї.⁴⁵ У кожному разі самостійності власника на ринку та на власному підприємстві відповідала залежність жінки і дітей від отця сімейства; приватна автономія встановлювалась тут як авторитет, і претензії на добровільність перетворювала на ілюзію. Навіть форма шлюбної угоди, яка передбачала автономне волевиявлення обох партнерів, була не більше як фікцією; особливо укладення шлюбу не могло бути вільним, позаяк сім'я виступає носієм капіталу, з огляду на його утримання та помноження. Небезпекою, що може виникнути ідея взаємної любови, як конфліктом між любов'ю і глуздом (читайте: одружуватися слід заради грошей і становища) література, та й не лише література, цікавиться ще й у наші дні.⁴⁶ Зрештою, навіть вимоги до професійності заперечують ідею просвітництва, яке могло б стати метою заради самої мети. Ще навіть Гегель швидко збагнув, що освіта за своєю суттю, яку не можна усвідомлювати як громадянську, перебуває в лещатах суспільно необхідної праці. Давня суперечність донині триває у формі боротьби за виховання особистості, з одного боку, та за просто підготовку за допомогою освіти – з іншого.

Якщо самоусвідомлення сім'ї як сфери самовстановлюваного інтимного гуманізму так прискіпливо випробувати на міцність з погляду потреб громадянського суспільства, то всі ці ідеї свободи, любови та просвітництва, що завжди постають з укладу сімейної приватної сфери, залишаються не більше як ідеологією.

Як об'єктивне поняття, втілене у форму реальної інституції, без суб'єктивної чинності якого суспільство неспроможне відтворювати себе, ці ідеї можуть бути й реальністю. Разом з характерним поняттям гуманізму серед громадянства поширюється розуміння реального, що обіцяє повне звільнення від гніту з боку реального, вже не покладаючись на потойбічність. Трансценденція утримуваної іманентності – це і є момент істини, який громадянська ідеологія вивисує понад саму ідеологію; передусім саме там, звідки досвід «гуманізму»⁴⁷ бере свій початок: у гуманності під захистом сім'ї інтимних стосунків людей як просто людей.⁴⁸

⁴⁵ Пор. особливо: Fromm Erich // Horkheimer Max. *Autorität und Familie*. Paris, 1936. S. 77ff.)

⁴⁶ Пор. мою глосу: «Heiratsmarkt» // *Zeitschrift Merkur*. Nov. 1956.

⁴⁷ Гуманізм Відродження соціологічно має інші корені, ніж англійсько-французький просвітницький гуманізм та новий гуманізм німецької класики, про який тут ідеться.

⁴⁸ Пор.: Horkheimer H. *Autorität und Familie*. a.a.O. S. 64: «Залучення людини до господарювання на умовах підряду, як просто функція економічної величини, таходить, хай там як, своє продовження в сім'ї, оскільки батько стає тим, хто заробляє гроші, жінка

У сфері сімейної інтимності приватні особи усвідомлювали себе незалежними ще й від приватної сфери своєї господарської діяльності – саме як люди, котрі можуть вступати між собою у «суто людські» стосунки; їхнім літературним жанром на ті часи було листування. Не випадково XVIII ст. стало століттям листування.⁴⁹ Складаючи листи, індивід розвиває власну суб'єктивність. На світанку сучасного поштового зв'язку головно як засобу транспортування «нових газет» лист швидко стає засобом ученої кореспонденції та родинної чемності. Але ще «благоспристойний» родинний лист XVII ст., який у перших рядках сповіщає про «подружню любов і вірність» або запевняє пана батька і пані матусю у синівському послухові, насправді містить лише сухі повідомлення, тобто служить «часописом», який згодом виділився в окрему рубрику. Наречена Гердера, на відміну від цього, вже боїться, що її листи можуть бути «не більше як оповіданням», і «Ви маєте повне право і мабуть таки вважаєте мене за хіба що суху інформаторку».⁵⁰ За доби сентименталізму листи служать радше посудиною для «сердечних виливань», ніж для «сухих повідомлень», за які, якщо вони взагалі траплялися, чемність вимагала перепрочитися. У тогочасному словожитку, яким ми так багато завдячуємо Геллертові, лист служить для «відбитку душі», як «душевний відвідини»; листи мають бути написані кров'ю серця, просто-таки виплакані.⁵¹ Психологічний інтерес спочатку зростає на двоїстому ставленні до самого себе і до інших: самоспостереження входить у частково допитливий, частково співчутливий зв'язок з душевними порухами іншого «Я». Щоденник стає листом, адресованим відправникові, – це адресована чужому отримувачеві розповідь від «Я» у формі монологу і так само експеримент із суб'єктивністю, виявленою в інтимних сімейних стосунках.

статевий об'єкт або домашньою кріпачкою, а діти чи то спадкоємцями майна, чи живою страховою гарантією, від чого згодом сподіваються отримати відшкодування за всі зусилля разом із відсотками. Однак в сім'ї, де стосунки складаються не через посередництво ринку, й окремі особи в стосунках між собою не є конкурентами, у людини завжди є можливість діяти не як функція, а як людина. Тоді як у громадянському житті суспільні інтереси позначені вагомим негативним характером і засвідчують про себе у захисті від небезпек, то в статевої любові, а передусім у материнському піклуванні, суспільні інтереси набувають позитивних обрисів. У цій єдності розвиток і щастя іншого бажані... Бюргерська сім'я не тільки не призводить до громадянського авторитету, а й до сподівання на краще становище людини.

⁴⁹ Steinhilber G. *Geschichte des deutschen Briefes*. Berlin, 1889, особливо С. 245ff.

⁵⁰ Там само. С. 288.

⁵¹ Безсумнівно, що в Німеччині пієтизм у такій формі підготував ґрунт для секуляризованого сентименталізму.

Все це, як найінтимніше у приватному, все ж завжди має на оці публіку. Протиставленням літературно відтвореній інтимності тут виступає нескромне бажання поділитися, а не публіцистика як така. Чужі листи не лише дають читати, переписати, багато випадків листування, як-от у Німеччині, наприклад, Геллерта, Гляйма і Гете, від самого початку призначалися для друку. Один поширений на ті часи мовний зворот схвалює вдалий лист тим, що він «гарний, хоч друкуй». У цьому знаходить своє пояснення походження типового виду і своєрідне літературне досягнення того сторіччя із прямо чи непрямо віднесеної до публіцистики суб'єктивності листування і щоденників: бюргерський роман, психологічне зображення в автобіографічній формі. Його ранній зразок, який упродовж тривалого часу справляв найсильніше враження, «Памела» (1740), як свідчить сам Річардсон, якраз постав із найулюбленішої колекції листів-зразків. Авторів «під руку» поталанило долучити сюди у вигляді сюжету якусь надуману історію. Зразком, хай і не для листів, а для романів у листах, «Памела» таки справді послужила. І не один тільки Річардсон у своїх романах «Кларисса» та «Сер Чарльз Грандісон» дотримується раз знайденої форми. Коли Руссо у «Новій Елоїзі» і нарешті Гете у «Стражданнях Вертера» вдалися до форми роману в листах, то вже ніхто не знав жодного стриму. Століття, що спливало, рухалося у навіть не досліджених на його початку теренах суб'єктивності із втією і впевненістю.

Стосунки між автором, твором і публікою змінюються: вони перетворюються на інтимні стосунки між приватними особами, психологічно зацікавленими в «гуманізмі», в самопізнанні так само як і в сентиментальному самозаглибленні. Річардсон плаче над героями свого роману так само, як і його читач; автор і читач самі перетворюються на дійових осіб, які «висловлюють себе». Особливого блиску набуває роль оповідача завдяки роздумам, завдяки посиленням, завдяки майже режисерським ремаркам; він ще раз ставить роман на сцені для публіки, ставить не заради відчуження, а щоб повністю завуалювати різницю між видимістю та буттям.⁵² Реальність як ілюзію, яку витворює новий жанр, англійська мова називає словом *fiction* (белетристика): характер *просто* фіктивної вигадки вона відкидає. Психологічний роман ство-

⁵² Див.: Häuser, a. a. O. Bd. II, S. 74; про роль оповідача див. Kayser W. *Entstehung und Krise des modernen Romans*. Göttingen, 1954.

рює той реалізм, який дає змогу кожному підмінити перебіг подій на перебіг подій із власного життя, стосунки між героями, також між читачем, героями і автором підмінити на начебто замітник стосунків реальності. Так само тогочасна драма через введення «четвертої стіни» перетворюється на fiction не інакше, як сам роман. До тієї самої мадам де Сталь, котра любила з розмахом ставити у своєму домі ту світську гру, до якої після застілля залучалися всі, влаштовуючи листування серед присутніх, приходиться усвідомлення, що учасники перетворюють самих себе й інших на «*sujets de fiction*» (об'єкти вигадки).

Сфера публіки формується в широких верствах громадянства передусім як розширення й одночасно як завершення сфери сімейної інтимності. Покої і салон розташовані під тим самим дахом, а позаяк перші промовляють на користь приватності, а другий – відкритості, суб'єктивність приватного індивіда від самого часу віднесена до публіцистики, і це так само відображене в літературі, яка стала «*fiction*». З одного боку, вдумливий читач, що вживається в образ, повторює зображені в літературі приватні стосунки; художньо зображену інтимність він наповнює досвідом реальної, перевіряє себе в першій заради другої. З іншого боку, літературно відтворена інтимність від самого початку спроможна на літературну суб'єктивність, і саме тому література справді стала літературою широкої публіки; згуртовані в публіку приватні особи відкрито резонують про прочитане і цим роблять внесок у спільно урухомлений процес просвітництва. Через два роки після того, як Памела з'явилася на літературній сцені, була заснована перша відкрита книгарня; пустили пагони книжкові клуби, читацькі гуртки, підписні книгарні і через деякий час, протягом котрого, як от в Англії від 1750 року, тираж щоденних і тижневих часописів за чверть століття подвоївся,⁵³ читання романів у громадянських верствах перетворилося на звичку. Все це формує публіку, котра вже давно переросла ранні інституції кав'ярень, салонів, застільних товариств і тримається гурту тільки через посередницьку інстанцію преси та професійної критики. Саме вони і є відкритістю літературного резонансу, де суб'єктивність сімейно-інтимного походження доходить до порозуміння сама із собою через саму себе.

⁵³ Leavis G. D. *Fiction and the Reading Public*. London, 1932, S. 130; також: Altick. a.a.O. S. 30ff.

§7. Літературне у стосунку до політичної відкритості

Процес, у якому відкритість, яку регламентує влада, засвоює публіка резонерських приватних осіб і перероджується у сферу критики державної влади, відбувається як зміна функцій вже обласшованої установами публіки та дискусивними платформами літературної відкритості. Якраз через її посередництво контекст досвіду віднесеної до публіки приватности входить і в політичну відкритість. Представництво інтересів приватизованої сфери товаробмінного господарювання інтерпретується через ті ідеї, які постали на ґрунті сімейної інтимности: гуманізм знайшов своє справжнє місце саме тут, а не в відкритості, що відповідало б грецькому зразкові. З виникненням сфери соціального, громадська або відкрита (Öffentliche) думка в ім'я її регулювання суперечить державній владі, тема модерної відкритості, порівняно з античною, перемістилася від власне політичних завдань згуртованого громадянства (юрисдикція – про себе, відстоювання власних прав – на люди) до радше цивілізованих завдань відкрито резонерського суспільства (захист товарообміну). Політичне завдання громадянської відкритості полягає в регулюванні цивілізованого торгового соціуму (на відміну від *res publica*)⁵⁴; начебто з досвідом інтимізованої приватної сфери за плечима, вона грудьми йде на встановлений монархічний авторитет, і в цьому сенсі від самого початку набуває одночасно і приватного, і полемічного характеру. У грецькій моделі відкритості ці дві риси відсутні, бо приватний статус володаря дому, від чого залежить його політизованість як громадянина, опирається на владарювання без будь-якої переданої через внутрішній світ видимості свободи; і з погляду змагальности поведінки громадян – це лише суперечка заради гри, видимість боротьби із зовнішнім ворогом, а не принаймні протистояння власному урядові.

Вимір полеміки, у якій у XVIII ст. відкритість досягає політичної ефективности, упродовж двох попередніх століть уже розгортається в державно-правове протистояння в питанні про принцип абсолютної влади. Апологетична література державної містифікації послуговується мовою як засобом, за допомогою якого тільки князь (сюзерен) міг стверджувати власний суверенітет, *jura imperii* (імперські закони) – власне *argana imperii* (імперську містику) –

⁵⁴ До класичного поняття *ocietas civilis* ноп: Riedel M. *Aristotelestradition am Ausgang des 18. Jh. / Festschrift f. Otto Brunner*. Göttingen, 1962. S. 278ff.

той освячений Мак'явеллі перелік таємних методів, якими слід було забезпечувати утримання влади над незрілим (темним) народом. Практиці містифікації згодом був протиставлений принцип оприлюднення.⁵⁵ Тогочасні супротивники, прислужники монархії, ставили запитання: чи закон має залежати від примхи князя, або чи його наказ набуває чинності тільки на підставі закону? Законодавцем, звичайно, на ті часи вони вважали станові зібрання: полеміка монархоліпів живе ще завдяки напруженості між князем та владними станами, але вже спрямовує себе проти тієї самої абсолютистської бюрократії, яку від кінця XVII ст. тримає на прицілі також і громадянська полеміка. Отож у боротьбі проти спільного ворога, ще за Монтеск'є, обидві лінії фронту так переплітаються, що часто їх неможливо відрізнити. Єдиним надійним критерієм відмінності між недавньою і колишньою політикою стає чітке поняття закону, в якому визначається не лише справедливість у розумінні благонабутого права, а законність через встановлення загальних і абстрактних норм.

Звичайно, філософська традиція, як аристотелівсько-схоластична, так і новітня картезіанська, знає категорії *lex generalis* (загального закону) чи *universalis* (універсального), але в діапазоні соціальної філософії і політики її вперше, хоч і непрямо, ввів Гоббс і чітко виклав Монтеск'є⁵⁶. «Хто в будь-якій державі володіє законодавчою або верховною владою, той зобов'язаний правити через встановлення постійних законів, проголошених і відомих людям, а не через принагідні декрети...»⁵⁷ Локк приписує законіві, на відміну від наказу чи розпорядження, *constant and lasting force* (постійну і тривалу силу).⁵⁸ У французькій літературі наступного століття це визначення було уточнене: «Закони... це необхідні відносини, що випливають із природи речей».⁵⁹ Вони – це наповнені загальністю і тривалістю правила глузду. Врядування за допомогою декретів та едиктів Монтеск'є називає *une mauvaise sorte de legislation* (поганим гатунком законодавства).⁶⁰ Так була підготована інверсія кінцево сформульованого в Гоббсовій те-

⁵⁵ Schmitt C. *Die Diktatur* 2. München: Leipzig, 1928. S. 14ff.

⁵⁶ До точного поняття закону у XVIII ст. нр.: Lask E. *Fichtes Geschichtsphilosophie*, 1902; з юридичного боку прийнятні: Böckenförde E. W. *Gesetz und gesetzgebende Gewalt*. Berlin, 1958. S. 20ff.

⁵⁷ Locke J. *Two Treatises of Civil Government*. London, 1953. S. 182.

⁵⁸ Ebd. S. 191.

⁵⁹ Montesquieu. *Oeuvres completes*, ed. Masson. Paris, 1950. I. I. S. I.

⁶⁰ Ebd. XXIX. 17. S. 289.

орії держави принципу абсолютної влади: *veritas non auctoritas facit legem* (істина – це не створений законом прецедент). «Законові», сутности загальних, абстрактних і перманентних норм, до простого виконання яких має бути зведена влада, притаманна раціональність, де поєднуються правильне із справедливим.

Історично, полемічні вимоги такої раціональності розвинулися в протиставленні з практикою містифікації князівського престижу в контексті відкритого резонерства приватних осіб. Як містифікація служить утриманню влади, заснованої на *voluntas* (сваволі), так само публіцистика має служити встановленню законодавства, заснованого на *ratio* (доказовості). Вже Локк пов'язує відкрито проголошений закон із *common consent* (загальною згодою); а Монтеск'є взагалі з *raison humaine* (людським глуздом), однак фізіократи, про що йтиметься далі⁶¹, виходять з того, щоб закон виразно впливав із глузду, виявом якого має бути громадська думка. У громадянській відкритості виробляється політична свідомість, яка на противагу абсолютній владі, чітко і зрозуміло викладає суть і вимоги до загальних і абстрактних законів, і, насамкінець, саму себе, тобто відкрити (громадську) думку, навчається відстоювати як єдино легітимне джерело цих законів. Упродовж XVIII ст. відкрита думка вимагає законної компетенції для тих норм, які самі набули від неї полемічно-раціоналістичного звучання.

Критерії загальності та абстрактності, що визначають норму закону, мали ще й характеризуватися очевидністю для приватних осіб, котрі в комунікативному процесі літературної відкритості хотіли забезпечити для себе суб'єктивність, що постала із сфери інтимного. Адже як публіка вони вже потрапляють під невисловлений закон паритету освічених, єдино абстрактна загальність якого пропонує гарантію того, що індивід, яких він так само абстрактно охоплює «просто як людей», якраз через нього будуть звільнені в своїй суб'єктивності. Пропагандні штампи «рівність» і «свобода», закостенілі в громадянсько-революційні, тут ще зберігають свій живий контекст: відкрите резонерство громадянської публіки відбувається в принципі із урахуванням усіх соціально і політично сформованих у зародку рангів за загальними правилами, які забезпечують свободу дій для індивідів як таких, оскільки залишаються строго зовнішніми і дають змогу літе-

⁶¹ Див. далі §12.

ратурно розгортати свій внутрішній світ; для окремих осіб, оскільки вони загальної дії; для суб'єктивістів, – оскільки вони об'єктивні; для конкретистів – оскільки вони абстрактні. Одночасно до уваги береться глузд, який за таких обставин результується із відкритого резонерства; за ідеєю дотримання глузду народжена з вагомішого аргументування громадська (Öffentliche) думка потребує тієї морально вимогливої раціональності, яка праве і правильне сподівається бачити разом. Громадська думка повинна відповідати «природі речей». ⁶² Тому «закони», які ця думка хотіла б тепер встановити й для соціальної сфери, поряд із формальними критеріями загальності й абстрактності можуть ставити вимогу й раціональності як матеріального критерію. У цьому сенсі фізіократи роз'яснюють, що тільки *opinion publique* (загальна думка) визнає *ordre naturel* (природний закон) і робить його видимим, аби просвічений монарх міг згодом у формі загальних норм перетворити цей закон на підставу своїх діянь – так влада має бути доведена до конвергенції (зближення) із глуздом.

Самоусвідомлення політичної відкритості, демонстроване в центральній категорії норми закону, передається через організовану в належні інституції свідомість літературної відкритості. Взагалі обидві форми відкритості своєрідно перетасовуються. В обох формується публіка приватних осіб, чия автономія, заснована на приватній власності, хотіла б виявити себе як така в сфері бюргерської сім'ї, у любові, свободі і освіті, одне слово: внутрішньо реалізувати себе як гуманізм.

Сферу ринку ми називаємо приватною, сферу сім'ї, як стрижень приватного – інтимною. Друга вважає себе незалежною від першої, хоч насправді щільно вплетена в потреби ринку. Амбівалентність сім'ї, представника суспільства, котрий все ж якось вважає себе предтечею емансипації від суспільства, відбивається в становищі членів сім'ї; з одного боку, їх тримає всіх укупі патріархальна влада, а з іншого – єднає людська інтимність. Як приватник, бюргер – це два в одному: власник над товаром і особами й так само людина серед ішних людей, *bourgeois* (буржуа) і *homme* (людина). Така амбівалентність приватної сфери виявляє себе також у відкритості, власне залежно від того, чи приватні

⁶² До «природної системи гуманітарних наук у XVII ст.» див. відоме дослідження: Dilthey. *Ges. Schrift. Bd. II. 5 Aufl., Götting., 1957. Соціально-філософський зміст і соціологічний контекст раціоналістичного поняття «природи» висвітлює Borkenau F. Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Paris, 1934.*

особи в літературному резонерстві домовляються між собою про суть власної суб'єктивності qua (яко) люди, чи ж приватні особи в політичному резонерстві як власники домовляються щодо регулювання своєї приватної сфери. Коло осіб обох форм публіки далеке від того, щоб повністю збігатися: жінки і разом з ними усунуті від політичної відкритості як фактично, так і юридично, і це при тому, що жіночий читацький загал, а ще стажувальники та посильні, часто беруть в літературній відкритості набагато активнішу участь, ніж самі приватновласники та отці сімейств. Та все одно в освічених станах одну форму відкритості вважають ідентичною з іншою; відкритість в самоусвідомленні громадської думки здається єдиною і неподільною. Як лише приватні особи ведуть між собою мову не тільки як люди щодо власної суб'єктивності, а й як власники бажають заради спільних інтересів визначити державну владу, тоді гуманізм літературної відкритості служить для того, щоб надати ефективності політичній відкритості. *Розгорнута громадянська відкритість ґрунтується на фіктивній ідентичності згуртованих у публіку приватних осіб, котрі виступають у двох ролях – як власники і як просто люди.*

Ідентифікації публіки «власників» із публікою «людей» вдається досягти набагато швидше тоді, коли соціальний статус громадянських приватних осіб, зазвичай, беззастережно поєднує в собі ознаки маєтності й освіченості. Передусім фікція *єдиної* відкритості полегшується ще тим, що вона фактично бере на себе функції у контексті політичного вивільнення громадянського суспільства з-під меркантилістського регламентування, взагалі з-під абсолютистського режиму: оскільки вона обертає принцип оприлюднення проти встановлених авторитетів, може з самого початку поєднувати об'єктивну функцію політичної відкритості із самоусвідомленням, яке вона здобула з категорій літературної відкритості, може зближувати інтереси приватновласників із індивідуальною свободою взагалі. Найважливіша формула Локка про preservation of property (застереження права власності), де без тіні сумніву, одним духом під загальний гриф «власність» зводила до купи life, liberty and estate (життя, свобода і майно); ось як тоді легко можна було – за визначенням молодого Маркса – ідентифікувати політичну емансипацію із «гуманністю».

ІІІ. ПОЛІТИЧНІ ФУНКЦІЇ ВІДКРИТОСТІ

§ 8. Англійська модель розвитку

Вперше політично функціональна відкритість з'явилася в Англії на порозі XVIII ст. Сили, які хотіли мати вплив на рішення монаршої влади, апелювали до резонерської публіки, щоб перед цим новим форумом легітимізувати свої вимоги. Результатом такого праксису стало те, що станове зібрання перебудовується на сучасний парламент, і цей процес, ясна річ, тягнеться понад сторіччя. Залишається з'ясувати, чому в Англії, настільки раніше за інші країни, визрівають конфлікти, що розрядилися саме так за участю публіки. Літературна відкритість, як інстанція, до якої можна апелювати, виникає і на континенті. Одначе життєздатною вона стає тільки тоді, коли впровадження капіталістичного способу виробництва під опікою меркантилізму сягнуло так далеко, як це спостерігається в Англії після Славної революції. Вже тоді, у другій половині XVII ст., тут виникає багато нових компаній, котрі передусім опікують і розширюють текстильні мануфактури та металургійну промисловість, а також виробництво паперу. Традиційне протистояння між landed and moneyed interest (земельним і грошовим інтересом), яке в Англії, де молодші сини поміщицької аристократії швидко повибивалися в успішних комерсантів, а велика буржуазія доволі часто домагається землеволодіння,¹ і без того не було позначене гострими класовими суперечностями, а тепер перебивається новим протистоянням інтересів: між обмежувальними інтересами комерційного й фінансового капіталу з одного, та розширювальними інтересами мануфактурного і промислового капіталу, з іншого боку.² Цей конфлікт був усвідомлений на початку XVIII ст., коли commerce і trade (комерція і торгівля) перестають бути безумовними синонімами manufacture та industry (мануфактури і промисловости). Безперечно, у цьому протистоянні повторюється типовий вже для ранньої фази капіталістичного розвитку антагонізм між інтересами старшого покоління, яке вже закріпилося на ринку, та інтересами молодшої генерації, яка змушена щойно освоювати ринки для нових галузей торгівлі та виробництва.

¹ На землеволодінні «висіла» більшість місць у парламенті; див.: Kluxen K. *Das Problem der politischen Opposition. München, 1956. S. 71.*

² Dobb. *a.a.O. S. 193*

Якби така ситуація і надалі обмежилася вузьким колом графів-комерсантів, як ще за доби Тюдорів, то хтосьна чи дійшло б до того, що обидві партії заапелювали до нової інстанції – публіки. У пореволюційній Англії тією мірою, якою встановлювався капіталістичний спосіб виробництва, протистояння, поширене в сфері капіталу як такої охоплювало все ширші верстви; а що ті самі верстви, між іншим, перетворилися на резонерську публіку, можна пояснити тим, що слабшій партії щоразу спадало на думку виносити політичну боротьбу на арену відкритості. На зламі століть така гризня між партіями переноситься також на позбавлене виборчих прав населення.

Початок такому розвитку поклали три події 1694-1695 років. Заснування Англійського банку зовсім по-іншому, ніж заснування Ліонської та Амстердамської бірж, знаменує нову стадію капіталізму; воно заповідає, на основі капіталістично революціонізованого способу виробництва, зміцнення системи, яка доти трималася купи тільки через торговий обмін.³ Скасування інституту попередньої цензури знаменує нову стадію у розвитку відкритості, а це дає доступ до преси резонерству й дозволяє йому розвинутися до інструменту, за допомогою якого політичне рішення можна винести на новий форум – на публіку. Нарешті перший кабінетний уряд⁴ знаменує нову стадію в розвитку парламенту: це перший крок на довгому шляху парламентаризації монаршої влади, яке в результаті вело до того, щоб саме політично функціональна відкритість встановлювалася як державний орган.

Характерна форма сучасного капіталізму, як відомо, встановлюється лише тією мірою, якою фінансовий і торговий капітал спочатку підпорядковує в свою залежність старі способи виробництва в місті (дрібнотоварне виробництво) і на селі (феодалне виробництво сільськогосподарської продукції), а відтак переводить ви-

³ Характерна форма сучасного капіталізму, як відомо, встановлюється лише тією мірою, якою фінансовий і торговий капітал спочатку підпорядковує в свою залежність старі способи виробництва в місті (дрібнотоварне виробництво) і на селі (феодалне виробництво сільськогосподарської продукції), а відтак переводить виробництво на засади найманої праці. Тривалі капіталістичні форми товарообміну (фінансовий і торговий капіталізм) можуть продовжуватися тільки там, де робоча сила обмінюється як товар і тим самим капіталістично виробляється.

⁴ На перший раз король призначає монолітний кабінет вігів (1695-1678). Час від вступу на престол Вільгельма III до ганіоверської династії – це перехідний час, упродовж якого корона вибирає своїх міністрів частково на власний розсуд, частково призначає за погодженням з Палатою громад. Пор.: Hasbach W. Die parlament. Kabinettsregierung, 1919. S. 45ff.

робництво на засади найманої праці. Тривалі капіталістичні форми товарообміну (фінансовий і торговий капіталізм) можуть *продовжуватися* тільки там, де робоча сила обмінюється як товар і тим самим капіталістично виробляється.

Вже в 70 роках XVII ст. уряд змушений був вдатися до указів, спрямованих проти небезпечних розмов у кав'ярнях; кав'ярні вважали розплідниками політичного неспокою: «Дехто дозволив собі вольності не лише в кав'ярнях, сирич в інших місцях і зібраннях, як прилюдних, так і приватних, цензурувати і ганьбити дії Держави, зле відгукуючись про речі, в яких не тямлять, і відважуючись сплоджувати і жити загальну заздрість та невдоволення в головах усіх порядних підлеглих Його Величності».⁵ Ліцензійним Актом від 1695 року попередня цензура скасовується, королева неодноразово нагадує членам парламенту, щоб вони відновили цензуру, але надаремно. Хоч преса й надалі підлягає суворому закону про наклеп⁶ та обмеженням через численні привілеї корони і парламенту, до того ж впроваджений 1712 року гербовий збір⁷ спричинив скороминущий зворотний удар: наклади преси падають, обсяг часописів скорочується, деякі зовсім зникають. Але порівняно з пресою решти європейських країн англійська все ж має незрівнянні свободи.

Гарлей – перший урядовець, хто вмів скористатися з нової ситуації. Літераторів типу Дефо, кого назвали першим професійним журналістом, він залучив, щоб ті відстоювали справу вігів не лише, як доти, у памфлетах, а й у нових журналах. «Дух партійності» він перший насправді обернув на «public spirit» (дух громадськості). Про «Review» Дефо, Татчінового «Observer», Свіфтового «Examiner» дискутували у клубах і кав'ярнях, вдома і на вулиці. До відкритості вдаються навіть Волпол і Болінгброк. У таких мужах, як Поп, Гай, Арбутнот, Свіфт уособлюють своєрідний зв'язок між літературою і політикою, що можна порівняти хіба з тим, як Аддісон і Стіл поєднали в собі літературу і журналізм.

⁵ Цит. за: Emden C. S. *The People and the Constitution*. Oxford, 1956. S. 33. Подібні укази були прийняті 1674 і 1895 року. Загалом, встановлюється залежність між кав'ярнями та початками «відкритої думки»: Speier Hans. *The Historical Development of Public Opinion // Social Order and the Risks of War*. New York, 1952. S. 323ff.

⁶ Скасовано тільки 1798 року ліберальним «Актом про наклеп» Фокса.

⁷ «Taxe on knowledge» (податок на знання) як його назвали, протривав до 1855 року. Пор.: Hanson I. *Government and the Press (1695-1763)*. London, 1936. S. 11f.

Жодного сумніву, що у перші десятиріччя провідна преса ніколи не була в руках опозиції. «London Gazette», єдиний урядовий листок упродовж тривалого часу, ще з того різновиду старих, скупо обмежених повідомленнями «політичних часописів», 1704 року була доповнена «Review», котре виходило тричі на тиждень; його місце 1711 року зайняв «Examiner». Наприкінці правління королеви Анни віги виступили з «British Merchant» на противагу заснованому 1713 року «Mercator». За Георга I почалося врядування вігів, яке відтоді тривало десятки років; однак не вони, хто 1722 року перекупив найзначнішу на ті часи і найпоширенішу газету «London Journal»⁸, створили політичний журналізм високого класу, а торі, які тепер під проводом Болінброкa конституються як опозиція: «Новим, чого досягла опозиція, було створення народної думки. Болінброк та його приятелі зуміли сформувати таку сконцентровану в щось одне та споряджену одно-стайними вольовими імпульсами громадську думку, якою можна було рухати політику. Підбурювання народу і вигукування гасел, заворушення і зборища ще не стали на порядок дня... Ще не було також регулярних громадських мітингів... Цією громадською думкою переважно диригували за допомогою інших чинників: через заснування незалежного журналізму, який знався на тому, як висловитися проти уряду, і який підніс до нормального статусу критичне коментування та відкриту опозицію урядові».⁹ Влітку 1726 року з'являються, як начебто літературний вступ до «тривалої опозиції», три інспіровані Болінброкoм сатири на тогочасну злободенність: Свіфтовий «Gulliver», Попова «Dunciad» та «Fables» Гея; у листопаді того ж року Болінброк випускає перше число «Craftsman» – публіцистичну платформу опозиції, яка проіснувала аж до еміграції видавця у Францію (1735). Цим часописом, якого згодом змінив «Gentleman's Magazine», вперше встановлюється преса як критичний орган резонерської публіки, як fourth estate (четвертий стан).

Постійне коментування і критика заходів корони, парламентських рішень, що так піднялося до рангу інституції, змінюють обличчя цитованої тепер перед форумом відкритості державної влади.

⁸ Два віги під псевдонімом Като писали передовиці, які під час так званого «панамського скандалу» спрямовані на «найгучніші зойки про правосуддя». Газета привертала до себе пильну увагу, коли в серпні 1721 року публікувала й коментувала (це перший акт політичної публіцистики в прямому розумінні) парламентські слухання призначеної слідчої комісії.

⁹ Kluxen, a.a.O. S. 187.

Цим самим вона стає «öffentlich» (тут відкритого і державного вночі) у подвійному значенні. Ступінь розвитку відкритості надалі вимірюється станом протистояння між державою і пресою і так триває понад сторіччя.¹⁰ «Листи Юніуса», які з'являються у «Public Advertiser» від 21 листопада 1768 року до 12 травня 1772 року, як своєрідний попередник політичних передовиць, дуже красномовно характеризують цей стан. Ту серію сатиричних статей називали «предтечами сучасної преси»¹¹, тому що в них короля, міністрів, високих воєначальників та юристів відкрито звинувачували у шахрайстві, а приховувані контексти політичного значення розкривалися в такий спосіб, який відтоді став служити зразком для критичної преси.

Дієвим інструментом проти такої критики в розпорядженні парламенту був привілей, який походив ще від часів боротьби з короною, і який гарантував дотримання таємниці обговорення. Хоч 1681 року була авторизована публікація «Votes» («Голоси») – скупих повідомлень про результати парламентських обговорень,¹² однак парламент зятято наполягав на забороні навіть їх зробити доступними для загалу. Від часу вступу на престол королеви Анни «Політичний стан у Великій Британії» надзвичайно обережно береться публікувати щось схоже на звіти про перебіг подій у парламенті, за що 1716 року таки взявся «Historical Register». Звичайно, обидва журнали щоразу тягнули руку за урядом, так само опозиція мала задовольнитися тим, що час од часу подавала повідомлення про найважливіші промови своїх представників у тижневиках або в добірках промов у формі брошур. Від початку тридцятих років у новому, створеному «Craftsman» кліматі політичної критики, «Gentleman's Magazine», а за ним і його суперник «London Magazine», публікуює повідомлення про парламентські дебати. Сам парламент був змушений час від часу поновлювати заборону на публікації. Зрештою 1738 року він робить колишні постанови жорсткішими, аж до того, що оприлюднення його дебатів навіть у перервах між сесіями слід було розглядати як breach of privilege (порушення привілеїв).¹³ І вже тільки Вілксіві, як олддерменові Лондона, 1771 року вдалося позбавити

¹⁰ Pop. menep: Schlenke M. England und das Friderizianische Preußen 1740-1763. Freiburg: München. 1963.

¹¹ Bauer W. Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. Berlin; Leipzig, 1950. S. 227f.

¹² Ці парламентські звіти від 1641 року взагалі були першими щоденними часописами.

¹³ Hanson. a. a. O. S. 81.

парламентський привілей сили хай не юридично, то принаймні фактично: він скасував виконання вироку про сплату штрафу редактором «Evening Post». Але й без того настав час, коли вже було неможливо надалі зберігати усунення відкритості із парламентських засідань¹⁴, тоді Вудфаллова публікація «Memoгу» вивела «Morning Chronicle» у герої дня тим, що він зміг слово в слово відтворити шістнадцять шпальт парламентських виступів, не роблячи, бо це було заборонено, нотаток на галереї Палати громад. Вперше 1803 року спікер офіційно виділив місце на галереї для журналістів, доти вони майже усе століття були змушені пробиратися туди нелегально. А вже після пожежі 1834 року в новозбудованому парламенті були передбачені трибуни для протоколістів – два роки після того, як «Білль про реформи» громадську думку, яка віддавна піддавала парламент критичним коментарям, перетворив на парламентський орган.

Ця трансформація тривала майже понад півтора сторіччя. Своєю неперервністю вона особливо заслуговує на те, щоб дослідити вrostання резонерської публіки в функції політичного контролю. В Англії, в єдиній державі наприкінці XVII ст., одночасно з закінченням конфесійної громадянської війни, могли бути прийняті конституційні акти, що хоч у повному обсязі й не передували результатам громадянських революцій XVIII і XIX століть на континенті, але робило зайвим опрацювання чинників правової держави (Габеас Корпус Акт, Декларації Прав) у власній країні. На тій стадії капіталізму, коли промисловий капітал лише починає розвиватися, але ще перебуває під владою капіталу комерційного, зацікавленого передусім радше в консервації старого способу виробництва, до того ж провідні представники moneyed interest (грошового інтересу) також походять із консервативних верств великої буржуазії, поєднаної численними зв'язками з аристократією. Представники і того, й іншого капіталу зустрічаються в парламенті на ґрунті певної соціальної гомогенності аристократичного забарвлення.¹⁵

Тим часом 1688 року економічно й соціально провідні класи домоглися також політичної влади. Проте Палата громад втрачає характер станового зібрання не лише тому, що здебільшого

¹⁴ Який, крім того, міг опиратися на традиційну практику ведення справ за принципом «стороннім зась».

¹⁵ Löwenstein K. Zur Soziologie der parlamentarischen Repräsentation in England // Erinnerungsgabe für Max Weber; Bd. II. München; Leipzig, 1923. Vgl. S. 94.

складається не з делегатів від корпорацій, а з призначених від панівних класів. Ба більше, від самого початку громадянські верстви протестантських, торгових і ділових середніх станів (чиї капіталістичні інтереси істотно спричинилися до революції, але не здобули безпосереднього представництва в парламенті) формують щось схоже на постійно розширюваний передпарламентський двір. Тут вони, невдовзі ще й публіцистично споряджені відповідними органами, як критична публіка, тримають в полі зору обговорення і рішення парламенту; це попри те, що, як-от, у Лондоні і Вестмінстері,¹⁶ переважно можуть тільки обирати, або, як у решті держави, належать до маси, позбавленої виборчих прав. Трансформацію функції парламенту слід віднести не тільки на рахунок того, що суверенний король був зв'язаний «Біллем про права» й понижений до ролі king in parliament (короля у парламенті). Якісна відмінність від попередньої системи породжує нове ставлення до відкритості, що в результаті призводить до оприлюднення парламентських обговорень.

Тепер і король, який не може нехтувати парламентом, змушений шукати надійних прихильників усередині самого парламенту. *Встановлення* протистояння в подобі «опір» тут і «Божественне право» там, розділення парламенту через суперечки щодо Exclusion bill (Біль про недопущення) на «партії», чие протистояння виливається в *розділення* на парламент і country (державу) з одного боку, та на корону і counsellors (членів ради) – з іншого, структурно можна звести до контексту об'єктивних позицій інтересів різних суспільних груп. Парламентський *розвиток* цих «фракцій» можна було б переконливіше пояснити через нове поле напруженості, яка в наступні сто років розгортається між відкритим резонерством критичної публіки та корумпованим впливом непрямого правління короля, оточеного радниками. Підійнята в парламенті меншість, хай там як, має змогу звернутися до відкритості й апелювати до судження публіки; більшість, згуртована підкупом,¹⁷ вбачає свій обов'язок у тому, щоб узаконити свою владу через reason (глузд), наявність якого опозиція ставить під сумнів. Такі відносини набувають розвитку після того своєрідного зміщення фронтів, яке на цілий людський вік вігів, партію «Resistance» (опору), привело до влади, і, навпаки, спонукало до

¹⁶ Коженний господар дому чоловічої статі, який сплачував податки, був наділений виборчим правом.

¹⁷ Детально див.: Löwenstein. a. a. O. S. 95ff.

практики опору на засадах революційного порядку якобінських легітимістів. Починаючи від 1727 року, з активізацією «Craftsman» постала систематична опозиція, яка, інколи навіть споряджена чимось таким, як тіньовий кабінет, до 1742 року сповіщає широкий публіці про політичні парламентські протиборства через літературу і пресу. Торі теоретично переймають принципи старих вігів, сучасні урядові вігі у практиці послуговуються принципами торі. Політична опозиція на національному рівні доти була можлива як спроба насильницького відстоювання інтересів у формі фронди та громадянської війни: тепер, опосередковане через резонерську публіку, вона набуває форми тривалого протистояння між урядовою та опозиційною партіями. Виходячи за межі злободенних причин, ця дискусія принципово поширюється на «topics of government» (урядові теми): про розділення влади, про англійські свободи, патріотизм і корупцію, партію і фракцію, про проблеми законності нового ставлення опозиції до уряду – аж до стихійних питань політичної антропології. З публіцистичного резонерства тих тридцятих років походить також теорія опозиції, яку розвинув сам Болінброк у контексті своєї песимістичної антропології.¹⁸ Болінброк подає в ній зв'язки private and public interest (приватний і суспільний інтерес) як відношення court and country (двір і держава), in power та out of power (при владі та поза владою), pleasure and happiness (приємність і щастя), passion and reason (пристрасть і глузд): опозиція, як country-party (державницька партія), завжди має рацію на противагу корумпованій influence (впливом) court-party (партії двору).

Від перших років XVIII століття стало звичним відрізнити від офіційних результатів виборів те, що тоді називали sense of the people (народним здоровим глуздом). Його приблизним мірилом служили пересічні результати виборів по графствах. Відтоді the sense of the people (народний здоровий глузд), the common voice (загальний голос), the general cry of the people (загальне воляння народу), і, нарешті, the public spirit (суспільний дух) надалі означає величину, на яку може посилається опозиція; за її допомогою опозиція неодноразово фактично змушувала Волпола та його парламентську більшість поступатися.¹⁹ Фактичні владні стосунки надійніше прочитуються в неефективності часто, починаючи з

¹⁸ Kluxen. a. a. O. S. 103ff.

¹⁹ У 1733-34 роках у питанні Білля про семиріччя та 1739 року в питанні війни з Іспанією.

1680 року, організованих масових петицій. Хоч, як-от 1701, так і 1710 року, після відповідних петицій парламент і справді бував розпущений, та переважно петиції служили просто загальним схваленням, яке організовував для себе король. Це стало особливо очевидним між 1718 і 1772 роками, коли, в зв'язку з агітацією Уїлкса численні петиції з графств, міст і місцевостей якраз не спричинилися до розпуску парламенту, чого вони вимагали – король зовсім не був у цьому зацікавлений: з огляду на й без того піддаливу йому парламентську більшість він не хотів піддавати себе ризикові нових виборів. Навіть розпуск парламенту 1784 року (з цієї нагоди король у знаменитій промові перед палатою громад стверджував, що відчуває себе зобов'язаним *to recur to the sense of people* (зважити на народний здоровий глузд) своєю першопрчиною мав далєбі не тиск із боку тієї самої «народної думки».²⁰

Однак, за ті роки поряд із новими великими щоденними газетами, такими як «Times» (1785) постають інші інституції політично резонерської публіки. За часів Уїлкса зростає розмах і частота громадських мітингів. Також з'являється велика кількість політичних об'єднань. Ті двадцять шість асоціацій у графствах, що були засновані 1779 року за зразком Йоркширської асоціації, у своїх петиціях торкаються питань воєнного фінансування, реформи парламенту тощо. До того ж уже наприкінці XVII ст. члени парламенту об'єднуються в не обтяжені протоколом клуби. Однак ще 1741 року, наприклад, часописові «Gentleman's Magazine» було важкувато охарактеризувати обраних членів парламенту за їхньою політичною орієнтацією, бо ті взагалі не висвітлювали свою однозначну належність до якоїсь партії. Тільки під кінець XVIII століття партії здобувають поза парламентом, outdoors, організаційну базу через ті самі петиції, загальні мітинги та політичні асоціації. Через заснування місцевих комітетів вони набувають своєї першої стабільної організаційної форми.

1792 року, через три роки після вибуху Французької революції, політична резонерська публіка в промові Фокса перед Палатою громад отримала непряму санкцію на діяльність у функції відкритої критики. Вперше в парламенті зайшла мова про громадську думку в прямому значенні цього слова: «Безперечно, правильно й мудро звіряти себе з громадською думкою... Навіть якщо громадська думка не збігається з моєю; навіть, хоч їх і попередити

²⁰ Див.: *виважене міркування з цього приводу в Emden. a.a.O. S. 194-196.*

про небезпеку, вони не бачать її у тому ж світлі, що й я, або відчувають, що слід віддати перевагу іншому, ніж мій, заходів. Мені слід розглядати це як власний обов'язок перед королем, як обов'язок перед Державою, як обов'язок відсунути на задній план власну пиху, гадати, що вони можуть переслідувати план, який обміркували краще, з більш підхожих позицій, що його обміркував разом з ними хтось із однодумців... але найбезперечнішим залишається одне: я зобов'язаний надати громадськості засоби для формування думки».²¹ Як і сама заява, вельми цікавим був і привід її виголосити: Фокс повстає проти Пітта, котрий 1791 року під тиском громадської думки знову припинив підготовку до війни проти Росії. Політичне резонерство публіки напередодні XIX ст. вже настільки себе організувало, що в ролі перманентного критичного коментатора до решти підірвало винятковість парламенту й розвинулося до офіційно призначуваного дискусійного партнера членів парламенту. Фокс говорить, звертаючись безпосередньо до публіки, «вони», тобто суб'єкти *public opinion* (громадської думки), вже не виступають як хтось-там, кого, як «непричетного», можна усунути від обговорення. Парламентський абсолютизм крок за кроком був змушений відмовлятися від власного суверенітету. Також уже не йдеться про *sense of the people* і тим паче про *vulgar* (плебейську) чи *common opinion* (банальну думку). Тепер її називають «*public opinion*» (громадською думкою), вона формується у відкритій дискусії після того, як через виховання та поінформованість публіка дозріє до розуміння обґрунтованої думки; звідси Фоксова максима «надати громадськості засоби для формування думки».

Однак упродовж наступних чотирьох десятиріч років ще тягнеться дискусія про розширення виборчих прав, аж поки, через два роки після Липневої революції, був затверджений «Білль про реформи», в якому застарілий поділ на виборчі округи переглянули, і тепер охоплений триумфом середній стан, саме з якого рекрутується основна маса резонерської публіки, отримує право співучасті в політичних рішеннях: від приблизно 24 мільйонів мешканців можна було обирати майже мільйон. Умови для минущої ери *government of public opinion* (врядування громадської думки) 1834 року удосконалив Пілз так званім Маніфестом Таліворта; вперше партія публікує свою виборчу програму. Громадська дум-

²¹ 29 *Parliamentary History*. 974.

ка формується у боротьбі аргументів на користь якоїсь справи, але й не безкритично до неї, хай це наївно, хай це популістські маніпульована підтримка або домовляння через особистості з посиленням на здоровий глузд, саме щодо цієї думки слід було б мати певність у способі дії, аніж покладатися на особистості. Консерватори оприлюднили свою програму, вігі одночасно нагадали в одному з передвиборчих закликів: «Пам'ятайте, що тепер ви боретеся за справи, а не за осіб – за реальні наслідки реформ».²²

§ 9. Континентальні варіанти

У Франції, у кожному разі десь всередині XVIII ст., виникає політично резонерська публіка. Хоч до революції, на відміну від Англії, ефективно інституціювати свої критичні відрухи вона не могла. Без дозволу цензури не друкували жодного рядка, політичній журналістиці не давали змоги розвиватися, а вся періодична преса перебувала в жалюгідному стані. Офіційний листочок «*Mercure de France*», що з'являвся раз на тиждень, хоч і був найпоширенішим часописом, ще 1763 року мав не більше, як 1600 отримувачів, з яких приблизно третина мешкала в Парижі, і 900 – у провінції; решта накладу йшла за кордон. Ввезені часописи, передусім голландські, читали, звісна річ, тайкома, нелегально.²³

Бракувало не лише освіченої політичної журналістики, а й станового зібрання, яке під впливом журналістики могло б перебувати на народне представництво: Генеральні штати від 1614 року більше не скликалися. Парламенти, які нібито існували, і роль яких виконували верховні судові колегії, – це не зовсім залежна від короля єдина політична сила, – не уособлюють хоча б вершків бюргерства, а лише ту огромадянєну проміжну владу, яка ще могла висловитись всупереч централізовмі абсолютистського режиму. Насамкінець, бракує ще соціальної бази для таких інституцій. У кожному разі не торгове та ремісничє городянство, а перекупники і банкіри, торгові мануфактурники, оптові комер-

²² Emden, a. a. O. S. 205.

²³ Уже Людовик XIV був змушений у 1673, 1683 і 1686 роках заборонити ввезення закордонних часописів. На ті часи *Gazettes de Hollande* здобули собі репутацію найвільніших у Європі й утримували її упродовж XVIII ст. Після скасування Нантського едикту через ці публіцистичні канали намагалися впливати на свою батьківщину також і вислані єзуїти. Пор.: Everth E. *Die Öffentlichkeit in der Aussenpolitik*. a. a. O. S. 299.

санти і відкупники податків за часів регентства вже формувалися у вищу буржуазію, в руках якої нагромаджується багатство нації. Одначе впливати на долю цієї нації політично вони не могли. Вони, як це було в Англії, не еднаються з аристократією та вищим чиновництвом (*noblesse de robe*²⁴) у гомогенну верхню верству, яка, опираючись на впевнений престиж, могла б репрезентувати перед королем інтереси капіталістичних класів.

Станові відмінності були суворі. Тільки-но багаті комерсанти, найчастіше в третьому поколінні, домагалися дворянського титулу, – а це були переважно ті, хто пов'язаний з ласими прибутками від високих чиновних посад, – як їх відсторонили від сфери виробництва та реалізації товару. Всередині століття абат Куайє звертає увагу на цю проблему в статті «*Noblesse Commercante*» («Комерційне дворянство»), чим породжує зливу памфлетів. З іншого боку, дворянство, яке виключає себе з торгівлі та промислу, а також і з банківської діяльності, як із занять, несумірних з їхньою становою належністю, потрапляють в економічну залежність від корони: із позицій бюргерського розуміння користи від праці їх розглядали як паразитичний стан, нікчемність якого оплачується податковими привілеями та королівськими патентами. Король всеосяжно монополізує державну владу. Створюється негатив громадянської рівності. Усі, крім єдиного короля (та його службовців), – однаково піддані, однаково підлегли владі, – це вони приватні особи. Їхня сфера, громадяни вони, чи ні, – це *societe civile* – формування, яке у XVIII ст. нелегко оцінити з погляду класової теорії. Громадянство в становій державі начебто охоплювалося зусібч, про це свідчить феодальна роль громадянського парламенту, підпасовування великої буржуазії під аристократію; й усебічно в своїх салонах аристократія прилучається до просвітницького способу мислення громадянських інтелектуалів, навіть швидше за самих буржуа. А громадянство, аристократія і корона так між собою розмежовані в статусі і в функціях, що «сектори» політичний, економічний а між ними той, де перебуває «світ», легко піддаються розглядові у вигляді моделі.²⁵

У першій половині століття «філософська» критика, попри Монтеस्क'є, займається перусім релігією, літературою та мистецтвом, і тільки на стадії публікації енциклопедії дають про себе знати,

²⁴ Див.: соціологічний аналіз *noblesse de robe* (дворянства в мантиях) у Borkenau a.a.O. S 172ff.

²⁵ Barber E.G. *The Bourgeoisie in 18th Century France*. N. Y., 1959.

принаймні непрямо, моральні наміри філософів щодо політики. Енциклопедія як публіцистичний захід відзначається високим стилем²⁶. Згодом Робесп'єр зможе вшанувати її як «Вступний розділ до революції». В останній третині сторіччя були засновані клуби у вигляді ранніх, натхненних англійською ідеєю чоловічих товариств, як-от Club de l'Entresol²⁷ (Клуб на антресолях), послідовник Bureau d'Esprit (Духовна канцелярія), яким керували жінки, ініціатори відкритої критики, філософи, з белетристів перетворюються на економів. Економісти називають їх фізіократами, які збираються у Кеснея, згодом у Мірабо і Тюрго; їхній клуб зберігає єдність аж упродовж десяти років. Своє вчення вони відстоюють у «Gazette du commerce» та в «Journal de d'Agriculture, du Commerce et des Finances»; аж поки нарешті Тюрго і Мелешербс, два найвизначніші учасники, були 1774 року включені в уряд – так начебто два виразники громадської думки.

Одначе, як відомо, першому Неккерові вдалося пробити в абсолютистській системі пролом для політично функціональної відкритості: він, як міністр, відкрито оприлюднює баланс державного бюджету. Через три місяці король посилає міністра у відставку.²⁸ Хай там як, але політичне резонерство публіки дало про себе знати як про інстанцію контролю над урядом і, варто звернути увагу, саме в сонячному сплетінні бюргерських інтересів: у розмірі державного боргу показували себе з одного боку, не-

²⁶ 1750 року з'являється спочатку «Prespectus» Дідро, передвісник, який одразу ж знайшов відгук в усій Європі; роком пізніше «Discours preliminaire» Д'Аламбера – блискучий короткий виклад цілої праці. Свою працю він чітко адресує public eclaire (освіченій публіці). Говорить від імені societe de gens des lettres (товариства літераторів). І 1758 року Дідро в одному з листів до Вольтера нагадує про обов'язок перед суспільством: між тим знайшлося 4000 передплатників, авдічі або втричі більше, ніж тоді налічувалось отримувачів найбільш читаного часопису.

²⁷ З ініціативи Болінброка, емігранта, в абата Аларі, який мешкав на антресолях, (звідси назва Club de l'Entresol) почало збиратися приватне товариство, неформальна академія учених, священиків і службовців, котрі обмінювалися новинами, обмірковували плани, обговорювали як конституцію держави, так і потреби суспільства. Там бував також У.Тол. заходили маркіз д'Ажансон і старий абат де Сен-П'єр. Див.: Koselleck R. Kritik und Krise. Freiburg; München, 1959. S. 53ff.

²⁸ Напередодні революції саме Неккерт зауважив ступінь зрілості громадянської відкритості: «Дух світського життя, любов до шаноби і похвали створили у Франції судову колегію, перед якою зобов'язані ставати всі, хто привертас до себе увагу: це громадська думка (opinion publique)». Далі йде так: «Більшості інземців важко екласти правильне уявлення про престиж, якого хтось зажив у громадській думці Франції. Їм нелегко усвідомити, що існує якась невидима сила, що без каси, без особистих охоронців, без армії встановлює закони, яким підкоряються навіть у замку короля; і все ж нічого реальнішого за цю силу не існує». Після цього поширюється поголос про «громадську думку пана Неккера», що ввійшло навіть у донесення для короля. (Цит. за: Bauer. a. a. O. S. 234 та Böhm M. V. Rokoko. Frankreich im 18 Jahrhundert. Berlin, 1921. S. 318.)

відповідність економічної влади і політичної немічності, а з іншого – фінансової залежності і абсолютистського правління. Насамкінець сфера політично резонерської публіки, виплеканої у надрах як економічно занепакої, так і політично бездіяльної, але суспільно репрезентативної знаті, за допомогою зрілих інтелектуалів рішуче перетворилася на сферу, в якій громадянське суспільство зі сподіваннями виказує власні інтереси. Від появи Неккерового *compte rendu* (звіту), ту відкритість у її політичній функції тільки дужче пригнічували, одначе її ефективності не здолали. Резонерство публіки через *sahiers de doleance* (накази депутатам Генеральних штатів) було офіційно допущене до державних справ. Відомо, що це привело до скликання Генеральних штатів; а заснована в Англії безперервна традиція станових зібрань на якійсь стадії суспільного розвитку показала, що вони й тільки вони можуть брати на себе роль сучасного парламенту.

Револуція у Франції протягом ночі (звісно, що з відповідно слабшою стабільністю) створила те, на що в Англії пішла сотня років стабільного розвитку: інституції, яких доти бракувало політично резонерській публіці. З'являються політичні клуби, з яких формуються парламентські фракції, формується щоденна політична преса.²⁹ І от Генеральні штати приймають рішення про відкритість своїх слухань. Вже від серпня для оприлюднення парламентських обговорень виходить щоденна «*Journal des Debattes et des Decrets*» («Щоденник обговорень та декретів»). Принаймні настільки ж, як і фактичне інституціювання політичної відкритості, важливим стає і його юридичне становлення: революційний хід подій одразу ж розтлумачили й визначили в конституційному праві; це, мабуть, залежало від того, що на континенті вельми точно усвідомлювали, хай фактично, хай, якщо можна, політично, функції громадянської відкритості. Тут виникає термінологічно чіткіше, ніж у тогочасній Англії, окреслене відчуття власної гідності. Політичні функції відкритості із кодифікації французької конституції одразу ж перетворилися на гасла й поширилися по всій Європі. Не випадково німецька лексема «*Öffentlichkeit*» була створена за французьким зразком; у першотворному прочитанні вона як «*Publizität*» курсувала в глузливих куплетах, що ходили німецькими землями в дні революції:

²⁹ Докладно опрацював Ваієт, а. а. О. Кар. XIII, S. 239ff.

*Коли величне гасло як гаркне кожний шкет,
То заперучені державно
Схиляються цародні глави.
Вслухайтесь! Це – «публіцитет»!*³⁰

Комплекс «відкритість» увінчує конституцію 1791 року, звідки його переймає «Декларація прав людини і громадянина» (від 26.08.1789) у §11: «Вільне висловлювання думок і переконань є одним з найдорожчих прав людини. За ним кожний може вільно висловлюватись, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом».³¹ Конституція 1793 року свободу асоціацій однозначно співвідносить з захистом свободи думки: «Право висловлювати власні думки і переконання через пресу або будь-яким іншим способом, свободу мирно збиратися... не може бути поставлене під заборону», щоб далі, ніби просить вибачення за власну обережність, додати посилання на ancien regime (старий режим): «Необхідність проголосити ці права постає з деспотизму або свіжої пам'яті про нього».³² Коли ця стаття набула чинності, вона, як на те, вже не відповідала конституційній реальності. У серпні попереднього року, через два дні після штурму Тюільрі, едиктом Паризької Комуні супротивники революції як «empoisonneurs de l'opinion publique» (отруювачі громадської думки) були оголошені поза законом, а їхня преса конфіскована. 17.01.1800 року після державного перевороту, Наполеон взагалі скасовує свободу преси. Із заборони політичної преси виняток було зроблено поіменно для 13 назв (листоків). Від 1811 року, крім офіційного «Moniteur», терплять ще три газети, та й ті під суворою цензурою. Бурбони, що повернулися, мали намір, щоправда, лише проголошений, поважати свободу преси. Навіть у хартії від червня 1814 року (стаття 8) було записано: «Французи мають право відкрито висловлювати свої погляди і висвітлювати їх у друку, якщо це відповідає законам, покликаним стояти на перешкоді надуживанням цими свободами».³³ Одначе опозиція могла висловлюватися, тільки дуже обачно. Аж Липнева революція, речником якої став якраз заснований Тьєрі та Мінье опозиційний

³⁰ Цей вірш вміщений у Smend R. *Zum Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit* // *Gedächtnisschrift für Jellinek*. München, 1955.

³¹ *Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte* ed. F. Hartung: Göttingen, 1954. S. 33, S.

³² Там само.

³³ Hartung, a.a.O. S. 45.

листок «National»³⁴, пресі і партіям, нарешті розширеному реформою виборчої системи парламентові, який провадить свої слухання відкрито, повертає разом із революційними правами людини гарантоване поле діяльності.

У Німеччині лише внаслідок Французької Липневої революції щось схоже на парламентську діяльність взагалі починає ворушитися, та й то ненадовго, в резидентських місцевостях деяких південних та південно-західних територій,³⁵ де Віденським заключним актом від 1815 року до певних земельно-станових традицій прив'язувалися рекомендовані представницькі утворення, які згодом, звісно, майже скрізь були паралізовані Карлсбадськими рішеннями.

Ситуація у Німеччині відрізнялася від англійської тим, що абсолютизм триваліше консервував станові розмежування, особливо між аристократією та бюргерством; бюргери ж суворо дотримувались дистанції від народу. Народом, крім сільського населення (від орендарів до вільних дрібних землевласників) та власне нижніх верств (по денники, солдати і челядь), ще вважали крамарів, ремісників і робітників. Поняття «Volk» (народ) збігається із змістом лексеми *people*, обидві категорії упродовж XVIII століття набувають однакового значення; і тут, і там, як прилавок, так і ручна праця служать суб'єктивно обов'язковими критеріями щодо власне громадянства (*Buergertum*). Тих, хто колись був громадянином *par excellence* (по суті справи), роздрібних торговців та ремісників, «бюргери» вже не зараховують до буржуазії. За критерій тут служить освіта – бюргери належать до освічених станів – комерсанти та академіки (вчені, священики, службовці, лікарі, юристи, вчителі тощо). У той самий час від ситуації у Франції Німеччина відрізнялася позбавленим незалежності від двору становищем дворянства. Воно не мало змоги відрізати як від економічних, так і від політичних функцій сферу «світу» в комунікативному процесі з бюргерськими інтелектуалами вибудувати до культурологічно престижної резонерської публіки.³⁶

Політично резонерська публіка знаходить своє місце передусім там, де бюргери збираються приватно. В останні десять років

³⁴ «Король править, а не керує».

³⁵ Див. *тогочасне повідомлення «Schreiben von München, betreffend den bayerischen Landtag von 1831» // Historisch-Politische Zeitschrift, Bd. I. Hamburg. 1832. S. 94ff.*

³⁶ Heilborn E. *Zwischen zwei Revolutionen. Berlin, 1929. Bd. I. Der Geist der Schinkelzeit 1789 bis 1848. S. 97ff.*

XVIII ст. часописи, що переживають період розквіту, також і політичні, в середовищі приватних осіб виступають буквально центрами кристалізації духовного життя. Йдеться не лише про те, що самі журнали засвідчують як про «читацьку пристрась», навіть як про «читацьке лютування» просвітницької доби;³⁷ від сімдесятих років приватні та комерційні читацькі товариства поширюються у всіх містах, навіть у невеличких, так що цілком може виникнути загальна дискусія про вартість чи нікчемність журналів як засобів.³⁸ Під кінець століття у Німеччині було понад 270 читацьких товариств. Причому йдеться переважно про спілки із власними приміщеннями, що дає змогу як читати газети і часописи, так і, що також важливо, поговорити про прочитане. Найстаріші читацькі гуртки були нічим іншим як громадськими абонементами, що давало дешевший доступ до газети. А вже читацькі товариства під час свого створення саме такими фінансовими мотивами не керувалися. Ці спілки, які обирали власне правління на засіданнях, вирішували про прийом нових членів більшістю голосів, суперечливі питання взагалі залагоджували парламентським шляхом, жінок не приймали й забороняли ігри, служили єдино потребі бюргерських приватних осіб, як резонерській публіці, формувати відкритість: читати часописи і їх обговорювати, обмінюватися особистими думками й спільно формулювати те, що від дев'яностих років позначають словом «öffentliche». Передплачували і читали журнали переважно політичного змісту: Шлетцеровий «Staatsanzeigen» та Віландовий «Teutscher Mercur», Архенгольцову «Minerva», «Hamburger Politische Journal», «Journal von und für Deutschland»³⁹ На часописах Шлетцера, який сягав накладу 4000 примірників, падав ганноверський відблеск англійської свободи преси, його вважали «bete noir (ненависником) для великих», бо вони, за тодішнім поголосом, страх як боялися «потрапити до Шлетцера».⁴⁰ Навіть брутальна реакція князів щодо

³⁷ Наприклад, *Journal von und für Deutschland*. 1790. II. С. 55, або *Jenaische allgemeine Literaturzeitung*. 1797. Ч. 30 С. 255. До теми виникнення політичної відкритості у Німеччині наприкінці XVIII ст. у загальному див.: Valjavec F. *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland. 1770-1815*. München, 1951.

³⁸ Див. багату на матеріали дисертацію: Jentsch I. J. *Zur Geschichte*. Leipzig, 1937. Те ж стосується Швайцарії. Там само. С. 33, прим. 10. Див. також детальне дослідження: Braubach M. *Ein publizistischer Plan der Bonner Lesegesellschaft*. L. Bergsträßer Düsseldorf, 1954. S. 21ff

³⁹ У знаменитому читацькому гуртку «Гамбурзька гармонія» наприкінці століття пропонували для читання 47 нім., 8 франц. і 2 англ. часописи. Розважальні часописи, вслід за старими моралізаторськими тижневиками до репертуару, не належать. Їх читають вдома жінки.

⁴⁰ Groth. a. a. O. Bd. I. S. 706.

перших політичних публіцистів на німецькому Південному Заході була незаперечним симптомом певної критичної сили відкритості. Векгерлінові, який 1778 року дебютує своїм «Felleisen», і Шубартові, який стає відомий уже 1774 року своєю «Deutschen Chronik», за все це довелося заплатити дуже дорого. Перший помер у тюрмі, а другому – зламали хребет десятирічним ув'язненням у фортеці: за тих часів промивання мозку відбувалося вельми безпосереднім способом.⁴¹

§ 10. Громадянське суспільство як сфера приватної автономії: приватне право і лібералізований ринок

Історичні екскурси про виникнення політично функціональної відкритості в Англії і на континенті залишаються абстрактними, якщо обмежуватися лише інституційним контекстом публіки, преси, партій і парламенту та полем напруженої конфронтації між престижем і оприлюдненням, як критичним контролем законодавчо-виконавчої влади. Ці екскурси можуть документально доводити, що відкритість упродовж XVIII ст. бере на себе політичні функції, однак суть цих функцій можна збагнути тільки з тієї характерної фази історії розвитку громадянського суспільства загалом, в якому товарообмін та суспільна праця значною мірою звільняються від державницьких директив. За політичного ладу, коли про цей принцип попередньо домовляються, зовсім не випадково відкритість займає центральне становище: вона стає організаційним принципом громадянської правової держави з парламентською формою врядування, примірно як в Англії після великого «Білля про реформи» 1832 року; те саме, з деякими застереженнями, стосується і так званих конституційних монархій на кшталт бельгійської конституції 1830 року.

Політично функціональна відкритість отримує нормативний статус органу опосередкування громадянським суспільством

⁴¹ Див. на цю тему: Valet L. a. a. O. S. 132f.: «Увесь рік Шубарт лежав у камері старої вежі (фортеця Гогенасперг) на соломі. Нарешті халат зотлів на його тілі... Через два з половиною роки ув'язнення йому дозволили прогулянки на свіжому повітрі. 1780 року вперше надали змогу листуватися з дружиною і дітьми, а через сім років тісну камеру замінили на ув'язнення у фортеці. Після десяти років в'язниці його нарешті звільнили... Від цього Шубарта отримав свій перший імпульс, між іншим, юний Шілдер, «Розбійники» також по-своєму належать до початків політичної публіцистики.

власних потреб перед державною владою. Соціальною передумовою цієї «розгорнутої» громадянської відкритості виступає тенденційно лібералізований ринок, який перетворює рух у сфері суспільного відтворення, де це тільки можливо, на справу стосунків між приватними особами і тільки так доводить до завершення приватизування громадянського суспільства. Про її становлення як приватного простору під владою абсолютизму може передусім йтися тільки в такому приватному сенсі, що суспільні стосунки будуть позбавлені псевдо відкритого характеру, а політичні функції, юридичні та адміністративні, передані державній владі. Вже «приватним» цей відмежований від відкритої сфери простір в жодному разі не набував контексту звільнення від владного регламентування; він загалом і постав регламентований політикою меркантилізму. З іншого боку, «одностаїно заснована система» меркантилізму також впроваджує початки оприватнення відтворювального процесу в позитивному розумінні, і вона може поступово розвиватися автономно, навіть за власними законами ринку. Адже в діапазоні впроваджуваного згори становлення капіталістичного способу виробництва створюються сприятливі обставини для обумовлених в обміні відкритих стосунків. З розширенням сфери і набуттям нею свободи ринку, товаровласники здобувають приватну автономію; позитивний зміст «приватного» взагалі будується на понятті вільного володіння капіталістичною функціональною власністю.

Наскільки такий перебіг подій успішний уже у фазі меркантилізму свідчить історія приватного права нових часів. Розуміння правового процесу як домовленостей на засадах вільного волевиявлення склалося за моделлю перебігу обміну між вільно конкуруючими товаровласниками. Водночас система приватного права, яка принципово зводить стосунки між приватними особами до укладання приватних угод, для яких найголовнішим виступають обмінні стосунки, які встановлюються за законами вільного ринкового обігу. Звичайно, партнерам угоди не конче щоразу перебувати ще й у стосунках партнерів обміну, однак цей, як на громадянське суспільство, головний стосунок, взагалі служить моделлю для договірних взаємин. З основними свободами системи приватного права також узгоджується категорія загальної правоспроможности, гарантія правового статусу особи; він уже не визначається за станом і родовитістю. *Status liberatis* (статус свободи), *status civitatis* (громадянський статус), *status familiae* (сімейний статус) поступаються *status naturalis* (природньому статусові), кот-

рий тепер назагал приписується всім суб'єктам права⁴² – як відповідник до головного паритету товаровласників на ринку та освічених у суспільстві (Öffentlichkeit).

Разом з великою кодифікацією громадянських прав розвивається система норм, яка забезпечує приватну сферу в прямому розумінні цього слова, тобто стосунки приватних осіб між собою, котрі тенденційно звільняються як від станових, так і від державницьких нашарувань. Ці норми гарантують інституціонування приватної власності та пов'язані з нею основні договірні свободи, свободу промислів та успадкування. Фази розвитку, в кожному разі на континенті, саме завдяки кодифікації, вирізняються чіткіше, ніж в Англії, де цей процес відбувається у межах Common Law (Загального закону); однаке особливі правові форми та правові інститути вільного товарообороту⁴³ були в Англії створені раніше, ніж у країнах римської правової традиції. У Пруссії загальне земельне право було оприлюднене 1794 року, загальний громадянський кодекс в Австрії – 1811-го; між цими двома законодавчими актами в один ряд стає класична праця з громадянського приватного права – Code Civil (Цивільний кодекс) 1804 року. Знаменним для всіх цих зведень законів було те, що вони постали не лише в інтересах громадянського суспільства, а й у його специфічному середовищі: вони багаторазово пройшли через відкрите резонерство згуртованих у публіку приватних осіб. Через конкурси та опитування у справу законотворчості була залучена відкрита думка також там, де не існувало парламентських утворень, або, як у наполеонівській Франції, ці утворення були недієспроможні. Як у Берліні та Відні, так і в Парижі, проекти кодексу законів були спершу віддані на експертизу (1800) відкритості, а не тільки якомусь замкнутому форумові фахівців. Навіть самі проекти були укладені не традиційними носіями юриспруденції, а освіченими повноваженими від уряду, в певному сенсі контактними особами з уже політично функціональної публіки; основоположні думки були опрацьовані в дискусійних гуртках,

⁴² Про теоретично-правову історію цього поняття див.: Hermann Coing, *Der Rechtsbegriff der menschlichen Person und die Theorie der Menschenrechte, Sonderveröffentlichung der Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, Berlin und Tübingen 1950, S. 191ff.* Пропискування «загальної правоспроможності» у кодифікацію приватного у XVIII і початку XIX ст. досліджує Conrad H. *Individuum und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung. Heft 18 der Juristischen Studiengesellschaft, Karlsruhe, 1956.*

⁴³ Тобто акціонерне товариство, реальний кредит, цінні папери, елементи торгового та морського права, сіришого права, як і конкурентного права загалом.

як-от «Товариство по середах» у Берліні, до якого належав Суарес.

У XVIII столітті історія приватного права нового часу розпочинається не від позитивізації природного права. Лише пристосоване римське право, яке початково вважали приватним тільки на протигагу праву церковному, розгорталося спершу від скасування традиційних правових форм, так само як старих панівних станів разом з міськими фаховими станами, до прав вільного громадянського суспільства. За доби абсолютизму радше методи права, ніж право само собою, служить сюзеренам за зняряддя у боротьбі спрямованих на централізацію властей з партикуляризмом станових урядувань. Громадянське суспільство слід було позбавити корпоративної поруки й підпорядкувати адміністративній величності князя. Але й у цій функції римське право ще не гарантує ладу приватного права в прямому сенсі. «Приватне право», також там, де його не повністю увібрали в себе поліцейські розпорядження, залишається залежним від властей; сюди належать побічні завдання «суспільного добробуту»,⁴⁴ а ще торгового, промислового та трудового права. Пандекти, на що орієнтується панівна на ті часи теорія приватного права, за умов реального права перетворюються на фікцію: «У трудовому праві пандекти під вільними трудовими відносинами розуміли тільки незначно диференційовані вільні договори про особисті послуги, одначе місцеве челядне право виходить з влади в домі та з домашньої спільности, ремісниче право – із статусу у фаховому стані, землеробське трудове право – з сільських службових повинностей. Боргове право пандектів виходить переважно із свободи договорів; місцеві ж регулювання переповнені ціновими зобов'язаннями, податками, обов'язками з поставки і пропозиції, обмеженнями у виробництві та заключними зобов'язаннями... Абстрактному, загальному, а тому начебто вільному господарсько-індивідуалістичному правовому ладові протистоїть майже розчавлювальний тягар владних, станово-фахових та корпоративних обумовленостей договірнього права, трудового права, житлового права, і права на нерухомість, тобто всіх соціальних та економічних нервових центрів приватного права».⁴⁵

⁴⁴ Наприклад, укази про одяг, про весілля, про проституцію, лихварство, блязнірство, фальсифікацію продуктів харчування тощо, див.: Wieacker F. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen, 1952. S. 108ff.

⁴⁵ Wieacker F. a.o. S. 110.

З другої половини XVIII століття тогочасне приватне право принципово ліквідує всі ті залежності. Одначе сотня років пішла на те, щоб розвиток від status до contract зламав усі перепони, котрі на той час завадили реалізації промислового капіталу й одночасно з цим впровадженню капіталістичного способу виробництва; а поки власність полишається на вільні стосунки між учасниками ринку; її успадкування – на вільне волевиявлення окремих власників; вибір і заняття промислом як і навчальна підготовка трудових кадрів – на розсуд підприємця; встановлення тарифів заробітної платні – на домовленість між працедавцем і робітником. В Англії 1757 року, спочатку в текстильній промисловості, суди були звільнені від обов'язків державного регулювання заробітної платні, до 1813 року вільно оплачувана праця була введена у всіх галузях промислу; через рік був скасований закон часів Єлизавети, котрим передбачалося семирічне навчання підмайстрів. Це супроводжувалося гострими заборонами коаліцій. Так само крок за кроком від середини XVIII століття запроваджуються свободи промислів. У Франції такий розвиток бере свій початок від вибуху революції, до 1791 року майже всі державні директиви, всі станові регулювання у ремісництві та промислах були усунуті. Те, що в Австрії змогло встановитися вже за Йосифа II, у Пруссії, після поразки 1806 року, застерігалось реформами Штайна-Гарденберга. Причому ще тривалий час успішно відстоювалися феодальні закони про порядок успадкування. В Англії тільки реформаторським законом 1843 року запроваджується індивідуалістична концепція, де порядок спадкування відокремлюється від колективної господарської єдності домашньої та родинної спільноти і має стосуватися індивідуальних власників.⁴⁶ Ще перед тим, як товарообіг між країнами (а на німецьких теренах між територіями) був звільнений від митних рогаток, промисловий капітал прокладає собі вільний шлях всередині країни; ринок товарів, земельних ділянок та праці, самого капіталу, наприкінці цього розвитку підпорядковується маже без винятку законам вільної конкуренції.

Навіть в Англії лібералізація зовнішніх торгових стосунків змогла послідовно впровадитись тільки 1846 року після скасування зернових законів. На вищому ступені відродилася давня суперечність між прив'язаними до укорінених ринкових позицій

⁴⁶ Brentano L. *Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands*. Jena, 1928. III. S. 223ff.

захисних інтересів, з одного боку, та експансивістських інтересів капіталу, який інвестувався у щораз новіші сектори, з іншого. Однак тепер ці суперечності, ⁴⁷ зазнавши імпульсів з боку могутніх сил промислової революції, ⁴⁷ призвели не просто до тимчасового послаблення давньої монополії, а, з далеким прицілом, одразу до заміни позицій панування над ринком. Потреба нових індустрій у розширених можливостях збуту власної продукції, у розширеному ввезенні сировини для власного виробництва, зрештою в розширеному ввезенні продуктів харчування, що негативно вплинуло на життєвий рівень виробників продукції, найманих робітників – ця об'єктивна зацікавленість в усуненні державної регламентації, привілеїв та контролю ставила тодішню Англію, як державу, що одночасно володіє і морями, і ринками, у таке становище, коли вона *laissez faire* (шляхом попуску) могла здобути все, а без поступок – все втратити. Промислова перевага Англії підвищує її зацікавленість у вільній торгівлі. ⁴⁸ Після звільнення північно-американських колоній з-під опіки матінки-метрополії, можна було до того ж поставити пробний експеримент. Торгівля з вільною Америкою зарекомендувала себе настільки ж прибутковою, як і обмін всередині самої колоніальної системи. ⁴⁹ Отож *free trade* (вільна торгівля) ⁵⁰ ефективністю зовнішньої вільної конкуренції, як і внутрішньої, позначила окрему фазу, яку називають ліберальною. Цю характерну форму сутности капіталізму стало звичним виводити з конкурентного капіталізму. На протигагу цьому поглядів слід нагадати, що за довгу історію капіталістичного розвитку вона триває тільки одну щасливу мить: адже ця форма

⁴⁷ Ashley W. *The Economic Organization of England. An Outline History.* London, 1923. S. 141: «Задовго до 1776 року, переважна частина англійської промисловості потрапила в залежність від капіталістичних підприємств у двох важливих аспектах: комерційний капітал забезпечив реально зайнятих виробників сировиною та знайшов ринок для їхніх готових товарів». Див. також: Meredith H. O. *Economic History of England.* London, 1943. S. 221ff.

⁴⁸ Hilferding R. *Das Finanzkapital.* Berlin, 1955. S. 447ff.

⁴⁹ «Перемога під Трафальгаром і вслід за цим встановлення морської могутності Британії, котра не мала собі рівних, здавалося, дозволяла не звертати особливої уваги на політичні аспекти національного добробуту або ж порушувати питання про те, яка торгівля сприятлива для спільноти. Всі підстави для втручання з боку Стара щодо способу, як людина використовувати власний капітал, здавалося, усувалися, із початком XIX ст. відкрита думка була схильна надати капіталістові повне право використовувати власне багатство в будь-якому підприємстві на власний вибір і розглядати прибуток як найважливіший доказ того, що його підприємство корисне для Держави». Cunningham W. *The Progress of Capitalism in England.* Cambridge, 1925. P. 107.

⁵⁰ Лібералізація зовнішньої торгівлі розпочинається з угоди, яку Вільям Пітт уклав з Францією 1785 року.

постає з неповторної історичної ситуації в Англії наприкінці XVIII ст. Решта країн навіть у розквіті ліберальної ери – всередині XIX ст., – тих принципів міжнародної торгівлі не спромоглися реалізувати без застережень. Але в кожному окремому випадку громадянське суспільство як сфера приватного єдина в тій фазі позбувається директив державної влади настільки,⁵¹ що тільки тоді політична відкритість змогла досягти свого повного розквіту в громадянській правовій державі.

§ 11. Суперечливе інституціонування відкритості в громадянській правовій державі

Виходячи з самої ідеї громадянського суспільства, система вільної конкуренції здатна саморегулюватися; це безперечно, але тільки за умови, що в обмінний процес не втручається жодна позаекономічна інстанція, навіть якщо вона обіцяє функціонувати в ім'я загального добробуту і справедливості в міру здібностей і працьовитості індивіда. Суспільство, яке визначається тільки законами вільного ринку, виглядає не лише як сфера, вільна від панування, а й взагалі вільна від насильства; економічна міць кожного окремого товаровласника уявляється в межах величини одного порядку, де вона не має ніякого впливу на механізм цін, внаслідок чого ніколи не може стати безпосередньо ефективною як могутність над іншими товаровласниками. Ця міць підпорядкована безнасильницькому ринковому визначенню, яке анонімно й автономно висновується з процесу обміну.⁵² На цей напрям формування тенденційно нейтральної щодо застосування сили та вільної від панування приватної сфери вказують також юридичні

⁵¹ Німеччини це стосується не тією ж мірою, що Англії та Франції. Наприкінці XVIII ст. розмежування між державою і суспільством існує лише у Пруссії віртуально; див. на цю тему соціально-історичну розвідку: Conze W. *Staat und Gesellschaft in der frührevolutionären Epoche Deutschlands // Historische Zeitschrift*. Bd. 186. 1958. S. 1-34; пор. також: Conze W. (Hg.), *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz*, 1963.

⁵² «Хтось, хто має намір визискувати своїх клієнтів через невідповідно високі ціни, виживе хіба що доти, поки виявить, що клієнти віддали перевагу численним конкурентам. Оплачувати робітника ширше, ніж належна платія, означає спонукати його піти туди, де платять належно. Варто лише мити подумати, аби збагнути, що ділова людина, маючи владу завищувати ціни чи недоплачувати за роботу (і тим своїм іншим поставникам), навілена надто малою владою, щоб комусь зашкодити. Для зведення до мінімуму приватної влади, а особливо нагоди нею зловживати, слід скасувати більшість правових підстав для втручання в економіку урядового авторитету. Galbraith J. K. *American Capitalism*. Boston, 1952. S. 31.

гарантії її найважливішого економічного кодексу. Правова надійність, тобто поєднання державних функцій із загальними нормами, разом із закодованим у системі громадянського приватного права свободами захищає лад «вільного ринку». Втручання держави без повноважень з боку закону несприйнятливий за своїм соціологічним змістом передусім не тому, що порушують визначені природним правом принципи справедливості, а тому, що вони можуть бути непередбачувані й не відповідати видові та обсягові раціональності, що відповідає інтересам капіталістично функціональних приватних осіб. Крім того, бракувало б тих «гарантій передбачуваності», які відкрив у промисловому капіталізмі ще Макс Вебер⁵³: Розрахунок шансів прибутковості вимагає стосунків, які відбуваються згідно зі сподіваннями, що вони піддаються обчисленню. Отже, критеріями громадянської правової держави є компетентність та юридична сформованість⁵⁴; організаційною передумовою – «раціональне» адміністрування і «незалежна» юстиція⁵⁵. Сам закон, якого мають дотримуватися виконавча влада і правосуддя, повинен бути однаковою мірою обов'язковий для кожного; принципово не можна допускати жодних пільг чи привілеїв. Саме в цьому закони держави відповідають законам ринку: ні ті, ні інші не допускають жодних винятків громадянам держави і приватним особам; вони об'єктивні, тобто жодна окрема особа не може ними маніпулювати (ціна виходить з-під впливу будь-якого окремого товаровласника); вони не спрямовані на когось конкретного зокрема (вільний ринок забороняє сепаратні домовленості).

⁵³ Weber Max. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1956. Bd. II. S. 651: «Промисловий капіталізм... мусить мати можливість розраховувати на стабільність, безпеку та об'єктивність функціонування правового ладу, на раціональний, принципово передбачуваний характер правового захисту та врядування».

⁵⁴ Я постійно послуговуюся виразом «громадянська правова держава» у матеріальному сенсі прийнятої політичної конституції: формалізація поняття правової держави в німецькій юриспруденції XIX ст. – це з її боку соціологічно-тлумачче підлагоджування під наперед заданий контекст. Див.: Scheuner U. *Die neuere Entwicklung des Rechtsstaats in Deutschland // Festschrift des deutschen Juristentages*. Bd. II. Karlsruhe, 1960. S. 229ff.

⁵⁵ Причому юстиція вимагає наукової юриспруденції, див.: Wieacker. a.a.O. S. 257: «Нейтралітет наукової юриспруденції, що відповідає власному призначенню, несе безпосередньо в собі функцію справедливості. В той час, як він зобов'язує суддю до встановлення, схвалених громадською думкою і таких, що піддаються перевірці, тез, вистіпає з простору правової опіки суперечні, користюлюбно політичні, соціальні та економічні інтереси у вільному суспільстві, функціональним принципом якого виступає регульована боротьба, конкуренція. Однак цим реалізуються правила гри цього суспільства, тобто замиреність і формальна правота замість домагання влади».

Закони ринку, звичайно, самі собою встановлюють правила гри, що з погляду класичної економіки мало б надати їм вигляду *ordre naturel* (природнього ладу); тоді як закони держави вже категорично вимагають, щоб їх хтось встановлював. Законодавцем міг би бути і князь, якщо тільки він готовий узгоджувати свої накази, взагалі поєднувати свої закони, державну стабільність взагалі, із загальними нормами, причому ці норми, зі свого боку, мали б бути орієновані на інтереси громадянських стосунків. Правовий статус держави сам собою не вимагає негайного конституціонування відкритості у межах парламентської (або принаймні пов'язаної з парламентаризмом) реформи врядування. Щось схоже на це мали на думці фізіократи: їхній так званий легальний деспотизм якраз словоблудив про панування відкритої думки через освіченого монарха. Однак вже тільки ті інтереси, що конкурують з промисловим капіталом, передусім *landed interest* (земельний інтерес), хай це поміщики-аристократи, хай це оміщанені великі землевласники, в ліберальній фазі ще настільки потужні, що навіть володіли англійським парламентом до 1832 року, а наступні чотирнадцять років стримували скасування зернових законів.⁵⁶ Ось чому й освічений монарх фізіократів – безсумнівна фікція: у конфлікті класових інтересів правовий статус держави вже сам собою не гарантував би законодавства за вимірами потреб громадянських стосунків. Упевненість у цьому публіка приватних осіб виборює для себе тільки у вигляді законодавчої компетенції. Правова держава як громадянська встановлює політично функціональну відкритість у вигляді державного органу, щоб взаємозалежність закону та громадської думки забезпечити інституційно.

Однак саме звідси в державі постає дивна суперечність. Вона виявляє себе передусім у двозначності поняття закону: «У політичній боротьбі проти сильного королівського уряду участь народного представництва, як визначальна прикмета закону, мала б наголошуватися все дужче і насамкінець стати вирішальною. Якщо політично у законі має обумовлюватися участь народного представництва, то на поверхню впливає... обернене: законом є те, що встановлюється за участю народного представництва. Отже, пануванням закону називається участь або, зрештою, панування народного представництва».⁵⁷ З одного боку, в поняття

⁵⁶ Brentano L. a.a.O. S. 209ff.

⁵⁷ Schmitt C. *Verfassungslehre*. a.a.O. S. 148.

закону як волевиявлення входить момент насильницьки встановленої претензії на панування. З іншого боку, поняття закону, як вираз розважливості, містить ще інші, давніші моменти утримуваного в контексті парламенту і публіки походження із громадської думки. Тому Карл Шмітт віддає, перед політичним, перевагу іншому визначенню закону: «Закон – це не воля однієї людини або багатьох людей, а дещо загально-розважливе; не *voluntas a ratio*». ⁵⁸ Панування закону спрямоване на відмирання панування взагалі; це типово громадянська ідея, адже політична гарантія приватної сфери, яка звільнилася з-під політичного панування, ну аж ніяк не мала б набути форми панування. Громадянська ідея законної держави, тобто зведення всієї державної діяльності до якомога щільнішої системи норм, які набувають законності через громадську думку, вже спрямована на усунення держави як інструменту панування взагалі. Акти суверенітету – це лише апокрифи самі собою.

Позаяк відкрите резонерство приватних осіб переконливо відстоює характер позавладного визначення одночасно правильного і права, то воно не може однозначно вважати пануванням законодавство, яке посилається на громадську думку; та все ж компетенція законодавства настільки очевидно була здобута в жорсткій боротьбі зі старими насильствами, що їй самій не можна відмовити у характері деякого «насильства». Локк називає це *legislative power* (законодавча влада), Монтеск'є – *rouvoir* (влада); позбавленою насильства, а звідси й сила соціальної категорії як її носія, обидвом авторам уявляється тільки юстиція, яка лише «застосовує» видані закони. Відмінність між законодавчою та виконавчою владами складається за зразком протиставлення правила і дії, із регульовального розуміння і діяльної волі. ⁵⁹ Хоч і побудоване як «насильство», законодавство має бути результатом не якоїсь однієї політичної волі, а раціональної домовленості. – Навіть запропоноване Руссо демократичне навернення князівського суверенітету в суверенітет народний не розв'язує дилеми: тут громадська думка протиставляється свавілля та підлягає законам, притаманним для публіки резонерських приватних осіб так що її атрибутом можна тільки категорично призначити, а зовсім не визначити, найвищу, піднесену понад усі закони волю,

⁵⁸ Там само. С. 139.

⁵⁹ *Böckenförde. a.a.O. S. 35.*

власне сам суверенітет. Громадська думка, за природою власної спрямованості, не хоче бути ні обмеженням насильства, ні самим насильством, ані тим паче, джерелом будь-яких насильств. У її медумі, навпаки, має змінитися сам характер виконавчого насильства, – панування. «Панування» громадськості, за її ідеєю, – це такий лад, за якого панування відмирає взагалі; *veritas non auctoritas facit legem* (істина, а не прецедент породжує закони). Інверсія Гоббсової тези для спроби сформулювати функцію громадської думки за допомогою поняття суверенітету так само непридатна, як і у випадку державно-правової побудови *rouvoirs*. *Rouvoir* як таке одразу ж стає темою дебатів у політично функціональній відкритості. *Саме воши мають перевести voluntas у ratio, що встановлюється у відкритості конкуренції приватних аргументів як консенсус, через який встановлюється практично необхідне у загальних інтересах.*

Там, де державно-правовий лад, як в Англії, фактично не вилуцується з попередніх формацій станової держави а, як на континенті, категорично санкціонується в якомусь покладеному за основу законі, власне в основному законі або в конституції, у них чітко наголошується на функціях відкритості.⁶⁰ Одна група основних прав стосується сфери резонерської публіки (свободи думки і слова, свободи преси, свободи зібрань й асоціацій, тощо) та політичної функції приватних осіб у цій відкритості (право петицій, рівне виборче право і право голосувати тощо). Інша група основних прав стосується заснованого в інтимній сфері патріархальної сім'ї статусу свободи кожного зокрема (свобода особи, недоторканність житла тощо). Третя група основних прав стосується взаємин приватновласників у сфері громадянського суспільства (рівність перед законом, захист приватної власності тощо). Основні права гарантують: *сфери* відкритості і приватного (з інтимною сферою як стрижнем), *інституції* та *інструменти* публіки, з одного боку, (преси, партії) та базис приватної автономії (сім'я і власність) – з іншого; *функції* приватних осіб як громадян держави – політичну; і так само товаровласників (як «людей») індивідуальної комунікативності, наприклад, через таємницю листування) – економічну.⁶¹

⁶⁰ Див.: *Theorie und Praxis. a.a.O. S. 82ff.*

⁶¹ Див.: *Hartung F. Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte. a.a.O.*

Як наслідок застереженої в основних правах сфери відкритості та її функцій⁶², для методів роботи самих державних органів відкритість висновується як організаційний принцип, у цьому сенсі йдеться про оприлюднення. Оприлюднення парламентських слухань забезпечує відкритій думці її вплив, забезпечує взаємозалежність між депутатами та виборцями як частинами однієї й тієї самої публіки. Приблизно на той самий час⁶³ оприлюднення прокладає собі шлях також і в судочинстві. Навіть незалежна юстиція потребує контролю через громадську думку; ба, її незалежність від виконавчої влади, так само як і від приватного впливу може, виглядає на те, бути гарантована тільки в середовищі готової на критичні судження публіки. Принципові оприлюднення ефективно протидіє і чинить опір адміністрація, але не тому, що деякі дії мали б підлягати секретизації якраз в інтересах відкритості, а передусім тому, що бюрократія разом з армією, звісна річ, – це єдиний вихований в дусі абсолютизму засіб влади в руках князів як протидія інтересам громадянського суспільства. У кожному разі ще виданий 1804 року в межах освіченого абсолютизму на-

⁶² Коли розглядати основні права в державно-правовому контексті політично функціональної відкритості разом з політично емансипованою приватною сферою, то дуже чітко проступає генеалогія цих прав. Громадянські права людини які й відрізняються від станових правових свобод. Від Magna Charta Libertatum (Великої хартії свобод) (1215) немас прямої лінії через Petition of Rights (Петицію прав) (1628), через Habeas Corpus Act (1689) до першого проголошення прав людини у Вирджинії (1776). Станові правові свободи – це істотною мірою домовленості між корпораціями про встановлення меж допущених правом заходів впливу, але в жодному разі не звуження автономії приватної сфери через політичні функції публіки приватних осіб, тобто через відкритість. Позаяк в ході підвищення рівня освіченості громадянського суспільства та патріархальної сім'ї, як однієї з її найвагоміших інституцій, навіть церква все більше позбувається характеру репрезентативної відкритості, а релігія, від часів Реформації, стає приватною справою, приватне сповідання релігії і функція та символ нової інтимної сфери, так звана свобода віровизнання, може розглядатися як історично дуже раннє основне право». Якщо G. Jellinek (Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, Leipzig 1909), між іншим, виводить первісне походження основних прав лише з боротьби за релігійну свободу, то він виводить в істотне історично-духовний контекст, який свого часу слід чітко відзначити тільки як частину всеохопного суспільного контексту. У тертях між колоніями та метрополією, з яких висувалося перше формулювання прав людини, вирішальну роль відіграв не релігія, а політична участь в узгодженні згуртованими в публіку приватними особами таких законів, які стосувалися б їхньої приватної сфери: ніякого оподаткування без представництва; (див. вступні зауваження Fr. Harring, a.a.O. S. 2ff., де дається підсумок суперечностей в працях Салінека). Захист інтимної сфери (через свободу особи і особливо релігійного культу) – це історично ранній вияв забезпечення захисту приватної сфери взагалі, що стало необхідним для репродукції капіталізму в фазі лібералізованих ринкових стосунків. Див. збірку праць: Schmir R. Zur Geschichte der Erklärung der Menschenrechte. Darmstadt, 1964.

⁶³ Юридично-політичні вимоги громадянської відкритості знайшли свій перший докладний вираз у наполеонівському цивільно-процесуальному кодексі Code de Procedure. На лівому березі Рейну він діяв безпосередньо, його максими від 1815 року встановлюються також і на решті німецьких територій.

каз короля Пруссії на ім'я державного міністра дуже показово засвідчує поширюваний у ті часи погляд, «що порядна публічність служить для уряду і для підлеглих найкращою запорукою від недбальства і лихих намірів підлеглих нижчих чиновників та заслуговує на запровадження і захист її усіма засобами».⁶⁴

Фіксування в основному законі політично функціональної відкритості переважно в головній статті, де зазначалося, що вся влада виходить від народу, виказує характер здобутого з доволі великими труднощами, і власне через насильство панівного ладу. В усьому іншому громадянська правова держава на засадах функціональної відкритості вдає з себе організацію державної влади, яка забезпечує підпорядкування потребам самої сфери приватного, яка діє як нейтральна щодо сили та вільна від панування. Так конституційні норми опираються на модель громадянського суспільства, але реальність у жодному разі не відповідає тій моделі. Категорії, виснуті з історичного процесу капіталізму, хай навіть з його ліберальної фази, самі мають історичний характер: вони позначають суспільні тенденції, однак, на жаль, тільки тенденції. Адже «приватні особи», на чію соціально гарантовану через маєтність автономію, правова держава зважає так само, як і на освітні кваліфікації публіки, за якими вона формується, насправді становлять незначну меншість, навіть якщо до великої буржуазії доплюсувати ще й дрібну. Незрівнянно численнішим залишається «народ», передусім сільське населення. І все ще, за політичними законами докапіталістичного суспільства, впливовими залишаються, з одного боку, оперті на бюрократію та армію князі, а з іншого – великі землевласники, поміщики-аристократи.⁶⁵ Тому нові конституції, написані й ненаписані, стосуються громадянина і просто людини тільки вимушено, допоки мають за свій організаційний принцип «відкритість».

Громадянська відкритість твердо стоїть і повалюється разом із принципом загальнодоступності. Відкритість, з якої *eo ipso* вилучалися б спроможні на внесок групи, не просто неповноцінна, а

⁶⁴ Цит. за: Groth, a.a.O. Bd. I. S. 721.

⁶⁵ На цьому шаблі загальності ми можемо знехтувати національними відмінностями між Англією, Францією та Німеччиною, які одночасно с відмінностями в рівні розвитку капіталізму. У такій площині, безперечно, зовсім непорівняним виступає стан справ у США, де не було потреби переробляти суспільну структуру та політичний лад, які в Європі були позначені традиційними елементами феодального землеводіння та абсолютистського князювання. (Наш, орієнтований на європейські обставини, аналіз взагалі не бере до уваги специфіку американського розвитку; щодо політичної системи див., зрештою: Fraenkel Ernst. *Das amerikanische Regierungssystem*. Köln: Opladen, 1960).

більше: це повна її відсутність. Та публіка, котра може виступати як суб'єкт громадянської правової держави, вважає свою сферу відкритою в прямому розумінні цього слова, у своїх розрахунках вона принципово наперед бере до уваги належність до неї усіх людей. Просто людина, тобто моральна особистість, це водночас окрема приватна особа. Ми вже визначили історичне й суспільне місце, де розвинулося це самоусвідомлення: свідомість того, якщо вже так хочете, безформного гуманізму визріває у віднесеній до публіки інтимній сфері патріархальної сім'ї. Публіка вельми добре набула своєї цілком визначеної подоби: це громадянська читацька публіка XVIII століття. Така відкритість, коли вона переймає політичні функції, залишається також і літературною; освіта служить одним з критеріїв доступу, а майно – другим. Ці два критерії фактично доволі повно перекривають одне й те ж саме коло осіб; адже шкільна освіта на ті часи була радше наслідком, ніж передумовою суспільного статусу, який зі свого боку первинно визначається через правоможність посідання майна. Освічені стани – це також і стани маєтні. Ценз, який регулює допуск до політично функціональної відкритості, може тому збігатися з податковим цензом: вже Французька революція навіть приймає його за вимір розрізнення між активними і пасивними громадянами.

Звуження виборчого права, яке звідси впливає, все ж не конче має виступати звуженням самої відкритості, допоки воно виступатиме не більше як простою ратифікацією економічно здобутого в приватній сфері статусу, власне статусу водночас освіченої і маєтної приватної особи. Загальний доступ до тієї сфери, яку правова держава інституціювала у її політичних функціях, має бути визначений через структуру громадянського суспільства наперед, а не вперше заднім числом у політичній конституції, коли та намагається все розставити на свої місця. Відкритість гарантується тоді, коли економічні та соціальні умови надають кожному однакові шанси досягти критеріїв доступу: тобто здобути кваліфікації приватної автономії, котрі визначають освічену й маєтну людину. Ці умови якраз виставила тогочасна політична економія: Єремія Бентам був немислимий без Адама Сміта.⁶⁶

Засади класичної економії відомі. На них побудована концепція системи, іманентні закони якої кожному зокрема пропонують

⁶⁶ Щодо наукової соціології економічних теорій див.: Eisermann G. *Ökonomische Theorien und Soziöökonomische Struktur* // *Zeitschrift f.d. Ges. Staatswissenschaft*. Bd. 110. 1954. S. 457ff.

надійні підстави раціонально розраховувати власну господарську діяльність за мірою максимізації прибутку. Такі розрахунки кожний проводить сам для себе, не вступаючи в суперечки з іншими; виробництво товарів суб'єктивно анархічне, об'єктивно гармонійне. Отже, перша засада економічна: гарантія вільної змагальності. Друга виходить з того, що всі товари обмінюються на їхню «вартість», яка має вимірюватися кількістю праці, витраченої на їхнє виготовлення. Товаром однаковою мірою виступають вироблені цінності та виробнича робоча сила. А позаяк ці умови забезпечуються тільки тоді, коли кожний, хто пропонує, сам виготовляє свій товар, і навпаки, коли кожний робітник сам посідає засоби виробництва, то друга засада виходить у площину соціологічного – на модель суспільства дрібних товаровиробників. З першою вона поєднується тільки в тому разі, коли економічна засада незалежного ціноутворення соціологічно замикається на відносно широкій та рівномірно розподіленій власності на засоби виробництва. Третя засада – теоретична, її вперше запропонував Міллєс-батько і згодом вона була введена в традицію формулюванням, відомим як закон Сея: за повної мобільності виробників, продукт і капітал внаслідок пропозиції та попиту перебувають у рівновазі.

За викладених передумов, але тільки за них, кожний рівною мірою мав би шанси вправністю та таланом (еквівалент непрозорості начебто чітко детермінованої ринкової операції) здобути для себе статус власника і тим самим «людини», тобто параметри допущеної до відкритості приватної особи: майно і освіту. Ще в першій половині XIX століття ці передумови, як можна висувати із полеміки довкола самої політичної економії, в жодному разі не були досягнуті.⁶⁷ Однак ліберальна модель настільки наблизилася до реальності, що інтереси бюргерського класу ідентифікувалися із загальними інтересами, і третій стан зміг встановитися як нація – відкритість, як організаційний принцип громадянської правової держави, у тій фазі капіталізму була ймовірна. Якщо кожний, як може здатися, мав змогу стати «громадянином» («бюргером»), то до політично функціональної відкритості повинні були б мати доступ тільки бюргери, і через це їхні принципи зовсім

⁶⁷ Щодо полеміки проти *landed interest div. cost*у статтю Рікардо стосовно завищених цін на зерно (*An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock. London, 1815*), наприкінці якої він висловує, що інтереси землевласників протиставлені інтересам всіх інших класів суспільства.

не постраждали б. Навпаки, тільки власники були спроможні створити публіку, яка могла б законодавчо захистити основи майнового ладу; тільки їм щоразу були притаманні приватні інтереси, які в інтересах загалу автоматично конвертують збереження громадянського суспільства як сфери приватного. Отже, тільки від них слід було сподіватися ефективного представництва загальних інтересів, бо вони не мали потреби переступати межі свого приватного існування задля відігравання якоїсь ролі у відкритості: між приватною особою як *homme* та *citoyen* жодної тріщини немає, доки *homme* – це одночасно й приватновласник, а як *citoyen* він має дбати про стабільність майнового ладу як ладу приватного. Класовий інтерес – це базис відкритої думки. Одначе упродовж цієї фази йому слід також, принаймні об'єктивно, настільки широко збігатися з загальними інтересами, щоб ця думка могла бути чинною як відкрита, висловлена через резонерство публіки і розважлива. Під примусом вона оберталася на свою протилежність, коли публіка як панівний клас замкнулася б у собі, що змусило б принцип відкритості зазнати провалу: резонерство набуло б ознак догми, а уподобання вже зовсім не громадської думки звучали б наказом. Допоки згадані вище передумови можна було вважати за дані, допоки відкритість існувала як сфера і функціонувала як принцип, існувало й те, що публіка вважала сутнім та діяльним: ідеологія і до того ж більше, ніж просто ідеологія. На основі тривалого панування одного класу над іншим розвинулися ті як-неяк політичні інституції, котрі за свій об'єктивний сенс сприйняли ідею віри у власну ліквідацію: *veritas non auctoritas facit legem*, ідею відмирання влади в тому невимушеному примусі, який відтепер встановлюється у щонайпереконливіших уподобаннях громадської думки.

Якщо ідеологія не тільки показує суспільно необхідну свідомість у всій її фальші, якщо вона влучила момент істини й у ньому спромоглася вознести свою утопічну сутність, хай навіть просто заради власного виправдання, тільки відтоді ідеологія взагалі існує реально.⁶⁸ Її джерелом була б тотожність «власника» і «просто людини»; хай навіть у тій ролі, яка підходить приватним особам як публіці в політично функціональній відкритості громадянської правової держави: в ідентифікації політичної

⁶⁸ До історії поняття ідеології див., зрештою, добірку текстів Lenk E. *Ideologiekritik und Wissenssoziologie*. 2. Aufl. Neuwied 1964, також там покажчик літератури.

відкритості з літературною; як і в самій громадській думці, в якій класові інтереси знаходять свій вияв у відкритому резонерстві, можуть набувати вигляду всезагального: в ідентифікації панування з його розчиненням у здоровому глузді.

За всіх обставин, розгорнута громадянська відкритість пов'язана зі складним поєднанням суспільних передумов; щоразу вони несподівано й докорінно змінювалися, і з цими змінами у встановленій громадянською правовою державою відкритості давалися взнаки суперечності: за допомогою принципів, які через власну ідею протиставляються будь-якому пануванню, засновувався політичний лад, суспільний базис якого робив це панування усе ж не зайвим.

Ця відкритість пов'язана з тим, що в умовах панування класових інтересів, що вимагають відкритості, виникають певні умови, що сприяють її розкриттю. Це відбувається тоді, коли суспільство виступає проти панування класових інтересів і вимагає відкритості. В умовах панування класових інтересів, що вимагають відкритості, виникають певні умови, що сприяють її розкриттю. Це відбувається тоді, коли суспільство виступає проти панування класових інтересів і вимагає відкритості.

В умовах панування класових інтересів, що вимагають відкритості, виникають певні умови, що сприяють її розкриттю. Це відбувається тоді, коли суспільство виступає проти панування класових інтересів і вимагає відкритості. В умовах панування класових інтересів, що вимагають відкритості, виникають певні умови, що сприяють її розкриттю. Це відбувається тоді, коли суспільство виступає проти панування класових інтересів і вимагає відкритості.

IV. ГРОМАДЯНСЬКА ВІДКРИТІСТЬ – ІДЕЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ

§ 12. Public opinion – opinion publique – öffentliche Meinung: до передісторії топосу*¹

Самоусвідомлення функції громадянської відкритості викристалізувалося у топосі «громадської думки». Його передісторію, аж до виразного визначення наприкінці XVIII сторіччя (від давніх часів і дотепер) прослідкувати вдається лише в загальних рисах.² А втім ця передісторія має прислужитися нам як вступ до тієї ідеї громадянської відкритості (§ 12), яка, здобувши своє класичне формулювання в Кантовому правовому вченні (§ 13), зазнавши зміни проблематики від Гегеля і Маркса (§ 14), змушена була всередині XIX ст. у політичній теорії лібералізму визнати суперечність між ідеєю та ідеологією (§ 15).

«Opinion» в англійській та французькій мовах переймає нехитромудре значення від латинського opinio – думка, тобто невизначене, не зовсім підтвержене судження. Філософська термінологія, від Платонового «doxa» до Гегелевого «Meinung», у цьому сенсі відповідає розумінню в буденному мовленні. Однак для нашого контексту важливіше інше значення «opinion», а саме «reputation»: слава (добра і недобра), шана, тобто як хтось виг-

*topos (гр.) – місце; книгозбірня; місцевість, країна, простір, частина місцевості; стан, ранг, нагода, можливість.

¹У цьому контексті ми відхиляємося від поширеної історії «sensus communis»; див.: Gadamer, a. a. O. S. 23ff. Так само, передана через поняття «загальна думка», існує взаємозв'язок топосу «громадська (öffentliche) думка» з класичною традицією «consensus omnium» (загальна згода); див.: Kl. Oehler, Der consensus omnium als Kriterium der Wahrheit in der antiken Philosophie und der Patristik // Antike und Abendland. Bd. X. 1961. S. 103ff. Такі духовно-історичні, безперечно актуальні, лінії зв'язку все ж проминають увагою характерні місця розмови суспільного розвитку, які одночасно виступають порогами полемічного творення понять – як-от, при переході від «думки» до «громадської думки».

²Mischke R. (Die Entstehung der öffentlichen Meinung in 18. Jahrhundert, Diss. Hamburg, 1958) занадто нехтує розвиток в англійській мові. Багатьма посиланнями я завдячую прекрасному дослідженню Kosellecks R. Kritik und Krise. a. a. O.

³Такі відтінки децю чіткіше проступають у слововжитку Шекспіра. Від великої слави, навіть славетності (Julius Caesar I, 2, 323: all tending to the great opinions, that Rome holds of his name. – («...і всі про те, як Рим його ім'я шанує». пер. В. Мусик); через добре ім'я Джейлзмієна (Henry IV, V, 4, 48: Thou hast redeem'd thy lost opinion. – («Ти добре імения повернув собі». пер. Дм. Паламарчук); і через уже продажну прихильність, якою виановують інших (Julius Caesar, II, 1, 145: Purchase us a good opinion. – «Закупить нам і добру думку римляни». пер. В. Мусик); до сумнівного і нетривкого блиску просто зовіщільної позирності (Othello, I, 3, 225: Opinion – a sovereign mistress of effects. – «Громадська думка повповладна господия» пер. І. Стещенко); обидва основні значення вливаються одне в одне. Шекспір характеризує їх у тому протиставленні «craft of great opinion» та «great truth of mere simplicity» (Henry, VIII, IV, 4, 105).

лядає в судженнях інших.³ «Opinion» у сенсі непевної думки, яка передусім вимагає, щоб її перевіряли на істинність, поєднується з «opinion» своєї сумнівної шани з боку загалу. До того ж це слово несе в собі настільки вагоме навантаження значеннєвим відтінком колективної думки, що будь-які атрибути, які вказували б на її суспільний характер, стають зайвими як плеоназм, тобто надмірність. Такі поєднання як *common opinion*, *general opinion*, *vulgar opinion* у Шекспіра вже зовсім відсутні; ні про *public opinion*, ні тим паче про *public spirit* ще не йдеться.⁴ Так само у французькій мові те, що стосується моральності та звичаїв, поширені уявлення і конвенційності взагалі, без церемоній називають «*les opinions*».

«Opinion» розвивається до «*public opinion*» та «*opinion publique*», які склалися наприкінці XVIII ст. і які слід віднести до резонерства дозрілої до суджень публіки, звісно, не по прямій лінії, адже обидва первісні значення – просто думка і шана, що твориться в дзеркалі думки, якраз стоять на протилежних позиціях до тієї розважливості, на яку претендує громадська думка. Та в кожному разі протиставлення *opinion* до *truth* (правди), *reason* (глузду), *judgement* (судження) в англійській мові не такі плідні, як добре відшліфовані у французькій мові протягом XVII ст. протиставлення «*opinion*» та «*critique*».⁵

Багате на висновки визначення пропонує Гоббс, ідентифікуючи «*conscience*», тобто свідомість і сумління в одній лексемі з «*opinion*». Гоббс, як відомо, виходячи з пережитого під час конфесійної громадянської війни, зобразив у «Левіафані» (1651) державу, засновану винятково на *auctoritas* (престинці) сюзерена, яка не залежить від переконань і настроїв підданих. Позаяк піддані від уособленої в державному апараті влади відсторонені, то боротьба їхніх способів мислення позбавлена політичної визначальності, ба, навіть зовсім заборонена в сфері політики: громадянській війні завдяки диктатові конфесійно нейтралізованих властей, кладеться край. Конфесія – це справа приватна, приватний спосіб мислення; держава не бере її до уваги: будь-хто у ній важить стільки ж, скільки й інший, сумління перетворюється на

³ Bartlett J. *A Complete Concordance of Shakespeare*. London, 1956. *Crammi «opinion» та «spirit»*.

⁵ Хоч в Англії «критика» так само міцно увійшло в національну мову десь 1600 року; гуманісти вживали це слово спочатку в філософсько-історичному контексті своїх критичних досліджень періоджерел; починаючи від Шефтсбері ця лексема оформляється як «*critique*», яка вміє складати судження за правилами доброго смаку. Хай там як, але тут *opinion* не протиставляється *criticism*. Навіть у тогочасній Німеччині *Kritikus*, між іншим, стосувалося мистецького судді, мовного судді; див. на цю тему: Bäumler A. *Kants Kritik der Urteilskraft*. Halle, 1923. S. 46ff.

думку.⁶ Відповідно до цього Гоббс визначає «ланцюг думок», який сягає від faith (віра) до judgement (судження). Він нівелює всі акти віри, судження та ілюзії до сфери речей само собою зрозумілих. Навіть «conscience» (сумління) – це «nothing else but man's settled judgement and opinion» (не що інше, як устояні судження і думка).⁷ Наскільки мало хотів Гоббс своїм ототоженням conscience та opinion вділити одному, відібравши від іншого, посягаючи на істинність, настільки все ж вагомий був його духовно-історичний коментар розвитку, який вперше реально допоміг визначити оприватизування релігії як власності, з емансипацією громадянських приватних осіб від напівусупільних залежностей від церкви та станово-державницьких проміжних влад через власну приватну думку. Гоббсове знецінення релігійного способу мислення воістину спричиняється до належної оцінки приватних переконань взагалі.⁸

Вже Локк, який через три роки після обезглавлення Карла I і через рік після появи «Левіафана» починає вчитися в коледжі Церкви Христової в Оксфорді і тому має нагоду, крім закону господнього та державного, усвідомити собі «Law of Opinion» як категорію рівного рангу й затято відстоювати його в пізніших виданнях свого «Досліді про людський розум». Law of Opinion судить про чесноти і вади – саме так: чеснота вимірюється за public esteem (громадським ушануванням).⁹ Як бачимо з повного формулювання «Law of Opinion and Reputation» (закону думки і репутації), Локк повертає назад первісне значення тому, що складається в думці інших; з іншого боку, ця opinion виразно очищується від недостеменности самозрозумілості, поверхової і, загалом, оманливої позірности: Law of Opinion як «measure of virtue and vice (міра чесноти і нечестя)», названий ще Philosophical Law (філософським законом). «Opinion» бере до уваги неформальне плети-

⁶ *Hobbes. Elements of Law. I. 6. 8:* «Людей, коли вони говорять про своє сумління, не можна наперед підозрювати в тому, що їм відома істина про сказане. Саме тому сумління я визначаю як судження про очевидне (opinion of evidence)».

⁷ *Elements of Law. II. 6. 12.*

⁸ Див.: *Schmitt C. Der Leviathan. Hamburg, 1938. S. 94:* «В ту мить, коли було визнано відмінність між внутрішнім та зовнішнім, перевага внутрішнього над зовнішнім і цим самим приватного над відкритим одразу стала справою вирішеною. В іншому контексті я сподіваюся показати, як на шляху від Лютера до Кальвіна і до Гоббса зміщується реформаторська відмінність regnum spirituale (царства духовного) від regnum politicum (царства політичного) і, зрештою, визначається зміст внутрішньосвітнього протиставлення приватницького суспільства до політичного владарювання, society та government».

⁹ *Locke. An Essay concerning Human Understanding. II. § 11; nop.: Koselleck. a.a.O. S 41ff.*

vo *folksways* (простолюдних звичаїв), непрямий соціальний контроль яких ефективніший за формальну цензуру під страхом церковних чи державницьких санкцій. Тому цей закон ще називається *Law of Private Censure* (Закон внутрішньої цензури). Хоч він, на відміну від самотності колективної моралі та звичаїв, уже містить у собі той момент свідомості, який «думка» з уваги на своє походження набуває з приватизованого визнання моралі, яка стала світською – та все одно тут небезпідставно бракує слова *public opinion*. *Law of Opinion* в жодному разі не виступав як закон громадської думки, адже «*opinion*» ні народжується у відкритій дискусії (навпаки, здобуває свою обов'язковість «*by secret and tacid consent*» (шляхом таємної і мовчазної згоди), ані якось враховується державними законами, бо все ж заснована на «*consent of private men*» (згоді приватних осіб), «*who have not authority enough to make a law*» (котрим бракує повноважень творити закон).¹⁰ Насамкінець *opinion*, як от *public opinion*, не прив'язана до передумов освіти (і маєтності); для співучасті в ній не вимагається принаймні участі в резонанстві, а досить скромного вияву тих «узвичаєнь», які згодом як упередженість критично виступали проти громадської думки.

Та все ж *opinion*, ідентифікаційно пов'язана з «*conscience*», отримує у Локка деяку значущість, відбираючи її від знеціненого в полеміках контексту чистої *prejudice* (упередженості); однаке *opinion* у французькій мові залишається в полоні тієї самої упередженості. «Філософський» закон для Локкового сучасника Бейля замість *law of opinion* виступає як *Regime de la Critique* (врядування критики).¹¹ Бейль відриває *critique* від її філософських джерел, перетворює тільки на просту критику, на *opinion*, що зважає *pro et contra* (за і проти), стосовно до всього, в будь-якій формі руйнівну для *raison* (глузду). Звісно, заняття критикою він розглядає як суто приватну справу. Щоправда, у відкритій дискусії критиків істина народжується, однаке простір розважливості все ж залишається внутрішнім, протиставленим відкритому (суспільному) просторові держави. Внутрішньо підвладний критиці, назовні *raison* залишається несамотійним. Як і «*conscience*» у Гоббса, «*critique*» у Бейля – це справа приватна і немає ніяких наслідків для влади. Так він розрізняє ще *critique* з одного, та *satires libelles diffamatoires* (пасквільну наклепницьку

¹⁰ *Locke. Essay. a. a. O. § 12.*

¹¹ *Див.: Koselleck, a. a. O. S. 89ff.*

сатиру), з іншого боку; критика, винна у порушенні політичних кордонів, вироджується у памфлет. І це мовиться в той самий час, коли в Англії з памфлета розвивається політична резонерська преса. Енциклопедисти, хто не тільки через власні наміри створити енциклопедію посилалися на Бейля як на свого попередника¹², також розуміють *opinion* у полемічному значенні духовного стану непевності і порожнечі.¹³ Хто здатний послуговатися *raison*, хто розуміється на *critique*, той усвідомлює, як скинути зі себе «le *joug de la scolastique, de la prejuges et de la barbarie*» (ярмо схоластики, упереджености, тиранії), що німецький видавець дещо поквапливо переклав як «*das Joch der Scholastik, der öffentlichen Meinung, der Autoritaet*» (ярмо схоластики, громадської думки, авторитету). Роком раніше один автор уперше заговорив про *opinion publique*, цим автором був Руссо у творі про науки і мистецтва. Хоч він все ще вживає новий фразеологізм у старому сенсі *opinion*, але атрибут *publique*, хай там як, виказує, що в полеміці перегорнуто сторінку. Критики, як це звучить тепер, підривають основи віри і топчуть чесноти, спрямовують власний талант та філософію на знищення та висміювання того, що святе для людини; вони виступають ворогами громадської думки (*c'est de l'opinion publique qu'ils sont ennemis*)¹⁴

В Англії *opinion* переходила до *public opinion* через *public spirit* (громадський дух). Ще 1793 року Фрідріх Георг вживає попередній вираз *public spirit* як еквівалент до *opinion publique* замість *public opinion*, хоч на той час оба вирази вживалися уже як синоніми. А от Стіл у дусі часу переносить *public spirit* з високого і жертвовного способу мислення окремих суб'єктів на об'єктивну категорію, – *general opinion* (загальну думку), і відтоді це майже неможливо було відокремити від інструменту самої думки – від преси.¹⁵ Цю лексему підхоплює Болінгброк, щоб обґрунтувати зв'язок політичної опозиції з «*sense of the people*» (народним здоровим глуздом). У статтях на тему ремісництва 1730 року лексемою *public spirit* він позначає *Spirit of Liberty* (дух свободи) провітленого і очоленого опозицією народу, який вона поведе проти корумпованих можновладців. Із «*the knowledge of the millions*»

¹² 1695 року Бейль видав «*Dictionnaire historique et critique*».

¹³ D'Alembert. *Discours Preliminaire, Einleitung zur Enzyklopädie von 1751*. Ed. Köhler. Hamburg, 1955. S. 148.

¹⁴ Ebd. S. 149.

¹⁵ Rousseau J.J. *Schriften zur Kulturkritik*. Ed. Weigand. Hamburg, 1955. S. 34.

(знань мільйонів) не варто ні глузувати, ні нехтувати ними, бо в масі населення живе справжнє чуття – «if all man cannot reason, all men can feel»¹⁶ (якщо не всі вміють гладко доводити, то всі можуть відчувати).¹⁷ Public spirit у цьому сенсі ще зберігає від Локкового opinion ознаки безпосередности: на народ з його випробуваним common sense певною мірою можна покладатися. Від того, що невдовзі отримає назву public opinion, цей дух, між тим, уже має ознаку просвітництва: не без участі політичного журналізму, який разом з іншими створив сам Болінгброк, sense of the people формується до опозиційно активного public spirit. У свідомості цього консерватора, перед яким постала потреба грати роль резонерського фронтдера і цим самим першого опозиціонера в площині сучасної парламентської тактики, дивно поєднується дешиця вгаданого наперед руссоїзму з принципами відкритої критики. У public spirit і те, й інше поки що вкупі: не спотворений безпосередній зміст правди і справедливості та переартикуляція opinion на judgement через відкритий арбітраж аргументів.

Тільки Едмунд Берк перед початком Французької революції, критиком якої йому довелося стати, вперше вказав на слушні відмінності.¹⁸ Правда, ще не в славетній промові перед виборцями в Брістолі, де він блискуче розвинув ліберальну теорію virtual representation (віртуальної репрезентативности). Через три роки тим самим виборцям він пише листа «Про справи в Америці». За той час північноамериканські колонії відокремилися від метрополії, була оприлюднена Декларація Прав. «Змушений просити дозволу привернути вашу увагу до того, що опір чинитиметься не лише ненависному всіма оподаткуванню, але що й жодне інше законодавче право не може бути здійснене без урахування загальної думки (general opinion) тих, над ким збираються врядувати. Загальна думка – ще рушій та орган законодавчої всемогутности».¹⁹ Не зовсім чітке в державно-правовій площині визначення громадської думки як рушій та органу законодавчої всемогутности (чи суверенітету) втім не полишає жодних сумнівів щодо поняття цієї «general opinion». Думка резонерської публіки вже не

¹⁶ Див.: *Spectator*, ч. 204, 1712 р.

¹⁷ *Craftsman* від 27.07.1734.

¹⁸ Також Hilger D. *Edmund Burke und seine Kritik der Französischen Revolution*. Stuttgart, 1960. S. 122ff.; я охочаю цікаві початкові місця про політичну відкритість, якими на той час шотландська філософія моралі доповнює свою еволюціоністську теорію громадянського суспільства. Вказівки у: *Theorie und Praxis*, a.a.O. S. 47ff.

¹⁹ *Burke's Politics*. Ed. Hoffmann and Levaek. New York, 1949. S. 106.

просто *opinion*, походить не просто від *inclination* (прихильності), а від приватного осмислення *public affairs* (суспільних справ) та відкритого дискутування про них: «У вільній країні, – пише Берк через кілька місяців, – кожний вважає, що він причетний до всіх громадських подій, що він має право формувати й висловлювати про них власну думку. Думки просівають, вивчають і обговорюють. Всі допитливі, завзяті, пильні та заздрі; а перейнявшись цими справами як повсякчасним предметом власних думок і відкриттів, численні учасники висновують з цього дуже стерпні знання, дехто навіть вельми вагомі... Тоді як в інших країнах ніхто, крім тих, в чиї обов'язки це входить, не надто дбає про громадські справи й не наважується випробувати силу власної думки один з одним, така спроможність винятково рідкісна в будь-якій життєвій сфері. У вільних країнах часто бачиш більше реальної громадської мудрости та проникливости в робітнях та на мануфактурах, ніж у кабінетах суверенів у державах, де ніхто не відважується мати власну думку, аж поки цим кабінетом заволодіє. Ось чому вся ваша значущість залежить від постійного, дискретного послуговування власним глуздом».²⁰ Отже, Берк проводить паралель між *general opinion* та *public spirit* і називає це *public opinion*, що засвідчено в Оксфордському словнику 1781 року.

У Франції відповідна лексема постає вже всередині сторіччя, але тоді її значення порівняно з *opinion* чи й змінюється взагалі. *Opinion publique* вважається заснованою на традиції та *bon sens* (здоровому глузді) народної думки, хай Руссо, критикуючи культуру, відносить її до природности, хай енциклопедисти сподіваються вивільнити її ідеологічно-критично. Лише відколи фізіократи приписали її тільки *public eclairé*, (освіченій публіці) *opinion publique* набуває того точного значення думки, яка через критичний дискурс у суспільстві ушляхетнюється до істинної думки – у ній знаходять свій вияв протиставлення *opinion* та *critique*. Фізіократи, речники тепер уже й політично резонерської публіки, як відомо, перші висловились про розвиток громадянського суспільства за власними законами на протигагу державним заходам; та з огляду на абсолютистське врядування вони поводять себе апологетично. Їхнє вчення, за висловом Маркса, це все одно, що бюр-

²⁰ *Burke. a. a. O. S. 119.*

герське відтворення феодальної системи.²¹ При переході від меркантилізму до лібералізму вони дотримуються базису феодального панування, аграрної культури як єдиної продуктивної праці, але розглядають її вже під кутом зору капіталістичного виробництва. На роль охоронця *ordre naturel* (природного ладу) закликають монарха, при цьому розуміння закону природного ладу йому передається через *public eclairé*. Луї Себастьян Мерсьє, хто, здається, першим вилушив із такого контексту чітке поняття *opinion publique* та осмислив її суспільну роль²², крім іншого, він дуже педантично розрізняє можновладних та учених.²³ Останні визначають громадську думку, перші – впроваджують її у практику, а результати висновуються з експертно керованого знавцями резонерства публіки: «*Les bons livres dependent des lumieres dans toutes les classes du peuple; ils ornent la verite. Ces sont eux qui deja gouvernent l'Europe; ils eclairent le gouvernement sur ses devoirs, sur la faute, sur son veritable interet, sur l'opinion publique qu'il doit écouter et suivre: ces bons livres sont des maitres patients qui attendent le reveil des administrateurs des Etats et le calme de leurs passions*».²⁴ *L'opinion publique* – це загальний та відкритий освічений відрух на засади суспільного ладу, цим підсумовуються його природні закони, думка не панує, але освічений правитель мав би слідувати їй розумінню.

Таким ученням подвійного престижу громадської думки та князя, *ratio* та *voluntas*, фізіократи інтерпретують становище політичної резонерської публіки ще за умов обмежень з боку режиму. В той час, як сучасники в Англії розуміли *public opinion* як інстанцію, яка може змушувати законодавців до легітимації, у Франції триває ізоляція суспільства від держави ще в тому, що в головах інтелектуалів критична функція *opinion publique* різко відмежується від законодавчої. Та все ж навіть у те раннє поняття громадської думки вже входить ідея політично функціональної відкритості. Легарп мав право якось сказати про Тюрго: «*Il est le premier parmi nous qui ait change les actes de l'autorite souveraine en ouvreges de raisonnement et de persuasion*»²⁵ – а це вже означає

²¹ До цього див.: Jürgen Kuczynski. *Zur Theorie der Physiokraten // Grundpositionen der französischen Aufklärung*. Berlin, 1955. S. 27ff.

²² Mischke R. a. a. O. S. 170ff. Вже Carl Schmitt. *Die Diktatur*. a. a. O. S. 109ff., звертає увагу на цей контекст.

²³ Mercier L. S. *Notions claires sur les gouvernements*. Amsterdam, 1787. S. VIff.

²⁴ Там само: С. VII.

²⁵ Цит. за: Say L. *Turgot*. 1891. S. 108; на це характерне місце звертає увагу Koselleck. a. a. O. 123.

раціональні зміни у врядуванні. Але Тюрго, настільки ж мало, як і решта фізіократів, пов'язує цю ідею з демократичною гарантією, що приватні особи, які пропонують слушне розуміння у формі громадської думки, могли б надати йому ще й законодавчої обов'язковості: хоч максимум абсолютизму «auctoritas facit legem» (престиж творить закон) і визнавали недійсною, проте протилежне їй не впроваджувалася. Слушності громадської думки в її конститутивній функції все ще не дають ходу. Руссо, з іншого боку, хто з усією, на яку тільки можна було сподіватися, чіткістю обґрунтовує демократичне самовизначення публіки, прив'язує *volonte general* до *opinion publique*, що збігається з неосмисленою *opinion*, з думкою в її оприлюдненому стані.

До того ж у «суспільному становищі» Руссо хотів би відновити *ordre naturel*, однак це видається йому принаймні несполучним із законами громадянського суспільства, а просто трансцендентним від попереднього суспільства. Нерівність, як і несвобода, виникає як наслідок корупції того природного стану, за якого людина реалізує ніщо інше як власну людську натуру, тоді як злам між природою і суспільством розриває кожного зокрема між *homme* та *citoyen*. Первісно самовідчуження відбувається внаслідок втручання цивілізації. Геніальний трюк «Суспільного договору» має цей злам гоїти, а кожен свою особистість і майно разом з усіма правами підпорядковує громаді аби через вияв загальної волі надалі мати змогу брати участь у правах і обов'язках загалу.²⁶ Такий суспільний пакт вимагає беззастережно відмовитися від власності: *homme* повністю розкриється в *citoyen*. Руссо пропонує антигромадянську ідею, ідею всепроникного політичного суспільства, де немає місця автономній приватній сфері, тобто емансипованого від держави громадянського суспільства. Базис приватної сфери звідти не усувається, але власність одночасно приватна й суспільна, зовсім так, якби кожний громадянин держави, тільки більше як учасник, мав себе за підданого самому собі.²⁷ Внаслідок цього загальна воля не висновується із змагальності приватних інтересів, така *volonte de tous* відповідала б ліберальній моделі за умови існування приватної автономії, а якраз її

²⁶ «Обов'язки, які пов'язують нас із суспільними корпораціями, обов'язкові тільки тоді, коли вони обопільні, за своєю природою вони будуються так, що за їхнього дотримання відпадає потреба працювати на іншого». Rousseau, *Contrat Social*, II, 4. Цит. за перекладом Вайганда. Мюнхен, 1959. С. 30.

²⁷ Пор. примітку у Weigand: *zu III. 15. a. a. O. S. 164.*

модель суспільний договір ліквідує. *Volonte general*, гарантія відновлюваного природного стану на умовах суспільного ладу, рятівниче тяжіє як якийсь вид людського інстинкту, від одного до іншого. Ось так, полемізуючи з Монтеск'є, бачить Руссо дух конституції: не закарбований ні в мармурі, ні в бронзі, а закріплений у серцях громадян держави, тобто в *opinion*: «...я говорю про моральність і звичаї, а особливо про народну думку».²⁸

Law of Opinion Локка в «Суспільному договорі» Руссо стає Сувереном. Думка поза відкритістю, титулована як «інша *opinion publique*», тут піднята до рівня єдиного законодавця і, до речі, відкритість резонерської публіки звідси усувається. Сама процедура законодавства, якою бачить її Руссо, не полишає в цьому жодного сумніву.²⁹ Тут вимагається тільки здорове людське розуміння (*bon sens*), щоб збагнути загальне благо. У простих, навіть примітивних людей політичні тонкощі відкритих обговорень викликали б тільки роздратованість: тривалі дебати тільки б під'юджували окремі інтереси. Одностайності зібрань Руссо протиставляє небезпечні заперечення фразерів. *Volonte general* (загальне волевиявлення) – це радше консенсус сердець, ніж аргументів.³⁰ Найкраще врядувати тією спільнотою, де закони (*lois*) без усіляких-яких відповідають укоріненим звичаям (*opinions*). Скромність звичаїв застерігає від тернистих дискусій (*discussions epineuses*).³¹ Розкіш, навпаки, розбещує здорову примітивність, уявляє одну групу іншою та будь-яку, головню громадську думку (*et tous a l'opinion*).³² У цьому місці знову пробивається суперечливий слововжиток: *l'opinion* – це передане через пресу та салонні дискурси судження *public elaire*, Руссо, цілком у стилі свого полемічного твору від 1750 року, з усією рішучістю піднімає протест проти його шкідливого впливу на *opinion* скромної звичаєвості та добродійних душ.

Попри свою природну силу ця *opinion* з подвійною функцією потребує керування. Раз на неї, як безпосередньо на конвенцію, покладається завдання соціального контролю, то нею опікується цензор, не так суддя над народною думкою, як навпаки – її рупор: *l'opinion publique est l'espece de loi donc le censeur est le ministre*»

²⁸ *Contrat Social II. 12. a.a.O. S. 49.*

²⁹ До викладеного далі: *Contrat Social. IV. 1 und II. a.a.O. S. 91ff.*

³⁰ Там само. III. 1 a.a.O. S. 53.

³¹ Там само. III. e. a.a.O. S. 60.

³² Там само.

(громадська думка – це різновид закону, яким врядує цензор).³³ Це єдиний розділ «Суспільного договору», де йдеться про «*opinion publique*». А коментар фактично висвітлює майже дослівний збіг з Локковим «*Law of Opinion*»: «*Qui juge des moer juge de l'honneur; et qui juge de l'honneur prend sa loi de l'opinion*». ³⁴ Сюди ж, інакше, ніж у Локка, додаються ще законодавчі обов'язки. І все одно без провідної руки не обійтись. Як *opinion* у функції соціального контролю має бути розтлумачена цензором, так само *opinion* у законодавчій функції – з боку *legislateur*. Це перебуває в опозиції до якоїсь *opinion*, котра хоч і суверенна, але також перебуває під загрозою небезпеки з боку нерозважливої зятяготи у непевному стані. Вона не може скористатися ні насильством, ні відкритим обговоренням (*ni la force ni la resolution*), отже, мусить податися під захист авторитету непрямого впливання, «*qui puisse entrainer sans violence et persuader sans convaincre*». ³⁵ Демократія кабінетної громадської думки Руссо висновує постулат маніпулятивного здійснення влади. Загальна воля завжди має рацію, так звучить це недоброї слави формулювання, але не завжди їй світить у провідних судженнях, тому їй слід показувати речі такими, якими вони є насправді, але не такими, якими вони видаються. ³⁶ – Але чому суверенну народну думку Руссо не називає просто *opinion*, чому ідентифікує її з *opinion publique*? Пояснюється просто. Пряма демократія вимагає сприяння з боку Суверена. *Volonte generale* як *corpus mysticum* (містичне тіло) прив'язане до *corpus physicum* (фізичного тіла) одностайно згуртованого люду. ³⁷ Ідею постійного плебіситу Руссо уявляє у формі грецького полісу, у якому майдан є центральним місцем для спілкування людей, так само в очах Руссо «*place publique*» служить фундаментом конституції. Саме звідти *opinion publique* отримує свій

³³ Ebd. IV. 7. a.a.O. S. 110f.

³⁴ Ebd. II, 8.

³⁵ Ebd.

³⁶ Hennis W. (Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Rousseau // Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Bd. XLIII. 1057, S. 111ff.) помилково вважає, що *opinion publique* Руссо ототожнюється з думкою поза відкритістю (кабінетною думкою). Якраз культуристсько-критична невіра через «відкритість думки» в прямому розумінні тогочасних фізіократів спонукає демократичну ідею суспільного договору до певної послідовності диктатури. Див., зрештою: Fatscher I. Rousseaus politische Philosophie. Nauwied, 1960. Там є посилання на іншу літературу.

³⁷ Contrat Social. III. 14. a.a.O. S. 81. «Суверенітет немислимий через заступників... Він істотною мірою полягає в загальній волі, а воля через представництво неможлива, вона або є сама собою, або ж належить іншому... Будь-який закон, не ратифікований народом особисто, нікчемний».

атрибут, отже, від бурхливих овацій згуртованих громадян держави, а не від відкритого резонерства якоїсь там public eclairé.

Фізіократи підтримують абсолютизм, доповнений критично ефективною відкритістю; Руссо забаг демократії без відкритої дискусії – і обидві сторони претендують на одне й те ж правове підґрунтя: на *opinion publique*. І тому її значення набуває в передреволюційній Франції своєрідної поляризації. Одначе сама революція зводить обидві різко відмінні одна від одної функції думки, критичну і законодавчу, до купи.³⁸ Конституція 1791 року обмежує принцип народного суверенітету парламентською правовою державою, яка через основний закон впроваджує політично функціональну відкритість. На відміну від англійського, французьке поняття відкритої думки радикалізується, депутат Бергасс під час дискусії у Національних зборах щодо державно-правового значення *opinion publique* виклав це в такому патетичному формулюванні: «Vous savez que ce n'est par l'opinion publique que vous pouvez acquerir quelque pouvoir pour faire le bien; vous savez que ce n'est que par elle que la cause si longtemps desesperee du peuple a prevalu; vous savez que devant elle toutes les autorites se taisent, tous les prejuges disparaissent, tous les interets particuliers s'effacent».³⁹ Саме тоді в Англії Джеремі Бентам укладає для потреб електорату⁴⁰ манускрипт, де вперше у формі монографії тлумачить взаємозалежність громадської думки і принципу відкритості.

Реалізація політичної влади, позаяк вона «схильна до численних спроб», потребує, з одного боку, перманентного контролю через громадську думку; відкритість парламентської діяльності забезпечує «верховний нагляд публіки», у критичній здатності якої сумнівів не має: «Її (the public, le corps pulique) сукупність – це суд, який вартий більшого, ніж усі трибунали разом. Можна знехтувати власними амбіціями, можна що сукупність виставити як нетривкі та різнобіжні думки, що постають одна проти одної та

³⁸ Характерна для цього випадку листівка абата Сійс, яка з'явилася 1788 року, нім. видання «Що таке третій стан?» (Вид-во Брандта. Берлін, 1924); див. мов. дослідження: *Naturrecht und Revolution // Theorie und Praxis. a.a. O. S. 52ff, особливо С. 57 і далі.*

³⁹ Цит. за: *Redslob R. Staatsstheorien der französischen Nationalversammlung. Leipzig, 1912. S. 65. Anm. I.*

⁴⁰ Ці пропозиції, звичайно, ніяк не могли вплинути на укладачів Конституції Франції. Написаний французькою мовою оригінал вперше з'явився друком 1816 року в Генфі. Цитуюмо за німецьким перекладом того ж року: *Taktik oder Theorie des Geschäftsganges in deliberierenden Volksstän­deversammlungen, Erlangen 1817, особливо розділ 3. С. 10 і далі. «Von der Publizität».* Специфічні терміни подаємо також англійською (за *An Essay on Political Tactics. The Works of Jeremy Bentham. Ed. Bowring. Bd. II. Edinburgh, 1843. S. 299ff.*) і французькою (за *Tactic des Assemblees Legislatives. Ed. Dumont. 2. Auflage Paris, 1822.*)

одна одну руйнують, одначе кожний відчуває, що цей суд, хоч і не забезпечений від можливих помилок, непідкупний; що він наполегливо шукає чіткості для себе, що він увібрив у себе всю мудрість і справедливість народу, що він завжди вирішує з урахуванням долі мешканців держави (public men, hommes publique), і що накладені ним покарання неунікненні». ⁴¹ Крім того, зібрання спроможне розуміння публіки обернути на користь: «...під проводом оприлюднення (under the guidance of publicity, sous le regime de la publicite) легшого не буває». ⁴² З іншого боку, громадська думка, звісно, для власної поінформованості потребує відкритості парламентської діяльності: «У народі, де тривалий час практикувалися відкриті зібрання, загальний дух (general feeling, estprit general) налаштований на вищий реєстр; здорові ідеї поширюються активніше, шкідливі упередження позбуваються власної сили, відкрито подолані не риториками, а державцями... розважливості і дух допитливості стають звичаєм усіх класів суспільства». ⁴³ Бентам розуміє відкриті слухання парламенту як частину відкритої діяльності публіки взагалі. Лише відкритість всередині парламенту і поза ним може забезпечувати неперервність політичного резонерства та його функцій, тобто переводити панування, як висловився Берк, з matter of will (суті волевиявлення) у панування matter of reason (суті розважливості). Призначення депутата не сміє відбуватися з волі сліпої постанови, а вже само собою має бути продуманим вирішенням справи: «В обраному народом і час від часу оновлюваному зібранні відкритість абсолютно необхідна, щоб надати обраним урядовцям можливість діяти із знанням справи». ⁴⁴ З часу королювання Георга III животною силою відкритої думки показала себе в протиставленні із закостенілими статутами: «since public opinion, more enlightened, has had a great ascendancy (depuis l'opinion publique plus eclaire a pris plus eclaire a pris plus d'ascendant); в німецькому тексті в цьому місці ⁴⁵ все ще йдеться про «Volks-Meinung» (народну думку). В Англії найкращого вдалося досягнути через наполегливе порушення

поязк у словозжитку проступають характерні відмінності: в німецькому тексті трапляється плутанина у вживанні «öffentliche Meinung» та «Öffentlichkeit».

⁴¹ Bentham. a. a. O. S. 11.

⁴² Ebd. S. 15.

⁴³ Ebd. S. 14.

⁴⁴ Ebd. S. 16f.

⁴⁵ Там само. С. 33. В іншому місці йдеться про порятунок у «Schutz des Volkes» (захист народу); у французькому виданні це звучить так: a. a. O. S. 28: Il n'y a de sauve garde que dans la protection de l'opinion publique.

законів: звідси про «regime of publicity» Бентам говорить як про «still very imperfect and newly tolerated, (le regime de la publicite, tres imparfait, encore et nouvellement tolere)» (врядування оприлюднення, все ще дуже недосконале, та все ж віднедавна стерпне).

Молодший на покоління Гізо, який від 1820 року читав лекції про зародження та історію громадянської правової держави, дає «пануванню громадської думки» вже класичне формулювання: «C'est le plus le caractere du systeme qui n'admet nulle part la legitime du pouvoir absolu d'obliger tous les citoyens a chercher sans cesse, et dans chaque occasion, la verite, la raison, la justice, qui doivent regler le pouvoir la fait, C'est ce que fait le systeme representatif: 1. par la discussion qui oblige les pouvoirs a chrecher en commun la verite; 2. par la publicite qui met les pouvoir occupes de cette recherche sous les yeux des citoyens; 3. par la liberte de la qui provoque le citoyens euxmemes a chercher la verite eta la dire au pouvoir».⁴⁶

Виглядає на те, що на початку дев'яностих років Фрідріх Георг Форстер вперше на Заході Німеччини ввів *opinion publique* як «*öffentliche Meinung*»; «Паризькі силуети», датовані кінцем 1793 року листи до дружини, в кожному разі вперше в німецькій літературі засвідчують цю нову категорію⁴⁷. Форстер показує важливу відмінність між громадською думкою та духом солідарності, про що політично функціональна відкритість в Англії та Франції склала собі деяке уявлення ще перед тим, як імпортувати це до Німеччини: «У нас уже набирається 7000 літераторів, та попри це, позаяк не існує ніякого німецького духу солідарності, то й ніякої німецької громадської думки також не існує. Навіть самі ці слова для нас настільки нові, настільки чужі, що кожний вимагає

⁴⁶ Guizot. *Histoire des origines du gouvernement representatif en Europe*. Bruxelles, 1851. II. S. 10f. Також Шлімт звертає увагу на значення цього місця в *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*. München; Leipzig, 1923. S. 22. Anm.

⁴⁷ Про вишикування лексми «громадська думка» у Франції Форстер в своїх «Паризьких силуетах» пише: «Маю поважні підстави гадати, що її перші перетворення відбувалися за останніх часів монархії з уваги до значення столиці, до концентрації в ній знань, уподобань, дотепності й потягу до просвітництва; чого лише варті все дужча сверблячка доторкнутися до такого принадного епікурейського вчення; а ще позбутися упереджень у верхніх і більшою чи меншою мірою також у середніх верствах; постійно спрямована проти двора сила парламенту, звільнення Америки та участь у цьому Франції дали пошитовх новим ідеям про врядування, конституцію та республіканство... Все це так торувало шлях до свободи мислення і свободи волевиявлення, що вже в політто позначений передреволюційний час майже без обмежень цілим Парижем і з цього центру цілою Францією безоглядно кружляла громадська думка. Цит. за: Вагел, а. а. О. S. 238.

пояснень і визначень, тоді як жодний англієць, коли йдеться про public spirit, не сприймає іншого англійця хибно, так само всі французи сприймають opinion publique». ⁴⁸ Ну а наскільки Форстер мав рацію щодо потреби в коментуванні запозичених лексем ⁴⁹, підтверджує Віланд, котрий широкому загалові тоді був більше відомий як публіцист, ніж як кандидат на майбутні видання класиків. Через півдесятиріччя після Форстерових зауважень від провадить свої «Розмови віч-на-віч» якраз на тему цієї ж «громадської думки». ⁵⁰ Нічого нового Віландові визначення не пропонують: громадська думка проривається там, «де хибні поняття та упередженість, що безпосередньо стосуються нашого добробуту чи болячок..., нарешті поступаються перед перевагою істини». ⁵¹ В результаті воно збігається з «найприскіпливішими дослідженнями предмета, після щонайточнішого зважування всіх доказів за і проти; їй слід також і в Німеччині незабаром «набути сили закону». ⁵² Громадська думка йде від освічених і поширюється «переважно серед тих класів, які, якщо беруться за справу гуртом, перемагають». ⁵³ Сюди, звісно, «нижні народні класи, санкюлоти, не належать, позаяк вони під тягарем злигоднів і праці не мають ні потреби, ані часу «перейматися речами, які не стосуються передусім їхніх плотських потреб». ⁵⁴

Значною мірою елементи світогляду Руссо проступають у роздумах Віланда, і саме такі, до яких згодом, під час війн за звільнення, долучається політична романтика, яка громадську думку й туполобість народного духу ставить на одну дошку. ⁵⁵ Хоча в самого Віланда домінує поняття громадської думки, котра, в дещо

⁴⁸ Повне зібрання творів Георга Форстера. *Gervinus. Vol. 2. Leipzig, 1843. «über öffentliche Meinung»*. S. 249.

⁴⁹ Ще «Європейськими аналами» Посселята, перший том яких з'явився 1795 року, і статтю «Frankreichs Diplomatie oder Geschichte der öffentlichen Meinung in Frankreich» вказує непевненість у слововжитку.

⁵⁰ *Wieland C. M. Sämtl. Werke. Leipzig, 1957. Bd. 32. S. 191ff.*

⁵¹ *Ebd.* S. 200.

⁵² *Ebd.* S. 218.

⁵³ *Ebd.* S. 192.

⁵⁴ *Ebd.* S. 198.

⁵⁵ Там само. С. 193: Громадська думка – це та думка, «яка непомітно заволоділа переважною більшістю умів, навіть у тих випадках, де вона ще не наважується заговорити вголос, однак, як бджолиний рій, що збирається незабаром вилетіти, дає про себе знати щораз гучнішим гудінням»; подібно масмо в а. а. О. S. 212f. На висвітлювану переважно в антинаполеонівській публіцистиці залежність поняття громадської думки від вчення про народний дух вказує Flad R. *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Stein, Arendt, Humboldt*, Berlin: Leipzig, 1929.

педантичній традиції німецького просвітництва, схильна передусім викривати перед форумом відкритого резонерства святе-ницьку облуду та кабінетні таємні інтриги.⁵⁶

§ 13. Публіцистика як принцип опосередкування політики і моралі (Кант)

Ще перед тим, як топос відкритої думки посів своє місце в німецькій мовній практиці, ідея громадянського суспільства разом з правовим та історично-філософським опрацюванням принципу оприлюднення набула теоретично зрілої форми в працях Канта.

Критичний процес, в яким втягнулися відкрито резонерські приватні особи, протестуючи проти абсолютистського панування, сам себе сприймає як неполітичний: громадська думка жадає вдосконалити політику в ім'я моралі. У XVIII ст. аристотелівська традиція філософії політики переорієнтовується на моральну філософію, причому – аж до значеннєвого обрїю, на якому слова «соці-альний» – «моральність», на які так своєрідно у ті часи наголошували й осмислювали разом з лексемами природа і розваж-ливість, поширюється на сферу соціального, що якраз зароджу-валася. Не випадково, автор «Wealth of Nations» (Державний добробут) керував кафедрою філософії моралі. У цьому контексті постає теза: «Справжня політика не може й кроку ступити, щоб спершу не пошанувати моралі, і хоч політика сама собою важке мистецтво, та її поєднання з мораллю взагалі не має з мистецтвом нічого спільного, бо останнє розрубує ті вузли, які перша неспроможна розв'язати, як тільки обидві суперечать одна одній»⁵⁷. Кант виклав цю тезу в додатку до свого проєкту Вічного Миру. Там він повторює два постулати, виснуті в правовому вченні: гро-

⁵⁶ «Поки мораль залишається лише у відомстві церковників, а політика – зухвалою таємницею дворів і кабінетів, і те, й інше змушені служити знаряддям облуди і глоблення; народ стає жертвою ганебної гри словами, а влада дозволяє собі все це, і може дозволити безкарно, бо від її свавілля залежить кривду назвати правом, а право – кривдою, а те, чого вони бояться найдужче – оприлюднення правди – обернути на злочин і карати як за злочин. Зовсім інакше, коли глузд знову набуде своїх одвічних і невідданих рокам прав, щоб усю правду, заради пізнання якої усі готові на все, знову витягти на світло і створити для неї найширшу популярність за допомогою всіх підвладних музам мистецтв, у всіх мислимих образах і шатах. Тоді стануть відомі чимало правомірних понять і фактів, чимало упереджень зникнуть, як полуда спадає з очей...» (Ebd. S. 208f).

⁵⁷ Kant's I. Werke. Ed. Ernst Cassirer. Berlin. Bd. VI. S. 467f.

мадянська конституція кожної окремої держави повинна бути республіканською, а стосунки держав між собою, в рамках світової громадянської федерації – паціфістськими. Всі правові обов'язки, які забезпечують громадянську свободу всередині держави та світовий громадянський мир у зовнішніх стосунках, поєднуються з ідеєю довершеного справедливого ладу. Тоді вже буде неможливо здійснювати примус у формі особистого панування або насильницького самоствердження, а лише так «що врядуватиме тільки глузд». Навіть дозрілі до виняткового врядування правові стосунки, які уявляються як можливість почергового з різних боків примусу за свободи кожного, відповідно до загальних законів, висновуються з практичного розуму – а це найнищівніший удар у відповідь на принцип «*auctoritas non veritas facit legem*».

Колись за допомогою цієї формули Гоббс мав змогу санкціонувати абсолютистську владу, бо укладення миру, тобто завершення релігійної громадянської війни, можна було, очевидно, здобути тільки такою ціною, коли державна влада монополізується в руках монарха, а громадянське суспільство, разом з його зіткненням сумнівів, нейтралізувати як приватну сферу. Перед рішеннями голосу розуму, який, так би мовити, екзистенційно засвідчує себе в особі суверена, будь-яке резонерство, за правилами звичаєвості, прирівнювалося до політично безрезультатного способу мислення. Коли це через два століття реабілітував Кант у формі закону практичного глузду, де політичне законодавство повинно морально підпорядковуватись його контролю, громадянські приватні особи встигли сформуватись у публіку, а сфера їхнього резонерства, тобто відкритість, встановилася як уособлення політичних функцій держави і суспільства. Тому Кантове оприлюднення виступає як єдиний принцип, за котрим можливо гарантувати однастайність політики і моралі.⁵⁸ Він розуміє «відкритість» як принцип справедливого ладу і головню як метод просвітництва.

«Незрілість, – так починається знаменитий науковий твір⁵⁹, – це неспроможність послуговуватись власним розумінням без керівництва з боку когось іншого. Ця незрілість сама собі винна, якщо її причина полягає не в браку розуміння, а в браку рішучості й мужності...» Позбування незрілості називається просвітництвом. Суб'єктивною максимом кожної окремої особи є вимога

⁵⁸ Ebd. Bd. VI. S. 468ff.

⁵⁹ Ebd. Bd. IV. S. 169

думати самостійно. З огляду на людство в цілому, це означає об'єктивну тенденцію, тобто простування до досконалого справедливого ладу. В обох випадках просвітництво має бути опосередковане через відкритість. «Кожній окремії людині важко видобути з незрілості, що майже стала власною натурою... Те, що публіка просвітлює себе сама, цілком можливе, але це відбувається майже неминуче як тільки їй надається свобода».⁶⁰ З погляду просвітництва виглядає на те, що міркування про себе і думки вголос⁶¹ пов'язані між собою як і послуговування глуздом та відкрите вдавання до нього: «Хоч і кажуть, що свобода говорити чи писати могла б бути насильницьки заборонена з боку влади, але свобода думати – в жодному разі. Проте скільки й наскільки правильно думали б ми, якби не думали спільно з іншими, кому ми сповіщаємо власні думки, а вони нам – свої?».⁶²

Кант, як і енциклопедисти, уявляє собі просвітництво, відкрите послуговування глуздом, передусім як справу вчених, зокрема тих, які причетні до принципів чистого розуму, тобто філософів. Йдеться, як у широко відомих поєдинках схоластів ще під час знаменитих суперечок реформаторів, про вчення і погляди, «котрі слід було залагодити між собою факультетам, який очолюють теоретики, ... звідки народ сам для себе висновує, що з того нічого не втямить».⁶³ Боротьба факультетів відбувається як критичні суперечки нижчих з вищими. Власне ті вищі – теологія, юриспруденція та медицина, опираються, так чи інакше, на престиж. До того ж вони підпорядковані державному наглядюві, бо дають освіту «працівникам учености»: священикам, суддям і лікарям. Наука для них має суто прикладний характер (її розглядають як халтурний засіб набратися *savoir faire* – вміння щось робити). На противагу цьому нижчі факультети мають справу з пізнанням через чистий розум. Їхні представники, філософи, незалежно від інтересів уряду, керуються тільки розумом. Їхній дух «спрямований на відкрите виявлення істини».⁶⁴ У такій боротьбі факультетів глузд повинен «мати право говорити відкрито, бо інакше істина не стала б явною».⁶⁵ До того ж, як додає Кант, на збитки самому урядюві.

⁶⁰ *End. S. 170.*

⁶¹ *Werke. a.a.O. Bd. IV. S. 389.*

⁶² *Werke. a.a.O. Bd. VII. S. 363.*

⁶³ *Werke. a.a.O. Bd. IV. S. 344.*

⁶⁴ *Ebd. S. 343.*

⁶⁵ *Ebd. S. 330.*

Відкритість, у межах якої філософи займаються своїм критичним ремеслом, між тим, попри свою академічну спрямованість, не лише академічна. Як дискусія філософів, з огляду на уряд, відбуваються, щоб навчити його й піддати іспитові, так і перед публікою «народу», аби напоумити її, як послуговуватись власним глуздом. Становище цієї публіки двозначне: з одного боку, вона незріла і ще потребує просвіти, а з іншого – конститується як публіка тих, хто претендує на зрілість та спроможність нести просвітництво. Адже для цього придатний не тільки філософ, а й кожний, хто вміє відкрито користуватись власним глуздом. Боротьба між факультетами – це начебто вогнище, що випромінює вогонь просвітництва і звідки увесь час знов і знов бурхає полум'ям. Відкритість стає реальністю не лише в республіці вчених, а й у відкритому послуговуванні глуздом усіма, хто на цьому розуміється. Звісно, їм доводиться виходити за межі своєї приватної сфери настільки, щоб вони виглядали на вчених: «Згадуючи відкрите послуговуванням власним глуздом, я маю на увазі тих, хто, як учений, послуговується ним перед цілою публікою читацького загалу. Приватним вжитком я називаю той випадок, коли хтось на певному офіційному суспільному посту або на службі має право послуговуватись власним глуздом. Тут, звісна річ, резонерство не дозволене, тут слід коритися. Але якщо ця частина механізму виглядає одночасно і як вузол цілісного творіння і навіть світового громадянського суспільства, а ще коли хтось вчений, що звертається до публіки через друк, то такий, звичайно, може резонерствувати...»⁶⁶ Звідси висновується постулат відкритості як принцип: «Відкрите послуговування власним глуздом щоразу має бути вільним, і тільки так можна здійснити просвітництво у народі; однак приватне послуговування ним слід частіше ставити у вузькі рамки, але не завдавати цим значної шкоди поступові просвітництва».⁶⁷ Закликається у «публіцисти» кожний, хто говорить «через твори до справжньої публіки, тобто до світу».⁶⁸

Лексемою «світ», де конститується «публіка», позначена відкритість як сфера: Кант пишучи про *світознавство*, згадує світську людину. Такий зміст поширеності у світі артикулюється у категорію «світова громадськість» і в понятті «світове благо», яке, мабуть, найвиразніше проступає у «світовому понятті»

⁶⁶ *Werke, a.a.O. Bd. IV. S. 171.*

⁶⁷ *Ebd. S. 171.*

⁶⁸ *Ebd. S. 172.*

науки – адже поняття «світ» у повній чистоті проступає в комунікативності розумних істот. Тоді як шкільне поняття «наука» має на увазі тільки «одну із здатностей досягати довільно обраної мети», то її світове поняття «стосується того, що кожного цікавить з необхідности». ⁶⁹ Це не світ у трансцендентальному розумінні: як сутність усіх явищ у тотальності їхнього синтезу і, отже єдність із «природою». Вже цей світ, навпаки, вказує на людство як на рід, але так, як кожна його одиниця постає в явищі – це світ тієї резонерської читацької публіки, що на той час саме набуває розвитку в широких громадянських верствах. Це світ літераторів, але водночас і салонів, у яких, дискутуючи, обмінюються думками «змішані товариства»; тут у бюргерських домах бере свій початок публіка. «Якщо хтось під час розмови у змішаних товариствах, які складаються не тільки з учених і раціоналістів, а й також з проноз чи бабноти, не втрачає спостережливості, то зауважує, що крім балачок і дотепів там ще й відбувається розмова, тобто резонерство». ⁷⁰

Резонерська публіка «людей» конститується до публіки «громадян», де йдеться про справи «загальної сутности». Ця політично функціональна відкритість за умов «республіканської конституції» перетворюється на організаційний принцип ліберальної правової держави. В її межах громадянське суспільство встановлюється як сфера приватної автономії (будь-хто повинен мати право шукати свій щасливий випадок будь-яким способом, який він вважав би за вигідний). Громадянські свободи забезпечуються загальними законами, свобода «людей» відповідає рівності громадян перед законом (скасування усіх прав «від народження»). Саме законодавство впливає «з волі народу, заснованої на глузді», бо закони емпірично мають своїм джерелом «відкрити злагоду» резонерської публіки; тому Кант і називає їх ще суспільними (öffentliche) законами, на відміну від приватних, які невизначено претендують на чинність того, що заведене і звичне. ⁷¹ «Але суспільний закон, який визначає для всіх те, що їм дозволене чи не дозволене правом, є актом відкритої волі, звідки виходить будь-яке право, і йому самому ніхто не повинен чинити несправедливості. Отже, тут неможлива жодна інша воля, крім загальної

⁶⁹ *Kritik der reinen Vernunft. Werke. Bd. III. S. 561f, Anm.*

⁷⁰ *Kritik der praktischen Vernunft. a. a. O. Bd. V. S. 165.*

⁷¹ Розрізнення, яке не узгоджується прийнятні з суспільним і приватним правом. У Кантовому розумінні громадянське право повністю відкрите. Див.: *Metaphysik der Sitten. Rechtslehre. Werke. a. a. O. Bd. VII.*

волі народу (де всі вирішують про всіх і, отже, кожний про себе самого)».⁷²

Далі йде аргументація цілком у дусі Руссо, за винятком одного пункту: принцип народного суверенітету⁷³ може бути реалізований тільки за передумови відкритого послуговування глуздом... «У кожній звичайній істоті... повинен жити дух свободи, щоб кожний у тому, що стосується загального людського обов'язку, вимагав, аби його переконали через розважливість, щоб він не вступав у суперечність сам із собою». До обмеження відкритості, вважає Кант з огляду на тогочасні гарячі суперечки щодо франкомасонських лож, «першими спричинилися всі таємні товариства. Адже це природний людський порух – ділитися один з одним тим, що стосується людини взагалі».⁷⁴ В зв'язку з цим звучить славетне слово про свободу пера як про «єдину священну реліквію народних прав».

Вже в «Критиці чистого розуму» Кант відніс відкритий консенсус тих, хто «резонує» між собою, до функції прагматичного контролю над істинністю: «Пробним каменем дотримання істинності, хай це переконання чи намова, – ззовні служить можливість все це повідомити комусь і щоб воно знайшло схвалення в глузді кожної людини».⁷⁵ Збагненна розумом одиниця трансцендентальної свідомості відповідає самовстановлюваному у відкритості єднанню всіх емпіричних свідомостей. Згодом у філософії права це гарантоване через оприлюднення «узгодження всіх суджень попри відмінність суб'єктів між собою» отримує, вже виходячи з прагматичної цінності, для чого Кантові тільки забракло назви «громадська думка», конститутивне значення: політичним, тобто стосовним до прав інших, діям, слід самим мати змогу бути настільки узгодженими з правом і мораллю, наскільки їхні максими придатні для оприлюднення, ба, навіть потребують його.⁷⁶ Перед лицем відкритості всі політичні дії змушені пояснюватися законними підставами, які зі свого боку визнані відкритою думкою за загальні та розважливі закони. У всезагально унормованому стані (громадянська конституція та вічний мир об'єднані

⁷² *Werke. a.a.O. Bd. VI. S. 378.*

⁷³ *Ebd. S. 389: «Чого народ не може вирішити сам стосовно себе, того й законодавець не зможе вирішити стосовно народу».*

⁷⁴ *Ebd. S. 389.*

⁷⁵ *У розділі «Vom Meinen, Wissen und Glauben». Werke. Bd. III. S. 550.*

⁷⁶ *Кант називає це «Одноставність політики з мораллю за трансцендентальним поняттям права». Werke. Bd. VI, особливо С. 468ff.*

заради «досконалого справедливого ладу») природний закон панування замінюється на панування правових законів – політика принципово може бути переведена в площину моралі.

Але чи однастайність політики могла б гарантуватись через мораль, допоки ще немає відповідного правового ладу? Для встановлення останнього не досить жадання всіх окремих людей жити за одним правовим кодексом відповідно до принципів свободи; тобто дистрибутивної єдності волі усіх; для цього потрібно колективної єдності згуртованої волі: такого стану мали б жадати всі разом. Внаслідок цього навіть Кант вважає, що не слід сподіватися на жодний інший початок такого правового ладу, як через політичне насильство. Непрямі спроби силювання з боку згуртованих у публіку приватних осіб самі собою не сприймаються як політичні⁷⁷, моральне самоусвідомлення громадянської відкритості накладає обов'язки також на ті зусилля, які вперше набувають своєї політичної функції, до стриманості від методів політичного насильства, усунення чого й обіцяє оприлюднення. Кант розв'язує цю дилему в історично-філософській площині. І без співучасті внутрішньо вільних індивідів, як він вважає, встановляться ззовні вільні стосунки, і політика тривалий час може ґрунтуватися на моралі. Відомо, що Кант вибудовував поступ людського роду та його спрямованої на краще громадянської конституції просто з природної спонуки, до того ж не враховуючи, що за законами свободи мають робити самі люди; звісно, такий поступ полягає не в зростаючому обсязі моральності, а лише у зростанні кількості продуктів легальності.⁷⁸

Якщо природа «суспільного антагонізму», який живить внутрішню боротьбу і війни між народами, щоб розвинути всі природні схильності людства до «загально врядованого права громадянського суспільства», а відтак саме ця «цілковито справедлива громадянська конституція» мала б бути «патологічно підсвідомою злагодою», яка б тільки *на вигляд* була «моральною цілісністю». У цьому знайде своє практичне розв'язання проблема, якій Кант теоретично надає такої форми: «Якась кількість наділених глуздом істот, що всі разом заради самозбереження вимагають законів, у яких кожний з них потай схильний створити для себе виняток, мають так порядкувати і скласти власну конституцію, щоб, хоч

⁷⁷ Див.: Koselleck R. a. a. O. особливо С. 81ff.

⁷⁸ Werke. Bd. VII. S. 404

вони у своєму *приватному* способі мислення мають розбіжності, але поводяться так, що у *відкритому* процесі успіх досягається завжди однаковий, начебто жодний із них в гадці не мав лихого способу мислення»⁷⁹ – це варіація гасла Мандевілла «private vices public benefits» (громадські чесноти приватних нечесть).

За таким принципом Кант опрацьовує деякі соціологічні передумови політично функціональної відкритості: вони полягають у полишених на приватну автономію громадських стосунках вільно конкуруючих товаровласників.

До політично резонерської публіки допускаються тільки приватновласники, бо їхня автономія корениться у сфері товарообміну і тому збігається ще й з інтересами збереження як приватна сфера: «Необхідна для цього якість, крім природної (тобто не йдеться про дитину, про жінку), полягає в єдиному: що хтось сам собі пан і посідає якусь власність (куди можна також зарахувати будь-яке вміння, ремесло, мистецтво чи науку), що його годує; тобто у випадках, коли хтось повинен надбати від інших на прожиток, то наживає тільки через відчуження того, що належить йому, а не зі згоди, яку він дає іншому скористатися власними силами, тобто що він не служить нікому як звичній істоті у прямому розумінні цього слова. У цьому люди вмілі та великі (або малі) власники майна всі рівні між собою...»⁸⁰ Кант, який зауважив хиби такого розрізнення, – «смію запевнити, що дещо важко визначити критерій, за яким можна претендувати на становище ближнього, який сам собі пан», — дійшов начебто до слушного виокремлення на противагу тому, що згодом отримало назву найманої праці.⁸¹ Тоді як наймані робітники змушені обмінювати власну робочу силу, як єдиний товар, приватновласники, як посідачі товару, спілкуються між собою через обмін цінностями. Тільки вони самі собі господарі, тільки вони повинні набути право голосу, право відкритого користування глуздом у зразковому сенсі.

⁷⁹ Werke. Bd. VI. S. 452f.

⁸⁰ Werke. Bd. VI. S. 378f.

⁸¹ Домашній слуга, продавець у крамниці, поденник, навіть циркулярник – це прості *operarii*; не *artifices* і не державні чиновники, а, отже, і не кваліфікуються як «громадяни», а просто «співізахисні», які *благоденствуют* під правовим захистом закону, але без права на законодавство – «хоч той, кому я даруючу парубати дров, і кравець, кому я даю тканину, щоб пошити з неї одяг, начебто перебувають у однаковому зі мною становищі, та все ж тут є така сама різниця, як між циркулярником і перукарем (а ще й тим, кому я маю дати волосся), отже, як наймані робітник відрізняється від митця чи ремісника, хто виконує роботу, що належить йому, поки за неї не заплатили. Останній, що займається промислом, обліяє свою власність на іншу (*opus*), перший – використання своїх сил, які він надає іншому (*operari*). Там само. С. 379, примітка.

Таке виокремлення співмірне з принципом відкритості знов-таки тільки тоді, коли всередині приватної сфери через ефективний механізм вільної конкуренції⁸² існують рівні шанси на набуток майна. Та хоч вільний товарообмін «у багатьох випадках може зумовити помітну нерівність у майнових становищах між членами однієї спільної сутності (наймита і наймача, власника маєтку та наймита-орендаря тощо), одначе (він не сміє) ставати на заваді того, щоб учасники, коли їхні хист, старанність, щасливий випадок давали їм право піднятися до нерівності у становищі. Бо інакше він може змушувати (один одного) без того, щоб інший міг своєю протидією змушувати його... Будь-кого (кожного) можна в будь-якому становищі вважати за щасливого, якщо лише той сам для себе усвідомлює, що залежить від себе самого (від власного майна, серйозного бажання) чи від обставин, в яких не може звинуватити когось іншого, а не від непереборної волі інших; що він не підноситься до однакового щабля з іншими, хто... стосовно права, не має перед ним жодних переваг».⁸³ Якщо це не порушує принципи відкритості, то в такому разі невластники усуваються з публіки політично резонерських приватних осіб. Отже, слід розуміти, що вони також не громадяни, а ті, хто міг би цього колись досягнути хистом, старанністю, через щасливий випадок; аж до заперечення простих співпротегованих, хто перебуває під захистом закону, не маючи права встановлювати його самому.

Кант поділяв віру лібералів, що з приватизуванням громадянського суспільства самі собою могли б встановитися і навіть майже самоврегулюватися такі соціальні передумови як природний базис правового ладу і відкритості спроможної політично функціонувати; а позаяк такий суспільний кодекс вже позначився як *ordre naturel* так виразно, як це здавалося, то Кантові було неважко *той* правовий лад історично-філософськи підставити як такий, що впливає з природної спонуки, що й дало йому змогу розглядати політику як питання моралі. Фікція справедливості, притаманної товарообмінові, надавала переконливості уніфікуванню *bourgeois* та *homme*, зацікавленого приватновласника із просто

⁸² В іншому контексті Кант анекдотично обігрує якраз тоді введений в обіг заклик «laissez faire». Один французький міністр викликав до себе кількох найпомітніших купців і зажадав від них пропозицій, як можна було б посприяти торгівлі. Вже коли один запропонував те, інший інше, якийсь старий купець, котрий довго мовчав, промовив: «Мостіть хороші дороги, карбуйте добрі гроші, видавайте швидше вексельне право і таке інше, а загалом, «laissez faire» (дайте нам працювати)!» Werke. Bd. VII. a. a. O. S. 330; Anm.

⁸³ Werke. Bd. VI. S. 376f.

автономним індивідом. Характерний зв'язок приватна сфера і відкритість, звідки випливає подвоєння корисливого буржуа в формі безкорисливого *homme*, емпіричного суб'єкта в умовивідного, дає також змогу розглянути *citoyen*, громадянина держави з правом голосу, під подвійним аспектом легальності і моральності. У своєму «патологічно підсвідомому» ставленні він може здаватися морально вільнішим, поки озброєний лише наміром природи, тобто на базисі емансипованого від панування та нейтрального щодо влади суспільства вільно конкуруючих приватновласників, політичної узгодженої відкритості з її здобутим через літературну відкритість самоусвідомленням, тобто так, що зацікавлені й згуртовані в публіку приватні особи, ззовні поведуться так, начебто внутрішньо вони вільні люди. За соціальних передумов, котрі переводять *private vices* у *public virtues* (приватні нечестя у громадські чесноти), емпірично можна собі уявити світовий громадянський лад, і віднести політику до категорії моралі. Як феномен *res publica* він може спричинити до появи ноумена *res publica*; він може, на тому самому підґрунті досвіду, об'єднати два гетерогенні законодавства без того, щоб один міг втручатися в інший: тобто законодавства приватних осіб як підвладних чуттям товаровласників і як духовно вільних людей. Як і в суспільному просторі для світу взагалі відношення феноменального до ноуменального виявляє себе так, як вирішення третьої антиномії чистого розуму: будь-яка дія з погляду причини, яку усвідомлює розум, повинна осмислюватись як вільна, однак з огляду на її емпіричний вияв водночас як необхідна, тобто як член всезагально причинного зв'язку всіх подій у чуттєво сприйнятливому світі.⁸⁴

Такого системно центрального розрізнення Кант, звичайно, неспроможний був послідовно дотримуватися у політичній філософії – він не міг серйозно ставити закони практичного глузду в залежність від емпіричних обставин. А позаяк природний базис правового стану як такий виглядає сумнівно, то й встановлення правового ладу, що доти *обумовлювалося* моральною політикою, повинно само собою стати сенсом і завданням політики. Також і відкритість, якій слід було дбати, щоб політика узгоджувалася з мораллю, доросла б через це до нової функції, до такої, яку в результаті взагалі б не вдалося інтерпретувати в площині Кантової системи.

⁸⁴ *Ebd.* S. 374.

автономним індивідом. Характерний зв'язок приватна сфера і відкритість, звідки впливає подвоєння корисливого буржуа в формі безкорисливого *homme*, емпіричного суб'єкта в умовивідного, дає також змогу розглянути *citoyen*, громадянина держави з правом голосу, під подвійним аспектом легальності і моральності. У своєму «патологічно підсвідомому» ставленні він може здаватися морально вільнішим, поки озброєний лише наміром природи, тобто на базисі емансипованого від панування та нейтрального щодо влади суспільства вільно конкуруючих приватновласників, політичної узгодженої відкритості з її здобутим через літературну відкритість самоусвідомленням, тобто так, що зацікавлені й згуртовані в публіку приватні особи, ззовні поведуться так, начебто внутрішньо вони вільні люди. За соціальних передумов, котрі переводять *private vices* у *public virtues* (приватні нечестя у громадські чесноти), емпірично можна собі уявити світовий громадянський лад, і віднести політику до категорії моралі. Як феномен *res publica* він може спричинити до появи ноумена *res publica*; він може, на тому самому підґрунті досвіду, об'єднати два гетерогенні законодавства без того, щоб один міг втручатися в інший: тобто законодавства приватних осіб як підвладних чуттям товаровласників і як духовно вільних людей. Як і в суспільному просторі для світу взагалі відношення феноменального до ноуменального виявляє себе так, як вирішення третьої антиномії чистого розуму: будь-яка дія з погляду причини, яку усвідомлює розум, повинна осмислюватись як вільна, одначе з огляду на її емпіричний вияв водночас як необхідна, тобто як член всезагально причинного зв'язку всіх подій у чуттєво сприйнятливому світі.⁸⁴

Такого системно центрального розрізнення Кант, звичайно, неспроможний був послідовно дотримуватися у політичній філософії – він не міг серйозно ставити закони практичного глузду в залежність від емпіричних обставин. А позаяк природний базис правового стану як такий виглядає сумнівно, то й встановлення правового ладу, що доти *обумовлювалося* моральною політикою, повинно само собою стати сенсом і завданням політики. Також і відкритість, якій слід було дбати, щоб політика узгоджувалася з мораллю, доросла б через це до нової функції, до такої, яку в результаті взагалі б не вдалося інтерпретувати в площині Кантової системи.

⁸⁴ *Ebd.* S. 374.

Хай там хто виступає політичним діячем: князь, чи партія, призначений на врядування чи окремий громадянин, якщо вони неспроможні дотримуватись законів, а воліли б спершу запровадити якийсь правовий лад, то для цього не досить взяти на озброєння негативне ставлення до свавілля решти інших – навпаки, вони були б змушені на це свавілля якимось позитивно впливати. Таке може відбутися через насильство, і, здебільшого, так і стається. Вжиття заходів впливу на сваволю інших, якщо це проводити з дотриманням моралі, обіцяє і водночас пропонує орієнтуватися на загальні потреби публіки, тобто на потреби добробуту громадянської спільноти загалом. Моральна спрямованість якоїсь діяльності має бути контрольована в діапазоні такої політики за її можливим успіхом у чуттєво сприйнятному світі. Політична чеснота не сміє бути байдужою до благоденства інших: отже, всі політичні максими, щоб узгоджуватися як із правом, так і з політикою, потребують оприлюднення тому, що «вони мають бути співмірні з загальними потребами публіки (благоденство)», адже «зробити її задоволеною власним становищем» і є справжнім завданням політики.⁸⁵ Але перед цим в тій самій праці звучало зовсім інше: «Політичні максими мають впливати не з очікуваного добробуту кожної окремої держави, отже, не з потреби, яку кожна з них обирає своїм предметом... як найвищим... принципом державної мудрости, а з чистого поняття правового обов'язку..., отож звідси фізичні наслідки можуть бути такі, яким їм заманеться».⁸⁶

За історично-філософськими засадами природного базису правового ладу Кант міг, навіть був змушений, відокремлювати благо держави від добробуту її громадян, моральність від легальності. На ці засади він покладається не так уже й беззастережно, і про це свідчить суперечливість його філософії історії, де крім багатьох конформістських щодо системи висловлювань, які не заперечують поступ моральності, а застерігають для цього помноження продукту легальності, і де навіть можна знайти заперечне дія поступу визнання, «що людський рід постійно збочує з погляду культури як природної потреби, можна також зрозуміти з поступу до кращого, з погляду моральних потреб, власного буття».⁸⁷ І в тому ж самому контексті: «Крім того, можна знайти численні докази, що за нашої доби, порівняно з усіма попередніми,

⁸⁵ *Werke*. Bd. VI. S. 473f.

⁸⁶ *Ebd.* S. 466.

⁸⁷ *Werke*. a.a.O. Bd. VI. S. 393.

людський рід з погляду поліпшення самого себе фактично самосунувся».⁸⁸ Якщо правовий лад спочатку має бути встановлений політично, і до того ж через узгодження політики з мораллю, тоді феномен *res publica* стане продуктом самого ноумена *res publica*: «...тоді всі таланти знайдуть глибший розвиток, виховуватиметься смак, і саме через поширюване просвітництво буде засновано такий запобіжний засіб, котрий з часом зможе *перетворити* брутальні природні схильності у звичаєвих відмінностях на певні практичні принципи, і на патологічно вимушене підлагоджування під суспільство, на моральну цілісність».⁸⁹

Відношення феномена *res publica* і ноумена *res publica* вже не вкладається в теоретично уявлюване відношення сутності та явища: «Ідея, – так звучить у диспуті філософського факультету з юридичним, – конституції, узгодженої з природним правом людини, що саме покірні законові мають водночас об'єднано виступити як законодавці, лежить в основі всіх форм держави, і загальна сутність, яка згідно з цим уявляється через чисті поняття розуму, має назву *платонічний ідеал* (*res publica noumenon*); це не порожня химера, а одвічна норма для будь-якої громадянської конституції взагалі, і вона усуває будь-яку війну».⁹⁰ Якщо тепер пригадати Кантове вживання категорії «ідеал», де береться до уваги ідея *in individuo*, тобто як єдина річ, яку можна визначити тільки через ідею, якщо вдається визначити взагалі.⁹¹ Коли навіть ідеал віддалений від реальності дужче за ідею, обом можна приписати тільки регулятивну функцію: як ідея визначає правила, так само ідеал служить за прообраз визначення подоби незмінно лише як «зразка для наших вчинків, і він цілковито відрізняється від ідеалу, якому Платон, як ідеї, хибно надав змісту божественного розуміння конститутивного значення. Тим дивовижніше, що, в контексті цього витягу, ноуменові *res publica* приписується якраз платонічний ідеал. Це не обмовка, бо нижче читаємо: «громадянське суспільство організоване згідно з цим ідеалом є її виявом за законами свободи через приклад у досвіді (*res publica phenomenon*), і може бути з труднощами підкорена тільки після численних ворожнеч і воєн; однак її конституція, раз вона вже виборена у великому, кваліфікується як найкраща». А от попе-

⁸⁸ *Ebd.* S. 394.

⁸⁹ *Werke. a.a.O. Bd. IV. S. 155.*

⁹⁰ *Werke. a.a.O. Bd. VII. S. 403f.*

⁹¹ *Kritik der reinen Vernunft. Werke. a.a.O. Bd. III. S. 395.*

редня теза в схожому сенсі була завершена показово: «... і усуває будь-яку війну». У визначенні ідеалу взагалі звучить протилежне: «Реалізувати ідеал на одному прикладі, як-от ідеал мудреця в якомусь романі, неможливо, і це взагалі несе в собі щось нездійсненне і мало повчального, тоді як природні обмеження, котрі постійно йдуть на шкоду довершеності в ідеї, всі ілюзії при такій спробі обертають на неможливі, а разом і добро, закладене в ідеї, роблять підозрілим і схожим на порожню вигадку».⁹²

У Кантовій філософії політики можна чітко вирізнити *дві* версії. Офіційна – для конструкції світового громадянського ладу – послуговується порядком, який впливає тільки з природної спонукки, за передумови якої можна відтак вивести правове вчення політичної діяльності у вигляді моральних учинків: в існуючому і без того правовому ладі (це та зовнішня умова, за якої людині справді можуть надаватися права), моральна політика передбачається вже не як правові дії з обов'язку за умови дотримання позитивних законів. Панування закону гарантується через оприлюднення, тобто через відкритість, здатність функціонування якої взагалі встановлена природним базисом правового ладу.

Інша версія – філософії історії – неофіційна, виходить з того, що політика передусім має спонукати до встановлення правового ладу. Тому вона послуговується конструкцією світового громадянського порядку, який впливає з природної спонукки *та головню* моральної політики. Політику не можна розглядати як винятково моральну, як обов'язкову діяльність за умови дотримання позитивно існуючих законів, її позитивізація, як властива мета її провадження, навички, вимагають врахування загальних потреб публіки, тобто її добробуту, колективно об'єднаної волі. Це, знову таки, має гарантуватися оприлюдненням. Однак в цьому разі політика і мораль має у характерному сенсі уособлюватися у відкритості; у ній має відбутися сприйнятливий для розуміння поєднання практичних потреб усіх, легальність має впливати з моральності.

З цієї метою філософія історії візьме на себе настановлення публіки, бо в ній, як пропедевтиці світового громадянського ладу, узгоджуються закони розважливості з потребами добробуту: саме вона повинна стати громадською думкою. Ось тут відбувається дивовижне самопереплетення філософії історії: вона передбачає

⁹² Ebd. S. 396.

зворотний вплив історичної теорії на власний перебіг: «Філософська спроба опрацювати світову історію за планом природи, яка була б спрямована на цілковите громадянське єднання в людському роді, сама має розглядатися як можлива і призначена для цього природного наміру».⁹³ З поширенням просвітництва «воно безперечно не зможе не знайти відгуку в певній частині серця, якою освічена людина сприймає добро в його повноті, щоразу ширше й ширше і так аж до самих тронів».⁹⁴ Отже, філософії історії самій слід стати частиною просвітництва, яке діагностуватиме її в перебігу власне тим, що пізнання її стане невід'ємною частиною резонерства публіки. Кант у контексті свого «передбачення історії людства» вельми послідовно присвячує окремі параграфи труднощам «призначених для поступу до світового блага максим з погляду їхнього оприлюднення».⁹⁵ До відкритого повчання народу мали б залучатися вільні лектори з права, тобто філософи «просвітники», проти яких здіймали галас, що вони небезпечні для держави. Поступ до світового добробуту, однак, вимагає їхньої діяльності за повної відкритості – «отже, заборона оприлюднення стоїть на заваді народному поступові до кращого».⁹⁶

Шкідливі для системи наслідки філософії історії, яка до того ж сама висновує власні політичні наміри та наслідки, проступають якраз у категорії відкритості, на яку вона претендує: глузд, на історичному шляху її реалізації, як відповідник до усвідомлюваної розумом одиниці свідомості взагалі, вимагає об'єднаності практичних свідомостей; уособити одне в другому має відкритість; її загальність – це всезагальність передусім практичної свідомості, яку Гегелева філософія права найменує як *öffentliche Meinung*, тобто громадська думка.

Відкритість невимушено вписується в категорії Кантової системи лиш доти, поки спроможна враховувати передусім ще й обов'язкове для філософії політики розділення між практичним та сприйнятливим для розуму суб'єктами, між феноменальним і ноуменальним діапазонами взагалі, соціальні передумови ліберальної моделі відкритості: класичне відношення *bourgeois-homme-citoyen*, тобто громадянське суспільство як той *ordre naturel*, що

⁹³ *Werke, a. a. O., Bd. IV, S. 164*

⁹⁴ *Ebd. S. 163*

⁹⁵ *Werke, a. a. O., Bd. VII, S. 402ff*

⁹⁶ *Ebenda*

private vices (приватне нечестя) конвертує у public virtues (громадську чесноту). Низка фікцій, в яких самоусвідомлення громадянської свідомості артикулюється як громадська думка, включено до Кантової системи, якраз ставить собі за мету висунувати ідею громадянської відкритості безпосередньо у контексті її природного базису правового ладу. Не випадково категорія відкритості, як лише втрачає впевненість щодо цього контексту, обертається проти засад самої системи. Уже Гегель неоднозначно висловлює сумнів у тому, що громадянське суспільство могло б функціонувати як природний лад такого різновиду. Попри природний базис правового ладу, приватизована сфера товарообороту і суспільної праці загрожує розтритися об власні внутрішньо притаманні конфлікти. За таких обставин вже й відкритість не придатна на принцип опосередкування політики і моралі – у Гегелевому понятті громадської думки одразу ж присутній донос на ідею громадянської відкритості – вже як на ідеологію.

§ 14. До діалектики відкритості (Гегель і Маркс)

У публіці резонерських приватних осіб набуває реальності те, що Кант називає «громадським (öffentliche) узгодженням», а Гегель – «громадською (öffentliche) думкою»; у цьому знаходить свій вияв «практична всезагальність намірів і помислів багатьох».⁹⁷ На перший погляд може здатися, що Гегель тільки в нюансах визначає цю категорію інакше, ніж Кант: «Формальна, суб'єктивна свобода, коли окремі особи як такі мають і висловлюють власні судження, думки і пропозиції щодо загальних справ, узагальнено свій вияв має у збірному понятті, що називається громадською думкою».⁹⁸ Даючи пояснення до цього параграфа, він визначає функцію відкритості за взірцями XVIII ст., тобто як раціоналізація урядування: «Те, чому слід мати чинність тепер, вже не встановлюється через насильство, незначною мірою через звички і звичаї, а цілковито через розважливість і обґрунтованість», і дещо далі: «Принцип сучасного світу вимагає, щоб те, що має визнати кожний, слід кожному показати як справедливе».⁹⁹ І як Кант вважає відкритість резонерства за пробний камінь істинності, на якому те, що сприймають за істину, довело б свою чинність перед глуздом кожної людини, так само Гегель дозволяє собі сказати про громадську думку: «це дещо інше, ніж те, що хтось вдома уявляє собі перед жінкою чи приятелями, і тим паче не те, що відбувається на людних зборищах, де один розумник підштрикує іншого».¹⁰⁰

З іншого боку, громадська думка не без того, щоб приставала на випадкове формальної всезагальності, справжня сутність якого перебуває в чомусь іншому поза нею: тут маємо пізнання просто як явище. Позаяк відкрите користування глуздом – це справа вчених, то в Кантових диспутах факультетів пізнання виходить за межі просто явища; тому для Гегеля наука випадає з простору громадської думки: «Науки, позаяк вони, якщо це справді науки, і якщо вони взагалі не перебувають на позиціях намірів та суб'єк-

⁹⁷ Hegel. *Grundlinien einer Philosophie des Rechts*. Ed. Hoffmeister. S. 261. § 301: «Вислів «Vielen» (багатьох), дає пояснення до цього параграфа Гегель, – позначає практичну загальність правильніше, ніж «ganz und gaebe» (майже всі): всі це коли кажуть, що щось зрозуміле само собою, що під тим «всі» передусім прийшли, не мають на увазі дітей, жінок і т.ін., бо тут це більше розуміється само собою, тому «всі» вживати не слід».

⁹⁸ *Rechtsphilosophie*. Ed. Hoffmeister. § 316. S. 272.

⁹⁹ Zusatz zu § 116, 117. Ausgabe Glockner. Bd. VII. S. 424, 426.

¹⁰⁰ Gans. a. a. O. S. 424. Zusatz zu § 315.

тивних поглядів, і якщо вони знаходять свій вияв не в мистецтві звертань, натяків, напівнедомовленостей та приховувань, а в двозначних визначених і відкритих судженнях, то вони не потрапляють під категорію тих, що становлять громадську думку».¹⁰¹

Таке недооцінювання вагомості громадської думки вимушено висновується із Гегелевого поняття громадянського суспільства. Хоча він в одному місці, з посиланням на політичну економію Смита, Сея і Рікардо, високо оцінює її закони як вияв розважливості, передбачення про водночас анархічний та антагоністичний характер цієї системи потреб до решти руйнує ліберальні міти, на яких ґрунтується самоусвідомлення громадської думки як безпосереднього вияву глузду. Гегель викриває глибокий розкол громадянського суспільства, яке «не лише не усуває встановлену від природи нерівність... а... сприяє нерівності спритності, можливостей і навіть інтелектуального та морального виховання».¹⁰² Адже «через узагальнення зв'язку між людьми, через потреби і способи, якими їх задовольняють, помножується нагромадження багатств... з одного боку, тоді як з іншого боку, зростає виокремлення та обмеженість деякої категорії праці, залежність і злидні прив'язаних до цієї праці класів... Це породжує видимість, що за надміру багатства громадянське суспільство недостатньо багате, тобто недостатньо посідає властивого йому майно, щоб давати раду надмірові злиднів і продукуванню наброду».¹⁰³ На пролетаріат, а ще в бюргерських станах громадянського суспільства, дивляться негативно: як на категорію опікування над бідними; але в запропонованій у загальних рисах теорії недоспоживання (і як наслідок передбачався імперіалізм пор. § 246) він діагностує конфлікт інтересів, чим дискредитує спільні й начебто всезагальні інтереси політично резонерських приватновласників як просто сепаратні. Громадська думка згуртованих у публіку приватних осіб вже не має базису для своєї єдності та істинності, вона знову падає до рівня суб'єктивної думки багатьох.

У «Дезорганізації громадянського суспільства» суперечливе становище громадської думки висновується як необхідне. Бо інакше, який вигляд мала б держава, яку, за висловом Гегеля, «помилково сприймали б» за громадянське суспільство, тобто «її призначенням вважали б безпеку і захист майна та особистої свобо-

¹⁰¹ *Rechtsphilosophie. Ed. Hoffmeister. S. 277. § 319.*

¹⁰² *Ebd. S. 175. § 200.*

¹⁰³ *Ebd. S. 200f. §§ 243, 245.*

ди». ¹⁰⁴ Якраз громадянська правова держава, за допомогою якої приватні особи мали б надати врядуванню глузду громадської думки, має тенденцію начебто відмовлятися від громадянського суспільства, «підмінювати його». Де тільки приватницький стан як такий «піднесеться в участі у загальній справі до законодавчої влади» ¹⁰⁵, там повинна б надалі відбуватися підміна громадянського суспільства державою. Коли антагоністична система потреб розривається на сепаратні інтереси, то політично функціональна відкритість приватних осіб призводить «до неорганічної думки та волі і до просто масового насильства проти органічної держави». ¹⁰⁶ Щоб запобігти цьому, має ще врядувати поліцейське запобігання підміні, як-от, корпоративних зв'язків. Зацікавленість у свободі торгівлі та промислів потребує, «що дужче вона сліпо заглиблюється в егоїстичні наміри, то рішучіше такий зв'язок наVERTати назад до загального й відсікати й пом'якшувати небезпечні спіання і тривалість проміжків часу, за яких колізії (у громадянському суспільстві) мали б урівноважитися у підсвідомій необхідності». ¹⁰⁷ Цим поняттям корпоративно стримуваного суспільства Гегель, безперечно, переступив межу лібералізму; також і категорія відкритості, характерної для обмеженої аж настільки приватної сфери, вже не може бути ліберальною.

Громадська думка має форму здорового людського розуміння і поширена в народі як різновид упередженості, та навіть і в такій каламуті вона віддзеркалює «справжні потреби і правильні тенденції реальності». ¹⁰⁸ У ній визріває усвідомлення самої себе – у станових зібраннях; там належні до громадянського суспільства стани за видом трудової діяльності залучаються до законодавства. «Відкритість станового зібрання» ¹⁰⁹ принаймні вже тому не служить тільки для зв'язку парламентських дебатів з політичним резонерством публіки, що критикує і контролює державне насильство. Навпаки, вона виступає принципом громадянського державницького інтегрування згори, бо «відкриття такої нагоди бути обізнаним має загальний аспект, адже так відкрита думка передусім дозріває до здатності розважливо судити й розуміти стан і категорії держави та її справ; і цим навчається розрізнати і вра-

¹⁰⁴ Ebd. S. 208. § 258.

¹⁰⁵ Ebd. S. 264. § 303.

¹⁰⁶ Ebd. S. 263. § 302.

¹⁰⁷ Ebd. S. 198. § 236.

¹⁰⁸ Ebd. S. 273. § 317.

¹⁰⁹ Ebd. S. 272. § 314.

ховувати обдарованість, порядність і вправність державних установа та службовців. Позаяк у такій відкритості ці таланти отримують прекрасну нагоду для розвитку та арену високої почесности, і тут вона знов-таки служить ліками проти зарозумілости кожного зокрема і загалу, а ще засобом освіти для них і до того ж одним з найдієвіших». ¹¹⁰ Зведена до «засобу освіти» відкритість вже непридатна як принцип просвітництва і сфера самореалізації глузду. Відкритість просто прислужується для інтеграції суб'єктивних думок в об'єктивність, що набула розуму в образі держави. Гегель твердо тримається ідеї реалізації глузду в «цілковито справедливому ладі», в якому узгоджуються справедливості і благоденство. Гарантом узгоджености, між тим, виступає політичне резонерство публіки, а громадська думка дискваліфікується; держава як реальність звичаєвої ідеї бере на себе цю поруку *per se* просто з уваги на власне існування: «Тому громадська думка заслугує як на увагу, так і на нехтування нею, і це залежно від її конкретної свідомости і вияву, а всю решту – від істотних заasad, які, оскільки вони більш або менш туманні, і тільки здаються конкретними. Позаяк вона сама в собі не несе ні виміру розрізнення, ані не спроможна піднести в собі субстанційний аспект до певного знаття, то незалежність від неї – це перша формальна умова чогось великого й розважливого (як у реальности, так і в науці)». ¹¹¹

Opinion publique відкидається назад до сфери *opinion*, тому реалізований у державі глузд несе в собі наглухо непроникний момент особистої влади, який, за Кантом, мав стати прозорим і розчинитися в середовищі відкритости. Свій аналіз громадської думки Гегель стисло виклав у такій тезі: «Суб'єктивність, котра, через усунення державної сутности бажає встановити у ній чинність власної випадковости, має свій зовнішній вияв у руйнівних домислах і резонерстві, а істинну реальність має у своїй протилежності, в суб'єктивності як тотожній із субстанційним жаданням, з чого й складається категорія князівської влади». ¹¹² Всередині держави суб'єктивна свобода, як у каламбурі, досягає свого права в суб'єкті монарха. Він здійснює не лише видиме право публіки, в якому, за Кантом, єдино можливе поєднання потреб кожного. Князівська влада, навпаки, засновується на безпосередності того зви-

¹¹⁰ *Ebd.* S. 272. § 315.

¹¹¹ *Ebd.* S. 274. § 318.

¹¹² *Ebd.* S. 278. § 320.

часового світу, звідки суб'єкти початково доп'ялися до права власної суб'єктивності. Монарх, зрештою, довідується, «що народ не вдається ввести в оману щодо його субстанційної основи, сутності і певного характеру його духу, одначе щодо способу, пізнання цього, і в який спосіб він судить про власні вчинки, про події тощо – він сам себе вводить в оману».¹¹³ Панування стримується у межах народного розуму, який є тим самим, що й самотній порядок звичаєвості: на противагу цьому царство просвітництва, де народний дух розглядається як громадська думка, вважається необов'язковим. Поєднання політики з мораллю як хибну постановку питання, Гегель відкидає взагалі; проти впроваджуваної через відкритість раціоналізації врядування він виставляє все-світньо-історичний екзистенціалізм народних розумів: «Один час багато мовилося про протистояння моралі та політики і про вимогу, щоб друге було співмірне з першим. Тут можна сказати, якщо варто звертати увагу взагалі, що добробут держави має зовсім іншу правомірність, ніж добробут кожного зокрема, а звичаєва субстанція, держава, своє існування, тобто своє право, має безпосередньо не в абстрактній, а в конкретній екзистенції, і що тільки ця конкретна екзистенція, а не екзистенція багатьох загальних помислів, які вважаються за моральні вимоги, може бути принципом вчинків і поведінки. Погляд на політику, як на аспект начебто несправедливий в цьому видимому протистоянні, полягає радше в поверховості уявлень про моральність, про природу держави та її стосунок до моралізаторської точки зору».¹¹⁴ Гегель знецінює ідею громадянського суспільства, бо анархічне та антагоністичне суспільство не репрезентує емансипаторської та нейтралізуючої щодо влади сфери стосунків автономних приватних осіб, на основі чого публіка приватних осіб могла б перевести політичний престиж у поле раціонального. До того ж громадянське суспільство не може обходитися без панування, саме так: з його природною тенденцією до дезорганізації йому потрібна передусім справжня інтеграція через політичне насильство. Гегелева станова-державна побудова реалізується на суперечності, яких він уже чимало виявив у реальності громадянської правової держави англосаксонського чи французького зразка; ось тільки сприймати

¹¹³ Ebd. S. 274. § 317. *Пор. також: Phänomenologie des Geistes. Ed. Hoffmeister, a.a.O. S. 392.*

¹¹⁴ Ebd. S. 287. § 337.

цю реальність за прогресивне громадянське суспільство він не мав жодного бажання.¹¹⁵

Це вдалося розгледіти молодому Марксові. Він розуміє, що «політичні» верстви догромадянського суспільства просто замінилися на «соціальні» стани; приписувати їм політичні функції опосередкування держави і суспільства – безсила реставраційна спроба «у політичній сфері людину затягнути назад у її обмеженість приватної сфери».¹¹⁶ Фактичне розокремлення держави і суспільства ставить своєю метою скасувати конституції нових станів на зразок пруської, яку прославляє Гегель, через «ремінісценцію». Маркс бачить, що «республіка», тобто форма громадянської правової держави, повинна постати там, «де приватна сфера досягає самостійного існування».¹¹⁷ До того суспільство мало «безпосередній політичний характер, тобто чинники громадянського життя, такі як, наприклад, майно або сім'я чи вид і спосіб праці в формі поміщицтва, стану і корпорації були піднесені до чинників державної сутності. У такій формі вони визначають стосунок окремого індивіда до держави загалом, тобто його політичний стосунок, а саме відокремлення та усунення з інших частин суспільства... Політична революція, яка конститує політичну державу як загальну справу, тобто як справжню державу, з необхідності знищує будь-які стани, корпорації, гільдії, привілеї... Цим самим політична революція на перше місце висуває політичний характер громадянського суспільства. Вона розбиває громадянське суспільство на його прості складові частини, з одного боку, на індивідів, з іншого – на матеріальні та духовні чинники, які й творять зміст життя, громадянське становище цих самих індивідів. Вона знімає кайдани з політичного розуму, що був начебто розподілений, розкладений, розігнаний по різних глухих кутах феодального суспільства; вона збирає його з цього розпорошення, вона звільняє його від долучування до громадянського життя і конститує його як сферу спільної сутності, загальної народної справи в ідеальній незалежності від тих особливих чинників громадянського життя».¹¹⁸

¹¹⁵ Поп.: Riedel M. *Hegels «bürgerliche Gesellschaft» und das Problem ihres geschichtlichen Ursprungs* // ARSP. XLVIII. 4. 1962. S. 539ff.

¹¹⁶ Marx/Engels. *Ges. Werke*. Berlin, 1958. Bd. I. S. 285.

¹¹⁷ Ebd. S. 233.

¹¹⁸ Ebd. S. 368.

Як свідчить остання теза, Маркс ставиться до політично функціональної відкритості іронічно: – це «ідеальна незалежність» відкритої думки резонерських приватних власників, котрі вважають себе просто за людей незалежних. Одначе, щоб вилуштити звідти ідеологічне, він сприймає ідею громадянської відкритості так само поважно, як це відповідає самоусвідомленню політично прогресивних стосунків в Англії та Франції. Маркс критикує Гегелеве трактування філософії держави в площині нового стану за виміром тільки громадянської правової держави, аби здемаскувати «республіку» через її власну ідею, як закладену в ній суперечність і щоб застерегти від дотримуваної ідеї громадянської відкритості як віддзеркалення суспільних умов можливості її цілковито негромадянської реалізації.

Маркс виставляє громадську думку як хибну свідомість: вона сама від себе приховує свій справжній характер. Вона є способом маскування бюргерських класових інтересів. Насправді ж його критика політичної економії б'є по тих засадах, на які опирається самоусвідомлення політично функціональної відкритості. За цією критикою, капіталістична система, полишена сама на себе, неспроможна відтворювати себе без кризи, як «природний порядок». Крім того, процес реалізації капіталу полягає у привласненні додаткової вартості в праці тих товаровласників, котрі єдиним товаром можуть запропонувати власну робочу силу – саме тому замість середньостанового суспільства дрібних товаровласників формується класове суспільство, в якому для найманих робітників залишається все менше шансів соціального зростання до рівня власників. Насамкінець, під час нагромадження капіталу ринки будуть реформовані олігополітично, так що на незалежне ціноутворення навіть не можна буде сподіватися – визволення громадянського суспільства від регламентування з боку влади не веде навіть до нейтралізації сили у стосунках приватних осіб; натомість у формах громадянської свободи виникають нові насильницькі відносини примусу, вже між власниками і найманими робітниками.

Така критика руйнує всі міти, на які посилається ідея громадянського суспільства. Очевидно, для рівності шансів все ж бракує суспільних передумов, щоб будь-хто спритністю і фортуною міг здобути статус власника і, отже, ознаки допущеної до відкритості приватної особи, тобто майно й освіту. Відкритість, яку Маркс бачить як конфронтаційну щодо самої себе, суперечить

власному принципів загальної доступності – від публіки вже взагалі неможливо вимагати, щоб вона була тотожна нації, а громадянське суспільство – суспільству взагалі. Так само не складається рівняння «власники» і «люди»; адже через протиставлення власників класові найманих робітників зацікавленість перших у збереженні сфери товарообміну та суспільної праці як приватної зводиться до сепаратних інтересів, яких можна домогтися тільки через насильство над іншими. З таких позицій володіння приватною власністю неможливо трансформувати у свободу автономних осіб без особливих ускладнень. Громадянська приватна автономія дає змогу «кожному бачити в іншій людині не реалізацію, а навпаки – перепону для власної свободи»¹¹⁹; і права, що гарантують цей «егоїзм» залишаються «людськими правами» в сенсі абстрактної людини, яка у гонитві за своїми приватними інтересами не доростає до усвідомлення несвободи власника, агента процесу реалізації капіталу, а тому й не розвивається до «істинної і справедливої людини», як у випадку, коли bourgeois хотів би взяти на себе функції citizen. Розокремлення на державу і суспільство відповідає «розщепленню людини на відкриту й приватну».¹²⁰ Але як bourgeois, приватна особа настільки, мало homme, що вона, аби спромогтися по-справжньому перейнятися інтересами громадянської держави, мала б із своєї громадянської реальності «вийти, абстрагуватися від неї, від усієї цієї організації повернутися назад у власну індивідуальність».¹²¹ Тому розуміння, на якому після усіх балачок і заперечень погоджуються згуртовані в публіку приватні особи, не слід сприймати за правильне і праведне – отже, і третя, центральна тотожність громадської думки і глузду, руйнується. Допоки у репродукції суспільного життя владні стосунки не зазнають ефективної нейтралізації, а саме громадянське суспільство ще опиратиметься на насильство, на його підґрунті неможливо побудувати правовий лад, який змінює політичний лад на раціональний престиж. Тому навіть скасування феодалних панівних стосунків у середовищі резонерської публіки – це не скасування політичного панування взагалі, як стверджують, а його продовження в іншій формі; і сама громадянська правова держава разом із відкритістю як головним принципом її організації – не що інше як порожня ідеологія. Якраз

¹¹⁹ Ebd. S. 365.

¹²⁰ Ebd. S. 356.

¹²¹ Ebd. S. 324.

відокремлення приватного простору від відкритого ставить на цій стадії капіталізму перепони тому, що заповідає ідею громадянського відкритого суспільства.

У суперечці за виборчі реформи, яка тоді на початку тридцятих років в Англії та Франції мала наслідком деяке розширення рівного виборчого права, об'єктивувалася боротьба за встановлення громадянської правової держави. Характерно, що Маркс вбачає в цьому також і процес, який виходить за межі конституювання громадянської відкритості; у схожому контексті це звучить, власне, так: «Те, що громадянське суспільство масово, а де може, то й повністю втручається в законодавчу владу, що справжнє громадянське суспільство жадає замінити фіктивно громадянське суспільство у законодавчій владі – це не що інше, як прагнення надати собі політичної сутності».¹²² Молодий Маркс, до 1848 року, приписує тенденції до встановлення загального виборчого права радикально-демократичне тлумачення; він уже передбачає зміну функції громадянської відкритості, яку після Червневого повстання паризьких робітників діагностуватиме набагато виразніше: «Як може парламентський режим, що живе дебатами, заборонити дебати? Будь-який інтерес, будь-який суспільний захід тут обертається на загальний захід і трактується як ідея – як може якийсь інтерес, якийсь захід за таких умов виставлятися *вище* за мислення і нав'язуватися як символ віри? Ораторська боротьба на трибуні викликає боротьбу газетних писак, дискусійний клуб у парламенті доповнюється дискусійними клубами в салонах і в шинках; депутати, що безперервно апелюють до народної думки, надають народній думці право викладати свою справжню думку в петиціях. Парламентський режим все полишає на рішення більшості, і як не захотіти переважній більшості поза парламентом також виносити рішення? Коли ви на вершині держави поводите смичком, то чи варт дивуватись, що внизу танцюють?»¹²³

Таку перспективу розвитку Маркс розгледів уже за десять років наперед: тією мірою, якою негромадянські верстви вступають у політичну відкритість і прибирають до рук її інституції, беруть участь у пресі, партіях і парламенті, викувана громадянством зброя оприлюднення обертається вістрям проти нього ж. Маркс має уявлення, що таким способом саме суспільство набуває полі-

¹²² *Ebd.* S. 370.

¹²³ *Marx K. Der 18. Brumair des Louis Bonaparte.* Berlin, 1953. S. 60.

тичної форми; виборчі реформи всередині сформованого суспільства начебто вже виказують тенденцію до самоліквідації: «Тоді як громадянське суспільство справді встановило власну політичну сутність як факт, водночас свою громадянську сутність, на відміну від політичної, воно розглядало як неістотну; і на місце цієї відокремленої стає інша, її протилежність. Отже, виборча реформа всередині абстрактної політичної держави – це вимога скасувати державу, але й водночас і громадянське суспільство».¹²⁴

Історично громадянська відкритість постала у контексті відокремленого від держави суспільства: «соціальне» може конституюватися як сфера тоді, коли репродукція життя набуває, з одного боку, приватних форм, а з іншого – як у приватному просторі загалом, у ньому актуальним стає відкритість. Загальні правила взаємостосунків приватних осіб стають тепер справою відкритістю. У боротьбі, яку приватні особи одразу ж повели з державною владою, громадянське суспільство домоглося політичної функції: згуртовані в публіку приватні особи відкрито обрали своєю темою політичне ствердження суспільства як приватної сфери. А вже з середини XIX ст. стало помітно, як цю відкритість, внаслідок її діалектики, мали б захопити угруповання, які, позаяк були позбавлені володіння майном і, отже, самим підґрунтя приватної автономії, не могли б мати жодної зацікавленості у збереженні суспільства як приватної сфери. Якщо б вони, як розширена публіка, просунулися до рівня суб'єкта відкритості замість бюргерської публіки, то структура відкритості мала б докорінно трансформуватися. Як тільки маси незаможних піднімуть загальні правила суспільних відносин до рівня теми свого відкритого резонерства, то репродукція суспільного життя як такого стане загальною справою, а не просто формою приватного привласнення. Революційно-демократична відкритість, «яка жадає мітичне громадянське суспільство законодавчого насильства замінити на істинне суспільство», принципово обертається на сферу відкритого радництва і висновків про провід та врядування всіма процесами, необхідними для репродукції суспільства. Загадка «політичного суспільства», яку загадує Маркс своєю критикою Гегелевої філософії держави, через небагато років розкривається у гаслі усупільнення засобів виробництва.

¹²⁴ *Werke. a. a. O. S. 325.*

За таких передумов і відкритість мала серйозно реалізувати те, що вона вже обіцяла: раціоналізувати політичне панування як панування людини над людиною. «Коли в процесі розвитку класові відмінності зникнуть, і коли все виробництво сконцентрується в руках асоційованих індивідів, тоді державна влада втратить політичний характер. Політичне насильство в прямому розумінні – це організоване насильство одного класу заради гноблення іншого». ¹²⁵ Своє дослідження Прудонових «Злиднів філософії» Марк завершив тезою, що «тільки за такого стану речей, коли не існуватиме класів і класового протистояння, *суспільні еволюції* перестануть бути *політичними революціями*». ¹²⁶ З переходом політичної влади в «суспільну» ліберальна ідея політично функціональної відкритості набуває своєї соціальної формули. Енгельс, як відомо, в додатку до своєї статті про Сен-Сімона інтерпретував це так, що на місце врядування особами прийде врядування справи і керування виробничим процесом. ¹²⁷ Але це можливе тільки тоді, коли «асоційовані виробники... раціонально регулюють матеріалообмін із природою, беруть його під свій загальний контроль замість того, щоб коритися її пануванню як пануванню сліпої сили». ¹²⁸

З іманентної діалектики громадянського суспільства Марк виводить соціалістичні висновки антимоделі, в якій своєрідно вступає у взаємодію класичне відношення відкритої (öffentliche) та приватної сфери. У ньому критика і контроль з боку відкритості будуть поширені на ту частину громадянської приватної сфери, яка була заповнена приватними особами через володіння засобами виробництва – на простір суспільно необхідної праці. Автономія, за цією новою моделлю, вже не має своїм базисом приватну власність, вона вже взагалі не може засновуватись на приватній сфері, а на самій громадськості (відкритості). Приватна автономія – це дериват (похідна) первісної автономії, яка може конституюватися лише публікою громадян суспільства через здійснення своїх розширених функцій відкритості. Приватні особи радше будуть приватними особами публіки, ніж публікою приватних осіб. Замість тотожності bourgeois та homme, приватновласників з людьми, настає тотожність citoyen і homme; свобода

¹²⁵ *Ebenda.*

¹²⁶ *Werke. a.a.O. Bd. IV. S. 182.*

¹²⁷ *Engels. Anti-Dühring. Berlin, 1954. S. 348.*

¹²⁸ *Marx. Das Kapital. Berlin, 1953. Bd. III. S. 873.*

приватної особи визначається роллю людини як громадянина суспільства; а роль громадянина держави вже не визначається свободою людини як приватновласника. Адаже відкритість вже не опосередковує суспільство приватновласників перед державою, навпаки, автономна публіка через планомерне формування народжуваної у суспільстві держави сама забезпечує собі, як приватним особам, сферу особистої свободи, дозвілля і вільного вибору місця перебування. Цим неформальні та інтимні взаємовідносини людей, вперше як справді «приватні», звільняються від примусу суспільної праці, яка була й залишається «царством необхідності». Приклади нової форми похідної приватної автономії, яка завдячує своїм існуванням первинній відкритості публіки громадян суспільства, можна побачити у звільненій від економічних функцій інтимній сфері. Із скасуванням приватної власності, як Енгельс ще до комуністичного маніфесту пише у своїх «Принципах комунізму», відпадає старий базис і дотодішні функції сім'ї, а водночас і залежність жінки від чоловіка й дитини від батьків. Цим самим «стосунки між статями стануть суто приватною справою, яка стосуватиметься тільки причетних осіб, і в яку суспільство не матиме потреби втручатися».¹²⁹ Подібно висловився Маркс ще у «Rheinische Zeitung»: «Навіть якби шлюб не був основою сім'ї, він менше став би предметом законодавства, оскільки його можна прирівняти хіба що до дружби».¹³⁰ Тому обидва вважають стосунки реалізованими як «приватні» тільки тоді, коли вони взагалі позбавлені тягаря правового нормування.

§ 15. Суперечливе розуміння відкритості у теорії лібералізму (Джон Стюарт Мілль та Алексіс де Токвіль)

Діалектика громадянської відкритості склалася зовсім не так, як пророкувалося в ранніх соціалістичних передбаченнях. Поширення прав політичної рівності на всі соціальні класи успішно відбулося у межах самого класового суспільства. «Розширена» відкритість принципово не вела до усунення того базису, на якому публіка приватновласників прагнула попервах до чогось такого, як панування громадської думки. З іншого боку, ідеоло-

¹²⁹ Engels. *Grundsätze des Kommunismus. Werke. a. a. O. Bd. IV. S. 361ff.*

¹³⁰ *Werke. a. a. O. Bd. IV. S. 182.*

гічна критика ідеї громадянської відкритості здобуває рацію настільки переконливо, що за змінених на зламі століття соціальних передумов «громадської думки», коли економічний лібералізм якраз досягає свого апогею, його поборники в галузі соціальної філософії були змушені від принципу громадянської відкритості, де ще його сповідували, майже зректися. Таке суперечливе розуміння відкритості у теорії лібералізму, щоправда, не приводить до структурного конфлікту в суспільстві, звідки воно й випливало; соціалістична критика осмислює лібералістську апологію з іншого боку: вона взагалі ставить під сумнів, що основні передумови як класичної моделі громадянської відкритості, так і її діалектично розробленої антимоделі, можуть бути спільними.

Ідея раціоналізації політичного панування виникла в громадянській свідомості XVIII ст. у межах філософії історії, з перспективи якої змогли б знайти свою концепцію суспільні засади політично функціональної відкритості у вигляді «природного порядку». Мала існувати можливість природного базису відкритості, який би забезпечував принципово автономний і в принципі гармонійний перебіг суспільної репродукції. Громадська думка, відповідно була б, з одного боку, позбавлена тягара структурних протистоянь, а з іншого – тією мірою, якою вона пізнавала б і враховувала іманентні закони суспільного розвитку – у рішеннях могла б орієнтуватися на обов'язкові виміри, яке саме регулювання стає практично необхідне в загальних інтересах. Виходячи з таких обставин, відпадала б потреба у формуванні волі з огляду на конкретну диспозицію, а тільки для визначення істини в принципових моментах. Та модель політично функціональної відкритості, яка претендує на зближення громадської думки із глуздом, вважає за об'єктивно можливе через природний порядок або, що виходить на одне й те ж, через орієнтовану на загальні інтереси організацію суспільства, звести до мінімуму конфлікти інтересів та бюрократичну тяганину, і, якщо цього ще не вдається повністю уникнути, то застосовувати до них надійні критерії відкритого обмірковування. – Тоді як соціалісти щодо ідеї громадянської відкритості доказують, що для таких передумов цього базису недостатньо, а щоб задовольнити, її слід було б поставити на інший базис, ліберали скористалися виявами тих самих суперечностей як підставою піддати сумніву самі передумови природного базису, на який взагалі опирається ідея політично функціональної відкритості – і відтак, звісно, рішучіше відстоювати

консервацію релятивістської форми *бюргерської* відкритості. Громадянське самоусвідомлення відкритості втрачає у лібералізмі форму філософії історії на користь *common-sense-meliorismus*¹¹¹ (виховання здорового глузду) – воно стає «реалістичним».

Навіть зовнішні вияви відкритості, із яких її ідея все ще хотіла б здобути деяке свідчення про себе, докорінно змінилися з чартистським рухом в Англії, з Лютневою революцією на континенті. Доти публіку можна було все ж інтерпретувати як публіку вільних індивідів, хоч фактично вона більш або менш надійно вписувалася в прозору для загалу ієрархічно ступеньовану репрезентативність соціальних рангів, хоча й інтерпретувалася як публіка вільних індивідів. Спілкування відбувалося в середовищі сприйнятливою для аристократії і водночас громадянськи урізноманітненого «товариства» за непорушними правилами рівності від народження та відвертості, за кодексом самоповаги та ввічливості. Готовність обопільно сприймати й водночас реалізувати визначені наперед ролі, засновувалась на небезпідставній вірі в те, що всередині публіки, за умови спільних для неї класових інтересів, стосунки на кшталт друг-ворог справді були вилучені. І деяка розважливість вже окреслювалася з цивілізованих форм відкритої дискусії, так само як із зближення думок у вимірах критики і призначення полеміки. Проте спостережливі сучасники громадянської відкритості, що активно розгортається, мали б зауважити, як ця вуаль рветься; публіка розширюється, спочатку неформально, через пресу і пропаганду; разом із своєю соціальною винятковістю вона також втрачає згуртованість через інститути світського обходження та порівняно високий рівень освіти. Конфлікти, які доти заминалися в сфері приватного, тепер вирвалися у відкритість; групові потреби, що не могли сподіватися на задоволення з боку саморегульованого ринку, набували тенденції регулювання з боку держави; відкритість, яка мала б ці вимоги опосередковувати, стає ареною конкуренції інтересів у вульгаризованих формах брутальної боротьби. Закони, встановлювані під «тиском вулиці», важко було розтлумачити з позицій розважливого консенсусу приватних осіб, які відкрито дискутують; вони відповідали більш чи менш неприхованому компромісові протиборних приватних інтересів.

¹¹¹ Kesting H. *Geschichtsphilosophie und Weltbürgerkrieg*. Heidelberg, 1959. S. 24ff und S. 219ff.

За такої ситуації Мілль спостерігає, як зайняте фізичною працею населення, і таке як (у США) жінки і кольорові, наполягає на гарантуванні загального виборчого права. Він беззастережно схвалює всі рухи, що повстають проти аристократії грошей, статі і кольору шкіри, проти демократії для меншості товаровласників, плутократії великої буржуазії.¹³² Токвіль, як опозиційний депутат Національних зборів, за кілька днів до Лютневої революції, яку він передікрі з великою точністю, також раз у раз закликає уряд до наділеного виборчим правом народу. «Мабуть, за жодних часів і в жодній країні, за винятком *Assemblée Nationale*, не було парламенту, де б так виявили себе усесічні та яскраві таланти, ніж тепер у нас. І водночас нація у її переважній частині хтозна чи зауважує, що перед нею відбувається, і майже нічого не чує з того, що говориться про її справи з відкритої трибуни; і навіть самі учасники, хто виступає з цієї трибуни, більше заклопотані тим, аби приховати, ніж показати, і, здається, не надто серйозно сприймають власну роль. Відкрите життя насправді триває ще тільки там, де йому й не місце, а там, звідки сподіваються законів, щоб жити за ними, воно вже й не жевріє. Чому так сталося? А тому, що закони, надаючи всі політичні права, обмежилися одним єдиним класом...»¹³³

Порядок змагальності вже аж ніяк, з достатньою вірою в нього, не дотримується власних обіцянок надати доступ до політичної відкритості через начебто рівні шанси на здобуття приватної власності. І водночас його принцип вимагає допуску класів, які заробляють на прожиток власноруч, незможних і темних мас безпосередньо, тобто шляхом розширення, до політичної рівноправності. Реформа виборчих прав, ось що стало темою XIX ст. – розширення публіки, а не, як у XVIII ст., розширення лише прин-

¹³² У зв'язку з питанням емансипації жінок звучало навіть таке (*Werke. Ed. Wessel. Leipzig. 1875. Bd. 12. S. 5f*): «Скрізь у всьому повинні бути сприйнятливі для рівності передумови. Передусім слід розкривати причини того, чому щось одній особі має бути дозволене, а іншим заборонене. Але коли вишпикти поширюються майже на все те, що обійдені цінують найвище й упослідження сприймають за найпекучішу образу, коли не тільки політична свобода, але й особиста свобода дій – це привілей однієї касты, коли навіть у трудовій діяльності майже всі місця, де вимагаються вищі здібності в якійсь важливій галузі, звідки відкривається шлях до помітності багатства або хоча б до матеріальної незалежності, з усібіч тримають огороженями як вишпикову власність панівного класу, тоді як незалежним класам майже не залишають відчиненими жодних інших дверей, крім тих, до яких всі інші, хто може увійти деінде, зневажливо обертаються плечима; і тоді всі ті жалюгідні пояснення, які приводять на виправдання такого неприкрито партійного розподілу, навіть якби й не були такі абсолютно непереконливі, не можуть не мати характеру кричущої несправедливості».

¹³³ Цитую за прекрасно укладеним виданням Ляндсгута: *Tocqueville. Das Zeitalter der Gleichheit. Stuttgart, 1954. S. 248f.*

ципу оприлюднення. Самостійний вибір громадською думкою теми відпадає тією ж самою мірою, якою практика кабінетної містифікації зводить на манівці від чітко окресленої полемічної мети, і тема сама собою набуває туманних обрисів. Єдність громадської думки та її однозначність вже не гарантується спільним для загалу супротивника. Ліберали, такі як Мілль та Токвіль, знецінюють процес, який вони схвалюють в ім'я принципу відкритості, якраз в його результативності і чинять це в ім'я того ж самого принципу. Адже непримиренні інтереси, які вриваються в сферу відкритості із розширенням публіки, створюють для себе представництва у розколотій громадській думці, а саму її, цього разу вже в формі панівної думки, перетворюють на насильницький примус, хоча колись вона мала на меті усунути будь-який вид примусу і замінити його єдино примусом розуміння. Так Мілль напрямую звинувачує «ярмо громадської думки», «моральний засіб примусу громадської думки»; і його тривала обвинувальна промова «Про свободу» вже спрямовується проти влади відкритості, проти того, що доти взагалі вважалося гарантом глузду в боротьбі проти влади. Показує себе «у загальні зростаюча схильність розширити владу суспільства за допомогою громадської думки до нечуваних розмірів». Панування громадської думки виглядає на панування багатьох і пересічних: «У житті держави звучить банальною фразою, що громадська думка урядує світом. Єдина влада, яка ще заслуговує на згадку, це тільки влада тих мас і урядів, котрі стають знаряддям поривань і схильностей мас... А ще значущішою новацією є те, що за нашої доби маси творять власну думку не через достойників церкви чи держави, не з настанов і писань, які вивисуються над рівнем буденного. Поживу для думки мужі черпають з тих самих заголовків, які на догоду моментові промовляють до них із газет».¹³⁴

Також і Токвіль розглядає громадську думку, радше, як заклик до конформізму, ніж як оплот критики: «В міру того, як громадяни прирівнюються один до одного і стають подібнішими, у кожному занепадає схильність сліпо довіряти певній людині чи певному класові. Набуває ваги схильність вірити в маси, і дедалі більше саме громадська думка урядує світом... Отже, відкритість у демократичних народів має своєрідну владу. Вона не переконуює щодо своїх поглядів, вона силує до них і нав'язує їх настроям

¹³⁴ Mill. *Über die Freiheit*. Ed. Pickford. Frankfurt, 1860. S. 92f.

через насильницький духовний тиск всіх на розуміння окремих. У Сполучених Штатах більшість бере завдання виставити перед окремою людиною якусь кількість готових думок і так знімає клопоти із формуванням власної думки. У філософських, звичайно чи політичних питаннях існує велика кількість теорій, які кожний, покладаючись на громадськість, сприймає на віру». ¹³⁵ Як Міллеві, так і Токвіллеві здається, що на часі розглядати громадську думку як силу, яка в кращому разі може служити за перепону владі, але й сама вона передусім має бути піддана ефективному обмеженню: «Якщо якась людина чи якась партія в Сполучених Штатах зазнає несправедливості, то до кого слід звернутися? До громадської думки? Але ж саме вона становить більшість? До законодавчого органу? Він репрезентує більшість і сліпо скоряється? До виконавчого органу? Його призначає більшість... До органів громадського порядку? Вони – це ніщо інше, як озброєна більшість. До присяжних? Колегія присяжних і є тією ж більшістю». ¹³⁶

Це така сама постановка питання, з якої стара проблема свободи думки і слова постає перед Міллем інакше, ніж вона до ти незмінно поставала в боротьбі публіки з можновладцями від часу славетної Мілтонової промови перед арсопагом. У те місце князь івської влади, яке посіла начебто не менше свавільна влада самої відкритості, тепер летить закид у нетолерантності громадської думки, яка стала панівною. Вимога бути толерантною стосується її, а не цензорів, які колись її утискували, і право вільно висловлювати думку вже покликане захищати не критичне резонерство публіки від втручання поліції, а нонконформістів від втручання самої публіки: «За нашої доби приклад несхвалення – це вже... похвальний учинок. Саме тому, що насильницьке панування (громадської) думки настільки зміцніло, що незвичне стало докором, хотілося б, з метою зламати це насильницьке панування, щоб випадки незвичного почастишали». ¹³⁷ Для відкритості конфліктних думок Мілль запроваджує поняття толерантності за аналогією з релігійними негодами. Резонерська публіка може взагалі не досягти якоїсь розважливої думки, «бо за такого стану людського розуміння усіх аспектів істини, тільки розбіжність у

¹³⁵ Tocqueville. a.a.O. S. 263f.

¹³⁶ Ebd. S. 44.

¹³⁷ Mill. a.a.O. S. 94.

думках гарантує перспективу чесної гри».¹³⁸ Змирення з раціональною неможливістю примирити конкуруючі у відкритості інтереси замасковане під перспективістську теорію пізнання: позаяк сепаратні інтереси взагалі не піддаються вимірові в загальному, то судження, в які ці інтереси переносяться ідеологічно, містять у собі незвідний до спільного знаменника стрижень віри. Мілль вимагає не критики, а толерантності, бо хоч залишки догматики і можливо придушити, та в жодному разі не звести до спільного знаменника глузду. Єдності глузду і громадської думки бракує об'єктивної поруки суспільно реалізованої узгодженості інтересів, раціональної доказовості існування якогось загального інтересу взагалі.

Свого часу Бентам ще міг більшість при голосуванні назвати критерієм того, чи рішення прийняте в загальних інтресах. Мілль, заперечуючи, може на підставі власного досвіду з чартистським рухом зіслатись на те, що більшість розширеної публіки вже не складається з приватновласників, а з пролетарів, «які всі займають однакове суспільне становище і переважно належать до того ж самого професійного класу, тобто до звичайних робітників фізичної праці. Це зовсім не закид, все, що ми висловлюємо не на користь такої більшості, так само стосувалось би чисельної більшості, що складається з промисловців чи поміщиків. Де існує тотожність становища та фахової діяльності, неминуче виникне й тотожність схильностей, пристрастей і упереджень, і якщо один з цих класів наділити абсолютною владою без того, щоб надати їм у протизвагу схильності, пристрасті й упередження іншого походження, то це означатиме ніщо інше, як вимостити найкоротший шлях до знищення будь-яких сподівань на краще...» Громадська думка стала такою ж владою, як і всі інші. Тому Мілль не може повірити, «...що Бентам з користю реалізував свій видатний таланти, коли жадав не лише за допомогою права голосу посадити на трон більшість без короля чи палати лордів, але й вичерпав усі допоміжні засоби свого гострого розуму, щоб усіма мислимыми засобами все тісніше накласти ярмо громадської думки на шию всім громадським службовцям... Звісно, для будь-якої влади зроблено достатньо вже тоді, коли її зроблено найпотужнішою; але вже починаючи звідси, слід радше пробати, щоб ця найпотужніша влада не проковтнула усі інші».¹³⁹

¹³⁸ Ebd. S. 66.

¹³⁹ Mill. Werke. a. a. O. Bd. X. S. 176.

Політично функціональна відкритість вже не тримається за ідею усунути владу, вона, навпаки, хоче прислужитися її розподілові; громадська думка стає перепоною для влади. Джерела такої зміни спрямованості виказує Міллеве зізнання: *відшнї й надалї слід непокоїтися, щоб громадська думка взагалї не проковтнула всі види влади. Ліберальне глумачення громадянської правової держави – реакційне: воно реагує на силу ідеї самовизначення резонерської публіки, що початково визріла в її інституціях, як тільки ця ідея збурила незаможні та неосвічені маси. Дуже віддалено, поєднавши на початках так звані демократичні моменти з зародково ліберальними, тобто гетерогенні мотивації*¹⁴⁰, громадянську правову державу під таким дуалістичним аспектом вперше визначив лібералізм. Мілль виступає проти ідеї відкритості, яка була б бажана, «коли ті, кого багато, всі політичні питання ставлять перед власним трибуналом і вирішують за власним міркуванням, тоді як філософи за таких обставин будуть змушені просвітити загал і підняти до того рівня, щоб він навчився шанувати їхнє глибоке осягнення сутностей».¹⁴¹ Сам він, навпаки, виступає за те, «що політичні питання слід вирішувати не через пряме чи непряме посилання на розуміння чи волю темного загалу, а тільки після відповідного осмислення учених поглядів порівняно невеликої кількості спеціально підготовлених для цього завдання осіб».¹⁴² – Токвільль поділяє Міллеве розуміння «репрезентативного уряду»: «визначена пристрастями маси громадська думка потребує очищення через авторитетне осмислення матеріально незалежними громадянами; преси, хоч вона і важливе знаряддя просвітництва, тут недостатньо. Політичне представництво, звісно, має засновуватись на соціальній ієрархії; Токвільль нагадує про *rouvoirs intermediaires*, корпоративні насильства догромадянського, станова розчленованого суспільства, про родини і особи, котрі за родовитістю, освітою і багатством, передусім через власність на землю та пов'язані з цим привілеї, «вирізнялися» і мали вигляд покликаних командувати».¹⁴³ Він усвідомлював, що новій аристократії не так просто виборсатися із дна громадянського суспільства, «проте мені здається, що прості громадя-

¹⁴⁰ До цього див. зрештою: Fraenkel E. *Die repräsentative und die plebiszitäre Komponente im demokratischen Verfassungsstaat // Rechts und Staat. Heft 219/20. Tübingen, 1958.*

¹⁴¹ *Ebd.* S. 251.

¹⁴² *Ebd.* S. 247.

¹⁴³ *Tocqueville. a.a.O. S. 65. Див. також: S. 67, 76, 81.*

ни, коли вони згуртуються, здатні створити дуже заможні, дуже впливові, дуже міцні формації, одне слово: аристократичні особистості... Політична, промислова, комерційна й навіть наукова чи літературна асоціації – це освічений і могутній громадянин, хто не допустить, щоб його змушували, як це комусь заманеться, ані потайки визискували». ¹⁴⁴ Отже, освіченим і могутнім громадянам слід у часи виродження родовитої аристократії створити елітну публіку, резонерство якої визначатиме громадську думку.

Замість громадської думки, що, як виглядає, переродилася із знаряддя звільнення в інстанцію гноблення, лібералізм, за його власним *ratio*, може запропонувати знов-таки лише громадськість думки. Тепер, правда, для неї знадобився обмежувальний орган, щоб забезпечити вплив громадської думки, яка потрапила в меншість, на панівні думки, бо сама вона вже неспроможна розгортатися. Щоб запропонувати принцип відкритості ще й на противагу самій насильницькій владі прихованої громадської думки, вона має бути настільки насичена моментами репрезентативної відкритості, щоб спромоглася сформуватися езотерична публіка репрезентантів. На противагу їй та публіка, яка може бути просто репрезентована, обмежується тим, що замість себе переважно доручає вирішувати ці питання характерові і талантам особи, котру призначає, ніж перетворювати ті питання на протиставлення власним судженням». ¹⁴⁵ Мілль висунув цю тезу тільки через чотири роки після тих виборів, у яких віги попереджували своїх виборців про суворі інтенції політично функціональної відкритості: пам'ятайте, що тепер ви боретеся за справу, а не за осіб! Як надто просто *pro et contra* аргументу і контраргументу витіснити механізмом персоналізації, показує об'єктивна ситуація з біографічним переодяганням. Мілль погоджується з соціальною психологією масової публіки і вимагає буквально декласованої, класифікованої за репрезентативністю відкритості.

Токвіль, який за своїм походженням більше фрондер проти монархічного абсолютизму XVIII ст., ніж ліберал XIX ст., і тому все ж немов створений для лібералізму, шкодує за знищенням старого *rouvoirs intermediaires*, вимагає створення нових проміжних влад, щоб ефективно залучити громадську думку до поділу і обмеження влад; саме тому Мілль назвав його «Монтеск'є нашого часу». Буржуазія, вже не ліберальна, наvertsаючись до лібералі-

¹⁴⁴ *Ebd.* S. 105f.

¹⁴⁵ *Mill. Werke. a.a.O. Bd. X. S. 249.*

му, знову хапається за безпеку догромадянських установ – до того захисту прав станових свобод, які в самій своїй сутності відрізняються від свобод громадянських прав людини.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Пор. спостереження консервативного фахівця з державного права Фрідріха Юліуса Штала (*Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche*. Berlin, 1863. S. 73): «Ліберальна партія висказує наміри встановити рівність із дворянством, з усіма станами як такими, бо за революційним базисом не може запропонувати якогось органічного членування. Навіть якщо рівність буде й справді впроваджена, то клас неможливих має отримати однакові з лібералами права, тоді вони обличать свої наміри і встановлять політично правові відмінності на користь заможних. Їй багнетська цензура для представництва, майнової поруки для преси, доступу в салони тільки для жевжежів, бідним вона не забезпечує такої поваги і ввічливого ставлення, як багатим. Таке половинчате впровадження принципів революції якраз і характеризує партійну позицію лібералів». Це, звісно, характерно для становища в Німеччині. Хоч і там переденн безневних подій заповідав сміливішу ліберальну теорію кваліфікованої конституційної практики щодо класичної ідеї відкритості: «Отже, повна відкритість полягає у тому, – гласить програмне визначення Велькера (*Welker, Staatslexikon oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften*. 15 Bd. 1834-1848. 15. Auflage, 1855; Artikel: *Öffentlichkeit und öffentliche Meinung*) –, що всі справи державної ваги як усієї держави, так і всіх її громадян взятих разом, разом з цюнайповнішим залученням споглядаючих і слухачів, будуть удоступнені через відкрите висвітлення і через свободу всіх органів громадської думки». Також Нібуур суворо дотримується конвергенції громадської думки і глузду: «Громадська думка – це те, що само собою загодожено постає у неслухаваних настроях усіх і за всіх індивідуальних відмінностей та за цюнайрізноманітніших стосунків, з особистих впливів, які можуть вести в оману можливадних, і коли вона насправді є зазальною висловленим і не повтореним за кимось судженням для вияву загального глузду та істини, може служити як глас Господній». А от Блюмгел (*Bhuntschlis Staatswörterbuch in drei Bänden*. Ed. Löhnung. Zürich, 1871. Artikel: *Öffentliche Meinung*) цитує цю тезу лише для того, щоб протиставити їй гасло національно пристосуваного лібералізму: «Радикальним перебільшенням буде оголошувати громадську думку непохитною і безпосередньо прищувати їй панування за правом на пануванням. Люди, які посідають глибоке розуміння політичного життя та його потреб, за всіх часів не були численними, і дуже сумнівно, чи вдасться їм розширити власну думку до рівня громадської. Меншіна знаців та мурих у жодному разі не погоджується з переважною більшістю в середніх класах. Загальне судження навіть майже освічених класів завжди буде поверховим. Неможливо, щоб їм були відомі всі обставини та всі підстави, від яких залежить рішення важливих справ. Громадська думка може бути збурена пристрастями однієї хвиляти, її навіть можна зумисне звести на манівці. Один єдиний видатний індивід може мати рацію там, де помилються всі навколо». (а.а.О. Bd. II. S. 745f.) Дефінітивно підпорядковуючи громадську думку одному з багатьох класів («це думка передусім численного середнього класу»), Блюмгел порушує принцип відкритості, тобто зазальної доступності до того простору, де має перебувати рациональне щодо того, що необхідне для загальних інтересів; він ступенює її, соціологічно розставляючи на місця в рамках визначеного природою класового суспільства, як ідеологію, не критикуючи її як таку. Клас робітників фізичної праці, як на нього, випадает не допускати до політичного життя: «Фактично в протиставленні розумової та фізичної праці, духовної і м'язової діяльності полягає відмінність, яка має велике значення і для організації держави та її політичного життя... Для ліберальних професій третього стану неодмінною вимогою виступає вища освіта, і тому зазвичай тільки ці особи посідають здатність і мають потребу духовнопрацювати на державу. Численим класам, які переважно займаються матеріальним обробітком землі, ремісництвом, дрібною торгівлею, працею на фабриках, навики, зазвичай, бракує належної освіти і потреби присвячувати себе державній діяльності». (а.а.О. Bd. III. S. 849). Але й буржуазія не зійденно функції хоча б зазальною, закритою для народу, відкритості; навики, громадська думка обмежується критикою і контролем влади, яка від самого початку підпорядкована монархові, опертому на земельнозасичені дворянство. Аристократія від природи схильна дилти владу з монархією. Третій стан від природи схильний до контролю і критики». (Ebd. S. 881) Виходячи з класового компромісу між буржуазією та все ще політично визначальною у Німеччині феодалною владою, доступ до відкритості стає не лише привілеєм, навіть її саму

У кожному разі Токвіль перевершує Мілля тим, що його аналіз відкритості стосується не лише «насильницького панування громадської думки», але й супровідних явищ, тобто деспотизму значною мірою бюрократизованої держави. У перспективі опозиції станів до аспієн regime Токвіль з великою стурбованістю зауважує тенденцію, яку називає «централізацією урядової влади». І справді, потужну державну владу, якої намарне домагався меркантилізм, принесло ліберальне XIX ст.; в Англії, як тепер відомо, сучасне централізоване адміністрування було вперше запроваджене створенням Civil Service (державної цивільної служби). Токвіль демонструє узаконення недієздатності громадянина на прикладі США: «Над ними усіма тяжіє велетенська влада встановленої опіки, яка займається тільки тим, щоб завдавати прикрощів і спостерігати за терплячістю. Вона абсолютна, прискіплива до деталей, послідовна, перебачлива й лагідна. Її можна було б порівняти до батьківської влади, якщо б вона мала на меті виховати дорослу людину; та все відбувається навпаки: вона намагається утримати людину в незмінному стані дитинства. Прихильно спостерігає, коли громадяни слухняно йдуть туди, куди їм кажуть, і ні про що інше не думають. Охоче працює в ім'я їхнього добробуту, але жадає, щоб цим займалася тільки вона сама і тільки сама все схвалювала. Турбується про безпеку, наперед знає потреби і задовольняє їх, влаштовує розваги, провадить найважливіші справи громадян, керує їхньою працею, закладає їхні прикрощі, розподіляє спадок; то хіба їй не до снаги повністю позбавити громадян тягаря мислити і труднощів жити?»¹⁴⁷ Так само і соціалізм Токвіль розуміє тільки як продовження тих тенденцій, котрі в результаті ліквідують податкову державу на користь державного господарювання і нав'яжуть жахіття насильницького світу. Тому 1848 року він, тепер як міністр у революційному кабінеті, виступив проти вимоги гарантувати в конституції право на працю, аргументуючи тим, що в такому разі держава через якийсь час мала б стати єдиним про-

вже не вважають за сферу, де шляхом передачі резонансу публіки приватних осіб суспільству, держава ліквідус себе в своїй панівній субстанції; «Неправда, що громадська думка панує, бо саме вона панувати не може і не хоче. Вона полишає урядування на наділені цим органи. Це не творча, а передусім контролююча влада». (а. а. О. Bd. II. S. 747.) Зв'язок цієї перекуреної ліберальної ідеології специфічних стосунків держави і суспільства в Пруссії-Німеччині XIX ст. аналізує Т. Шієдер. Th. Schieder. Das Verhältnis vor politischer und gesellschaftlicher Verfassung und die Kritik des bürgerlichen Liberalismus // Historische Zeitschrift. Bd. 177. 1954. S. 49-74.

¹⁴⁷ Tocqueville. a. a. O. S. 98.

мисловим підприємцем: «Якщо вже станеться так, то податки перестануть бути засобом урухомлення урядового механізму, а будуть головним засобом розвитку індустрії. Згромадивши таким способом у себе весь капітал окремих громадян, держава стане єдиним власником всього на світі. А це вже не що інше, як комунізм...»¹⁴⁸

Якраз на той час сама революційна теорія комуністичного маніфесту ще розраховувала на обмежену державну владу лібералізму. Лише згодом, через кілька років, передусім у праці про державну імперію третього Наполеона (1852)¹⁴⁹ у Маркса, із урахування одного явища, постав сумнів, який він, так само, як перед ним Токвілл назвав «централізацією урядової влади». У відозві Генеральної ради на адресу Паризької комуні він показує себе занепокоєним зростанням державної могутності «з усіма її органами, озброєною армією, поліцією, бюрократією, духовенством, правосуддям, органами створеними за планом системного та ієрархічного розподілу праці»¹⁵⁰, що соціалізм, перехід політичної влади у відкриття, тепер вважає за можливий тільки тоді, коли робітничий клас «не просто візьме державний механізм у власні руки».¹⁵¹ Ба більше, бюрократично-військовий механізм має бути зламаний – теза, яку 1871 року Маркс виклав у листі до Кугельманна, екзегезі якої, як відомо, Ленін присвятив працю свого життя, аж поки сам пересвідчився, що технічно й економічно змушений замінити «зламаний» царський державний апарат на незрівнянно могутніший центральний комітет. У критиці Готської програми Маркс звів до купи соціалістичну ідею політично функціонального суспільства і, знову в сугестивній метафорі, відмирання держави. Реалізації цього має передувати «злам державного бюрократичного механізму». Лібералістська пересторога від централізації урядової влади нагадує соціалістам про проблематичні передумови, де власну ідею поділяли з ідеєю громадянського суспільства: «природний порядок» суспільної репродукції. У начерках комунарської конституції передбачувана заміна буржуазного парламентаризму на систему рад своїм тлом мала переконаність, що позбавлене політичного характеру відкрите насильство, адміністрування справами і керування процесами вироб-

¹⁴⁸ Ebd. S. 260.

¹⁴⁹ Marx. *Der 18. Brumaire*. a.a.O. S. 116f.

¹⁵⁰ Marx. *Der Bürgerkrieg in Frankreich*. Berlin, 1952. S. 65.

¹⁵¹ Ebenda.

ництва вдалося б врегулювати без тривалих контроверсій через раз і назавжди розшифровані закони політичної економії. Марксові, як і свого часу фізіократам, ще невиразно уявляється соціалістично емансипована громадська думка як свідоме опанування *ordre naturel*.

У період розквіту лібералізму, упродовж наступних ста років поступово «самоорганізованого» капіталізму, попереднє відношення відкритості і приватної сфери справді зникає, контури громадянської відкритості руйнуються. Однак ні ліберальна, ні соціалістична моделі непридатні для діагностування відкритості, яка власне своєрідно перебуває на плаву між цими двома ситуаціями, які стилізовані в моделі. Дві тенденції, які діалектично посилюються одна на одну, позначають розпад відкритості: він охоплює дедалі ширші *сфери* суспільства й водночас втрачає свою політичну *функцію*, тобто піддавати оприлюднений фактичний стан справ контролю з боку критичної публіки. М.Л. Голдсміт відзначає дві однаково тривожні тенденції: по-перше, послідовне зневаження права індивідів на приватність; і, по-друге, тенденцію до надто незначного оприлюднення, із послідовним зростанням рівня засекреченості у сферах, які вважаються відкритими». ¹⁵² Відкритість, судячи з усього, масово втрачає силу свого *принципу* – критичну публіцистику, в чому вона розширюється як *сфера* і до того ж знекровлює приватний простір.

¹⁵² Goldschmidt M.L. *Publicity, Privacy and Secrecy*// *The Western Political Quarterly*. Bd. VII. 1954. S. 401.

V. СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ВІДКРИТОСТІ

§ 16. Тенденції обмеження відкритої сфери приватним простором

Громадянська відкритість постає в полі напруженості між державою і суспільством, але сама залишається частиною приватного простору. Принципове розмежування цих двох сфер, які слугують підґрунтям відкритості, передусім має на меті тільки бажання розібратися у чинниках суспільного відтворення та політичної влади, яких ще дотримується незмінна з часів Пізнього Середньовіччя форма врядування. З поширенням ринкових економічних стосунків зароджується сфера «соціального», яка долає перепони поміщицького панування і змушує до запровадження форм централізованого правління. З опосередкуванням цих стосунків через обмінну торгівлю з'являється право відкритого впливу – і навіть звільняє адміністрацію від клопотів про виробничу діяльність. Громадянський (відкритий) вплив, концентрований у національних і територіальних державах, бере верх над приватницьким суспільством, однак їхні стосунки, як завжди, регулюються передусім через втручання влади. Ця приватна сфера починає розвиватися у сферу приватної автономії через вивільнення з-під меркантилістського регламентування. Навіть зворотний хід цієї тенденції, тобто зростаючий інтервенціонізм держави, який стає відчутним від останньої чверти XIX ст., не призводить *per se* до обмеження відкритої сфери приватним простором: внаслідок розмежування держави і суспільства інтервенціоністська політика, яку позначили як неомеркантилізм, могла обмежити автономію приватних осіб, однак не зазіхала на приватний характер їхніх внутрішніх стосунків. Суспільство як приватна сфера ставиться під сумнів тоді, коли суспільні сили домагаються для себе право відкритого впливу. Тоді «неомеркантилістська» політика рухається пліч-о-пліч з такою собі «рефеодалізацією».

Новий інтервенціонізм кінця XIX ст. несе з собою держава, яка через конституціювання (у Німеччині, звісно, ще дуже обмеженого) політично функціональної відкритості тенденційно відстоює інтереси бюргерського суспільства. Внаслідок цього втручання державної влади у взаємини приватних осіб опосередковує імпульси, які побічно виходять з їхньої сфери. Інтервенці-

онізм починається з перенесення антагонізму інтересів, який уже не можна вирішити лише всередині приватної сфери, в сферу політики. Якщо розглянути ширше, то втручання держави в приватну сферу так само відповідає перенесенню державного права на приватні корпорації. Із розширенням державного впливу на приватні простори пов'язаний зустрічний процес заміни державного насильства на суспільне. І тільки ця діалектика встановлюваного одночасно з прогресуючим одержавленням суспільства усупільнення держави поступово руйнує базис бюргерської відкритості, тобто розмежування держави і суспільства. Між ними двома, і начебто «зісередини» обох, постає реполітизована соціальна сфера, яка не бере до уваги розрізнення між «відкритим» і «приватним». Вона й ліквідує ту характерну частину приватного простору, де згуртовані в публіку приватні особи врегульовують між собою власні стосунки, тобто формується відкритість у її ліберальній подобі. Розпад громадськості, про що свідчить трансформація її політичних функцій (Розділ VI), має своє підґрунтя в структурному перетворенні відносин між відкритою сферою і приватним простором взагалі (Розділ V).

Від часу великої депресії, що почалася 1873 року, ліберальна ера, разом з помітними зрушеннями в торговій політиці, йде до свого завершення. Дедалі більше всі розвинуті капіталістичні країни проносять святі принципи free trade (вільної торгівлі), яких беззастережно дотримувалась тільки панівна на світовому ринку Англія, у жертву новому протекціонізму. Так само на внутрішніх ринках, головню у провідних галузях промисловості, зміцнюється тенденція до утворення блоків політичної олігархії. Цьому відповідає пожатвлення на ринку капіталу. Акціонерні товариства в Німеччині, так само як trust companies (довірчі товариства) в США, засвідчують про себе як про надійних конячок у справі концентрації. Такий перебіг подій згодом спричинився до появи в Америці антитрастового (а в Німеччині антикартельного) законодавства. Знаменно, що обидві молоді індустріальні країни в цьому обганяють як Францію, так і Англію, де капіталізм має тривалішу й стабільнішу традицію, в кожному разі має потужніше коріння у так званому мануфактурному періоді. У шойно об'єднаній Німеччині, навпаки, промисловий капіталізм «спонтанно», але з початком імперіалістичного періоду вже вимушено, захоплює привілейовані політичні сфери, щоб прибрати до рук зовніш-

ню торгівлю та експорт капіталу.¹ Використання для розвитку парламентарної правової держави західноєвропейського та північноамериканського зразків стає насамперед неможливим при зміні функцій, передусім під час *приросту* функцій, яких на цій фазі дії заплутаного державного механізму вимагає капіталізм².

Обмеження конкуренції на товарному ринку, хай через концентрацію капіталу і злиття великих підприємств, які займають олігополітичне становище, у концерни, хай безпосередньо через розподіл ринку і через домовляння про ціни і виробництво, в останній третині минулого сторіччя встановлюється у міжнародних вимірах. Протиборство тенденцій до експансії і тенденцій до обмежування, які вже під час становлення комерційного та фінансового капіталу ніколи не призводили до тривалої лібералізації ринкових стосунків, визначають рух промислового капіталу і, на противагу, на перший погляд, розпадові класичної економії, перетворюють ліберальну еру на якийсь епізод: період між 1775 і 1875 роками з перспективи загального розвитку капіталізму виглядає лише як «*vast secular boom*» (всеохопний сторічний бум)³. Те, що Сей своїм славетним законом без тіні сумніву приписував стихійному капіталізму, а саме автоматично самовстановлювану рівновагу в загальноекономічному кругообігу виробництва і споживання, насправді виявилось залежним від конкретних обставин,⁴ які змінювалися упродовж сторіччя не без впливу з боку викликаного самим капіталістичним способом виробництва антагонізму. А загалом закон Сея виявився недієздатним ще з огляду на те, що щоразу після подолання кризи, рівновага системи на високому рівні продуктивних сил у жодному разі автоматично не встановлювалась.

¹ Hallgarten W. *Vorkriegsimperialismus*. Paris, 1935.

² Lukacs G. *Einige Eigentümlichkeiten der geschichtlichen Entwicklung Deutschland // Die Zerstörung der Vernunft*, Neuwied, 1962. S. 37-83; крім того, Plessner H. *Die verspätete Nation*. Stuttgart, 1959; пор. мою рецензію у *Frankfurter Hefte*, Nov. 1959; і зрештою Dahrendorf R. *Demokratie u. Sozialstruktur in Deutschland // Europäisches Archiv f. Soziologie*. 1960. I. I. S. 86ff.

³ Dobb. a. a. O. S. 258.

⁴ Див. Dobb. a. a. O. S. 257: Доба технічних переворотів, яка швидко підвищила продуктивність праці, стала свідком надзвичайно швидкого природного приросту в рядах пролетаріату разом із низкою подій, які одночасно до безпрецедентного рівня розширили обсяги інвестицій і ринок споживання товарів. Ми бачили, як безпосередньо в минулих сторіччях зростання капіталістичної промисловості прудувалося вузькістю ринку, а його розширення ставала на заваді низька продуктивність, зумовлена методами виробництва того періоду; ситуація час від часу погіршувалася через брак робочої сили. Індустріальна революція водночас змела ці бар'єри, натомість перед нами постали нагромадження капіталу та зростання інвестицій, які вабилі до щоразу ширших об'євів на будь-яких румбах економічного компасу.

У процесі цього розвитку бюргерське суспільство ще змушене відмовлятися від найменшого вияву сфери, яка б нейтралізувала владу. Ліберальна модель (насправді це модель дрібнотоварної економіки) врахувала тільки горизонтальні обмінні взаємини індивідуальних товаровласників. За вільної конкуренції і незалежних цін нікому не дано здобути стільки влади, щоб дозволялося попихати кимось іншим. Всупереч таким передбаченням тепер, за неповної конкуренції та незалежних цінах, суспільна влада концентрується в приватних руках.⁵ У сплетінні вертикальних стосунків між колективними утвореннями формуються стосунки частково односторонньої залежності, частково взаємного тиску. Процеси концентрації та кризові процеси зривають з антагоністичної структури суспільства маску еквівалентного обміну. Що помітнішим стає відвертий примус, то невідкладнішою виглядає потреба в міцній державі. Франц Нойманн цілком справедливо виступає проти ліберального розуміння держави як «сплюха на сторожуванні»⁶: вона завжди має бути настільки міцною, наскільки цього в громадських інтересах вимагають політична і соціальна ситуація.⁷ Так само, поки держава залишається ліберальною, доти це стосується саме тих інтересів, які загалом полишаються на приватну автономію сфери товарообміну і суспільної праці (так начебто у здійсненні загальної обов'язкової освіти та військової служби вже слід вбачати, як-от Ахінгер,⁸ початок втручання у приватну сферу). «Централізація урядової влади», яку як проблему одночасно розглядали і Маркс, і Токвіль, ще не зачепила встановленого для бюргерської правової держави відношення відкритого і приватного просторів. Навіть той інтерес, який заради підкорення і втримання ласих зовнішніх ринків виказує велика промисловість у розширенні мілітаристського апарату, передусім фактично тільки зміцнює одну з функцій державної влади. Лише з набуттям державою нових функцій «бар'єр» між нею і суспільством починає розхитуватися.

⁵ Пор.: Bunzel J. H. *Liberal Theory and the Problem of Power* // *The Western Political Quarterly*. Bd. XIII. 1960. P. 374-188.

⁶ Цьому виразові, який уперше вжив Лассаль, контексту все ж надав Вільгельм фон Гумбольдт своїм відомим дослідженням «*Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*» // *Werke* ed. Flitner. I. Darmstadt 1960. S. 56ff.

⁷ Neumann Fr. *Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft* // *Zeitschrift für Sozialforschung*. Bd. VI. S. 542ff. Ders. *Ökonomie und Politik* // *Zeitschrift für Politik*. N. F., 1955. Bd. II. S. 1ff.

⁸ Achinger H. *Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik*. Hamburg. 1958. S. 155.

Зосередження влади в приватній сфері товарообміну, з одного боку, та облаштована як державний орган відкритість з її інституційованою обіцянкою загальної доступності, з іншого боку, посилюють прихильність економічно слабших: нарешті можна виступити проти могутніших на ринкових позиціях політичними засобами. В Англії в 1867 і 1883 роках дійшло до реформ виборчого законодавства; у Франції Наполеон III ввів загальне право на голосування, плебісцитарно-консервативні наслідки цього Бісмарк мав перед очима, коли він вписував загальне виборче право спочатку в конституцію Північно-Німецької Федерації, згодом – новозаснованої Німецької імперії. Опіраючись на цю формально надану можливість політичної співучасті, зубожілі верстви, як і класи, яким вони загрожували, домагалися впливу, який мав би політично компенсувати порушену рівність шансів в економічному просторі, якщо таке могло б будь-коли справдитися. Позбавлення відкритості тягаря приватних інтересів зазнало невдачі, як тільки умови, за яких мало б відбутися приватизування інтересів, самі стали предметом боротьби організованих інтересів. Професійні спілки налагодили організоване протистояння не лише на ринку праці, але через соціалістичні партії вони здобули вплив на саме законодавство; проти цього виступили підприємці, як їх відтоді називають, «державницькі сили», безпосередньо перетворюючи свою приватну суспільну могутність у політичну. Соціалістський закон Бісмарка – це чиста показуха, але впроваджене одночасно з ним соціальне страхування свідчить, наскільки втручання держави в приватну сферу таки змушене поступатися тискові знизу. Від кінця минулого сторіччя втручання держави в приватну сферу дає нагоду визнати, що широким масам, допущеним до співучасті в урядуванні, вдається переводити економічний антагонізм у площину політичних конфліктів: втручання частково сприяють реалізації інтересів економічно слабших, частково вони виступають навіть на їхній захист. Пряме й очевидне долучення до групових приватних інтересів тієї чи іншої сторони в окремих випадках не завжди легке. Втручання держави, навіть там, де вона змушена виступати проти «панівних» інтересів, відбувається здебільшого в інтересах дотримання системної рівноваги, чого вже неможливо забезпечити через вільний ринок. Звідси Стречі робить, тільки prima facie парадоксальний, висновок, «що якраз боротьба демократичних сил проти капіталізму була тим, що дало системі змогу продовжити своє

існування. Адже ця боротьба не тільки створила стерпні умови життєдіяльності робітників, вона також сприяла збереженню ринків збуту готової продукції, які самогубний натиск капіталізму дедалі дужче руйнував щоразу більшою нерівністю в розподілі національного доходу».⁹

Цей механізм, який проаналізував Голбрайт в аспекті countervailing powers (урівнювання влад)¹⁰, пояснює залежність тенденції до концентрації капіталу¹¹ від зростаючого інтервенціонізму з боку держави. Показником дедалі вищої активності держави вже є наповнення державного бюджету.¹² І все ж цього кватитативного (кількісного) критерію недостатньо, квалітативне (якісне) усунення державного (відкритого) втручання в приватну сферу виявляє себе передусім у тому, що держава пожевляє активність не лише в межах старих функцій, а взагалі запроваджує низку нових. Поряд з традиційними функціями, якими держава послугоувалася для підтримання порядку у внутрішніх справах через поліцію та юстицію та через обачно керовану податкову політику за ліберальної доби, а також у зарубіжних стосунках через зовнішню політику, тепер з'являються державотворчі (формувальні) функції.¹³ Розрізнити їх, звісно, вдається тим легше, чим глибше упродовж ХХ ст. диференціюється державницьке коло завдань у соціальній площині. Про захист, відшкодування та урівнювання для економічно слабших соціальних груп, робітників і службовців, квартировинаймачів, споживачів тощо ми вже згадували (сюди належать, наприклад, заходи щодо перерозподілу прибутків). – Зовсім по-інакшому формулюється завдання про тривалі зміни у суспільній структурі: або запобігти їм чи при-

⁹ Strachey J. *Kapitalismus heute und morgen*. Düsseldorf, 1957. S. 154.

¹⁰ Galbraith J. K. *American Capitalism, the concept of countervailing power, a. a. O.* Для критики порівняйте прекрасне дослідження Schweizer A. *A Critique of Countervailing Power* // *Social Research*. Bd. XXI. 1954. S. 253ff.

¹¹ У випадку США добре задокументовано: Berle and Means. *The Modern Corporation and Private Property*. New York, 1932; *The Structure of the American Economy*. Bd. I. Ed. National Resources Planning Board, U. S. Government Printing Office 1939; *the Concentration of Productive Facilities*, ebd. 1947; *A Survey of Contemporary Economics*, ebd. 1945. У Німеччині: König H. *Konzentration und Wachstum, eine empirische Untersuchung der westdeutschen Aktiengesellschaften in der Nachkriegszeit* // *Zeitschrift f. d. gesamte Staatswirtschaft*. Bd. 115. 1959. S. 229ff.

¹² Fabricant C. *The Trends of Government Activities in the U. S. A. since 1900*. New York, 1952; Urs. Hicks, *British Public Finances, their Structure and Development 1880-1952*. London, 1954. *Вже Адольф Вагнер говорить про «закон» зростаючого розширення фінансових потреб у Lehrbuch der Politischen Ökonomie*. Bd. V. 3. Aufl. Leipzig, 1883. S. 76ff.

¹³ Neumark F. *Wirtschafts- und Finanzpolitik des Interventionsstaates*. Tübingen, 1961; з юридичного боку див. Scheuner U. *Die staatliche Intervention im Bereich der Wirtschaft*, Veröff. d. Ver. dt. Staatsrechtslehrer II. Berlin, 1954. S. 1ff.

наймні пом'якшити, або планомірно підтримувати і навіть скерувувати (сюди належить хоча б такий комплекс, як політика стосовно середнього стану). – Вагомий за наслідками вплив на приватну і регулювання суспільної інвестиційної діяльності вже належить до подальшого кола завдань щодо контролю та балансування загальноекономічного циклу. Процеси концентрації вже вимагають плановості не лише кон'юнктурної політики: разом із потягом до укрупнення вони створили ще й певні передумови, які започаткували політику високого рівня: економіка стала доступна для економетричних методів розрахунку на рівні загальнонаціональної економіки, як це було незадовго до вибуху Другої світової війни запроваджено в Англії, Сполучених Штатах і Канаді¹⁴. – І нарешті, держава бере на себе, понад звичні офіційні справи, ще й послуги, які доти були полишені на приватну ініціативу: чи то коли держава полишала громадські обов'язки на приватних осіб, чи то коли вона приватновласницьку діяльність координує через централізоване загальне планування¹⁵ або сама береться за виробництво і розподіл. Сектор державних (відкритих) послуг вимушено розбухає, «позаяк із стрімким приростом економіки активізуються чинники, які видозмінюють пропорцію приватних витрат стосовно соціальних».¹⁶ Поряд з державними (відкритими) витратами на приватне виробництво з'являються, пропорційно до зростаючої купівельної спроможності широких мас, ще й державні витрати на приватне споживання.¹⁷

¹⁴ Strachey. a. a. O. S. 35.

¹⁵ Тут спостерігається послідовний, однак виразний за тенденційністю, перехід від просто командних до формувальних функцій. У правовій площині цей процес знаходить свій вияв у розширенні й у трансформуванні старого поліційного адміністративного права, на що тому див.: Huber H. *Recht, Staat und Gesellschaft*. Bern, 1954. S. 32: «Поліційне адміністративне право – це право, яке для дотримання громадського порядку захищає загал від небезпеки. Воно має негативний, оборонний характер. Донедавна це була галузь цивільного права, яка безпосередньо прилягала до приватного права. За нашої доби дедалі частіше помітна тенденція захисту політику замінювати або доповнювати позитивним формуванням соціального життя. Тоді поліційне будівельне право мало оберігати від шкідливих впливів на здоров'я, від загрози пожежі, від транспортних небезпек, забезпечувати захист природи та краю від спотворення місцевості і ландшафту. Нині під час місцевого, регіонального та земельного проєктування намагаються не боротися з негативом, а спрямовувати себе на щось позитивне, тобто на використання простору для заселення і корисних здобутків».

¹⁶ Littmann K. *Zunehmende Staatstätigkeit und wirtschaftliche Entwicklung*. Köln, 1947. S. 164. Витрати на озброєння тут варто залишити поза увагою, бо збройний захист віддавна належить до класичних функцій держави.

¹⁷ Позаяк капіталістична система має тенденцію до того, щоб сектор приватно-господарського виробництва якомога менше обмежували на користь сектора державних (відкритих) послуг, між цими секторами утворюється дисбаланс, нецьогодовно піддалий аналізу. Див. Galbraith. *Gesellschaft im Überfluß*. Düsseldorf, 1959. Також Downs A. *Why Government Budget is too small in a Democracy?* // *World Politics*. Bd. XII. 1960. P. 541-563.

Формула «колективне забезпечення умов існування» охоплює широкий спектр поставлених у соціальній державі нових функцій¹⁸, а також усебічно пов'язаних колективно організованих приватних інтересів, що стали основою такого приросту функцій. Законами і кампаніями держава здійснює значний вплив на сферу товарообміну та суспільної праці, позаяк конкурентні інтереси суспільних сил трансформуються в політичну динаміку і, опосередковані через державний інтервенціонізм, зворотно впливають на власну сферу. Однак не можна заперечувати «демократичного впливу» на порядок господарювання: маси незможних через відкрите (державне) втручання в приватний простір, чим протидіють тенденціям до концентрації капіталу та організації політичних сил олігархії, можуть домагатися того, що їхня частка в національному доході тривалий час не буде зменшуватися, але й до середини нашого сторіччя, здається, не так уже й істотно підвищилася.¹⁹

Якщо вже політика втручання випливає з таких контекстів, то соціальні царини, які він охоплює, слід чітко відрізнити від просто регламентованої державою приватної сфери – самі приватні утворення у значній частині набувають напівдержавного (напіввідкритого) характеру; можна прямо говорити про quasi political character of private economic units²⁰ (квазі-політичний характер приватних економічних утворень). З середини відкритої приватної сфери громадянського суспільства формується реполітизована соціальна сфера, в якій державні та суспільні інституції змикаються в одну єдину, функціональний контекст за критеріями відкритого і приватного вже більше не диференціюється. У правовому стосунку ця нова взаємозалежність доти розділених сфер знайшла свій вияв у зламі старої класичної системи приватного права.

В індустріальному суспільстві з соціально-державним ладом множаться відносини і стосунки, які неможливо задовільно впорядкувати інституціями ні приватного, ні публічного права; вони

¹⁸ Forsthoff A. *Die Verfassungsprobleme des Sozialstaats*. München, 1954; Friedmann W. (*Law and Social Change*. London, 1951. S. 298) розрізняє п'ять функцій: «вони результуються з діяльності держави: по-перше, як охоронця, по-друге, як надавача соціальних послуг, по-третє, як промислового адміністратора, по-четверте, як контролера економіки, по-п'яте, як арбітра».

¹⁹ Пор.: Strachey. a. a. O. S. 130-151.

²⁰ Clark J. M. *The Interplay of Politics and Economics // Freedom and Control in modern Society*. Ed. Berger. e. al. New York, 1954. S. 192ff.; Berle A. *Rower without Property*. London, 1960.

навіть спонукають до впровадження так званих соціальних правових норм.

Соціалістична критика формального характеру громадянського права постійно наголошувала, що гарантована приватним правом автономія могла б сприяти всім суб'єктам права тільки тоді, коли рівні економічні шанси на успіх дозволяє реалізація юридично рівних шансів на самовияв²¹. Особливо відчуження виробників від засобів виробництва, класові відносини, які промисловий капіталізм повністю формує у XIX сторіччі, перегорили формально рівні правові стосунки між капіталістами та найманими робітниками у стосунки фактичного підпорядкування; приватно-правове формулювання маскує собою псевдовідкриту (псевдодержавну) владу. Карл Реннер²² з цього погляду аналізував центральну інституцію приватного права: власність на засоби виробництва та гарантії її недоторканности, свободу договорів, промислів та успадкування і виснував, що за своєю фактичною функцією вони мали б бути частинами державного права: приватне право забезпечує капіталістові здійснення «делегованої державної командної влади». Щонайпізніше від часу завершення Першої світової війни правовий розвиток рухається услід за суспільним, і дає поштовх до виникнення складної мішанини різних типів, які передусім засвідчують себе під гаслом «усуспільнення приватного права»;²³ згодом цей процес навчилися розглядати також під оберненою точкою зору як приватизування публічного права: «Чинники державного (відкритого) права і чинники приватного права поєднуються між собою так, що їх неможливо ні розрізнити, ні розплутати».²⁴

Права на власність обмежуються не лише уже згаданим економічно-політичним втручанням, а й правовими обмеженнями, які мають ще й відновити формальну договірну рівність партнерів у типових соціальних ситуаціях реально. Замість індивідуальних контрактів з'являються, що показово для трудового права, колективні договори, захищаючи цим слабшого партнера. Застереження в інтересах квартиривайначів для самого здавача перетворюють договір про оренду на майже умови здавання площі в громадське користування. І як робітник та квартиривайнач,

²¹ Поп.: Menger A. *Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen*. Tübingen. 2. Aufl. 1890.

²² Renner A. *Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre Funktion*. Tübingen. 2. Aufl. 1929.

²³ Hedermann. *Einführung in die Rechtswissenschaft*. 2. Aufl. 1927. S. 229.

²⁴ Huber H. a. a. O., S. 34.

гак і споживач, захищені спеціальними гарантіями. Щось схоже відбувається у виробничо-трудовому, житловому та сімейному праві. Застереження громадської безпеки інколи настільки зв'язують руки власникам підприємств, земельних ділянок, будівель гощо, що вже лунають голоси про «верховну гачкотворну власність». ²⁵ Ліберальні фахівці державного права з обуренням відгукувались про такий напрям розвитку, як «вихолощення» права на власність, вказуючи, що нині власність формально залишають власникові, а фактично її експропріують навіть без відшкодування і без правового захисту від закріпленого в законі процесу відчуження; «Так народжуються нові форми соціалізації через конфіскаційне законодавство, яке не снилося навіть догматичному марксизмові». ²⁶

Одночасно з основною інституцією приватного права – власністю, зазнають удару також і її контрактні гарантії, передусім свобода договорів. Класичні договірні стосунки виходять із повної незалежності у визначенні договірних умов. І, між іншим, саме це було значно обмежено. Так само як правові стосунки підганяються під соціально типові, запроваджуються вимоги укладати самі договори за типовою схемою. Зростаюча стандартність договірних стосунків обмежувала свободу економічно слабшого партнера, тоді як уже згаданий інструмент колективного договору якраз має встановити рівність ринкових позицій. Тарифні угоди між асоціаціями підприємців та профспілками втрачають свій, у точному значенні цього слова, приватно-правовий, характер, а набувають якраз публічно-правового: адже розгляньте серійне регулювання функціонує як сурогат закону: «Функція асоціацій в укладенні загальної трудової угоди означає не так здійснення приватної автономії, як запровадження делегованого права». ²⁷ Первісна приватна автономія юридично вже так упосліджується до деривативної, що нерідко її вже не розглядають як необхідну для чинності договорів. Правова ефективність фактичних договірних стосунків прирівнюється до класичних правових. ²⁸

²⁵ *Wieacker F. Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft // Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe. Heft 3. Karlsruhe, 1955. S. 25ff.*

²⁶ *Huber. a.a.O. S. 33.*

²⁷ *Ebd. S. 37f.*

²⁸ *Spiros Simitis. Die faktischen Vertragsverhältnisse. Frankfurt, 1958.*

Насамкінець, у системі приватного права домовленості між державною владою та приватними особами створюють щоразу численніші лазівки.²⁹ Держава укладає пакти з приватними особами на засадах *do ut des* (даю, щоб ти дав); нерівність партнерів, залежність одних від інших, також і тут розмиває підґрунтя суворих договірних стосунків; якщо приміряти до класичної моделі, то переважно йдеться про псевдоугоди. Якщо сьогодні службовці, здійснюючи державні соціальні завдання, широко підмінюють норми законів інструментом договорів, такі договори, незалежно від їхньої приватно-правової форми, мають псевдодержавний (псевдовідкритий) характер: адже, як на те, «наша правова система ґрунтується на думці, що приватно-правові угоди на решті перебувають в полі закону, не на одному шаблі з законом, а наше державне право залишає місце для договорів лише там, де для всіх існують відносини рівноправності...»³⁰

З «відходом» держави від суспільного (відкритого) права, суспільне врядування переходить на підприємства, установи, корпорації, напівофіційних виконавців приватного права, показує себе на зворотному боці усупільнення приватного права, тобто в приватизуванні права суспільного (відкритого). Особливо коли саме суспільне врядування у своїх розподільчих, забезпечувальних і сприяльницьких функціях послуговується приватно-правовими засобами, класичні критерії суспільного (відкритого) права втрачають силу.³¹ Адже громадянська організація ані завадить приватній якось комусь комунальному постачальникові нав'язувати «клієнтові» своє, ані не вилучає із далекосяжного унормування таких правових стосунків його приватно-правової природи. Ані вимагається підпорядкування державному праву через монополне

²⁹ Німецьке право знає фікцію фіску (державної скарбниці), яка кваліфікувала державу як суб'єкт приватного права і як можливого партнера в договірних стосунках із приватними особами; колись за часів абсолютизму таке не було позбавлене розумного змісту, воно частково забезпечувало піддалим правовий захист навіть без гарантії участі у законодавстві. Подібно французьке право *gestions privees* від держави як громадсько-правового суб'єкта *gestions publiques*. Обидві функції за ліберальної ери залишалися відносно прозорими, і тому їх легко було розділити; одначе розрізнявати ставало тим важче, що більше держава бере на себе функції приватної сфери суспільства та регулює власні стосунки з суб'єктами приватного господарювання через угоди: «Переважно індустріальні, комерційні та організаційні операції, такі як забезпечення транспортом, електроенергією чи газом, або організація охорони здоров'я, тепер зазвичай виконують інкорпоровані державні керівники, які виступають суб'єктами положень публічного права, одначе відповідають за загальне ведення операцій перед міністрами і парламентом». Friedmann. *a. a. O.* S. 63.

³⁰ Huber. *a. a. O.*, S. 40.

³¹ Детальніше див.: Siebert W. *Privatrecht im Bereich der öffentlichen Verwaltung // Festschrift für Hans Niedermayer*. Göttingen, 1953, особливо S. 223f.

становище і обов'язковість укладення угод, ні через те, що правові стосунки обґрунтовуються адміністративними актами. Суспільний чинник державних (відкритих) інтересів тією мірою пов'язується у договірному формулюванні з приватно-правовим, якою, при концентрації капіталу та при інтервенціонізмі, з процесу обоюстороннього усупільнення держави і одержавлення суспільства постає нова сфера... За змістом її не можна сприймати ні як суто приватну, ні як істинно відкриту, й однозначно підпорядковувати компетенції приватного або державного права.³²

§ 17. Поляризація соціальної та інтимної сфер

Відповідно до того, як держава і суспільство навперемін проостають одне в одне, інституція сім'ї вилучається із їхнього контексту процесів суспільного відтворення: інтимна сфера, колись стрижень приватної сфери взагалі, в ході деприватизації цієї сфери одночасно відходить начебто на її периферію. Бюргери ліберальної доби зразково реалізовували своє приватне життя в роботі і сім'ї; простір товарообміну та суспільної праці був приватною сферою так само, як звільнений від безпосередніх економічних функцій «дім». Обидві ці, на ті часи за змістом однаково структуровані сфери тепер розвиваються в протилежних напрямках: «і все ж можна сказати, що сім'я стає дедалі приватнішою, а світ праці та організації – дедалі «відкритішим» (державнішим)³³.

Термін «світ праці та організації» вже окреслює деяку тенденцію до об'єктивації простору, що колись підлягав приватному порядкуванню; чи це для власника сфера власного, чи це для найманого робітника сфера порядкування з боку когось іншого. Розвиток значного за розміром промислового підприємства залежить безпосередньо, а бюрократичної установи – побічно, від рівня концентрації капіталу. І в тому, і в іншому випадках розвиваються форми суспільної праці, які характерно відрізняються від типу приватної професійної праці. У соціологічному трудовому аспекті формальна належність підприємства до приватного, а установи – до державного (відкритого) простору втрачає гостро-

³² Грунтовний аналіз цього комплексу пропонує, зрештою, Spiros Simitis. *Die Sozialstaatsgrundsatz in seinen Auswirkungen auf das Recht von Familie und Unternehmen. Habilitationsschrift d. Jurist. Fakultät Frankfurt, 1963. Manuskript.*

³³ Schelsky H. *Schule und Erziehung in der industriellen Gesellschaft. Würzburg, 1957, S. 33.*

ту відмінності. Як завжди, велике підприємство може перебувати під керівництвом індивідуальних власників, власників контрольних пакетів акцій чи директорів правління, мало на противагу приватній диспозиції настільки об'єктивізуватися, що «світ праці» формувався і як сфера внутрішньої налагодженості між приватним та державним (відкритим) просторами – у свідомості як службовців та робітників, так і тих, хто наділений широкими повноваженнями. Такий розвиток, безперечно, ґрунтується на реальній деприватизації формально збереженої автономії власників засобів виробництва. За тематикою розмежування права на власність і функції порядкування нею неодноразово проводилися дослідження на прикладі великих капіталістичних асоціацій, позаяк тут обмеження безпосередніх прав на власність на користь кваліфікованого правління та окремих власників контрольних пакетів набуває особливої виразності. Підприємства шляхом самофінансування часто здобувають незалежність від ринку капіталу; так само вони зміцнюють власну незалежність від маси власників лише частки капіталу.³⁴ Хай який там економічний ефект у кожному окремому випадку, соціологічний чинник показовий для розвитку, який, особливо на великому підприємстві навіть незалежно від форми підприємництва, набуває характеру приватної автономії, яка була типова для справи чи майстерні самостійних власників за ліберальної ери. Це на ранній стадії зауважив Ротенау і звів до формули: великі підприємства розвиваються до рівня «установ». Цю ідею підхопив юридичний інституціоналізм і на її основі розробив теорію власних принципів правил.³⁵ Хоча споріднені науки (їх висвітлювали Джеймс Бернгам і Пітер Ф. Друкер на прикладі Америки), які після війни зажили великого публіцистичного успіху, менше не заідеологізовані, та все ж для них характерна деяка описова цінність: вони слушно діагностують «втрату приватності» у сфері суспільної праці.

³⁴ Питання, чи зміцнення позицій правління на противагу загальним зборам матиме вплив на специфічні інтереси керівного характеру, а саме такі, як розширити підприємство на кошти можливого прибутку і вже тим пом'якшити приватно-капіталістичну форму нагромадження, можна залишити відкритим.

³⁵ Згодом це відіграло свою роль у реформістській ідеології профспілок і так само у фашистській практиці так званого трудового фронту: у двох згаданих випадках, хоч і з протилежних політичних намірів, відокремлення інституційних чинників великого підприємства від його економічних функцій призводило до виникнення ілюзії щодо фактичного стану справ, що підприємство тільки тоді працює за принципами досягнення максимального прибутку, коли воно служить приватним інтересам: звідси мета підприємництва мала б ео ipso збігатися з інтересами трудового колективу або навіть суспільства загалом.

Велике підприємство стосовно своїх службовців та робітників бере на себе певні статутні гарантії, чи то з розподілу компетенцій, чи то із забезпечення соціальної захищеності і послуг, чи в намаганнях (як правило, поодиноких і сумнівних) інтегрувати зайнятих на робочому місці; та разючішими за ці об'єктивні зміни виявилися зміни суб'єктивні. Статистично узагальнена категорія «зайняті на службі» вже самим найменуванням свідчить про нове ставлення до праці: колись чітко позначена через приватну власність і суб'єктивно виразно окреслена відмінність між тими, хто працює у власній приватній сфері, і тими, хто змушений працювати в приватній сфері інших, стирається на користь «службових стосунків», котрі, звісно, не перейняли від «державної (відкритої) служби» чиновників прав (і обов'язків), зате перехопили ознаки предметних виробничих стосунків, що прив'язує працівників радше до інституції, ніж до особи. З появою великого виробництва, на противагу розмежуванню приватної сфери і відкритості панівним типом організації суспільної праці стає суспільно нейтральне утворення: «Промислові підприємства будують житло або навіть допомагають працівникам придбати власний будинок, вони закладають громадські парки, будують школи, церкви і бібліотеки, влаштовують концерти і театральні вечори, сприяють курсам підвищення кваліфікації, дбають про старих, вдів і сиріт. Іншими словами: чимало функцій, які початково виконували державні інституції не лише в юридичному, але й соціологічному сенсі, переймають на себе організації, діяльність яких далека від державної (відкритої)... Родина (oikos) великого підприємництва між тим заповнює життя міста і породжує таке явище, яке з повним правом визначають як індустріальний феодалізм... Таке ж *mutatis mutandis* стосується великих столичних адміністративних бюрократій, котрі позбуваються свого державного (відкритого) характеру (у соціологічному сенсі) відповідно до того, як вони трансформуються у значні установи».³⁶ Американські автори можуть досліджувати соціальну психологію так званого *organization man*, незважаючи на те, чи йдеться про приватне підприємство, напівдержавну корпорацію або державну установу: «*organization*» – це просто велике підприємство.

Порівняно з типовим приватним підприємством ХІХ ст. професійна сфера як псевдовідкритий простір на противагу приватній

³⁶ Bahrdt H. *P. Öffentlichkeit und Privatheit als Grundformen städtischer Sozierung, a. a. O., S. 43ff.*

сфері, звуженій до меж сім'ї, набуває самостійности: нині час, вільний від професійної діяльності, служить якраз резервацією приватного, тоді як виробничою працею починається «служба». Такий процес можна розглядати як деприватизацію професійної сфери, у кожному разі з історичної перспективи приватновласника, а як приватизацію його сприймають робітники і службовці, до того ж лише тоді, коли вони цілковито і нерегульовано не потрапляють під патріархальний режим, а натомість підпорядковані якомусь психологічному укладові, що відповідає начебто спрямованим на особистий добробут заходам облаштування виробничого клімату.³⁷

Як фахова сфера набуває самостійности, сфера сім'ї дедалі щільніше замикається у собі: структурну трансформацію сім'ї з часів ліберальної ери менше характеризує втрата виробничих функцій на користь споживацьких, ніж її зростаюче вичленування з функціонального контексту суспільної праці взагалі. Навіть патріархальна мала сім'я бюргерського типу давно перестала бути виробничою спільнотою; а якраз вона істотно опиралася на сімейну власність, яка функціонувала в капіталістичному режимі. Її утримання, розмноження та успадкування було завданням приватної особи як товаровласника та глави сімейства в одній особі: обмінні стосунки бюргерського суспільства мали в бюргерських сім'ях глибокий вплив на особисті стосунки. З утратою базису, заміною родинної власности на індивідуальні надходження, сім'я, через свої функції у виробництві, від яких вона вже далеко відійшла, втрачає також і ті, які необхідні для виробництва. Характерна для нинішньої ситуації заміна родинної власности надходженнями окремих отримувачів платні чи допомоги, крім іншого, позбавляє сім'ю можливости самозабезпечити себе у випадку злиднів та старости.

Класичні чинники ризику, передусім безробіття, нещасний випадок, захворювання, старість і смерть, нині значною мірою покриваються через державне соціальне забезпечення; цьому відповідають основні платежі, зазвичай, у формі виплати допомоги.³⁸ Така підтримка адресована не безпосередньо сім'ї, та й самі сім'ї не розраховують на варті уваги обсяги субсидійної допомоги. У

³⁷ Friedeburg L. V. *Soziologie des Betriebsklimas*, Ffm. 1963.

³⁸ У Федеративній Республіці Німеччини понад три чверті населення очікують на страхові або соціальні пенсії: на кожний другий домашній бюджет тепер припадає прийимні одна виплачувана пенсія.

так званих basic needs (основних потребах), які бюргерська сім'я колись мала покривати на власний ризик, нині гарантовано державою (відкритістю) окремим членам сім'ї.³⁹ Фактично перелік «ходових ризиків» поширюється не лише на випадки скрутних ситуацій, коли потрібна підтримка, а на допомогу в різних інших випадках: це служби забезпечення житлом і посередництва в праці, консультації із здобуття професії і виховання, охорони здоров'я тощо; крім цього, перелік форм підтримки дедалі більше доповнюють упереджувальні заходи, причому «соціально-політичне упередження тотожне прямому втручанням в нову, досі приватну сферу».⁴⁰ Соціально-політична компенсація значною мірою підупалою базису сімейної власності поширюється, вже не згадуючи про матеріальні виплати, на функціональні форми підтримки. З функціонуванням загальної освіти сім'я, власне, дедалі більше втрачає функції догляду і виховання, захисту, опіки і наставництва, ба, навіть елементарної передачі традиції та спрямованості; вона взагалі втрачає наставницьку щодо поведінки силу в царинах, які в бюргерській сім'ї вважалися за щонайінтимніші святині приватного. Частково і сім'я, як залишок приватного, деприватизується через державні (відкриті) гарантії її статусу. З іншого боку, сім'я, як споживач надходжень і вільного часу, тільки тепер реально розвивається до отримувача гарантованих державою (відкритістю) компенсацій і соціальних виплат: приватна автономія вже не так вагомо утримується за рахунок диспозиційних, як споживчих функцій, ще менше її підґрунтям служить власність на товар, а більше – благодійницька спроможність тих, хто наділений компетенціями ті блага надавати. Саме це створює видимість інтенсивної приватності в інтимній сфері, яка звузилася до простору сімейної громадки споживачів. І знову обидва аспекти слушні: чимало функцій приватного володіння були заміщені відкритими гарантіями статусу; у вузьких рамках соціальних повноважень і обов'язків, які взяла на себе держава, первинна втрата приватної влади вторинно результується як полегшення влади розпорядної, бо користування шансами набувати, мати

³⁹ «Тільки за нашої доби питання, як хтось самотою дає собі раду зі своїм існуванням, став предметом постійної державної (відкритої) стурбованості. Якщо вишкне бажання простежити трансформації, які внаслідок цього результувалися на способі життя окремої людини, а точніше – особистого бюджету, то слід розглядати всі форми соціально обґрунтованих виплат у страхуванні, допомозі та підтримці, як вони надходили в кожний окремий бюджет. Achinger H. a. a. O. S. 79f.

⁴⁰ Ebenda.

підтримку та насолоджуватися дозволяям може розгортатися у більш «приватному» ключі. У тенденції (її помітив Шельські) до поляризації великих, насичених публіцистичним змістом організацій, з одного боку, та звужуваних у приватній площині інтимних груп, з іншого боку, в «зростаючому розмежуванні між приватним та відкритим життям»,⁴¹ знаходить свій вияв складна історія розвитку.

За обставин розвантаження від економічних завдань сім'я додатково позбувається схильності до особистої замкнутості. Потяг, який діагностував Шельські, до конкретизації внутрішніх сімейних стосунків відповідає розвитку, упродовж якого сім'я дедалі слабше виступає як первинний елемент суспільства. До цього ж контексту можна зарахувати пониження ролі батьківського престижу, на що часто нарікають; тенденцію до зрівноважування внутрішньої сімейної структури авторитету, що спостерігається у всіх передових індустріальних країнах⁴². Тепер окремі члени сім'ї врастають у соціальну стихію вищою мірою позасімейних інстанцій: безпосередньо в суспільстві⁴³; тут варто згадати про ті педагогічні функції, які бюргерська сім'я змушена формально віддавати школі, а неформально – анонімним силам поза домом.⁴⁴ Сім'я, яка дедалі більше вилучається з безпосередніх контекстів відтворення суспільства, водночас навзамін отримує внутрішній простір наголошованої приватності тільки як видимість: насправді ж разом із своїми економічними турботами вона позбувається ще й захисних функцій; адже економічне навантаження патріархальної сім'ї ззовні відповідало інституційній здатності розбудовувати простір замкнутості, який сьогодні, полишений сам на себе, на втручання позасімейних інстанцій безпосередньо на індивіда, почав переходити у сферу видимої приватності.

⁴¹ Schelsky H., *Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart*, 1953, S. 20; особливо С. 253ff.; ders., *Gesellschaftlicher Wandel // Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Düsseldorf, 1965, S. 337ff.

⁴² König R. *Materialien zur Soziologie der Familie*, Bern 1946; Burgess und Locke, *The Family*, New York 1953; Winch and Ginnis, *Marriage and Family*, New York 1953.

⁴³ Див.: Herbert Marcuse, *Trieblehre und Freiheit*, in: *Frevel in der Gegenwart*, Frankfurt 1957, S. 401-424. «Принцип реального світу прицелюється молодому поколінню не так через сім'ю, як поза сім'ю; прийятих і звичних у суспільстві навичок поведінки та реакування вони навчаються поза захищеною приватною сферою сім'єю». (Там само. С. 413)

⁴⁴ Детальніше про це в моїй праці *Pädagogischer Optimismus vor Gericht einer pessimistischen Anthropologie // Neue Sammlungen*, Bd. I, 1961, особливо С. 253., а також: Kob J., *Erziehung in Elternhaus und Schule*, Stuttgart 1963.

Такий прихований занепад сімейної інтимної сфери знаходить свій архітектонічний вияв у житловому будівництві та містобудуванні. Замкнутість приватного дому, ззовні чітко окреслена палісадником та огорожею, а всередині підкріплена розокремленням і розподілом приміщень за призначенням, сьогодні так само зламана, як опинилася під загрозою його відкритість для світського спілкування бюргерства зі зникненням салонів, приміщень для прийому взагалі. Нині втрата приватної сфери і облаштованого доступу до відкритості характерні для міського побуту і способу життя, так само як і без зайвого галасу зміна призначення житла у великому місті внаслідок технічно-економічного розвитку, або як розгортання нових форм поселення у передмістях, вже використовуючи здобутий досвід, відбувалася мовчки.

Американську модель такого світу передмість пропонує Вільям Г. Вайт. Виходячи з вимог конформного спілкування зі сусідами, що архітектонічно вже наперед задавалося закладенням спільних дворів для низки будинків, у соціально гомогенному середовищі прототипу suburb (передмістя) набуває розвитку «цивільна версія гарнізонного побуту».⁴⁵ З одного боку, інтимна сфера розчиняється перед поглядами «групи»: «Як зникають двері всередині дому, так і зникають огорожі між сусідами. Вид, що з'являється у великому вікні квартири, це картина того, що відбувається у кімнаті – або того, що відбувається всередині жилого приміщення інших людей»⁴⁶. Тонкі стіни, у кращому випадку, забезпечують непрозорість, та в жодному разі не акустичну свободу пересування всередині приміщення: навіть стіни виконують функції соціальної комунікативності, і ці функції важко відокремити від соціального контролю. Приватність аж ніяк не є заданою атмосферою житла, а тим, що доводиться щоразу створювати: «Щоб здобути собі приватне життя, слід щось робити. Мешканець двору, наприклад, ставить свій шезлонг перед фронтоном будинку замість примоститися у дворі, аби показати, що він не хоче, аби йому заважали».⁴⁷ Прямо пропорційно до того, як оприлюднюється приватне життя, сама відкритість набуває форм інтимності, – у явищі «сусідства» постає добюргерська родина у новій подобі. Тут знову чинники приватної сфери і відкритості втрачають гостроту розмежування. Рефеодалізація також падає жертвою резо-

⁴⁵ Whyte W. H. *Herr und Opfer der Organisation*. Düsseldorf, 1958. S. 282.

⁴⁶ *Ebd.* S. 352

⁴⁷ Там само.

нерства публіки. Форма світського діалогу сама собою посту- пається фетишеві колективізму: «Самореалізація відбувається не в самотньому егоїстичному спогляданні, – все ж таки якраз осо- бисто прочитане ставало передумовою резонерства в колах бюр- герської публіки, – а тим, що все робиться спільно з іншими; навіть те, що всі разом дивляться телевізійні програми, допомагає стати справжньою людиною».⁴⁸ Проте не лише там, де сучасне містобу- дування йде назустріч такому процесові, а й там, де архітектура цим процесом наче пересюється, можна спостерігати тенденції до такого ж руйнування відносин приватної сфери і відкритости. На це звернув увагу Бардт на прикладі підходу до «блочної забу- дови». Раніше, виводячи фасади на червону лінію вулиці, а в кожному окремому випадку розмежовані сади і двори, розташо- вуючи за будівлею, створювали можливість доцільно планувати житло всередині, як і розумно проектувати міста взагалі. Сьо- годні все місто переплановують уже залежно від функціональних змін: через технічно-транспортні вимоги до вулиць і майданів. Місто ані не забезпечує просторово захищеної приватної сфери, ані не надає вільного простору для відкритих контактів і гро- мадської комунікативности, які могли б згуртувати приватних осіб в єдину публіку. Бардт так узагальнює власні спостережен- ня: «Процес урбанізації можна окреслити як прогресуючу поля- ризацію суспільного життя під аспектом «відкритість» або «при- ватність». Слід зауважити, що між відкритістю і приватністю все ще існують взаємообмінні стосунки. Без захисної приватної сфе- ри, яка покликана підтримувати індивід засмоктується відкриті- стю, яка через цей процес і сама втрачає власну природу. Коли втрачається конститутивний для відкритости (громадськості) чинник, коли її учасники зближуються до відчуття ліктя, тоді гро- мадськість перетворюється на масу... Соціальна проблематика сучасного великого міста на цей момент полягає не так у тому, що життя в ньому надто урбанізоване, а в тому, що знову втраче- но істотні ознаки міського життя. Порушена пропорція взаємооб- міну між громадською та приватною сферами. І порушена вона не тому, що мешканець великого міста сам собою став масовою людиною і тому культивування приватної сфери втрачає сенс, а тому що йому більше не вдається охопити поглядом дедалі склад- ніше життя міського загалу під таким кутком, щоб він сприймав

⁴⁸ *Ebd.* S. 353.

його як відкрите. Що дужче місто перетворюється на непроглядні джунглі, то більше його мешканець ховається у свою приватну сферу, яка розбудовується дедалі ширше, поки він нарешті відчує, що міська відкритість руйнується і не в останню чергу тому, що відкритий простір збочує на зле впорядковану площину тиранічного порядкування».⁴⁹

Звуження приватної сфери до замкнутого кола значною мірою звільненої від функціональності й ослабленої стосовно престижу сім'ї – шастья в закапелку – це тільки на перший погляд здається інтимністю в її досконалій формі, бо тією мірою, якою приватні особи відходять від своєї обтяженої обов'язками ролі власників у суто «особисте» необтяженої обов'язками свободи дій під час дозвілля, тут вони, без прикриття інституційно забезпеченого сімейного внутрішнього простору, потрапляють під безпосередній вплив напіввідкритих (напівдержавних) інстанцій. Зміст облаштування дозвілля пропонує ключ до освітленої прожекторами приватності нової сфери, до втрати замкнутості так часто декларованого внутрішнього світу. Те, що в наші дні, на протигагу усамостійненій професійній сфері окреслюється як простір дозвілля, має тенденцію до заповнення простору тієї літературної відкритості, до якої колись була приписана інтимна сфера виплеканої у бюргерській сім'ї суб'єктивности.⁵⁰

§ 18. Від публіки культурологічного резонерства до публіки культурницького споживацтва

Соціальна психологія віднесеної до публіки приватності, тип якої формувався у XVIII сторіччі із життєвого контексту сімейної сфери інтимного, дає, як і у випадку розгортання літературної відкритості, також пояснення щодо певних умов її розпаду: місце літературної відкритості заступає псевдовідкритий, або начебто приватний простір культурницького споживання. Якщо тоді

⁴⁹ *Bardt H. P. Von der romantischen Großstadtkritik zum urbanen Städtebau // Schweizer Monatshefte, 1958. S. 644f.*

⁵⁰ *Пор.: Helmut Plessner. Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung. Göttingen, 1960. S. 9: «Позаяк цюраз інтенсивніші засоби масової інформації відкриті для будь-якого пропагандного впливу і створюють відкритість у межах самого життя, чого неспроможні були створити газети і книжки, то втрата приватною сферою захищеності, у кожному разі в емоційній площині, призводить до кризи». На цю ж тему Goldsmith M. L. *Publicity, Privacy, Secrecy. a.a.O. S. 404ff.**

приватні особи усвідомлювали свою подвійну роль як bourgeois та homme і водночас наголошували на тотожності власника з просто людиною, то цим самоусвідомленням вони завдячують тому, що відкритість розгорталася із серцевини самої приватної сфери. З огляду на свою функцію, хоч вона була тільки зародком політичної відкритості, ця літературна відкритість мала, хай там який, але «політичний» характер, через що її й усували зі сфери суспільного відтворення.

Бюргерська культура була не просто ідеологією. Оскільки резонерство приватних осіб у салонах, клубах і читацьких гуртках безпосередньо не вкладалося в цикл виробництва і споживання, не підпорядковувалось диктові життєвих природних потреб; оскільки, навпаки, воно було позначене емансипацією від життєво необхідного (у грецькому розумінні) «політичного» характеру навіть у його суто літературній формі (самоусвідомлення через нові висновки суб'єктивності), тут взагалі могла сформуватися ідея, яка згодом викристалізувалася до ідеології – власне у гуманізм. Ототожнення власника з природною особою, з просто людиною, якраз всередині приватного простору передбачає розмежування між діловою активності, чим приватні особи займалися кожний для себе в інтересах індивідуального відтворення власного життя, з одного боку, і того способу спілкування, яке об'єднує приватних осіб як публіку, з іншого. Якраз саме цей поріг нівелюється, як тільки і наскільки глибоко літературна відкритість вростає у простір споживання. Так званий спосіб облаштування дозволя аполітичний вже тому, що він, віднесений до циклу виробництва і споживання, неспроможний конституювати емансипований світ із безпосередньо життєво необхідного. Коли дозволя долучається до робочого часу як його додаток,⁵¹ то заклопотаність приватними справами може тривати тільки в ньому і не зазнавати конверсії у відкриту комунікативність приватних осіб між собою. Кожне задоволення потреб, зокрема, може відбуватися відкрито, тобто масово, але сама відкритість аж ніяк з цього не постає. Коли ринкові закони, які панують у сфері товарообігу та суспільної праці, проникають у сферу, призначену для приватних осіб як публіки, то резонерство схильне трансформуватися в споживання, і контекст відкритої комунікативності, як завжди, розпадається на позначені одноманітністю акти одноосібної рецепції.

⁵¹ Див. моє дослідження: *Zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit // Festschrift für Rothacker. Bonn, 1958. S. 219ff.*

Саме тому в цій віднесеній до публіки приватності робиться все навиворіт. Зразки, що колись у літературному процесі були викарбувані з її матеріалу, нині курсують як оприлюднена таємниця фабрикації патентованої культурницької індустрії, продукція якої, відкрито поширювана через засоби масової інформації, передусім від себе втовкмачує у свідомість споживача видимість бюргерської приватности. Таке соціально-психологічне перелаштування первісних відносин між інтимним простором та простором літературної відкритости соціологічно залежить від структурної трансформації самої сім'ї.

З одного боку, приватні особи можуть звільнитися від ідеологічного защемлення своєю подвійною роллю як *bourgeois* та *homme*; одначе те саме звільнення інтимної сфери від базису капіталістично функціональної власности, яке начебто відкриває можливість впровадження ідеї відкритости емансипованих приватних осіб – все ж, з іншого боку, принесло зі собою нові стосунки залежности. Автономія приватних осіб, котра тепер не опирається на володіння приватною власністю, може реалізуватися тільки як відкриті (державні) статусні гарантії автономії, похідної від приватности, коли «люди» (вже не *bourgeois*, як раніше, а) як *citoyen* беруть ці умови власного приватного існування у свої руки через посередництво політично функціональної відкритости. А на це за відповідних обставин можна не зважати. Проте коли громадяни у своєму сімейному бутті не можуть здобути автономії ні через розпорядження приватною власністю, і *також* ні через участь в політичній громадськості, тоді й те, й інше відпадає: з одного боку, вже не існує будь-якого інституційного забезпечення індивідуалізації особи на кшталт «протестантської етики», а з іншого боку, у перспективі ще не передбачається соціальних умов, які могли б прийти на зміну класичному застереженню особистости через вироблення якоїсь «політичної етики» і цим самим створення нового підґрунтя для процесу індивідуалізації.⁵² Образ бюргерського ідеалу передбачав, що літературна відкритість постає з достатньо обґрунтованої інтимної сфери віднесеної до публіки суб'єктивности. Натомість сьогодні ця літературна відкритість обернулася на пролом для вторгнення соціальних сил, які увірвалися у внутрішній простір малої сім'ї через культурницько-споживачьку відкритість засобів масової інформації. Поз-

⁵² Див.: Herbert Marcuse. *Eros und Zivilisation*. Stuttgart, 1957.

бавлений приватності інтимний простір публіцистично втрачає сенс, позбавлена літературності псевдовідкритість сконцентрована до зони довірливої близькості такої собі понадсім'ї.

Від середини XIX ст. інституції, які доти забезпечували контекст публіки в площині резонансу, зазнали потрясінь. Сім'я втрачає функцію «гуртка пропаганди літератури», вже часопис «Gartenlaube» («Садове листя») набуває такої ідилічно-екзальтованої форми, в якій містечкова сім'я із середнього стану сприймає живу освітню традицію начитаної великобуржуазної сім'ї попередніх поколінь і майже спроможна її імітувати. Альманахи муз, письменницькі часописи, традицію яких заснували у Німеччині Ляйпцігський та Геттінгемський альманахи 1770 року, підхопили і продовжили в наступному сторіччі Шіллер, Шаміссо, Шваб, біля 1850 року були заміщені своєрідним сімейним часописом, який успішними виданнями, такими як «Westermanns Monatshefte» чи навіть «Gartenlaube» комерційно стабілізував читачку лектуру, що вже майже перетворилася на ідеологію, та все ж ці видання були орієнтовані на таку літературно резонансну площину як сім'я. А між тим ця площина розкололася. Від кінця XIX ст. програмні літературні часописи, полемічні платформи схильного змінюватися залежно від моди авангарду, ніколи не підтримували верстви зацікавленого культурою бюргерства, та й не шукали з нею зв'язків. Із структурною трансформацією бюргерської сім'ї самі літературні часописи для сім'ї вже безнадійно застаріли. Тепер їхнє місце посідають поширені рекламні ілюстровані видання для організованого читачького загалу – виступаючи, всупереч власній декларованій меті підвищити популярність книжки, свідченням культури, котра вже не покладається на силу друкованого слова.

Коли сім'я втрачає власний літературний контекст, то бюргерський «салон», який доповнює читачькі гуртки XVIII ст. і частково їх замінює, також виходить з моди. «При цьому зникнення алкоголю зіграло багато в чому протилежну роль, ніж запровадження кави, яка гуртувала товариства у Європі XVIII ст. Чоловічі товариства та об'єднання вимирають, столи завсідників зникають, клуби безлюднішають, поняття обов'язку перед товариством, яке було таким важливим, стає заялуженим поняттям»⁵³. Бюргерські форми світськості упродовж нашого сторіччя знай-

⁵³ Schücking L.L. *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*. München, 1925. S. 60.

шли свої замітники, які, попри всю регіональну та національну різноманітність, позначені спільною тенденцією: утриманням від літературного та політичного резонерства. Якщо перевести в модель, то світська бесіда окремих осіб уникає тем більш або менш не обов'язкової групової діяльності. Хоч ці бесіди мають установлені форми неформального спілкування, та все ж їм бракує специфічної інституційної сили, яка колись надавала контексту світським контактам як субстратові відкритої комунікативності – докруг «group activities» жодної публіки не формується. Навіть у спільних виправах до кінотеатру, при спільному слуханні радіо чи перегляді телевізійних програм характерні взаємини віднесеної до публіки приватності зникли: комунікативність культурологічно резонерської публіки так і залишилися спрямована на читання, котре культивувалося в укладі домашньої приватної сфери. Вільний час культуроспоживацької публіки, навпроти, заповнений справами в атмосфері соціального клімату, де відсутня потреба якось продовжити їх у дискусії⁵⁴; через приватну форму сприйняття відпадає навіть відкрита комунікативність щодо сприйнятого. Тут діалектика стосунків без ускладнень вирівнюється у соціальних рамках групової активності.⁵⁵

З іншого боку, тенденція до відкритого резонерства нав'язується. Так звані розмови організуються формально й начебто беруться під офіційну опіку як частина дорослої педагогіки. Конфесійні академії, політичні форуми, літературні організації існують завдяки обговоренню дискусивно спроможної культури, яка відчуває потребу в коментуванні.⁵⁶ Мовні студії, видавництва, об'єднання у подумних дискусіях ламають списи докруг розквітливих побічних промислів. Про дискусії начебто турботливо піклуються, їхньому поширенню ніхто не чинить жодних перешкод, однак якось непомітно сама дискусія зазнає характерних змін:

⁵⁴ Fine B. J. (*Television and Family Life. A Survey of the two New England Communities. Boston, 1952*) визначас сім'ю перед телевізором як «сдіість без розмови». Mascoy E. E. (*Television. Its Impact on School Children. Public Opinion Quarterly. Bd. XV. Heft 3. 1951. S. 421f.*) дійшов до висновку, що в дев'яти із десяти сімей не відбувається жодних «розмов»: «Виглядає на те, що у спричиненій телевізором інтенсифікації сімейних контактів відсутня соціальність, хіба що перебуваси в одному приміщенні з іншими людьми. За матеріалом, який є у мому розпорядженні, неможливо оцінити, чи програма, яку переглянули всі члени сім'ї, створює світоглядні рамки, через які дивилися на світ, щоб виникало менше відмінностей у поглядах і щоб менше було підстав для конфліктів.

⁵⁵ Riesman D. *The Tradition, the written World and the Screen Image. Antioch College Founders Day Lecture. Yellow Springs, Ohio, 1955.*

⁵⁶ Щодо відчуття модерним мистецтвом потреби в коментуванні див. Gehlen A. *Zeitbilder. Bonn, 1960.*

вона набуває форми споживчого товару. Хоча колись якраз комерціалізація культурницької продукції послужила *передумовою* резонерства, але воно принципово відмежовувалось від меркантильних стосунків, залишалася центром якраз тієї сфери, де приватновласники воліли спілкуватися між собою як «люди» і тільки як такі. Кажучи просто, за лектуру, театр, концерт і музей слід було платити, але ж не за обговорення того, що прочитали, почули і побачили. Тепер же розмовою як такою ще й керують: професійні діалоги з катедр, подіумні дискусії, *round the table stories* (розповіді за круглим столом) – резонерство приватних осіб перетворилося на програмні номери зірок радіомовлення і телебачення, касово дозріло до друкування вхідних квитків, набуло товарної форми навіть там, де кожний може «брати участь» в обговоренні. Дискусія, залучена до «бізнесу», формалізується: позиції та протистояння наперед обумовлюються певними правилами гри під час викладу, присутній консенсус стає зайвим через консенсус у формах обходження. Постановка проблем визначається як питання про поведінку, конфлікти, якщо вони вже стають предметом відкритої полеміки, не допускаються до перенесення їх у площину особистісного тертя. Так аранжоване резонерство, безперечно, виконує важливі соціально-психологічні функції, передусім миротворчого замітника справжньої справи, причому його оприлюднювальна функція дедалі більше втрачається.⁵⁷ Ринок культурницьких товарів у формі ринку розваг, який розширюється, набуває нових функцій. Хоч колись твори літератури і мистецтва, філософії і науки зовні так мало підходили до незвичної для них товарної форми, що вони могли конституюватися тільки впровадженням у ринок як автономного утворення начебто далекої від прагматизму культури; адже публіка, якій вони стали доступні, ставиться до них як до предметів судження і смаку, вільного вибору та уподобань. Саме через посередництво комерції з'явилося критичне та естетичне ставлення, яке зуміло піднятися вище за голе споживацтво. Ось чому функції ринку полягають ще в тому, що поширюють культурницькі товари, позбавляючи цим монополії на виняткове користування меценатів та поціновувачів з аристократії. До того ж мінова вартість не мала впливу на якість самого товару: і донині обладки з творами культури характери-

⁵⁷ Дослідження з соціологічних аспектів ведення засідань Євангелістської Академії ще чекає на автора. Деякі зауваження пропонує Schelsky H. *Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar?// Zeitschrift fuer evangelische Ethik. 1957. Heft 4. S. 153ff.*

зує неоспорюваність виробів такого типу з їхньою товарною формою. Не випадково таку, в кожному разі колись, специфічну для галузі свідомість подибуємо переважно в окремих резерватах; адже як тільки закони ринку беруть субстанцію твору під свій контроль, то стають іманентними як закони формування. З погляду стратегії збуту споживацька культура в широких колах орієнтується не просто на посередництво і вибір, подачу й оформлення творів, а саме на їхнє продукування. Навіть масова культура здобула собі таку сумнівну назву саме тому, що її розширений оборот спрямований на групи споживачів із відносно низьким рівнем освіти, на їхню потребу розслабитися і провести дозвілля, а не щоб виховувати й піднімати широку публіку до рівня культури, цілісної вже самою своєю сутністю.

Але наприкінці XVIII ст. у такий старомодний спосіб публіка освічених верств поширилася до прошарків зайнятої промислом дрібної буржуазії. На ті часи в багатьох місцевостях торговці, як власники крамничок переважно не мали доступу до бюргерських клубів, засновували власні спілки, ще більше поширеними ставали об'єднання за професією,⁵⁸ які формувалися достеменно так, як і читацькі гуртки. При цьому часто йдеться про відгалуження бюргерських читацьких спілок: керівництво, добір матеріалу для читання, були полишені на шанованих світлil, котрі, суто в душі просвітництва, мали бажання нести світло знань у так звані нижчі стани. Освіченим вважався той, хто мав вдома енциклопедію, і це мірило дедалі ширше переймали навіть крамарі та ремісники. «Народ» виховувався в душі культури, а не культура опускалася до рівня масової.

Відповідно й функції ринку слід суворо розмежовувати: залежно від того, чи ринок спочатку сприяє доступові публіки до культури, а відтак, в міру здешевлення продукту, *економічно полегшує* доступ до неї щоразу ширшої публіки; або чи ринок заради власної вигоди так адаптує зміст набутків культури, що *полегшує* доступ широким верствам навіть *психологічно*. З уваги на це Меєрсон говорить про пониження планки *entrance requirements into leisure* (вступних вимог до дозвілля)⁵⁹. В міру того, як культура стає товаром не лише за формою, а й за змістом,

⁵⁸ За тогочасними джерелами 1800 року їх у Німеччині було десь двісті: *Weiß J. A. Über das Zunfswesen. Frankfurt, 1798. S. 229.*

⁵⁹ *Meyersohn R. Commercialism and Complexity in Popular Culture. 55. Meeting of American Sociological Association. New York, 1960. Manuskript.*

дають про себе знати чинники, сприйняття яких передбачає певний вишкіл – причому «знавецький» рівень уміння саме знатися і розбиратися – знов-таки зростає. Тут уже йдеться не про стандартизацію як таку, а про те особливе переформування виробів, яке надає їм споживчої зрілості, тобто гарантію: без суворих передумов, звісно, щоб їх могли сприймати без помітних наслідків, комерціалізація набутків культури перебуває в оберненій пропорції до їхньої складності. Дотик до культури розвиває, тоді як споживання масової культури минає безслідно; воно опосередковує такий вид досвіду, який не акумулює⁶⁰, а зумовлює регрес.⁶¹

Обидві функції ринку культури: полегшення доступу через економічний, або психологічний підхід не обов'язково рухаються рука в руку. Таке й донині засвідчує про себе в істотному для літературного резонансу спектрі – на книжковому ринку, де домінують два взаємодоповнювальні явища. Через серії кишенькових видань⁶², які розповсюджуються масовими накладками, для відносно невеликого прошарку освічених та охочих до освіти читачів (переважно школярів і студентів) стала доступною література високого рівня, для придбання якої у звичайному оформленні їм забракло б купівельної спроможності. Хоч таке вдале рішення і добре продумана організація розповсюдження цього різновиду книжок з боку рекламної техніки надає, як жодному іншому, видимості товару, розрахованого на легке засвоєння і швидко зношуваність, у цьому випадку ринок засвідчує емансипаторську функцію винятково економічного полегшення доступності: зміст кишенькових видань у загальному залишається непідвладним законам масового обороту, якому вони завдячують власним поширенням. З появою кишенькових видань з'являється – парадокс, на який звернув увагу Вольфганг Кайзер⁶³ – власне, вічне у ризах минушого, на противагу книжкам читацьких спілок, де минуше постає в облаченні довготривалого: у напівшкіряній оправі з золотим тисненням.

⁶⁰ Meyersohn. a. a. O. S. 5: «Пересічний американець за останні десять років дивиться телевізор десь по вісімнадцять годин на тиждень, однак витрата такої величезної кількості часу аж ніяк не свідчить про особисту продуктивність перед екраном телевізора».

⁶¹ Див. з цього питання: Adorno Th. W. *Über den Fetischcharakter in der Musik und die Regression des Hörens // Dissonanzen*. Göttingen, 1956. S. 9ff.

⁶² Enzensberger H. M. *Bildung als Konsumgut. Analyse der Taschenbuchproduktion // Einzelheiten*. Ffm, 1962. S. 110ff.

⁶³ Kayser W. *Das literarische Leben der Gegenwart // Deutsche Literatur in unserer Zeit*. Ed. Kayser. Göttingen, 1959. S. 22.

Також книжково-видавничі об'єднання, що утворилися, спочатку в англосакських країнах, після Першої світової війни, а нині вже контролюють найбільшу частину ринку,⁶⁴ зменшують ризик підприємництва і здешевлюють вартість окремого примірника; стратегія збуту та організація продажу, які менше уваги надають асортиментові й тим зменшують шанси споживача на вибір пропорційно до того, як вони інтенсифікують безпосередній контакт лекторату із запитами масового смаку, та все ж полегшують цьому споживачеві з переважно нижчих соціальних верств доступ до літератури не лише економічно. Ба більше, вони психологічно створюють помірніші «умови доступності» тим, що сама література має бути закроєна на зручність і сприйнятливність не надто вибагливих реципієнтів, яких не обходять вагомі наслідки. На цьому прикладі, попри все інше, видно, як соціально-психологічні критерії споживацької культури, некумулятивний досвід, збігається з соціологічним критерієм деструкції відкритості: книжково-видавничі об'єднання позбавляють значний обсяг белетристичної літератури не лише асортименту, а й критики. Внутрішня реклама через ілюстровані видання читацьких спілок, як єдиний зв'язок між видавцями і читачем, спричинює в комунікативному колі коротке замикання. Книжково-видавничі об'єднання керують своєю клієнтурою безпосередньо із видавництва, обминаючи літературну відкритість. А від цього може залежати послаблення позицій самої критики, де колись, як не надто прихильно відгукувалися про дуже плідну побічну діяльність рецензенти штибу Шіллера і Шлегеля, було інституційоване аматорське судження зацікавлених літературою приватних осіб.

Тенденції розпаду літературної відкритості, звісно, стали помітними тільки тоді, коли розширення читацького загалу було оцінене з позицій фактичного поширення книжкової лектури у майже всіх верствах населення: у ФРН понад третина можливих читачів узагалі не читають книжок, понад дві п'ятих їх не купують,⁶⁵ цьому також відповідають порівняльні дані в англомовних країнах та у Франції. Тому заміщення культурологічно резонерської читацької публіки на масовий загал споживачів культури

⁶⁴ Kayser (ebd. S. 17ff) оцінює кількість членів у книжково-видавничих об'єднаннях ФРН десь три мільйони; щорічно вони купують бл. 30 млн книжок, що набагато перевищує половину річного сумарного випуску художньої літератури.

⁶⁵ 1955 року понад третина усіх сімей у ФРН не мали «на господарстві» жодної книжки; принаймні однією власною книжкою володіли 58% сімей, див.: *Jahrbuch der öffentlichen Meinung*. Allenbach, 1957. S. 102.

можна лише наближено оцінити через ареал досяжності книжкового ринку. Цей процес послуговується іншими трансформаторами, відмінними від відкритого засобу освіти *par excellence* – від книжки.⁶⁶

Перша газета з постійним масовим тиражем понад 50 000 примірників була, варто на це звернути увагу, органом руху чартистів – *Cobbet's Political Register*, що виходить від 1816 року. Те ж економічне становище, що спонукає маси до участі в політичній відкритості, не дає їм змоги досягати рівня освіти, який надав би їм можливість брати участь так само і на такому ж рівні, як читачам бюргерських газет.

Копійчану пресу, яка на початку тридцятих років досягла накладів між 100 000 та 200 000 примірників, всередині сторіччя гідно оцінила ще більше поширена недільна преса за тим «психологічним розвантаженням», яке відтоді залишилося характерною ознакою комерційної масової преси. Паралельні розвитки після Липневої революції позначені появою в Парижі Еміля Жирардена, а ще «*New York Sun*» Бенджаміна Дейза у США. Звичайно, знадобилося ще п'ятдесят років, поки Пулітцер перекупив «*New York Times*» і, як і лондонська «*Lloyd's Weekly Newspaper*» на ті часи, тиражами, що дуже швидко добігають мільйонної позначки, за допомогою методів «жовтої журналістики» тепер справді сягає широких мас. Термін «жовтий журналізм» стосується сенсаційної преси вісімдесятих років і походить від жовтого кольору коміксів (представницький символ газети «*Yellow Kid*»). Технічні прийоми, як-от карикатура, подача новин у малюнках, сенсаційні плитки, беруть свій початок, звісно, з репертуару недільної преси, яка вже й раніше без зайвих церемоній пропонувала новини, та й художні твори, у зображеннях так само ефективно, як і в літературному викладі⁶⁷. Наприкінці сторіччя також і в Старому Світі

⁶⁶ На тему соціології придбання книжок див.: Escarpit R. *Das Buch und der Leser. Köln, 1961, особл. S. 120ff.*; економічний аналіз пропонує Meyer-Dohm P. *Der westdeutsche Büchermarkt. Stuttgart, 1957.*

⁶⁷ Park R. E. *The Natural History of the Newspaper* // Schramm W. *Mass Communication. Urbana, 1944. P. 2.* «Ось візьмімо «*Sunday World*» – текстом там набрано перші сім колонок. Далі йде рубрика гумору, за нею решта засобів, які нам знайомі як заохочення для читачів з тупозолової та неподатливої публіки. Після того, як ці методи були вироблені й опрацьовані, їх запровадили в щоденній пресі. Фінальним тріумфом у журналі «*Yellow*» була редакційна колонка на півшпальти Брисбеїна «*Heart to Heart*» (Щира розмова), наповнена банальщиною та моралізаторством з діаграмами та ілюстраціями, заради посилення ефекту. Ще ніде максима Герберта Спенсера, що мистецтво друку полягає в ошадливому ставленні до уваги, так повно не втілювалося в практику». Про масові часописи в Німеччині XIX ст. повідомляє Kirchner J. *Redaktion und Publikum* // *Publizistik. Bd. V. 1960. S. 463ff.*

«американська» форма масової преси здобуває визнання; недільна преса та ілюстровані часописи так само й тут стали метрономами вже власне для бульварних видань.

Сутність масової преси полягає в комерційному маніпулюванні тією участю широких верств у відкритості, яка взагалі надає доступ до відкритості. Між тим ця розширена відкритість втрачає свій політичний характер у міру того, як засоби «психологічного розвантаження» набувають спроможности стати самоціллю комерційно орієнтованої поведінки споживачів. Вже на прикладі тієї першої копійчаної преси можна спостерігати, як вона дбайливо деполітизувала зміст заради максималізації власного збуту – уникаючи політичних новин та політичних передовиць на теми, пов'язані з мораллю: тверезий спосіб життя та азартні ігри⁶⁴.

Отож журналістські засади газети «Bildzeitung» мають варту поваги традицію. Пропорційно до розширення кола читачів, політично резонерська преса, якщо розглянути за тривалий період, позбувається впливу; що більше, помітного й значного домінування набуває публіка споживачів культури, яка охочіше визнає себе за спадкоємця літературної, аніж політичної, відкритості⁶⁵.

Культурницьке споживацтво не надто перевантажує мозок друкованим словом; невербальні повідомлення або такі, які взагалі не переведені в зображення чи звук, заради полегшеного сприйняття укомплектовані оптичними чи акустичними милиціями, меншою чи більшою мірою витісняють класичні форми літературної продукції. Така тенденція дається взнаки також і в щоденній пресі, яка стоїть до тих форм найближче. Значно пожвавлена художнім оформленням верстка та багатоманітне ілюстрування підсилюють зміст лектури, засоби спонтанности якої взагалі обмежені тільки підготовчою версткою матеріалу (стилізування рубрик, анотаційні врізки). Погляди самої редакції ховаються за посиленнями на повідомлення з агенцій та на репортажі окремих ко-

⁶⁴ Bleyer W.G. *History of the American Journalism*. Boston, 1927. P. 184.

⁶⁵ За висновками дослідження, проведеного в Німеччині кілька років тому, з дорослих, чия щоденна газета розміщує відповідний матеріал, 86% читають репортажі про нещасні випадки, злочини і «людські долі», тобто плітки, 82% – політичні повідомлення всередині газети і 59% – політичні редакційні статті. Наприкінці 1957 року до понад 70% дорослого населення ФРН доходила принаймні одна щоденна газета; а саме: 17% регулярно читали бульварні листки, 63% – місцеву; а 2,4% – велику щоденну газету, яка розповсюджувалася по всій країні. Майже половина дорослого населення регулярно читася ілюстровані щотижневі часописи, а чверть з другої половини – інші, переважно розважальні журнали, недільні та жіночі газети, радіо і теленограми. (DIVO. *Der westdeutsche Markt in Zahlen*. Frankfurt, 1958, S. 145ff.)

респондентів: резонерство зникає за покровом кабінетно прийнятих внутрішніх рішень про добір і висвітлення матеріалу. Відтак змінюється частка політичних або політично актуальних повідомлень; справи громадської ваги, соціальні проблеми, економічні події, освіта, здоров'я – якраз *delayed reward news* (новини сповільненого реагування) за поділом американських авторів⁷⁰ – не лише витісняються на задній план новинами негайного реагування, такими як гумор, корупція, катастрофи, спорт, відпочинок, світські події, сенсаційні повідомлення, а, як уже впливає з характерного означення, їх справді менше й рідше читають. Зрештою повідомлення взагалі набувають стандартного вигляду, стають схожі одне на одне і за форматом, і за стилістичними прийомами викладу сенсаційних новин; чітким розмежуванням між фактом і домислом щораз частіше нехтують⁷¹. Повідомлення і репортажі, навіть авторські позиції, передаються через художні засоби розважальної літератури, тоді як твори белетристики неухильно «реалістично» відходять на позиції і так стандартизованого різними кліше буття, і вже зі свого боку стирають грань між романом і репортажем⁷².

Те, що спочатку тільки давало про себе знати в щоденній пресі, у новітніх засобах інформації сягнуло набагато далі: поєднання колись розділених ареалів публіцистики та літератури, тобто інформації та резонерства з одного, белетристики, з іншого боку, встановлює право на існування своєрідного відходу від реальності, якраз плутанини різних площин реальності. Під спільним знаменником так званого *human interest* (сенсаційності) формується *mixtum compositum* (суміш) сприйнятлого і водночас розважального матеріалу, який має тенденцію підмінювати правомірні судження про реальність готовністю все споживати і радше зваблювати до знеособленого перетравлювання розслаблювальних принад, ніж наставляти на громадську розважливість. Радіомовлення, кіно і телебачення змушують буквально зникнути відстань, яка має витримуватися від читача до друкованої літери, – так само й дистанцію, якої вимагає особистісність сприйняття, а тільки через неї можлива відкритість резонерського спілкування про

⁷⁰ Schramm W. und White D. W. *Age, Education and Economic Status as Factors in Newspaper Reading* // Schramm. a.a.O. S. 402ff.

⁷¹ Seldes G. *The Great Audience*. New York, 1951.

⁷² Hughes H. M. *Human Interest Stories and Democracy* // Berelson und Janowitz. *Public Opinion and Communication*. Glencoe, 1950. S. 317ff.

прочитане. З появою нових засобів інформації змінюється форма комунікативності як така; тому вони, якщо суворо дотримуватись значення слова, впливають із більшою проникливістю (пенетративністю), ніж це будь-коли вдавалося пресі.⁷³ Поведінка публіки на вимогу «Don't talk back» (не перечити) змінюється до невпізнанності. Передачі, які надають в етер новітні засоби, порівняно з друкованими повідомленнями приглушують реагування слухачів і глядачів. Як таких, вони зтягають публіку на свою колію, але водночас визначають для неї дистанцію («зрілості» і «гласности»), тобто шанс мати спромогу сказати і заперечити⁷⁴. Резонерство читацької публіки тенденційно не збігається з «обговоренням смаків і схильностей»⁷⁵ консументів – навіть балачки про спожите, «іспит на орієнтування в смаках», самі стали частиною споживчого товару.

Світ, створений засобами масової інформації, має хіба що вигляд громадянського суспільства, проте навіть інтегрованість приватної сфери, у чому масова інформація, зі свого боку, запевняє своїх споживачів, – ілюзорна. У XVIII сторіччі бюргерська читацька публіка в приватному листуванні, так само як у лектурі психологічної романістики й оповідання, які розвинулися з листування, могла культивувати літературно зрілу і співвідносну з оприлюдненням суб'єктивність. Так і в такій формі приватні особи інтерпретували власну форму існування, котра якраз полягала в ліберальних стосунках між відкритістю і приватною сферою. Досвід приватності уможливив літературний експеримент з психологією просто людського, з абстрактною індивідуальністю природної особистості. Поки засоби масової інформації обтереблюють сьогодні літературне лушпиння з тогочасного самоувідомлення громадян і використовують його як штампи для надання споживацької культури, первісний зміст обертається на влас-

⁷³ «Найважливіші, мабуть, телебачення і радіо, позаяк вони, з усіх інших засобів, мають начебто пряму лінію комунікації з індивідами. Своїми найдавнішими зразками газета справляє надзвичайно потужний вплив. Але їй, порівняно з мовними (і зображувальними) засобами, бракує особистісності, і, безперечно, інтимності сприйняття. Поза тим, преса допускає приватність думки, бо написане в газеті може читати лише одна людина, тоді як дивитися чи слухати кілька... Промова в телебаченні синхронно йде «до вас», до слухача. Та сама промова, передрукована в газеті, на один крок відійшла від синхронності події та від безпосередності». Steinberg Ch. S. *The Mass communicators*. New York, 1958. P. 122.

⁷⁴ Див. на цю тему: Anders G. *Die Antiquiertheit des Menschen*, München 1957; крім того: Bogart L. *The Age of Television*. New York, 1958.

⁷⁵ Riesman D. *Die einsame Masse*. Berlin, 1956. S. 446, див. на цю тему також статті в збірних виданнях White und Rosenberg. *Mass Culture*. New York, 1955; Larabee und Meyersohn. *Mass Leisure*. New York, 1959.

ну протилежність. Соціалізовані матриці з психологічної літератури XVIII ст., за якими заради сенсаційності були зхалтурені обставини подій XX ст., та біографічні мемуари,⁷⁶ з одного боку, переносять ілюзію цілісної приватної сфери та непорушної приватної автономії на обставини, де вже давно усунуті базиси і першого, і другого. А з іншого боку, навіть перебіг політичних подій вони настільки поперевертували, що сама відкритість у свідомості споживацької публіки приватизувалася; еге ж, громадянська відкритість обернулася на сферу оприлюднення приватних життєвих історій, хай це стосується здобуття популярності випадковою долею так званої маленької людини чи долею зірки, куди вкладено чимало наполегливості і планів, хай це суспільно актуальний розвиток подій чи прийняті рішення одягають у приватний костюм, змінюють до невпізнанності шляхом персоніфікації. Сентиментальність щодо персон та відповідний цинізм щодо інституцій, що результується з цього за законами соціально-психологічної необхідності, цілком природно, суб'єктивно обмежують спроможність критичного резонерства у ставленні до державної влади, де все це й могло відбуватися об'єктивно.

Колись охоронний ареал родинної інтимної сфери, навіть у верствах, яких вважали «освіченими», став настільки зруйнований, що приватні читання романів та листування, як передумова участі в літературно опосередкованій відкритості, втрачає силу. Стосовно поведінки бюргерської читацької публіки можна вважати за звершене, що розповсюдження книжкової лектури в розширеній публіці засобів масової інформації стрімко занепало. Звичка особисто спілкуватися через листи мала б бути принаймні такою ж мірою занехаяна. Листування було компенсоване участю в листовних суперечках, які заохочували газети і редакції часописів, а також радіомовними та телевізійними студіями. Засоби масової інформації взагалі пропонують себе як адресатів для особистих оцінок та скарг на негаразди, як авторитетів з допомоги в життєвих негараздах: вони надають змогу ототожнювати – своєрідне відновлення приватного простору з фонду, гото-

⁷⁶ Löwenthal L. *Die biographische Mode // Sociologica, Frankfurt, 1955. S. 363ff.; ders., Literatur und Gesellschaft, Neuwied, 1964.*

вої втрутитися, відкритої служби розради і поради.⁷⁷ Первісне ставлення інтимної сфери до літературної відкритості змінюється на протилежне: стосовний оприлюднення внутрішній світ тенденційно уникає матеріалізації того, що стосується інтимного. Проблематика приватного буття стала частиною відкритості, під верховним керівним наглядом оприлюднювальних інстанцій вона як не зноситься, то хоч розноситься. З іншого боку, якраз завдяки такому винесенню на публіку зростає усвідомлення приватності, завдяки чому через створену засобами масової інформації сферу воно набуває рис вторинної інтимності⁷⁸.

У такий соціально-психологічний висновок, як цього хотілося б поширений упереджений думці, не вкладається публіка, яка начебто тільки на периферії перенасичена і розвивається напівписьменною масою споживачів, а в своїх центрах, тим паче на верхніх щаблях нового середнього стану, зберігає певну неперервність (континуум) традицій літературно резонерських приватних осіб XVIII та XIX сторіч. Інакше залишається хіба сподіватися, що формування та норми поведінки нової споживацької культури поширилися б у нижніх соціальних верствах скоріше й ширше, ніж у вищих. Сучасний стан справ такому припущенню не відповідає, навпаки, регулярне читання недільних журналів, ілюстрованих часописів та бульварних листків, регулярніший прийом передач радіо та телебачення а також регулярне відвідування кіно-театрів у групах із вищим статусом та серед міського населення інтенсивніші, ніж у групах з низьким статусом та серед сільського населення. Такий вид культурницького споживання зростає майже пропорційно статусу, якщо визначати його за критеріями професійного рівня, прибутків та академічної освіти, так само за ступенем урбанізації, починаючи від села, малого та середнього міста і аж до мегаполісів⁷⁹. З одного боку, лінії розширення публі-

⁷⁷ Про дивовижний вплив «життєвої підтримки» на підставі емпіричних студій повідомляє Елізабет Ноель (*Elisabeth Noelle. Die Wirkung der Massenmedien // Publizistik. Bd. V. 1960. S. 532ff.*): «Коли в якомусь числі «Constanze» з'являється порада як відновити комірць сорочки, то мільйон читачок цього журналу роблять спробу нею скористатися... Десять два з половиною мільйони читачок іншого числа журналу кілька днів або й тижнів лежать по п'ять хвилин, задерживаючи ноги, бо так було надруковано в «Constanze». Ebd. S. 538f.

⁷⁸ Схоже являче взаємодоповнюваності тенденцій до «розкриття» з одного боку, а з іншого — до диференціювання та індивідуалізації, які реактивно створюють видимість приватного, аналізує Г. Я. Кнебель на прикладі соціального туризму: Knebel H. J. *Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus. Stuttgart. 1960. S. 124ff.*

⁷⁹ *DIVO. a. a. O. S. 145ff. und Jahrbuch der öffentlichen Meinung. a. a. O. S. 51ff.* Частота відвідування кіно залежить насамперед від вікової категорії. Для повноти теми див. також Kieslich G. *Freizeitgestaltung in einer Industriestadt. Dortmund, 1956.*

ки не можна так беззастережно проектувати з її нинішнього соціального складу на те, як у кола міської бюргерської читацької публіки з тих «освічених станів» начебто завжди залучалися нові маргінальні верстви; з іншого боку, фактичний стан справ заперечує і протилежну версію: начебто публіка засобів масової інформації «знизу», із робітництва, і «ззовні», із сільського населення, підірвала і витіснила стару публіку. Соціально-історичні спостереження схиляють радше до думки, що маємо справу з розширенням публіки, і вже на ранніх стадіях це можна було спостерігати при впровадженні в США телебачення за даними контролю з боку емпірично посталою соціального дослідження та екстраполявати на розширення і одночасне перевиховання культурологічно резонерської публіки в культурницько-споживачьку. В США було виявлено, що групи, які першими вирішили придбати телевізійний приймач, переважно склалися з покуців, чий ступінь академічної освіти не відповідав рівневі їхніх заробітків⁸⁰. Якщо можна узагальнити, то верстви споживачів, хто вперше долучився до нових форм масової культури, не належать ні до традиційних освічених верств, ні до соціально нижчих верств, а до часто самоспрямованих на успіх груп, статус яких вимагав, щоб їх визнали також за культурні.⁸¹ Через посередництво таких ініціативних груп новітні засоби інформації відтак поширюються спершу всередині вищих соціальних стратумів, щоб звідти поступово перейти в наступ на групи з низьким статусом.

Із цього контексту вдається також пояснити відщеплення від бюргерських освічених верств «інтелігенції»; власне вони, попри власне ідеологічно консервативне самоусвідомлення, навіть і серед нової публіки споживачів культури невтомно наголошували на своїй, звісно, тепер менш визначній, провідній ролі. Про Річардсонову «Patela» можна було сказати, що її читала ціла публіка, тобто «всі», хто читав узагалі. Такі тісні стосунки митців і літераторів з публікою послаблюються десь від зародження натуралізму, разом з чим «відстала» публіка втрачає критичний вплив на творчі особистості. Модерне мистецтво творить під покровом пропаганди: публіцистичне визнання митця і твору хіба що випадково залежить від визнання широкою публікою. Звідти

⁸⁰ Swanson C. E., Jones R. D. *Television Owning and its Correlates* // *Journal of Applied Psychology*. Oct. 1952. S. 352ff.

⁸¹ *Таку ініціативу пропонує Meyersohn R. Social Research in Television* // *Mass Culture*. a. a. O. S. 347.

й береться «інтелігенція», яка розтлумачує свою дедалі глухішу ізоляцію (передусім від публіки бюргерськи освічених) як (ілюзорну!) емансипацію від належності до будь-яких соціальних верств узагалі. Також і Гаузер датує їхню появу десь серединою XIX ст.: «Тільки після перемоги над революцією та придушенням чартизму бюргерство настільки впевнено відчуло себе при владі, що позбулося конфліктів сумління і водночас докорів того самого сумління, тому й повірило, що критика йому вже ні до чого. Ось чому освічена верства, власне та її частина, що належала до творчих літераторів, втратила відчуття, що в суспільстві їй слід виконувати якусь місію. Митці виявили, що вони відрізані від суспільного класу, мовними провідниками якого були доти, й відчули, що опинилися посередині між неосвіченими верствами і бюргерством, яке їх більше не потребувало, у цілковитій ізоляції. Таке відчуття призвело до народження, спочатку з колишньої освіченої верстви з коренями у бюргерстві, соціальної формації, яку ми нині позначаємо як «інтелігенція»⁸². Через сотню років ця інтелігенція, хай там як, соціально повністю інтегрувалася;⁸³ із люмпен-пролетарської богеми висунулася група добре оплачуваних функціонерів від культури, щоб надати респектабельності керівній верстві менеджерів та бюрократів. Залишився існувати як інституція також і авангард, чому відповідає незмінна відчуженість між творчими та критичними меншинами фахівців і професійних аматорів, які простують нога в ногу з процесами інтенсивної абстракції у мистецтві, літературі та філософії, із характерним для царини модерного дочасним старінням,⁸⁴ (хоч це, звісно, тільки проста зміна лаштунків та модне фехтування з дзеркалами), з одного боку, та з численною публікою засобів масової інформації, з іншого.

Розпад літературної відкритості можна ще раз узагальнити: резонансне тло освіченої верстви, вихованої задля відкритого користування глуздом, розкололося; публіка розділилася на меншості фахівців з кулуарного чи кабінетного резонерства та на велику масу відкрито споживацьких елементів⁸⁵. Це до решти знищило специфічну форму комунікативності в публіці.

⁸² Hauser. a.a.O. Bd. II. S. 379.

⁸³ На прикладі соціологів це висвітлює P. Kenir (R. Koenig, *Wandlungen in der Stellung der sozialwissenden Intelligenz // Soziologie und moderne Gesellschaft, Verhandlungen des 14. Deutschen Soziologentages*. Stuttgart, 1959. S. 53ff. Узагальнено дус.: Geiger Th. *Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft*. Stuttgart, 1949.

⁸⁴ Adorno Th. W. *Das Altern der neuen Musik // Dissonanzen*. a.a.O. S. 102ff.

⁸⁵ Дус.: Gehlen A. *Bemerkungen zum Thema «Kulturkonsum und Konsumkultur»*. Tagungsbericht des Bundes. Wuppertal, 1953. S. 6ff.

§ 19. Згладжені обриси: напрям перебігу розпаду громадянської відкритості

Публіка на шляху від культурологічно резонерської до культурницько-споживацької втратила той специфічний характер, за яким її як літературну відкритість колись ще можна було відрізнити від політичної. «Культура», поширювана через засоби масової інформації, по суті, й є інтеграційною культурою: вона поєднує у позначене сенсаційністю дозвілля і «життєву підтримку» не лише інформацію та резонерство, а й публіцистичні форми з літературними формами психологічної белетристики; вона досить гнучка, щоб одночасно асимілювати в собі чинники реклами й агітації саме так: самій служити як таке собі супергасло, яке, якщо такого ще не існувало, то слід було б просто винайти для потреб public relations (громадських зв'язків) за status quo⁴⁶. Громадська відкритість бере на себе функції вербувальника. Що більше її можна використати як засіб політичного та економічного впливу, то більше вона стає позаполітичною загалом і начебто приватизованою⁴⁷ і набуває приватного характеру.

⁴⁶ Enzenberger H. M. *Bewußtseins-Industrie // Einzelheiten. a. a. O. S. 7ff.*

⁴⁷ Ditt. Thomsen W. *Zun Problem der Scheinöffentlichkeit, inhaltsanalytisch dargestellt an der Bildzeitung, Frankfurt, 1960. Рукопис. В основу дослідження покладено 69 випусків поширюваного по всій країні видання з редакцією в Гамбургу, по 23 випуски через різні проміжні часу за такі періоди: 2/1957, 1/1956, 2/1958. Це дослідження дає змогу оцінити таку тенденцію в чистових величинах на екстремальному прикладі: обрана для цього щоденна газета, Bildzeitung – добре підходить для діагностування, оскільки серед щоденної преси, тобто класичного виду публіцистики, є царинною розвитку, де щоденна газета набула форми щоденного журналу. Розрядка крупним набором застосовується так широко, що із загальної площі газети лише 40% припадає на чистий текст, тоді як приблизно чверть відведена під заголовки та зображення; решта площі надається рекламі. Десь половина загальної площі текстової площі зайнята новинами і репортажами, чверть – розважальними матеріалами; на спортивні повідомлення відводиться частка 12, 7% – на редакційні повідомлення, які не стосуються принаймні резонерства, а служать для безпосереднього контакту з читачами через листові поради, витяги з цін, опитування тощо. Із новин і повідомлень зтозга чи більше як чверть площі відводиться на справи, які – в широкому розумінні – можна назвати політично актуальними: на політику (включно з «передовицями») йде 19, і 8% на з'ясувальну інформацію. Решта площі відведена під злочини, аварії та побутові повідомлення (32%), під процеси (13%), для «світи», кіно, моди, конкурсів красунь тощо (21%). На соціальну допомогу та освіту (7%). Статті при цьому звертають так, що в одній половині з них переважає текст, а в другій – ілюстраційний матеріал. Тільки третина загальної площі повідомлень зайнята статтями, орієнтованими на «ділову» форму; дві третини – препаровані та переважно спрямовані на сенсаційність; під основною статтею заголовної сторінки частка підготованих як сенсація статей зростає до 72%. Тому не дивують висновки дослідження, за які новини і репортажі всіх категорій, які можна оцінити як «громадські актуальні» (повідомлення про позиції щодо подій, які за вагомості відіграють значення у життєвому процесі суспільства і виходять за межі поодинокого випадку) займають не більше чверті відведеної для новин загальної площі; це відповідає частці приблизно третини загальної кількості усіх новин і репортажів. Під редакційною статтею на титульній шпальті частка статей, які визначаються як*

У моделі громадянської відкритості взято до уваги чітке відокремлення громадського простору від приватного, причому громадська відкритість згуртованих у публіку приватних осіб, які, виступаючи посередниками потреб суспільства перед державою, самі належать до приватного простору. Через обмеження відкритості приватним простором ця модель стає непридатною до застосування. Складається, зрештою, якась реполітизована соціальна сфера, яку ні соціологічно, ні юридично неможливо узагальнити ні до категорії громадського, ні до приватного. В цьому проміжному просторі стикаються одержавлені простори суспільства і усупільнені простори держави без посередництва політично резонерських приватних осіб. Публіку від такого завдання звільняють інші інституції: з одного боку, асоціації, в яких колективно організовані приватні інтереси намагаються набутися безпосередньої політичної подобі; з іншого боку, через партії, які зрощені з органами державної влади, встановлюються начебто через відкритість, знаряддям якої вони колись були. Процес політично актуальних для здійснення влади та урівнювання влад відбувається безпосередньо між приватними управліннями (*Verwaltungen*), асоціаціями, партіями та громадським врядуванням; публіка як така стає в цьому колуванні влади спорадичною, і навіть тоді її залучають тільки для потреб загального схвалення. Приватні особи, позаяк вони отримувачі заробітної платні або утримання і мають права на комунальні послуги, повинні колективно делегувати свої громадські актуальні запити. Однак ухвали, які в міру своєї громадської актуальності стосуються їх як споживачів і як виборців кожного індивідуально, потрапляють до рук економічних та політичних інстанцій. Позаяк суспільна репродукція ще залежить від рішення споживачів, а політичне здійснення владних функцій – від рішення приватних осіб за кого подати голос на виборах, то виникає зацікавленість здобути над цим вплив тут, щоб підвищити оборот, там – щоб формально збільшити кількість голосів за ту чи іншу партію, а неформально – звернути більшу увагу на тиск з боку деяких організацій. Соціальна свобода особистого вибору хоч і визначається наперед через такі об'єктивні чинники, як купівельна спроможність і належність до певної гру-

«громадські актуальні», знову збільшується до 73%; лише 18% можна вважати «громадські значущими», такими, що, привертаючи увагу читача до сенсаційного повідомлення, все ж не відволікають його від суттєвого змісту. Узагальнені висновки зведено в таблицю: а.а.О. S. 50

пи, загалом береться до уваги соціально-економічний статус. Саме в такому проміжку вони тим легше піддаються впливові, – що більше занепадає первісний зв'язок інтимної сфери та літературної відкритості і дозволяє публіцистичне спустошення приватної сфери. Отож культурницьке споживацтво і спустошення роблять добру послугу економічному та політичному вербуванню. Тоді як колись зв'язок літературної та політичної відкритості був принаймні конститутивним для центрального ототожнення власника з «людиною» без того, щоб вони через це зливалися воедино, нині існує тенденція абсорбції плебісцитарної (популістської) «політичної» відкритості деполітизованим культурницьким споживацтвом. Маркс ще поділяв перспективу неможлих та неосвічених мас, які, не відповідаючи умовам допуску до громадянської (бюргерської) відкритості, все ж проникли в неї, щоб економічні конфлікти конвертувати в форму політичних, бо тільки в них могли сподіватися на успіх. Він вважав, що маси не скористаються інституційованою в державно-правовій площині платформною відкритості, щоб її зруйнувати, а щоб перетворити її на те, що обіцяла й обіцяє її ліберальна подоба. Насправді ж захоплення політичної відкритості неможливими масами все ж призвело до такого обмеження держави і суспільства, яке позбавляло відкритість її старого підґрунтя, не даючи навзаєм нічого іншого. Інтеграції громадського і приватного просторів якраз відповідає дезорганізація громадянської відкритості, котра колись опосередковувала державу і суспільство. Від публіки ця функція опосередкування переходить на такі інституції, як-от утворені з приватної сфери об'єднання та утворені з громадськості партії, які вже у взаємодії з державним апаратом здійснювали виконавчу владу та урівнювання влад, причому через відокремлені від них засоби масової інформації вони намагалися заручитися схваленням публіки, охопленої засобами масової інформації, або принаймні схилити її до терпачості. Публіцистика розгортається начебто згори, щоб надати деяким позиціям аури good will (доброї волі). На самому початку публіцистика гарантувала взаємопов'язаність громадського резонерства як із законодавчим обґрунтуванням панування, так і з критичними оцінками методів його реалізації. Попри це вона уможлиблює своєрідну двозначність панування через панування негромадської (кулуарної чи кабінетної) думки – вона служить для маніпулювання публікою так само, як і для отримання від неї повноважень. Критичну публіцистику витісняє маніпулятивна.

Як одночасно з принципом публіцистики змінюється ідея політично функціональної відкритості та її фактичні функції, видно з того, що зв'язок між громадським обговоренням та нормами закону, на що претендував ще лібералізм, зникає і вже не береться до уваги. Ліберальне поняття норми закону, однаковою мірою, якщо й не в той самий спосіб, обов'язковою для виконавчої влади та правосуддя, імпліцитно враховувало чинники всезагальності та справедливості (правомірність = правильність). Його структура віддзеркалює структуру громадянської відкритості, бо, з одного боку, всезагальність законів у прямому розумінні цього слова застерігається доти, допоки недоторканна автономія суспільства як приватної сфери дозволяє із матерії законодавства вилучати положення партикулярних інтересів, а нормотворчість обмежувати всезагальними умовами урівнювання інтересів. «Справедливість» законів, з іншого боку, застерігається лише доти, допоки порушена в парламенті до рівня державного органу громадянська відкритість дає змогу через відкрите дебатування визначити те, що практично необхідне в загальних інтересах. Те, що якраз формальність тієї самої всезагальності забезпечує «справедливість» як правильність у матеріальному розумінні громадянських класових інтересів, належить до явної і відкритої діалектики такого поняття закону; вона впливає з діалектики самої громадянської відкритості.

Те, що розмежованість держави і суспільства долається, і держава втручається в суспільство як опікун, розподільувач й адміністратор, не дозволяє скрізь і у всьому дотримуватися загальності норми як принципу⁸⁸. Фактичний стан справ, які потребують унормування, за наших часів пов'язаний із станом справ у вужчо-

⁸⁸ Вимога «загальності» (*Generalität*) норми в прямому розумінні громадянського поняття закону ще не виконується тільки за формальним критерієм всезагальності (*Allgemeinheit*); цьому розумінню віддається належне тільки тоді, коли загальне формулювання, куди входить надання пільг та привілеїв, за такого становища в суспільстві ще й фактично не спрямоване на жодну окрему групу всередині суспільства. Правова дія всезагальною за матеріальними критеріями закону не повинна бути селективною; їй слід бути настільки «елементарною» чи «принциповою», щоб стосуватися принципів загальносуспільного ладу і, отже, всеможливого кола осіб усіх членів суспільства. Правові положення, які унормовують не лише принципи суспільних стосунків узагалі, а й конкретне фактичне становище в рамках загального ладу, на відміну від загальних, «специфічних», байдуже, що їх формулюють як всезагальні. Лише за часів ліберальної фази капіталізму громадянське суспільство було настільки «відділене» від держави як приватна автономна сфера, що законодавство тенденційно обмежувалося системою загальних норм; і тільки в цій фазі всезагальність (*Allgemeinheit*) формулювання мала на увазі також і загальність (*Generalität*) фактичних правових наслідків. Див.: F. Neumann, *Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft, a. a. O.* моя праця на тему природного права і революції в *Theorie und Praxis, a. a. O. S. 52ff.*

му розумінні, тобто стосується окремих груп осіб та нестабільних ситуацій. Закони, навіть якщо вони не піддаються однозначному тлумаченню як закони-заходи (якраз як не всезагальна норма),⁸⁹ за цих обставин часто набувають характеру адміністративного втручання в деталі; різниця між законом і Заходом втрачає чіткість. Інколи законодавство буває змушене до конкретизування, яке глибоко втручається у компетенції урядування; найчастіше компетенції урядування так розширюються, що його діяльність, хоча зна чи може бути чимось іншим, ніж встановленням власних законів. Форстгофф зводить до купи три типові процеси, що мають тенденцію до ліквідації класичного розмежування і водночас обмеження цих двох влад. Так стається, коли законодавець начебто сам береться за роботу і вдається до заходів: він втручається в обов'язки урядування (випадок закону-заходу). Ще коли законодавець переносить свої функції на урядування, тобто на виконавчу владу свої функції, і вона отримує повноваження на нормотворчість, видаючи постанови (випадок законів про надання повноважень). Або коли законодавець, маючи перед собою явище, яке потребує врегулювання, взагалі відмовляється від нормотворчості і надає адміністрації свободу дій⁹⁰.

Тією ж мірою, якою взаємне проникнення держави і суспільства ліквідує сферу приватного, незалежність якої уможливує загальність (Generalität) законів, розхитується також і підвалини відносно гомогенної публіки резонерських приватних осіб. У громадську відкритість інфільтрується конкуренція організованих приватних інтересів. Якщо колись ті, хто був нейтралізований спільним знаменником класових інтересів, позаяк приватизовані окремі інтереси дозволяють певний раціоналізм і навіть ефективність громадськи відкритого обговорення, то того й домагалися, то замість бажаного вони отримали сьогодні демонстрацію кон-

⁸⁹ Щодо поняттєвого розрізнення див. серед іншого: Schneider H. *Über Einzelfallgesetze* // Festschrift fuer Carl Schmitt, Berlin, 1959. S. 197ff.

⁹⁰ Forsthoff E. *Lehrbuch des Verwaltungsrechts*. München, 1955. Bd. I. S. 99. Див. також: Neumann Fr. *Der Funktionswandel des Rechtsgesetzes*. a. a. O. S. 577. Нойман аналізує також політичну функцію намагань Карла Шмітта реставрувати вняткову чинність класичних юридичних понять для законодавства у Веймарській Республіці. Аналогічні функції сьогодні покликані виконувати намагання школи Карла Шмітта відновити чинність поняття правової держави на конституційно-правовому рівні. Порівняйте хоча б Forsthoff F. *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats* // *Veröff. d. Ver. Dt. Staatsrechtslehrer. Heft 12*. Berlin, 1954. These XV: «Соціальної держави і правової держави неможливо поєднати на конституційному рівні. Площина розвитку соціальної держави це законодавство і урядування. Соціально правова держава це визначально за типом позначення держави, де охоплюється конституція, законодавство і урядування. Таке поняття зовсім не правове».

куруючих інтересів. Встановлений у відкритому резонерстві консенсус, це не те саме, що й виборений за зачиненими дверима або просто нав'язаний компроміс. А вже встановлені в такий спосіб закони, навіть коли в них у багатьох випадках дотримано чинника всезагальности, на чинник «справедливости» вже не претендували; адже навіть парламентська громадська відкритість, стани; звідки вона сама постала, зруйнувалися: «Дебати, про які часто і дуже детально описувалося в літературі, втрачають свій творчий характер. Виголошені на пленарних засіданнях парламенту промови вже не спрямовані на те, щоб переконувати депутатів, які дотримуються іншої думки, а звертаються в цих промовах – принаймні в принципових питаннях, які визначають політичне життя – безпосередньо до активного громадянства... Відкритість, що раніше живилася з процесів на парламентських сесіях і зі свого боку надавала цим процесам особливого блиску, набуває такого собі популістського характеру»⁹¹.

Це відповідає фактичним змінам, тепер навіть поняття норми закону сам собою позитивістські залишає напризволяще ознаки всезагальности та справедливости. Від шістдесятих років XIX ст. у Німеччині виникає вчення про подвійне поняття закону. Законом у матеріальному сенсі відтоді називається кожне визнане за обов'язкове правове положення, незалежно від того, чи йдеться про загальні правила, чи про окремі заходи; водночас формальними називаються всі закони, котрі, незалежно від змісту, здійснюються через парламентську процедуру⁹². Первісна, так чітко визначена Кантом взаємозалежність між політично функціональною відкритістю і пануванням закону, між цими двома поняттями закону пролітає і пропадає. Зміненій структурі закону слід поставити на карб те, що від принципу публіцистики вже не можна вимагати раціоналізації політичної влади. Медіатизована публіка, хоч і незрівнянно багатоманітніше й частіше у межах неймовірно розширеної сфери відкритости використовується для потреб всезагального схвалення, але водночас віддалена від процесів зрівноваження владного впливу, раціоналізації якого через принцип громадської відкритости вже майже не вимагають, вже не згадуючи про те, чи таке їй може гарантуватися.

⁹¹ Leibholz: G. *Strukturwandel der modernen Demokratie // Strukturprobleme der Demokratie. Karlsruhe, 1938. S. 94f.*

⁹² Див.: Böckenförde. a.a.O. Teil III. S. 210ff.

VI. ЗМІНА ПОЛІТИЧНИХ ФУНКЦІЙ ВІДКРИТОСТІ

§ 20. Від журналізму приватних осіб як літераторів до громадської служби з надання послуг засобами масової інформації – вербування як функція відкритості

Маніпулювання принципом громадської відкритості ґрунтується на структурній перебудові відкритості як сфери, що можна рішуче стверджувати на підставі трансформації її найважливішої інституції – преси. З одного боку, з її комерціалізацією усувається поріг між обігом товарів та спілкуванням публіки; всередині приватного простору стирається чітке розмежування між відкритістю та приватною сферою. З іншого боку, відкритість в міру того, як незалежність її інституцій може бути забезпечена переважно тільки через конкретні політичні гарантії, взагалі перестає бути частиною тільки приватного простору¹.

Поставши із системи приватного листування та ще тривалий час перебуваючи під її крилом, газетярство як промисел було насамперед організоване у формах ремісничього малого виробництва, розрахунки у цій першій фазі орієнтувалися на принципи скромної, витриманої в традиціоналістських межах максимізації прибутку; зацікавленість у своєму підприємстві видавця була суто діловою. Його діяльність переважно обмежувалася організацією надходження повідомлень, подачі повідомлень та перевірки самих повідомлень. Між тим, до економічного чинника долучається новий, у широкому розумінні політичний, чинник, як тільки розвитку набуває преса повідомлень та світоглядна преса, й авізне писарство отримало конкурента в подібні письменницької журналістики. Вагомість такого поступу Бюхер зазначив у твердженні: «Часописи із простих установ з публікації повідомлень перетворилися на носіїв і провідників громадської думки, на засіб боротьби в партійній політиці. У внутрішній організації газетного підприємництва все це спричинилося до того, що між збиранням повідомлень та їхньою публікацією постала нова ланка – редакція. А для видавця часописів значення цього полягало в тому, що він з продавця свіжих повідомлень перетворився на гендляря громадською думкою»².

¹ Пор. вище схему: на С. 88.

² Bücher K. *Die Anfänge des Zeitungswesens // Die Entstehung der Volkswirtschaft*, Bd. I. S. 257, 10. Aufl., Tübingen 1917.

Сам перелом, безперечно, стався не одразу ж після набуття редакцією самостійності; на континенті його започаткували «учені газети», в Англії – популярні повчальницькі тижневики, як тільки окремі письменники почали послугуватися періодичною пресою як новим знаряддям, щоб здобути для свого, здійснюваного з освітніми намірами, резонерства публіцистичну ефективність. Про цю другу фазу заговорили як про «письменницький журналізм»³. Промислово-господарське призначення такого підприємства тепер здебільшого відходить на другий план, хоч це навіть перечило усім правилам рентабельності, й від самого початку часто було справою збитковою. Освітній, а згодом дедалі потужніший політичний, імпульс фінансувався, так би мовити, на конкурсній основі. В Англії газети і журнали такого типу були «коніками грошовитої аристократії»⁴, на континенті їх засновували переважно з ініціативи окремих учених та письменників.

Насамперед вони самі брали на себе економічний ризик, на власний розсуд добирали матеріал, винагороджували своїх співпрацівників і були власниками часописів, випуски яких були для видавця наростаючим рядом поодиноких об'єктів. Одначе відповідальний редактор видання усе частіше перекладав свої підприємницькі функції на видавців. Такий розвиток подій свідчить про вигідне становище редактора, який надалі відгукувався про себе як про «відповідального редактора» та «упорядника» в одній особі. Стосунки між видавцем і редактором тоді, на зламі ХІХ ст., полягали не в стосунках власника і службовця – дуже часто останньому належала частина прибутку. Хоч також було, передусім у щоденних газетах старосвітського стилю, котрі трималися осторонь від літературного і політичного резонерства, що аж до ХІХ ст. вони й надалі залишалися старим типом газетного підприємства – ще Маркус Дюмонт, коли він 1805 року перекупив «Kölnische Zeitung», був укладачем, відповідальним редактором, видавцем і друкарем в одній персоні. Одначе там, де такі підприємства консолідувалися, втягнута в конкуренцію періодична преса літераторів-публіцистів вимагала облаштування штатних і самостійних редакцій. У Німеччині першим добрий приклад подав Котта – він призначив Поссельта відповідальним редактором часопису «Neueste Weltkunde»; публіцистичні та еко-

³ Baumert D. P. *Die Entstehung des deutschen Journalismus*. München: Leipzig, 1921.

⁴ Volder U. de. *Soziologie der Zeitung*. Stuttgart, 1959. S. 22.

номічні функції між «відповідальним редактором видання» і видавцем ще залишалися розділеними. Якраз з уваги на таку редакційну автономію і в щоденній пресі ХІХ ст. належне місце займає передова стаття. Наскільки мало (звісно, що в новій формі редакційного журналізму) рентабельність підприємництва спромоглося сягнути вище від його публіцистичних намірів, як мало саме справа переважила над способом мислення, знову свідчить приклад Котта, чия «Allgemeine Zeitung», попри свій значний вплив, десятки років залишалася дотаційною. У тій фазі, коли відкритість тільки встановлювалась як політично функціональна, навіть видавничо консолідовані газетні підприємства зберігали за своїми редакціями той вид свободи, який був характерний для комунікативності приватних осіб як публіки.

Видавці забезпечували пресі комерційну базу без того, щоб саму пресу комерціалізувати. Преса, що розвивається з резонерства публіки просто як продовження її дискусії, повністю залишається інституцією цієї самої публіки: ефективною як посередник і підсилювач, вже не просто орган поширення інформації і ще не засіб на службі споживацької культури. Показові спостереження за цим різновидом преси в часи революції, коли газети щонайменших політичних угруповань і об'єднань з'являлися, як гриби після дощу: в Парижі 1789 року кожний недозрілий до знаменитості політик засновує власний клуб, щодругий – власний журнал; між лютом і травнем там з'явилися 450 клубів і понад 200 журналів!³ Доки просте існування політично резонерської преси залишається проблемним, вона змушена до безперервного пошуку теми – аж до легалізації політично функціональної відкритості на постійній основі поява політичної газети та її виступи були рівнозначні вв'язуванню у боротьбу за здобуття свободи дій для громадської думки, за громадську відкритість як принцип. Безперечно, газети старого стилю також зазнавали жорстокої цензури, але опір таким утискам, позаяк газети виступали тільки посередником у поширенні повідомлень, не міг бути винесений на власні шпальти. Адміністративне регулювання з боку держави принижувало пресу до рівня простого промислу, тоді як самі промисли підпорядковувалися поліцейським вказівкам і заборонам. Преса, що відстоювала власний світогляд, навпаки, як інституція залученої до обговорення публіки, від самого початку займалася

³ Groth. a. a. O. Bd. IV. S. 8ff.

тим, що наголошувала на власній критичній функції, і тому виробничий капітал тільки в другу чергу інвестувався заради одержання прибутку, якщо таке взагалі брали до уваги.

Тільки із встановленням громадянської правової держави та з легалізацією політично функціональної громадської відкритості резонерська преса позбувається переслідування за світогляд, тепер вона може відійти від полемічних позицій і замислитись над шансами отримання прибутків. У 30-х роках XIX ст. в Англії, Франції і США перехід від світоглядної преси до ділової відбувався майже синхронно. Оборудки з оголошеннями дали змогу перейти на нові засади розрахунків: при значно нижчих цінах та набагато разів вищій кількості абонентів видавець міг розраховувати на те, щоб відповідно щоразу більшу частину газетної площі продавати під анонси. Цій третій фазі розвитку Бюхер дає відоме означення, «що газета набуває характеру підприємства, яке продукує простір для оголошень як товар, який можна продати завдяки редакційній частині». Такі вагомі спроби новітньої ділової преси повернули газеті однозначний характер приватногосподарського прибуткового підприємництва, тепер, на противагу ремісницьким робітням старого «видавця», на новому шаблі високорозвинутого капіталістичного великого виробництва; вже десь усередині сторіччя низка газетних підприємств була організована як акціонерні товариства⁶.

Якщо спочатку первинною мотивацією щоденної преси була політика, а перехід окремих підприємств на винятково комерційну основу був зайвою нагодою прибуткового капіталовкладення, то для всіх відповідальних редакторів видавництва це дуже швидко перетворилося на необхідність. Розвиток і вдосконалення технічного та організаційного апарату якраз вимагали розширення бази капіталу, підвищення рівня ділового ризику й змушували перепорядкувати підприємницьку політику з огляду на виробничу економіку. Вже 1814 року «Times» друкували на новому швидкісному пресі, який чотири з половиною сторіччя йшов на зміну дерев'яному пресові Гутенберга. Через одне людське покоління винахід телеграфу революціонізує організацію всієї мережі

⁶ У Німеччині 1848 року йдеться про «Nationalzeitung», «Kreuzzeitung» та «Neue Rheinische Zeitung», див. на цю тему: Lenz Fr. *Werden und Wesen der öffentlichen Meinung. München, 1956. S. 157.*

передачі повідомлень⁷. Проте вагомішими ставали не тільки приватно-господарські інтереси власного закладу – газета потрапляє в такі обставини, котрі змушують розвиватися до рівня капіталістичного підприємства, в площину невірних інтересів, де робилися спроби завоювати вплив. Історія великих щоденних газет у другій половині XIX ст. показує, що в міру своєї комерціалізації преса сама стає податливою на маніпулювання. Відколи збут редакційної частини перебуває у змінній залежності зі збутом частини для оголошень, преса (колись інституція приватних осіб як публіки), стає інституцією певних учасників публіки – тобто потрапляє у пастку до привілейованої приватної зацікавленості в відкритості.

Відповідно змінюються стосунки між видавництвом і редакцією. Під тиском прогресивних методів поширювання новин редакційна діяльність, і без того вже із літераторської, переспеціалізувалася на журналістську⁸, добір матеріалу стає важливішим за редакційну передовицю, обробка повідомлень і суджень про них, їхня прозорість, попередній перегляд і підготівка стають нагальнішими, ніж дотримання якоїсь «шніі», щоб зберегти письменницький стиль. Передусім від 1970-х років окреслюється тенденція, за якою ранг та ім'я для газети передусім створюють не видатні публіцисти, а талановиті видавці. Видавництво призначає редакторів у сподіванні, що вони, пов'язані директивами, працюватимуть у приватних інтересах прибуткового підприємства⁹.

⁷ Інтереси біржового обороту, головни як ознака швидко зростаючого промислового капіталу, вже раніше спонукали Шарля Аваса (Charles Havas), який між 1830-1840 рр. об'єднав під своєю рукою давніші кореспондентські заклади, влаштувати голубину пошту: насамперед він розширив надходження повідомлень з Лондонської біржі в банки, фірми і газети. 1849 року він міг уже користуватися першою телеграфією лінією. Одночасно управитель берлінської «Nationalzeitung» Бернгард Вольфф, щоб знизити телеграфні видатки для своєї газети береться за перепродаж повідомлень абонентам; так услід за Агенса Havas постало телеграфне бюро Вольффа; за цими двома 1857 року в Лондоні настала черга знаменитого Ройтер Лтд. Ці три, насамперед організовані приватно, заклади панують на європейському ринку понад півстоліття. Спочатку вони поставляли тільки економічні повідомлення, незабаром також політичні. (Див. Dörfel E. Zeitungslehre. Berlin, 1955. Bd. I. S. 62ff.) Спокуса, зумовлена цими атенціями, у біржових інтересах, а не тільки велика потреба в капіталі, незабаром призводять до переплетення телеграфних бюро з найзначнішими банківськими інститутами; Вольфф укладає спільку з Бляйхредером і Дельбрюком, Шіклером і Ко; Аvas – з Ліонським Кредитним Банком і Ройтер – з Юніон Банк оф Скотленд та Лондонським Провінційним Банком; адже учасники, які з часом випередженням мали в своїх руках важливі повідомлення, або поглинювали новину серед громадськості, залежно від обставин забезпечували собі переваги під час спекуляцій. Як настільки ж важливе, засвідчило про себе неформальне спілкування, вміння ладнати їх урядами; час від часу їх могли використовувати для пропаганди.

⁸ Див.: Groth, a. a. o. Bd. IV. S. 14ff.

⁹ Існують повідомлення з тогочасного газетного ринку в Берліні, які переконливо свідчать

Публіцистична автономія редактора, крім іншого, була також відчутно обмежена в тому гатунку преси, який не піддавався законам ринку, а первинно служив політичним намірам – і був радше споріднений з письменницьким журналізмом резонерських газет, тому політична преса ще деякий час і після того, як в Англії і передусім у Франції, конституювалися парламентські фракції та партії, дотримується індивідуального стилю. Ще в середині сторіччя панує тип партійної преси, з якої в Німеччині після Липневої революції, висунулась на перший план Віртова «Deutscher Tribüne»; такі публіцисти не залежали від жодної партії чи фракції, навпаки, вони самі були політиками, які гуртують навколо своєї газети парламентський додаток. Хай там як, але початки пов'язаної з партіями та контрольованої політичними організаціями преси сягають, в кожному разі в Англії та Франції, першої половини сторіччя. У Німеччині вони розвиваються в 1960-х роках, спочатку на консервативному, а згодом і на соціал-демократичному боці¹⁰. Редактор уже підпорядкований не директорові видавництва, а наглядовій комісії, тобто і тут, як і там – пов'язаний директивами службовець.

Виробничо-соціологічні аспекти структурної трансформації преси, безперечно, неможливо відокремити від загальних тенденцій до концентрації та централізації, які й тут даються взнаки. В останній чверті сторіччя утворюються перші великі газетні концерни: Герст у США, Норткліфф в Англії, Ульшштайн і Моссе в Німеччині. Цей рух, як правило нерівномірний, тривав і в нашому сторіччі¹¹. Технічний прогрес у засобах передачі інформації (після телеграфу і телефону – бездротовий телеграф та радіотрансляція) частково прискорив, частково взагалі уможливив органі-

про послаблення позицій редактора стосовно позицій видавця. Вже не редактор визначає характер випуску, навіть не так званий головний редактор, хто раніше підтримував щоденний контакт з видавцем і обмінювався поглядами. Його місце заступає відповідальний референт видавництва, хто тримає в полі зору всі фінансові справи, хай це з погляду збуту, хай через загальні пропагандистські потреби, хай у справах з газетними оголошеннями. (Karl Müschke. Der Berliner Zeitungsmarkt // Das Buchgewerbe in der Reichshauptstadt. Berlin, 1914. S. 129).

¹⁰ Groth, a.a.O. Bd. II. S. 335ff.

¹¹ Про тогочасний стан у США і Великій Британії повідомляється у розстежених комісії і питань свободи преси (A free and responsible Press. Chicago, 1947, Nixon. Concentration and Absenteeism in Daily Newspaper Ownership // Berelson and Janowitz. Public Opinion and Communication, Glencoe, 1950. S. 193ff.) та Місцевої Комісії з преси (так звана Ross-Report. London, 1949); для Франції та Німеччини таких придатних для порівняльного аналізу даних бракує; становища, загалом, не може принципово відрізнитися від становище в англословянських країнах (1932 року на теренах імперії виходило 2483 газети, 1956 року в ФРН – 1479, див. довідник «Die deutsche Presse 1956» Ed. Institut für Publizistik der Freien Universität, Berlin, 1956. S. 30).

заційну уніфікацію та економічну взаємопов'язаність преси. До уніфікації служб повідомлень через монополістично організовані агенції¹² одразу ж долучилася уніфікація редакцій менших газет завдяки стереотипності кореспонденції та випуску додатків. Спочатку між 1870-1880 роками, матрицями користувалися в англо-мовних країнах, наприкінці сторіччя матричні преси вже застосовуються і на континенті. Таке технологічне об'єднання відбувається здебільшого паралельно з організаційним об'єднанням у газетні кільця чи ланцюги; вітчизняні газети, що виходять у сільській місцевості, тепер стали залежати від сусідніх міських газет і входити до них як члени окружних або глобальних редакцій¹³.

Все ж ступінь економічної концентрації та технологічно-організаційної координації у галузі преси виглядає незначним порівняно з новітніми засобами масової інформації ХХ ст. – радіомовленням, звуковим кіно та телебаченням. Потреба в капіталі виявилася настільки значною, і до того ж публіцистичний вплив виглядав настільки загрозливим, що в деяких країнах, як відомо, впровадження цих засобів інформації з самого початку відбувалося за державною режисурою або ж бралось під державний контроль. Ніщо не характеризує розгортання преси та ранніх засобів інформації красномовніше за такі заходи: з приватних інституцій публіки приватних осіб їх перетворюють на державні установи. Таку реакцію держави на посилення громадської відкритості, яка потрапила під вплив суспільних сил, можна прослідкувати на прикладі історії перших телеграфних бюро. Уряди, спершу непрямо, поставили агенції у залежність від себе і надали їм офіційний статус, не позбавляючи їх, між іншим, комерційного характеру, а лише користаючи з цього. У той самий час Ройтер Лтд – власність Об'єднаної Британської Преси; потрібна для змін у колективному договорі згода Верховного Суду все ж надає йому відкритого характеру. Утворена після Другої світової війни з агенції Амас агенція Франс-Пресс – це товариство з обмеженою

¹² Амас, Ройтер, Вольфф і Асоційейтд Пресс невдовзі об'єдналися у міжнародний картель, чим поділили світ на чотири зони інтересів і в межах однієї держави якась одна з цих агенцій застерегла для себе поширення новин також і від іншої агенції.

¹³ 1956 року на території ФРН виходило 1479 щоденних газет, майже половина з них накладом 28% від сумарного, була організована в 62 кільцеві об'єднання. Із окружних і побічних видань на 693 газети-заспошичі на той час припадало 53% сумарного накладу; причому 2,3% найменувань центральних газет, кожна з яких мала лоткод 10 локальних видань, досягали майже 16% загального накладу. 1954 року тільки 225 видань не були присвячені ні до основної газети-заспошичі, ні до газетного кола. Дзев. дослідник: Die deutsche Presse 1956. a.a.O. S. 30ff.

відповідальністю, в статутному фонді якого кожне із газетних видавництв має право на частку, що не перевищує одного відсотка, однаке понад десятьма його відсотками володіють радіомовні організації, які підлягають громадському контролю¹⁴. А між тим газетна індустрія та кіноіндустрія полишені переважно на приватну ініціативу¹⁵. Однаке досвід з пресою, яка має тенденцію до концентрації, завжди надає достатньо підстав доказувати, щоби «природна монополія» радіомовлення та телебачення розвивалася у формі приватно-господарського підприємництва – як це сталося в кожному разі у США. В Англії, Франції та Німеччині ці новітні засоби масової інформації організовані як громадські чи напівгромадські корпорації, бо інакше було б неможливо захистити їхню публіцистичну функцію на противагу приватно-капіталістичній¹⁶.

Це, принаймні в цій найпрогресивнішій галузі, просто таки перекутило первісні засади публіцистичних інституцій: за ліберальною моделлю громадської відкритості установи резонерської публіки були захищені від втручань державної влади саме тим, що вони перебували в руках приватних осіб. Одночасно з комерціалізацією та економічною, технологічною й організаційною концентрацією вони за останні сто років настільки переросли в комплекси суспільної могутності, що якраз перебування у приватних руках створило величезну загрозу для критичної функції публіцистики. Порівняно з пресою ліберальної ери, засоби масової інформації, з одного боку, набули незрівнянно більшого поширення та вищої ефективності – водночас розширилася сама сфера відкритості. З іншого боку, вони дедалі більше виходять за межі цієї сфери, тоді як колишня приватна сфера товарообігу звужилася; що більше її ефективність ставала прозорішою для публіки, то вразливішою ставала вона для тиску з боку окремих, хай індивідуальних, хай колективних, приватних інтересів. Тоді як раніше преса просто опосередковувала і поширювала резонерство згуртованих у публіку приватних осіб, то тепер, навпаки, резонерство радше позначене впливом засобів масової інформації. На шляху від журналізму приватних осіб як літераторів до служіння засобів масової інформації громадській відкритості, сфера

¹⁴ *Dovifat, a. a. O. Bd. I. S. 69ff.*

¹⁵ *Різні організації самоконтролю, починаючи з цензури з питань смаку, не здобували вирішальних наглядових (у громадських інтересах!) компетенцій.*

¹⁶ *У випадку ФРН такий хід розвитку недавно підтвердила т. зв. «Окрема думка в питанні про телебачення» Федерального Конституційного Суду.*

відкритості змінюється через вторгнення в неї приватних інтересів, які висвітлюються в ній привілейовано, – хоч вони в жодному разі не виступають ео ірсо виразниками інтересів приватних осіб як публіки. Розмежування громадської і приватної сфер мало на увазі, що змагальність приватних інтересів принципово полишається на регулятивність ринку і мала б триматися річища відкритої боротьби думок. Одначе відповідно до того, як громадська відкритість використовується для ділової реклами, приватні особи як приватновласники безпосередньо впливають на приватних осіб як публіку. При цьому, звичайно, комерціалізація преси сприяє трансформації відкритості у засіб рекламування та агітації, і навпаки: відкритість прискорено рухається вперед завдяки також і потребам ділової реклами, і все це автохтонно постає через економічну взаємозалежність.

Переповнення громадської відкритості рекламно-агітаційними публікаціями пояснюється не лібералізацією ринкових стосунків, хоч ділова реклама старого стилю з'явилася майже одночасно з лібералізацією. Науково керований маркетинг потребував незрівнянно більших зусиль, оскільки політична олігархія обмежувала ринок. На великому індустріальному підприємстві дається взнаки конфлікт між технічним і фінансовим оптимумом, що посилює тенденцію до так званої монополістичної конкуренції. Прямо пропорційно до того, як технічні агрегати переналагоджуються на масове виробництво, сам процес виробництва, втрачає гнучкість, «продукцію вже неможливо видозмінювати,.. випуск продукції диктується потужністю уніфікованого механічного процесу»¹⁷. Тому виникає потреба в довготерміновій стратегії збуту, яка забезпечує якомога стабільніші ринки і стабільнішу товарність. Безпосередня цінова конкуренція дедалі частіше унікає непрямой конкуренції на шляху облаштування ринків із специфічною для фірми клієнтурою. Нетривка прозорість ринку, яку зазвичай розглядають як мотивацію для розширення реклами¹⁸, дуже часто не підтверджується своїми наслідками: конкуренція через рекламу, яка приходить на зміну конкуренції через ціни, створює воістину непередбачувану багатоманітність належних до підприємництва ринків з якісними виробами, котрі тим важче

¹⁷ Dobb, a. a. O. S. 360.

¹⁸ За найнедавнішими даними, навіть рекламний промисел, адже реклама вимагає прозорості ринку, тримається осторонь від патріотичної ідеології; див. Jahresbericht 1962, Zentralaussschuß der Werbewirtschaft. Godesberg, 1963. S. 13.

порівнювати між собою за мірилом економічної доцільності, що більше мінова вартість встановлюється через психологічне рекламне маніпулювання. Між тенденцією до великого капіталістичного підприємництва та олігополітичного обмеження ринку, з одного боку, загальновідомими мильними операми, що стали притчею во язицех, тобто рекламою, яка пронизала всю інтегровану культуру засобів масової інформації, з іншого боку, існує прозора взаємозалежність¹⁹.

Ділове вербування й агітація, які вперше у Франції 1820 року назвали рекламою²⁰, що нині з такою очевидністю стала буденною частиною ринкової економіки, вперше набула ознак явища за високорозвинутого капіталізму; так, помітного обсягу вона досягла тільки в процесі концентрації промислового капіталізму в другій половині XIX ст.: «аж до останніх років XIX ст. у порядних домах неприхильно ставилися навіть до простих ділових оголошень, ділову рекламу вважали за непристойність»²¹. У XVIII ст. ділові оголошення займали в анонсах або ж у бюлетенях-оголошеннях заледве двадцятну частину площі, до того ж вони майже винятково стосувалися курйозів – товарів, що не входили в звичайний асортимент продажу. Сам продаж регулювався переважно *face to face* (лицем до лиця); конкуренція багато в чому покладалася на усну пропаганду.

У середині минулого сторіччя з'являються експедиції з оголошень на основі ділової реклами, першу таку експедицію в Німеччині засновує Фердинанд Ганзенштайн 1855 року. Тісна співпраця з пресою багато в чому спричинилася до того, що великі рекламні агенції закуповують площу для оголошень в абонемент і так взагалі беруть під свій контроль вагому частину преси. Сьогодні у ФРН на рекламу працюють понад 2000 фірм, і від часів світової кризи їхні методи науково вдосконалюються залежно від стану економічних та психологічних досліджень ринку на кожний даний момент²². Витрати на рекламу, що виплачуються через ці агенції, в національній економіці становлять десь лише третину таких сумарних витрат. Решту дві третини підприємства-виробники інвестують безпосередньо в міжнародну рекламу, для

¹⁹ Galbreith, a. a. O. *American Capitalism*. S. 46f.

²⁰ Wuttke H. *Die Reklame // Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung*. Leipzig, 1875. S. 18ff.

²¹ Sombart W. *Der Bourgeois*. a. a. O. S. 204.

²² Töpfer G. *Mittler der Werbung // Die deutsche Werbewirtschaft. Der Volkswirt. Jahrgang. 1911. Heft 55. Beilage. S. 40ff.*

цього кожне вагоме за обсягом виробництво створює власний рекламний відділ. У ФРН сумарні загальноекономічні видатки на рекламу (за 1956 рік) оцінюються приблизно три мільярди західнонімецьких марок, це приблизно 3% всіх приватних видатків²³. Вже попереднього перед цим року в загальноекономічному валовому соціальному продукті вони досягли частки 1,3%, тоді як в Англії та США порівняльні цифри сягають 1,9 та 2,3%²⁴. Діяльність рекламних агенцій як раніше, так і тепер, обмежується практикою надання оголошень, звісно, розширеною за рахунок новітніх засобів інформації, передусім у газетах та ілюстрованих часописах. Природно, що рекламне телебачення, з поширенням цього комунікативного засобу взагалі й залежно від виду організаційної структури, має тут панівний вплив. Щонайменше половина постійних читачів у ФРН 1957 року читала економічні оголошення, 65% радіослухачів приймали рекламні радіостанції, і, до речі, майже третина з них стверджувала, що слухає їх щоденно²⁵. Тоді як друковані засоби масової інформації у загальному надходили до заможніших соціальних верств раніше, ніж до щоразу нижчих, то тут відношення змінюється на протилежне: рекламні оголошення та передачі надходять до нижчих статусних груп у більшому обсязі й частіше, ніж до сусідніх вищих. Соціалізація товарів, що колись призначалися для верхівки суспільства, в таких верствах, які хоча б у стилі споживання хотіли прирівнятися до верхів, викликає підвищену увагу.

Рекламна справа, між тим, не лише бере в заручники публіцистичні органи, вона засновує власні газети, журнали і бюлетені. Із звичайних, часто розкішно й коштовно оформлених як ілюстровані брошури фірмових каталогів, 1955 року кожна п'ята сім'я у ФРН мала принаймні один примірник²⁶. Попри це з'являється своєрідний різновид публіцистики, кількість заводських та клієнтських часописів становила тоді майже половину назв усіх часописів, які з'явилися на західнонімецькому ринку. Їхній наклад сягав понад чверть сумарного накладу всіх часописів, а поштова доставка, якщо брати до уваги розважальні часописи всі разом, пе-

²³ Greiser Fr. *Die Kosten der Werbung*. Ebd. S. 82ff.

²⁴ Між 1880 та 1948 роками у США видатки на рекламу в перерахунку на душу населення зросли в сім разів, див: Schramm. a.a.o. S. 548.

²⁵ DIVO. a.a.o. S. 156.

²⁶ *Jahrbuch der öffentlichen Meinung, 1957*. a.a.o. S. 53.

реважала більше як удвічі²⁷. Склалося так, що саме розважальність, – і, до речі, не лише опосередкована через часописи, – що програми засобів масової інформації навіть у позакомерційній частині, стимулюють споживацьку поведінку й укладаються за певним зразком. Давід Різман вбачає сутність масових розважальних заходів у вихованні споживачів, і це виховання нав'язується від самого дитинства й нерозлучно супроводжує людину в дорослому віці: «нині майбутнім фахом кожної дитини стає фах вічного споживача»²⁸. Масовість поширюваної інтеграційної культури спонукає свою публіку *per se* до обміну судженнями про споживчі товари й ненав'язливо змушує до постійного підвищення кваліфікації у галузі споживання.

Та настає час, коли інтервенція рекламних публікацій у сферу громадської відкритості, що вже стало економічною необхідністю, мала б унаслідок усього цього вже сама собою зазнати трансформації. Коли від другої третини минулого сторіччя принаймні щоденні газети почали відділяти редакційну частину від анонсної, розмежування публіцистичних функцій на відкрите резонерство приватних осіб як публіки і на відкриту презентацію щоразу індивідуальніших чи колективніших приватних інтересів, громадська відкритість у своїй істотній частині не могла зберігати цнотливості. До творення такої (начебто відділеної від політичної) економічної відкритості рекламна відкритість власного виготовлення все ж не доросла; популістське оприлюднення привілейованих приватних інтересів вже з самого початку тісно пов'язувалося і з політичними інтересами. Адже одночасно з тим, як горизонтальна конкуренція інтересів товаровласників через рекламу влямується у відкритість, там боротьбою партій уже були закладені конкурентні капіталістичні підвалини як такі, в царину громадської відкритості вже вступила вертикальна конкуренція класових інтересів. У фазі більше або менше неприхованого класового антагонізму, від початку другої половини минулого сторіччя саму громадську відкритість роздирав внутрішній конфлікт «двох націй» – тому й відкрите висвітлення приватних інтересів *eo ipso* набуває політичного звучання. Ділова реклама високого стилю в такій відкритості майже завжди сприймається

²⁷ Довідник: *Die deutsche Presse 1956*, a.a.O. S. 47. Щодо цього тину часописів див. аналіз Kropff H. J. *Synthese von Journalismus, industrieller Publizität und Public Relations // Publizistik*, 1960. Bd. V. S. 49ff.

²⁸ Rieszman, *Die einsame Masse*, a.a.o. S. 136.

більше ніж ділова реклама вже тому, що вона сама собою виступає щонайважливішим чинником у виробничо-економічних розрахунках газет і журналів, а також і новітніших засобів, позаяк вони працюють на комерційних засадах. У кожному разі економічна реклама вперше через практикування public relations (громадських зв'язків) доходить до усвідомлення власного політичного характеру.

Така практика, як і сам термін²⁹, походить із США. Її започаткування відносять до «Publicity techniques on a policy-making level» (Методів оприлюднення на рівні творення політики), які розробила фірма АйБіЕй для виправдання «великого бізнесу», передусім «Standard Oil Company» та «Pennsylvania Rail Road», що зазнавали втрат через деякі тодішні соціальні реформи³⁰. Між двома світовими війнами деякі з найбільших підприємств почали узгоджувати свою стратегію також і з огляду на public relations. У США, особливо в атмосфері національної злагоди після вступу 1940 року у війну, з'ясувалось, що таке йде на користь. Загальнопоширення, також і в Європі, новітні методи набули тільки після закінчення війни. У розвинутих країнах Заходу за останні десятиріччя вони вступили в своє панування над громадською відкритістю. А для діагностування останньої – стали шифрувальним ключем³¹. «Оптика над думкою»³² тим відрізняється від реклами, що відкритість однозначно бере до уваги політичний засіб. Приватна реклама щоразу звертається до інших приватних осіб, бо розглядає їх тільки як споживачів; адресат public relations – це «громадська думка», це приватні особи як публіка, а не як безпосередні споживачі. Той, хто адресує своєю роллю зацікавленого громадським добробутом маскує власні ділові наміри. Практика впливу на споживачів запозичає побічні ознаки від класичного враження про резонанс публіку приватних осіб побічні ознаки та привласнює собі її повноваження: сприйнятні функції відкритості бере на озброєння конкуренція організованих приватних інтересів.

²⁹ Bernays E.L. *Crystallizing Public Opinion*. New York, 1923; Див. також: Kelley St. *Professional Public Relations and Political Power*. Baltimore, 1956.

³⁰ Steinberg P.S. *а.а. О. S.* 16ff.

³¹ «Промисловий бізнес та праця усвідомили, що вони не зможуть вижити у здоровій державі та розв'язати свої суперечливі проблеми без якихось засобів створення і підтримання доброї волі громадськості». (Steinberg. *а.а. О. S.* 92; також *Kapital III. S.* 115ff.)

³² Gross H. *Moderne Meinungspflege*. Düsseldorf, 1952; узагальнено Hundhausen C. *Industrielle Publizität als Public Relations*. Essen, 1957.

Колись вербування загалом обмежувалося подачею оголошення. На протигагу цьому «опіка над думкою» виходить з «promotion» та «exploitation» через рекламу: вона втручається в процес «громадської думки», планомірно створюючи сенсації із нагод, що збуджують цікавість. Вона суворо дотримується психології та методів пов'язаної з засобами масової інформації feature та pictorial publicity, з їхніми неодноразово випробуваними топами сенсаційності (human interest): романтика, релігія, гроші, діти, здоров'я, тварини. Через драматизовану подачу фактів та розрахованих стереотипів вона робить ставку на «переорієнтацію громадської думки шляхом формування нових авторитетів або символів, які мають бути сприйнятливими»³³. Менеджерам від громадських зв'язків або вдається «скинути» відповідний матеріал у канали комунікативності, або ж через відкритість вони організують специфічні нагоди, щоб наперед розрахованим способом запустити в рух апарати комунікативності – тут підручник рекомендує аж двадцять методів «making or creating news» (фабрикування чи створення новин)³⁴.

Якщо сюди додати численні інформаційні бюлетені та інструкції, які бюро громадських зв'язків приносить на поважні відкриття як «документацію» і кладе на найголовніші «столи для розповсюдження», тоді увявлення, яких дотримувалась професійна ідеологія про колишній поділ на повідомлення та оголошення, на очах перетворюється на порошок³⁵. Public relations, як на те, одне з другим зливає до купи: у вербуванні та агітації не повинно помічатися й сліду самовияву приватного інтересу. Своєму об'єктові вони дають напрокат авторитет предмета громадської значущості, і має виглядати так, начебто у публіки резонерських приватних осіб складається власне незалежне судження. «Engineering of consent»³⁶ – проектування і конструювання схва-

³³ Steinberg. a. a. O. S. 92; див. також: Kap. III. S. 115ff.

³⁴ Починаючи від звичних засобів і влаштувань (повідомлення, промови, засідання, скликання комітетів, конгреси тощо) через спритне використання зручних нагод (як канікули чи свята, з якими можна поєднувати спеціальні кампанії), через розраховані на ефективний вплив на публіку благодійницькі фонди, конкурси, пожертви, стипендії, аж до планомірної організації новин (переїзди в інше приміщення, виставки, велогонки, табори відпочинку, конкурси-огляди квітишкарства, вибори королеви краси тощо). Див.: Steinberg. a. a. O. S. 237ff.

³⁵ «Преса (не лише вона одна) використовує два основні джерела новин: власних репортерів і представників відділу громадських зв'язків. Так само преса володіє двома відповідними авдіційними потенціалами: деяка кількість читачів належить до аудиторії тих, хто сприймає, хто формує думку, виходячи із змісту газети, і якась кількість осіб з аудиторії рецитістів, хто має мотиви для купівлі рекламованої у газеті продукції». Steinberg. a. a. O. S. 137.

³⁶ The Engineering of Consent. Ed. F. J. Bernays. Oklahoma, 1955.

лення – ось головне завдання, адже тільки в атмосфері такої погодженості вдається *promotion to the public* (нав'язати загалові), пропозицію або спонукати до схвалення персони, продукту, організації чи ідеї»³⁷. Розворушена готовність споживачів на якісь вчинки опосередковується через фальшиве усвідомлення, що всі вони, як резонерські приватні особи, спільно відчують відповідальність за громадську думку.

З іншого боку, консенсус щодо необхідного, як може здатися, в громадських інтересах ставлення насправді має децю від інсценізованої «громадської думки». Хоча зв'язки з громадськістю мали б начебто сприяти збутові певних товарів, їхній вплив постійно виходить за межі цього вузького завдання; поза як оприлюднення (*Publiciztaet*) специфічної продукції відбувається через підтасування всезагальної зацікавленості, воно створює і забезпечує не лише профіль марки та клієнтуру споживачів – воно радше водночас для фірми, галузі, для всієї системи мобілізує псевдополітичний кредит; таку повагу, яка б навзамін приносила громадський престиж.

Підтасований консенсус, звичайно, не надто збігається з громадською думкою, з кінцевою одностайністю довготривалого процесу серйозних взаємних з'ясуванняв; адже «всезагальна зацікавленість», а тільки вона може служити підґрунтям для безпримусового раціонального узгодження відкрито конкуруючих думок, пропадає достеменно з тим як популістський самовияв привілейованих приватних інтересів підганяє її під власні потреби. Виходячи з подвійної передумови, обмежити публіку бюргерськими приватними особами і обмежити їхнє резонерство підвалинами бюргерського суспільства як сфери приватного володіння, а це якраз і є зруйнований старий базис конвергенції суджень, а новий не закладається вже тим, що на його фікції тримаються приватні інтереси, котрі потоком вриваються у громадську відкритість. Консensusові, виробленому під знаком маніпульованої цікавості до сенсації (*public interest*) за допомогою служб рафінованого формування думки, взагалі бракує критеріїв спроможності мати рацію. Зрозуміла критика відкрито обговорюваного стану справ не має нічого спільного з бадьорим конформізмом щодо відкрито презентованих персон чи персоніфікацій; *consent* (злагода) тут збігається з *good will* (доброю волею), яку

³⁷ *Steinberg. a.a.O. S. 74*

породжує publicity. Публіцистикою колись називали розвінчування політичного панування перед відкритим резонерством, publicity ж підсумовує реагування безвідповідально байдужої благодюшності. Громадянська відкритість в міру її формування через public relations знову набуває ознак доби феодалізму: «носії пропозицій» розгортають репрезентативні пишноти перед тими, хто готовий рухатися за ними. Публіцистика нагадує ту ауру персонального престижу та понадприродного престижу, якої колись надавала репрезентативна відкритість.

Про рефеодалізацію відкритості ще має піти мова в іншому, докладнішому сенсі. Те поєднання масового дозвілля з рекламою і агітацією, яке в подобі громадських зв'язків (public relations) вже набуває «політичного» характеру, безперечно, накладає власний кодекс поведінки навіть самій державі³⁸. Тоді як приватні підприємці під час споживацького вибору експлуатують патріотизм і громадянську свідомість, то й держава змушена «звертатися» до своїх громадян як до споживачів. Ось так і громадська (державна) влада сватається до publicity.

§ 21. Перелаштований принцип публіцистики

Наприкінці двадцятих років на одному із з'їздів німецьких соціологів розглядали тему громадської думки³⁹. Із цієї нагоди вперше було компетентно відзначено одне явище, симптоматичне для політичного перетворення функцій громадської відкритості – «журналістську активізацію» служб, партій та організацій. Брінкманн навіть вибудував хистке протиставлення «вільної преси» та «службової публіцистики» як громадського (державного), так і приватного врядувань («тим нестримним втягненням усіх царин життя в свою «публіцистику» сучасна газета сама виховала для себе суперника і, можливо, повелителя свого ненаситного інформаційного натиску: своїми корпунктами і пресовими референтурами, які нині не обминають жодної нагоди облаштуватися в кожній відкритій для громадськості, або такій, що шукає по-

³⁸ *Zeit* за 1953 рік називає у ФРН понад 100 інститутів, що виконують суспільну роботу, причому громадське виховання інколи вже важко відрізнити від реклами (Jahn H. F. *Verantwortung und Mitarbeit*. Oberlahnstein, 1953).

³⁹ *Materialien* II з'їзду німецьких соціологів. *Schriften d. Dt. Ges. f. Soz.* Bd. VII. Tübingen, 1951. Кілька років раніше Ф. Тьоніс на цю тему уклав дослідження німецької соціології давніших періодів: *Toennis F. Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin, 1922.

купців, продуктової крамничці»)⁴⁰. Хибність такого зіставлення полягала в тому, що якраз адміністративна політика public relations сягнула далеко за межі публікацій за класичним каноном обслуговувала адміністрацію наявних засобів масової інформації та зміцнювала її позиції. Попри все, сама констатація слухна: разом з великими публіцистичними інституціями та в зв'язку з ними («апарат, який хоч і репрезентує максимум громадськості, але зовсім мало думки») з'явився інший апарат, який іде назустріч новим публіцистичним запитам держави та асоціацій («там маємо... іншу «громадську думку», яка хоч і «думає» багато про що і надто конкретно, але в найістотнішому намагається створити і нав'язати свою думку суспільству будь-якими іншими, але в жодному разі не «відкритими для громадськості» способами»)⁴¹. Форми цілеспрямованого керування громадською думкою, на що тут натякається, це такі «котрі свідомо відхиляються від ліберального ідеалу відкритості». Саме звідти державна бюрократія запозичила практику, яку великі приватні підприємства та організації спілок вже пустили в хід; і тільки в спільній грі з ними державні владні структури виробляють власний «публіцистичний характер».

Приріст владного потенціалу адміністрації у соціальній державі – це стосується не тільки законодавця, а й самої урядової верхівки⁴² – дає змогу дуже помітно виявитися чинникові «унезалежнення», хоч уже за ліберальної ери це ніколи не функціонувало як чисте здійснення закону⁴³. Менше впадає в око інший чинник – зустрічний процес перенесення влади від держави на суспільні групи; у новоздобутій свободі дій «творчого міркування», де адміністрація сама стає виробником, комерсантом і диспетчером, якраз виконавча влада опиняється перед тим, що змушена до такої лінії поведінки, щоб доповнити владний авторитет «громадською відкритістю» і частково навіть нею замінити. Це інколи призводить до співпраці з асоціаціями, інколи до регулярного перенесення адміністративних завдань до їхньої компетенції. Вернер Вебер висновує, що подальші царини врядування взагалі

⁴⁰ Brinkmann C. *Presse und öffentliche Meinung // Verhandlungen. a. a. O. S. 27ff.*

⁴¹ *Ebd.* S. 30.

⁴² Адміністративна діяльність дедалі більше відходить від загальної політичної програматики: під прикриттям доцільного і раціонального пристосування до змінюваної ситуації уряд замінюється на адмініструванням, що серед консерваторів викликає паркання на «розрізнення владного чинника».

⁴³ Forsthoft. *Lehrbuch des Verwaltungsrechts. Bd. 1 a. a. O. S. 65.*

відходять від держави і обертаються на «складові системи позадержавного станового врядування»⁴⁴. Одначе навіть там, де держава засвідчує або розширює свою керівну вищість, вона змушена «підлагоджуватися» під поле напруженості організованих інтересів. Хоч переговори тут влаштовуються і проводяться поза парламентом, тобто за умови усунення інституційованої державою відкритості, все ж вони обоюдно через так звану відкритість готуються до роботи з громадськістю, і ця робота значною мірою проводиться відкрито. Відкритість в такому взаємному проникненні держави і суспільства, а разом з нею і та відкритість, що встановлена як державний орган, тобто парламент, втрачає певні функції опосередкування. Неперевність процесу інтеграції забезпечується іншим способом: послабленню позицій парламенту відповідає посилення перетворювачів, встановлених на лінії від держави до суспільства (адміністрації) і навпаки – від суспільства до держави (спілки і партії). Паралельно з цим потреба в публіцистиці, «менеджерськи» кероване розгортання public relations (громадських зв'язків), показує, що її первісні функції, – тепер значною мірою обкраденої, – відкритості зовсім по-іншому, вже під патронатом адміністрації, спілок і партій, запряжені в процес інтеграції держави і суспільства.

Усередині політично функціональної відкритості конфлікти на основі порівняно гомогенних інтересів та в порівняно сприйнятливих формах розважливого обговорення можуть впливати на поверхню тільки тоді, і лише тоді винесені на парламентське вирішення конфлікти можуть з претензією на раціональність і перманентність закріпитися у системі абстрактних і всезагальних законів, коли наповненість матеріальних рішень опосередковується через ринкові механізми всередині нейтралізованого як приватна сфера, втягнутого в стосунки суспільства, і в принципі ухвалюються неполітично. Політична відкритість, безперечно, лише в рамках спільних інтересів приватних осіб як приватновласників, завжди була настільки звільнена від конкуренції індивідуальних приватних інтересів, що могла бути подолана застереженням через політичний компроміс розв'язками, виробленим у процесі полі-

⁴⁴ Weber W. *Spannungen und Kräfte im westdeutschen Verfassungssystem*. Stuttgart, 1951. S. 38 und 53; щодо значної за обсягом літератури на тему об'єднань за інтересами див.: Stammel O. *Interessenverbände und Parteien // Köln. Zeitschr. f. Soz. u. Sozialpsych.* 1957. Bd. IX. S. 587ff.; в історичному аспекті: Schulz G. *Über Entstehung und Formen von Interessengruppen in Deutschland seit Beginn der Industrialisierung // Polit. Vierteljahreszeitschrift.* 1961. Bd. II. S. 124ff.

тичного резонерства. Як тільки на противагу цьому приватні інтереси, організовані колективно, змушені набувати політичної форми, то на громадську відкритість були змушені виходити також і ті конфлікти, які докорінно змінювали структуру політичного компромісу⁴⁵. На відкритість звалюються завдання урівнювати інтереси, що далеченько відходять від класичних форм парламентського єднання та домовляння; джерела цього вбачають начебто ще в сфері ринку – там все має бути буквально «виторгуване», досягнутий через тиск і протитиск результат має бути негайним і безпосередньо триматися тільки на гнучкій рівновазі владної ситуації між державним апаратом та об'єднаними за інтересами групами. Політичні рішення ухвалюються в нових формах «bargaining» (торгування), що вибудувалася поряд з давнішими формами здійснення влади: ієрархією та демократією⁴⁶. Хай там як, але, з одного боку, діапазон компетенцій відкритості розширився. Тоді як, з іншого боку, урівнювання інтересів і надалі орієнтується на ліберальні вимоги до тієї самої відкритості (засвідчити про себе на загальному добробуті, але так, щоб його ні задовольнити, ні зважитися повністю від нього відійти), то домовляння про компроміси переходять у позапарламентські сфери; хай формально через делегування повноважень державних органів суспільним організаціям, хай неформально через не передбачене нормами (або всупереч нормам) фактичне зміщення компетенцій.

У деяких випадках, як-от у головному конфлікті високорозвинутого капіталістичного суспільства, себто між роботодавцями і працівниками, неможливо сподіватися на тривале урівнювання інтересів, навіть на «умиротворення» замість компромісів, коли відбувається зсув норм, через неможливість державного примусового посередництва, автономний простір може здобути повсюдне політичне здійснення влади втягнутими в боротьбу між собою соціальними групами. З одного боку, учасники тарифних стосунків тоді вже не ведуть мови про дотримання приватної автономії; вони діють в рамках політичної відкритості й тому офіційно потрапляють під вимоги відкритості демократичної⁴⁷. З іншого боку, творення тарифних норм настільки підриває розважливі форми гро-

⁴⁵ Kirchheimer O. *Changes in the Structure of Political Compromise* // *Studies in Philosophy and Social Science*. 1941. Bd. IX. S. 456.

⁴⁶ Dahl R. A. *Hierarchy, Democracy and Bargaining in Politics and Economics* // *Research Frontiers in Politics and Government*. Washington, 1955. S. 47ff.

⁴⁷ Ridder H. *Zur verfassungsrechtlichen Stellung der Gewerkschaften im Sozialstaat nach dem Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Stuttgart 1960.

мадської відкритості старого стилю, об'єктивно настільки мало дає тому антагонізові інтересів, що лежить в основі конфлікту, шансів на встановлення справедливості за ліберальними критеріями, що ці компроміси взагалі вилучаються з процедури парламентської законотворчості й цим самим із царини компетенцій інституційованої державою відкритості. Ось такому офіційному перенесенню в набагато більшому обсязі відповідає фактичне перенесення компетенцій політичного компромісу від законодавця на коло стосунків адміністрацій, спілок і партій. Зростаюча інтеграція держави з суспільством, котре вже втратило свій політичний характер, вимагає вирішень у формі тимчасових компромісів між групами, тобто прямого обміну поступками, пільгами та відшкодуваннями без кружного шляху через інституційований процес політичної відкритості. Відтак спілки і партії залишаються принципово приватними асоціаціями, багато з них від самого початку засновуються у формі правоздатних асоціацій, та все одно беруть участь у висвітленні відкритих позицій. Вони, власне, також навіть здійснюють функції політичної відкритості і наполягають на своїх намірах легітимізувати суспільний тиск, який здійснюється на державу і виходить за звичні межі владних відносин. Так спілки фактично порушили обмеження громадянського права на свободу асоціацій. Мета, яку вони задекларували, полягає в трансформації приватних інтересів багатьох приватних осіб у загальний громадський інтерес, у гідній довір'я репрезентації і демонстрації інтересів асоціації як усезагальних⁴⁸. При цьому спілки, звичайно, не знічев'я, а через власний приватний характер, мають далекосяжну політичну владу; передусім вони можуть маніпулювати «громадською думкою», без того, щоб бути змушеними дозволити контроль над собою з її боку. В цьому й полягає результат подвійного примусу до здійснення соціального насильства з одного, і виправдання отриманих у спадок вимірів фактично охопленої розкладом відкритості, з іншого боку: за умов охопленої засобами масової інформації публіки організації залучається для вироблення компромісів, яке далекоглядно проводять у кабінетах і для якого не обов'язкове всезагальне схвалення, йому інколи забезпечують громадську прихильну пасивність – хай з метою трансформувати таке схвалення у політич-

⁴⁸ *Dus.: Keiser J. H. Die Repräsentation organisierter Interessen. Berlin, 1956.*

ний тиск, хай з метою нейтралізувати протитиск на основі досягнутої толерантності⁴⁹.

Робота через відкритість орієнтована на те, щоб зміцнювати престиж власної особи, не допускаючи, щоб суть компанії перетворювалася на тему відкритого обговорення: організації та функціонери розгортають репрезентацію. «Громадські асоціації зовсім не бажають виступати як юридичні особи, а як колективні організації, і саме тому, що вони зацікавлені не так надто у формальному представництві назовні, зважаючи на виокремлення цього представництва із внутрішнього життя асоціації, як голов-

⁴⁹ Така привагдана мобілізація «громадської» думки для потреб підтримки або забезпечення культурних чи кабінетно-фаскултих комерційних має зворотну дію навіть на саму структуру компромісу. Для «справжнього» компромісу з обох сторін типовим щодо його досягнення є застереження, яке відображає непримиренні позиції та напрями інтересів привично пов'язаного й надалі проиштанного інтересів. Нехтування таким застереженням повшю ідеологізувати компроміс; воно знижує застереження до рівня статусної угоди в межах існуючих вигаданих рамок у принципі безконфліктного стану речей. На прикладі вердикту Федерального суду з трудових справ від 31.10.1958 року (I AZR 623/57) такі тенденції проаналізували Абендрот, Рахм, Пиддер та ін.; див. приклад: Abendroth W. *Innergewerkschaftliche Willensbildung, Urabstimmung und «Kampfmaßnahme»* // Arbeit und Recht. 1959. VII. S. 261ff.

Як і сама юридична практика, привертає увагу соціальний стан справ, який вона викрила і який документально зафіксувало критиковане рішення: обов'язкове для кооперування спілчанських бюрократів у рамках матеріально зафіксованого порядку при нехтуванні усвідомлення компромісу, просто тимчасове урівнювання різнобіжних напрямів інтересів за такого стану інтересів. (Цього відповідають явіща «зсазаня опозиційних колективів», які зареєстрував Е. Кірхнер, також і всередині парламенту. («The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes» // Social Research, 1957. Bd. XXIV. S. 127-156). Така ситуація симптоматична не тільки для нашого коштигенту занедбаній політичній двоїстості розвитку соціальної держави взагалі (див. на цю тему мій вступний розділ до Student und Politik. Neuwied, 1961. S. 34ff), але й характерне для структурних перетворень відкритості. Той вид обов'язкового для порозуміння кооперування тенденційно унезалежнених від членського загалу спілчанських бюрократів може відбуватися тільки тоді, коли форму політично резонерської відкритості (у цьому випадку внутрішня організаційна відкритість спілки), буде витіснена деполітизованою громадською відкритістю медіатизованої публіки, чис виразне схвалення або мовчазна толерантність буде надолужене розгорнутою «згорі» маніпулятивною або демонстративною публіцистикою.

Для такого контексту важливі ті тенденції, які ми аналізували у випадку процесу концентрації преси: спочатку централізація політичної преси із зростаючою залежністю газет від партійних бюрократів, відтак послаблення позицій партійної преси як такої, і насамкінець деполітизація преси загалом. У випадку соціал-демократичної преси Абендрот коментує (у додатку до зауваження Германна Геллера: Hermann Heller. Staatslehre, Leiden, 1934. S. 137: «Якщо Геллер посилається на те, що роботодавці спроможні читати опір тільки завдяки власним газетам, то не слід забувати, що у ФРН вже не існує такого характерного чинника, як утворена демократичними партіями партійна преса, яка мала велике значення в Німеччині до 1933 року, і як з економічних, так і з технічних причин, мабуть, вже неспроможна відродитися в колишніх вимірах». (Sultan und Abendroth, *Wirkokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*. Hanover, 1955. S. 92. Anm. 45). 1933 року десь половина всіх німецьких щоденних газет мала політичну орієнтацію. До 1956 року їхня частка у ФРН зменшилася майже на чверть: 65% газет проголошують себе позапартійними, 10% - незначними; обидві ці категорії мають у своєму розпорядженні понад 80% сумарного накладу. (Див. довідник: Die Deutsche Presse 1956. a. a. O. S. 35ff).

но презентації своїх членів у громадській відкритості»⁵⁰. Презентація – це не так чинник внутрішньої структури асоціації, як передусім «вияв домагань відкритості»⁵¹. Природно, що репрезентативна відкритість старого зразка цим аж ніяк не реставрується, але все ж надає рефеодалізованій громадянській відкритості риси, які, за спостереженнями Шельські, характеризуються тим, що вони «менеджерують демонстрування своїх позицій» державними і недержавними організаторами⁵². Аура особистого репрезентативного авторитету знову повертається як чинник публіцистики; адже новітня publicity у всьому збігається з феодальною publicness. Public relations посиляються власне не на public opinion, а на opinion у розумінні reputation. Громадськість обертається на двір, перед публікою якого розгортається престиж – замість критики в самій публіці.

Колись публіцистика була змушена прокладати собі шлях у протиборстві з містифікаційною політикою монарха: особу або справу вона намагалася виставити на суд відкритого резонерства, а політичні рішення подавала в інстанцію громадської думки у препарованому для процесуального розгляду вигляді. За наших днів, навпаки, публіцистика пронизана політикою чудотворства з боку інтересів: здобуває для персони або для справи громадський престиж і цим в атмосфері кабінетної думки робить їх придатними для всезагального схвалення. Вже сам вираз «робота з громадськістю» видає, що залежно від обставин і від нагоди до нагоди слід спершу створити якусь відкритість, яка колись буде підкріплена становищем репрезентантів та в своїй неперевності служитиме випробуваною традиційною символікою. Нині доводиться створювати нагоди для ототожнювання – відкритість слід «створити», про її «існування» годі вести мову. Це Альтманн влучно називає актом «комуніфікації»⁵³. Безпосередній ефект публіцистики не вичерпується тим позакомерційним ефектом набовбування аури доброї волі, чим підтасовується готовність погоджуватися. За наших часів публіцистика, через вплив на рішення споживачів, також придатна і для створення політичного тиску, адже вона урухомлює потенціал підсвідомої готовності до схвалення, що в разі потреби можна трансформувати в популі-

⁵⁰ Altmann R. Zur Rechtsstellung der öffentlichen Verbände // Z. f. Politik. N. F., 1955. Bd. II. S. 214.

⁵¹ Ebd. S. 226.

⁵² Schelsky. Familie. a.a.O. S. 357.

⁵³ Altmann R. Das Problem der Öffentlichkeit und seine Bedeutung für die Demokratie. Diss. Marburg, 1954. S. 72.

стськи спрямоване всезагальне схвалення. Новостворену відкритість доти можна видавати за громадянську, допоки існуватимуть її інституційні форми надання повноважень; отож демонстративна публіцистика розгортає політичну ефективність лише в міру того, наскільки може викликати довіру або із впевненістю задіяти капітал вирішального голосу потенційних виборців. А таке «задіяння», безсумнівно, – це вже завдання партії.

Зміна функцій охоплює політично функціональну відкритість загалом: під неї також потрапляють головні стосунки публіки, партій і парламенту. На політичній відкритості ліберальної епохи залишила свій відбиток партія шанованих осіб (знати), яких описав Макс Вебер⁵⁴. Освічені й маєтні кола під проводом осіб духовних і професорів, правників, лікарів, учителів і адвокатів, фабрикантів і землевласників засновували локальні політичні клуби, принагідні союзи, об'єднання виборців, що трималися купи хіба що завдяки депутатам. Кількість професійних політиків була мізерна, їхні функції – насамперед були підпорядкованими; політика – побічне заняття на громадських засадах. До аморфної суєти, що не лише у великих містах зводилася, власне кажучи, до діяльності об'єднань з періодичними зборами задля скарбничних звітів депутатів, долучається преса як єдина перманентна інституція. Існує безперервна комунікативність між локальними дискусійними центрами та парламентськими сесіями⁵⁵. Якраз організаціїно хисткий зв'язок «фракційної партії» (чого практично дотримувались хіба що в парламенті) через кола шанованих із виборцями на місцях, відповідало ненасильницькому потоковій комунікативності всередині тільки однієї публіки. Паритет освічених ще в принципі не піддавався сумніву через розподіл компетенцій. Навіть самі партії в таких рамках бюржерської відкритості сприймали як «формування суджень»: підвалинами їм служили, як висловився Рудольф Гайм у повідомленні про німецькі національні збори, політичні міркування у їхній масовій згурто-

⁵⁴ Weber M. *Parteiwesen und Parteiorganisation // Staatssoziologie*. Berlin, 1956. S. 50ff.

⁵⁵ Вебер веде мову про надто обмежену, з огляду на механізм добору шанованих, кількість причетних, але відтак змушений визнати: «Кількість непрямо, передусім матеріально, зацікавлених у політичній діяльності була дуже велика. Адже всі основні врегулювання з міністерствами і передусім усі закладжування особистих питань відбувалися залежно від питання про вплив на шанси на виборах; всі побажання разом і кожне з них зокрема намагалися протягнути через посередництво місцевого депутата, до якого, на лихо, чи на добро, міністр був змушений прислухатися. Кожний окремий делегований здійснював ще й службовий патронат, головню патронат у всіх справах свого виборчого округу, і зі свого боку, щоб бути знову обраним, підтримував стосунки з місцевими шанованими особами». Ebd. S. 58.

ваності. Також Август Людвіг фон Рохау вимагає від «партійного розуму» об'єктивного судження, яке начебто чинить опір голому інтересові⁵⁶. Вже Трайчке висновує близьку до істини тезу партії переконань (Meinungspartei): «Саме інтереси суспільних класів набагато міцніше переплетені з партійними вченнями, ніж самі партії це визнають»⁵⁷. Наприкінці сторіччя нарешті з'являються свідчення, котрі заперечують ілюзію нейтралітету інтересів, навіть беручи до уваги буржуазні партії. Такі люди, як Фрідріх Науманн, не криючись, вимагають для ліберального табору класової партії, бо «тільки класово свідомий лібералізм має силу обстоювати свою людину в загальній класовій боротьбі, яка точиться сьогодні»⁵⁸.

Тим часом в бюргерській відкритості відбувалися структурні перетворення, інституції суспільно-світського спілкування, які забезпечували контекст резонерської публіки, втрачали значення або й геть розпадалися; розвиток масової комерційної преси відповідав переходові партій шанованих осіб (знаті) на засади масовості. Соціалізація громадянських прав рівності змінила саму структуру партій. Нетривкі об'єднання виборців від середини минулого сторіччя дедалі більше поступаються місцем партіям у властивому розумінні, які були організовані не за локальним принципом, а, маючи бюрократичний апарат, спрямовувались на ідеологічну інтеграцію та на політичну мобілізацію широких мас виборців: Гладстон запровадив у Англії систему кулуарної підготовки виборів. Місцеві комітети, з розбудовою організованого більше або менше на зразок підприємства і централізовано керованого апарату професійних політиків, втрачають свою значущість. Тепер для збору голосів перед партіями постало завдання «інтегрувати» маси громадян держави – які вже, зрештою, перестали бути «бюргерами» – за допомогою нових методів; збори виборців з їхніми звітними доповідями місцевих депутатів змушені були поступитися місцем систематичній пропаганді. Саме тоді зароджується щось схоже на новітню пропаганду, від самого

⁵⁶ Rochau A. v. Grundsätze der Realpolitik. Stuttgart, 1853. S. 91f.; узагальнено див.: Schieder Th. Die Theorie der Partei im älteren deutschen Liberalismus // Festschrift für Ludwig Bergsträßer. Düsseldorf, 1954. S. 183ff.

⁵⁷ Treitschke H. v. Parteien und Fraktionen. 1871; Цит. за: Schieder. a.a.O. S. 194.

⁵⁸ Див.: Die Hilfe. 1904. 10. Jahrgang. Nr. 2.

початку з дволиким Янусовим обличчям просвітництва і керування, інформації і реклами, педагогіки і маніпулювання⁵⁹.

Зросла взаємопов'язаність політично актуальних подій – відкритість разом зі своїм комунальним підґрунтям втрачає значення; вона втрачає чітку відмежованість від приватної сфери, з одного боку, і від «світської відкритості» – з іншого; вона втрачає прозорість і передбачуваність⁶⁰. Як альтернатива до класової⁶¹ постала «інтеграційна партія», що за формою у більшості випадків не надто відрізнялася від неї, і яка на певний час «охоплює» виборців і намовляє на всезагальне схвалення, не переймаючись їхньою політичною незрілістю⁶². Сьогодні така масова партія інтеграції зовнішніх оболонок, стала типовою панівною партією. Вирішальне для неї – хто саме володіє засобами примусу і переконування, аби, демонстративно, чи там маніпулятивно, впливати на поведінку населення на виборах. Партії – це знаряддя формування волі, проте не в руках публіки, а саме тих, хто задає тон партійному апаратові. Такі от трансформовані стосунки партій з публікою, з одного боку, і з парламентом – з іншого, можна розглядати в симптомах зміни статусу депутатів.

Від самого зародження ідея парламентаризму містила в собі відмову від імперативного мандату, що було показово для всіх видів станового представництва. Вже 1795 року якийсь депутат нижньої палати пояснює: «За нашою конституцією, після того, як джентльмен обраний, він виступає як представник, або, якщо ваша ласка, як адвокат народу Англії; теза, яку через одне покоління Берк і Блекстоун⁶³ поклали в основу класичного вчення про вільний мандат. У формулі незалежності депутата, який відповідає тільки перед власним сумлінням і перед народом загалом, від

⁵⁹ Гільгер Д. (*Hilger D. Die demokratischen Parteien und Parteiendemokratie // Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik. 1956. Bd. I. S. 176ff.*) на підставі запропонованих В. Моммсеном (*Mommsen W. Deutsche Parteiprogramme vom Vormärz bis zur Gegenwart. München, 1952*) текстів звертає увагу на зміну формулювань: коли щось адресоване вузьким освіченим прошаркам, то далекосяжні розмірковування дедалі частіше не збігаються з політичними гаслами.

⁶⁰ Plessner H. *Das Problem der Öffentlichkeit. a. a. O. S. 8.*

⁶¹ Такий тип, показовий для соціал-демократії часів кайзера Вільгельма, тут залишаємо поза увагою; для нинішньої партійної системи він уже не характерний. Узагальнено на тему типології новітніх партій *du. : Maurice Duverger. Les Parties Politiques. Paris, 1951. та Neumann S. Towards a Comparative Study of Political Parties // Modern Political Parties. Chicago, 1956. S. 395ff.*

⁶² Будь-яка діяльність унікає простого, не належного до організації, обходжуваного партійними виборця, який особисто потрібний тільки на виборах, а так хіба що відкритий, націлений на нього рекламні. (*Weber. Staatssoziologie, a. a. O. S. 68*)

⁶³ Blackstone. *Commentaries of the Laws of England. London, 1783.*

настанов і наказів, це вчення посіло своє місце у всіх громадянських конституціях⁶⁴. У ліберальній правовій державі такої ідеології повсюдно відповідає процес політичного формування волі, який був опосередкований через формування думки резонерської публіки. За своїм соціологічним змістом у цій фазі вільний мандат не так вже й відповідав незалежності самих представників; депутат фактично перебував у набагато тіснішому контакті з колом своїх виборців, ніж будь-коли згодом; набагато більше він виступав як гарантія паритетного становища всіх приватних осіб, котрі належали до резонерської публіки. Позаяк сам парламент був частиною тієї публіки і свобода дебатів *intra muros* (у стінах), так само як і *extra muros* (поза стінами), була забезпечена, навіть якщо застереження незалежності депутата створювали йому привілейований статус хоча б порівняно з рештою публіки – репрезентація в розумінні догромадянської відкритості, – публіка мала б просто не допустити, щоб статус депутата був принижений передачею повноважень іншій особі⁶⁵.

Такий контекст публіки, безперечно, руйнується в міру того, як партії, що стали «речниками» системи громадських асоціацій, покликані опосередковувати й обстоювати інтереси дедалі зростаючої кількості тих організацій, котрі від приватної сфери начебто доросли до відкритості. Як правило, нині вони ні класові партії (як колишня соціал-демократична), ані асоціації об'єднаних за інтересами (як-от, на вокзалі). Ба більше, якраз тісне поєднання організованих інтересів та їхнє офіційне перенесення в політичний механізм надає партіям те недосяжне становище, перед яким парламент опускається до рівня фракційної комісії, а самі парламентарії – «до організаційно-технічної проміжної ланки всередині партії, якій доводиться підставлятися в разі виникнення конфліктів»⁶⁶. За спостереженнями Кірхгаймера, саме тому зменшуваний до анігіляції парламентський вплив схожий з впливом

⁶⁴ Див.: *Основний Закон*. Ст. 38.

⁶⁵ Ці застереження право на недоторканність та звільнення від фінансового відшкодування, загострюють лише визначення, які взагалі кваліфікують участь в громадянській. Їх тлумачать як звільнену від державної влади та відгороджену від приватної могутності сферу. Ці застереження покликані, також і на парламентському рівні, зберегти для депутата статус незалежної від публіки приватної особи, а не принаймні звільнити місце для додаткових ознак призначеного для репрезентації престижу можновладця – парламентська відкритість якраз протиставляється «репрезентативній».

⁶⁶ *Leibholz. a. a. O. S. 97.*

юристів⁶⁷: адвокат поступається перед функціонером. Крім невеличкої групи «міністрабельних» (здатних правити службу), хто забирає провідні пости, у парламент потрапляє велика кількість безпосередніх партійних функціонерів (апаратники, експерти з пропаганди тощо) і нарешті значна кількість посередніх чи безпосередніх представників асоціацій (юрисконсультів, синдиків, координаторів, фахівців тощо). Окремий депутат, хоч і покликаний сприяти ухваленню рішень більшістю голосів всередині власної партії, зрештою вирішує як член якоїсь фракції. Примус до щоразу оновлюваного через фракцію компромісу між організованими інтересами ставить перед партією примус, що гарантує єдність її виступів назовні; депутат практично отримує від своєї партії імперативний мандат⁶⁸. Цим самим парламент має тенденцію перетворюватись на штати, де збираються докупі пов'язані інструкціями уповноважені представники партій, щоб здати на реєстрацію вже прийняте рішення. Щось схоже Курт Шмітт уже спостерігав у Ваймарській республіці⁶⁹. Для нового статусу депутата вже не характерна співучасть у резонерській публіці загального штабу.

Відповідно до цього, сам парламент з установи для дебатів стає установою для демонстрування, бо тільки парламентського підтвердження замало для формально розробленого за зачиненими дверима наказу; парламент має ще прислужитися для демонстрації волі партії назовні. Із «зібрання мудрих, обраних як окремі особистості із привілейованих верств – таких, хто намагається переконувати шляхом аргументації під час відкритого для громадськості обговорення із сподіванням, що так ухвалене більшістю рішення мало б бути істинним і правильним для народного добробуту», парламент перетворився на «відкриту трибуну, з якої перед усім народом, котрий бере особливу участь у цій відкритості через радіомовлення і телебачення, уряд і партії, які його підтримують, пропонують народові й відстоюють перед ним свою політику, а опозиція у такій самій відкритості піддає цю політику іспитові й розгортає свою альтернативну політику»⁷⁰.

⁶⁷ Kirchheimer O. Majoritäten und Minoritäten in westeuropäischen Regierungen // *Die Neue Gesellschaft*. 1959. S. 256ff; на цю ж тему: *Parteistruktur und Massendemokratie in Europa*. AOR. Bd. 79. S. 307ff; на цю ж тему: *The Party in Mass Society*. New York, 1958.

⁶⁸ На таку ситуацію посилаються також і партії, вимагаючи (юридично безпідставно) складення мандату у випадку виходу депутата із фракції.

⁶⁹ Schmitt C. *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*. München, 1923.

⁷⁰ Friesenhahn F. *Parlament und Regierung im modernen Staat* // *Veröff. d. Ver. dt. Staatsrechtslehrer*. Heft 16. Berlin, 1958. S. 31.

Визначення, яке запропонував Фрізенган, безперечно, охоплює лише частину процедури, тобто саме розширення публіцистики (оприлюднення) як такої, а не трансформацію її функції. Тоді як раніше відкритість обговорення була покликана гарантувати неперервність допарламентської і парламентської дискусії, єдність відкритості та формованої у ній громадської думки, одне слово, деліберативний парламент як ядро, але водночас і як частину публіки загалом, і упродовж деякого періоду часу гарантувала також і фактично, то сьогодні вона й близько не виконує чогось схожого; та навіть не може виконувати, адже сама відкритість всередині парламенту, як і поза ним, зазнає структурних перетворень: «Якщо хтось вбачає сенс у передачі з бундестагу в тому, щоб надати можливість слухачеві (глядачеві) перед приймачем брати участь у роботі народних представників, яких він обрав сам, то він мав би виснувати, що телебачення і радіомовлення для цього аж ніяк не підходять, що своїми перекрученнями і спотвореннями вони, радше, тільки заважають парламентській роботі. Як наради з пленарних засідань перекладені на комітети і фракції, так і сам розгляд у парламенті цілковито похований під стосами документації»⁷¹. Перед розширеною відкритістю процес обговорення став стилізований під естрадну виставу. Публіцистика втрачає критичну функцію на користь демонстративної, навіть аргументи замінені на символи, на що знов-таки можна відповідати не аргументами, а їхніми умовними позначеннями.

На прикладі трансформації функцій парламенту стає очевидною сумнівність відкритості як організаційного принципу державного ладу – публіцистика з принципу надання (з боку публіки) критики була переналаштована (з боку демонструючих

⁷¹ Як значно розхитався контекст парламентських дебатів через політичне резонерство приватних осіб *extra muros*, доводить на тенденції оприлюднення парламентських повідомлень Г. Гафтендорф (Haftendorf H. *Das Problem von Parlament und Öffentlichkeit, dargestellt am Beispiel der Parlamentarischerstattung*. Diss. Frankfurt, 1960. S. 146ff). Роботи самого парламенту, як відомо, переносилися у фракції та партійні органи так само як і в парламентські галузеві комісії. Вони не мають права підмінювати відкрито резонерський парламент, бо не компенсують втрати парламентом громадської чинності інституційми. Навіть там, де комісії з ділових питань були проголошені громадські чинними інституціями, які ведуть обговорення на відкритому для громадськості рівні, вони не утверджуються як органи-замінники парламентської відкритості; симптоматично, що краз «зрозуміли інтереси громадськості до їхньої діяльності змушує шукати можливості для конфіденційного встановлення контактів. Відкритість втручається в роботу комісій тільки для того, щоб побачити, як предмет їхніх інтересів переходить на щоразу новіший щабель культурних питань» Ebd. S. 89; *див. також: Dechamps B. Macht und Arbeit der Ausschüsse, Meisenheim/Kilm 1974* ■ історичній площині: Stefani W. *Funktion und Kompetenz parlamentarischer Untersuchungsausschüsse // PVS; 1. Jg. 1960. S. 153ff.*

інстанцій адміністрації та асоціацій, передусім партій) на принцип керованої інтеграції. Популістській налаштованості парламентської відкритості відповідає споживчо-культурницька налаштованість правової відкритості. Адже карні процеси, доволі цікаві, щоб їх документували та поширювали засоби масової інформації, аналогічним способом ставлять критичний принцип публіцистики з ніг на голову; замість контролю за правовим розглядом з боку згуртованих громадян держави репортажі з залу суду дедалі більше служать для препарації проваджених у суді процесів під потреби масової культури згуртованих споживачів.

Потужність таких тенденцій можна оцінити за тими ревізійністськими намаганнями, які ці тенденції висувають на передній план. Тоді як у післянаполеонівській Німеччині відкритість як принцип організації правової держави вперше здобула своїх широко відомих поборників, тоді як на ті часи Карл Теодор Велькер і Ангельм Фойєрбах виступали в парламенті та в правосудді, розгортаючи власні пертрактації в узгодженій грі з політично резонерською щоденною пресою, котра набувала вільного розвитку⁷², сьогодні доходить до необхідності захищати парламентські слухання та судові процеси від популістської відкритості. Рада старійшин бундестагу внесла пропозицію припинити прями трансляції засідань. Адвокати і прокурори з карних справ дедалі наполегливіше вимагають застосування всіх правових дій або, де цього замало, зміни судово-процесуального кодексу, щоб заборонити присутність у залі радіо- і телерепортерів – принцип оприлюднення в обох випадках почав переходити на гарантування обмежень «безпосередньої відкритості». Хоч вільний доступ на слухання має бути й надалі дозволений, але слід уникати, щоб з парламентської документації кулуарно опрацьованих висновків робити партійно-політичну «мітинговщину», а з карного процесу – видо-вище задля розваги непричетних споживачів. Аргументація спрямовується проти популістських зловживань ліберальною моделлю. Ось чому цілком виправданим виглядає розрізнення Ебергардта Шмітта, яке він пропонує робити між громадською відкритістю та *publicity*, як він це бачить на прикладі кримінального процесу, до якого причетні «сучасні історичні особистості». «Хто

⁷² Welcker C. Th. *Довершена і повна свобода преси, за її звичасвою, правовою і політичною необхідністю, та її узгодженість з німецьким князівським словом, і за її повною своєчасністю, Freiburg 1830; Feuerbach A., Betrachtungen über Öffentlichkeit und Mündlichkeit der Gerechtigkeitshflege, Siegen 1821.*

що втрачає, коли в пресі не матимуть можливості побачити зображень звинувачених або свідків? Цілком виправдана зацікавленість громадськості в тому, щоб знати, в яких вчинках звинувачують сучасну історичну особу, що з цього приводу було з'ясовано під час слухання і як звучить вирок. Ось які чинники значущі для того, щоб про них, з метою скласти думку, міг довідатися зацікавлений у суспільному житті громадянин, який не бере участі в слуханнях, і кому можна це довести до відома через варте довіри повідомлення зі зали суду. Але як звинувачений і свідок під час основного слухання на допитах чи при оголошенні вироку кривляться, абсолютно байдуже для будь-якої виправданої зацікавленості в інформації. Тільки той, хто охоплений нездоровим потягом до *publicity*, хто сьогодні перевертає з ніг на голову все те, що людський спосіб мислення вважає себе зобов'язаним сприймати із зрозумілою тактовністю, може тут ще говорити про обґрунтовану потребу в поінформованості громадськості»⁷³. Видно, як на долоні, що такі спроби реагувати нічим не можуть зарадити для повернення відкритості до її первісних функцій. Спроба реставрувати ліберальну відкритість, скоротивши її популістськи розширені вияви, ще більше її послаблюватиме, в кожному разі ті її первісні функції, які ще залишилися.

До того ж у наші дні конституція соціальної держави як масової демократії зобов'язує державні органи в своїй діяльності дотримуватися відкритості, щоб перманентний процес формування думки і волі міг набути ефективності принаймні як коректива, що є запорукою свободи у здійсненні влади і панування – «життєво необхідні для свободи демократії маніфестування цього процесу, які полягають у висвітленні «громадської думки», орієнтованої на стабільність держави у всіх її розгалуженнях, не можуть полягати в... несанкціонованому правовим порядком «насилстві», виходячи з того, що вони також у повному обсязі «відкриті», відкрито вступають у конфронтацію із зобов'язаною зі свого боку до відкритості державної влади»⁷⁴. Відкритість, затиснута суспільними організаціями, віддана під утиски колективних приватних інтересів, тільки тоді, через задіяння політичних компромісів, зможе виконувати функції політичної критики і контролю, коли вона сама беззастережно підпорядкована умовам оприлюднення, тобто знову стає відкритістю в прямому ро-

⁷³ Schmidt E. *Öffentlichkeit oder Publicity //Festschrift für Walter Schmidt, Berlin 1959, S. 351f.*

⁷⁴ Ridder, *Stellung der Gewerkschaften, a. a. O., S. 27.*

зміненні слова. За змінених обставин наміри класичних вимог оприлюднювати (піддавати публіцистиці) можна захистити від реставраційного перегляду тоді, коли додатково до неортодоксальних вимог до оприлюднення (публіцистики), публіцистика також має поширюватися на установи, які досі жили, радше, за рахунок відкритості інших, ніж самі перебували в її полі зору – передусім на партії, а відтак на політично ефективні засоби масової інформації та громадські асоціації. Всі вони – це інституції віднесених до держави активних суспільних сил – приватні організації суспільства, які здійснюють суспільно відкриті функції всередині політичного ладу.

Щоб мати змогу задовольнити ці функції, вони передусім у своїй внутрішній побудові мають бути організовані за принципом відкритості та інституційно уможливити внутрішню партійну (відповідно всередині асоціацій) демократію – дозволяти безперешкодну комунікативність та відкрите резонерство⁷⁵. Відтак пов'язаність такої організаційної відкритості з відкритістю усієї публіки має здійснюватися за через оприлюднення (публіцистику) внутрішніх подій у партії чи асоціації⁷⁶. Насамкінець, діяльність самих організацій, їхній тиск на державний апарат, і навіть їхнє вдавання до насильства у стосунках одна щодо одної, так само має забезпечуватися широким оприлюдненням, як і різнобічні стосунки залежності та господарські переплетіння; сюди слід віднести хоча б те, щоб організації надавали громадськості доступ до походження і використання своїх фінансових коштів⁷⁷. Основний закон Німеччини дає змогу поширити такі вимоги оприлюднення з партій також і на відкриті асоціації⁷⁸, бо вони також перебувають під конституційним захистом «інституцій-

⁷⁵ Stammer O. und Schelsky H. Über die «Organisationswirklichkeit», *druckein* in Die Neue Gesellschaft, 1955. II. 2. Heft 3, 4, 6; відносно посилання у праці Stammer O. Politische Soziologie- und Demokratie-Forschung // Kölner Zeitschr. f. Soz. u. Sozialpsychologie. 1956. Bd. VIII. S. 380ff.

⁷⁶ Ramm Th. Die Freiheit der Willenbildung, Stuttgart, 1960. S. 108: Загрозі розпаду суспільства на безліч фактично майже неконтрольованих окремих формувань можна відносно просто протидіяти тим, що громадський вплив матиме інформацію про події всередині асоціацій і впливатиме на них через критику.

⁷⁷ До питання про фінансування партій у Німеччині див.: Eschenburg Th. Probleme der modernen Parteifinanzierung, Tübingen, 1961; крім того, Kitzinger U. Wahlkampf in Westdeutschland, Göttingen, 1960. S. 156; відтак інформативно насичена праця U. Dübber, Parteifinanzierung in Deutschland, Opladen, 1962; для США Heard A. The Costs of Democracy, Univ. of North Carolina, 1960; юридичний бік справи розглядає Grundmann W. Die Finanzierung der politischen Parteien // Zschr. f. d. Ges. Staatswiss., Bd. 115. 1059. S. 113-130.

⁷⁸ Aitmann, Rechtsstellung der öffentlichen Verbände, a. a. O. S. 225.

но відкритої свободи думки в державі з партійною системою»⁷⁹, тобто мають законне право впливати на формування політичної думки і волі народу. Навіть політична публіцистика, як і решта інституцій, що здійснює у відкритості демонстративний чи маніпулятивний вплив, зі свого боку, підпорядкована вимогам демократичної відкритості. Хай там як це обумовлено юридично, а в соціологічному аспекті такі вимоги викликають дискусії щодо важливих вимірів демократизації тих суспільних організацій, які діють на рівні державних інтересів. На оприлюдненні (публіцистиці) засновані не лише державні органи, але й усі утворення, котрі мають публіцистичний вплив на політичну відкритість, оскільки процес трансформації суспільної могутності в політичну так само вимагає критики і контролю, як і легітимне здійснення політичного насильства над суспільством. Інституційована в масовій демократії соціальної держави не інакше, як і в громадянській правовій державі, ідея відкритості (а раніше й раціоналізація панування через відкрите резонерство приватних осіб), тепер мала б здійснюватись набагато ширше, ніж (безперечно, обмежена плюралізмом організованих приватних інтересів) раціоналізація соціального і політичного здійснення влади під різнобічним контролем суперницьких, (як за внутрішньою побудовою, так само як і в стосунках з державою та між собою), заснованих на відкритості організацій⁸⁰.

Тільки з поступом такої раціоналізації, як свого часу в формі бюргерської публіки приватних осіб, може відновитися політична відкритість, тобто «через періодичні або спорадичні, організовані державними органами вибори або голосування... суспільства, що перебуває в когерентному і перманентному процесі інтеграції»⁸¹ Наскільки (фактично, звісно) політична відкритість масових демократій у соціальній державі ще тримається у цих вимірах, чи краще: наскільки мало вона там взагалі просунулася, можна безпосередньо проаналізувати за відкритими приготуваннями до виборів та за перебігом самих виборів. Тимчасово підташована і тільки на якийсь час мобілізована для цього відкритість при-

⁷⁹ Ridder H. *Meinungsfreiheit* // Neumann, Nipperdey, Scheuner, *Die Grundrechte*, Bd. II. Berlin, 1954. S. 257. Див. також: M. Löffler, *Der Verfassungsauftrag der Publizistik* // *Publizistik*. 1960. Bd. V. S. 517ff.; Copic H. *Berufsverbot und Pressefreiheit* // *JZ* 1963. S. 494ff.

⁸⁰ Lohmar U. *Innenparteiliche Demokratie*. Stuttgart, 1963; с. див. ж. Abeddroth W. *Innenparteiliche und innenverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie* // *PVS*. 1964. 5. Jg. S. 307ff.

⁸¹ Radder. *Stellung der Gewerkschaften*, a.a.O. S. 26f.

зводить, безперечно, до панування тієї чи іншої публіцистики від public relations, котра через голови належної до організації неорганізованої публіки може розгортатися тим успішніше, що більше ті організації самі відходять від вимог демократичної відкритості. Недавнє дослідження виборів показує, «наскільки для партії вигідно зовсім не мати членів, а оживати тільки під час виборчої кампанії разом з маневрувальною здатністю якоїсь рекламної фірми, котра існує для однієї-єдиної мети: для вербувальних експедицій»⁸². Процес відкритої комунікативності, який розгортається в середовищі партій та організацій, перебуває, цілком очевидно, в оберненій пропорції до демонстративної та маніпулятивної реальності публіцистики, спрямованої на бурхливе всеохвалення широкими верствами населення, передусім на його байдужу до політики частину.

⁸² Kitzinger. a.a.O. S. 67f.

§ 22. Підтасована відкритість та кулуарна чи кабінетна думка – поведінка населення на виборах

Стосунки споживачів благ з державою зовсім не обов'язково полягають у причетності до політики, а радше у всезагальному висуванні вимог, які сподіваються бачити виконаними без того, щоб самому мати бажання ухвалювати відповідні рішення⁸¹. Контакт із державою відбувається переважно в кабінетах і передпоякою адміністрації, воно неполітичне і має характер «прискіпливо байдужості». У соціальній державі, яка передусім адмініструє, розподіляє і забезпечує, «політичні» інтереси громадянина держави, котрий незмінно підпорядковується адміністративним актам, від самого початку пов'язані з вимогами щодо професійної площини. Безперечно, ефективне представництво своїх претензій вони змушені переносити на великі організації. Що з того всього, як здається, залишається на ініціативу власного вотуму, беруть в свою режисуру партії для організованих через голосування виборів. Наскільки політична відкритість як сфера постійної участі у віднесеному до державної влади резонерстві, розпалася, вимірюється за ступенем того, як резонерство перетворилося на питомий публіцистичний обов'язок партій періодично відновлювати щось взагалі схоже на відкритість. Передвиборчі протиборства, у межах інституційно забезпеченої відкритості, вже не зав'язуються із, зрештою, захопливого поєдинку думок.

Одначе демократичне аранжування парламентських виборів, як колись, так і тепер, зважає на ліберальні фікції громадянської (бюргерської) відкритості. Прогнози поведінки, які й донині нормативно визначають державно-громадську роль виборців, це соціально-психологічне віддзеркалення тієї ситуації, коли за давніших часів публіка резонерських приватних осіб брала на себе критичні та законодавчі функції. Від виборця сподіваються, що він, до певної міри володіючи знаннями і здатністю про щось судити, із зацікавленням братиме участь у відкритих обговореннях, зоби, зорієнтувавши їх щодо раціональної форми та загальної інтересів, отримати допомогу в пошуку правильного і праведного як обов'язкових вимірів для політичної діяльності. У праці на тему теорії демократії та громадської думки Берельсон перелічує

⁸¹ Див. *мод. дослідження щодо поняття політичної причетності в: Habermas V. Friederburg et al., Student und Politik, a. a. O., S. 13 ff.*

чинники «персональної культури» виборця: зацікавленість громадськими справами, поінформованість і знання, тверді політичні принципи або норми моралі, здатність уважно спостерігати, залученість до комуніактивності та обговорень, раціональна поведінка, врахування суспільних інтересів.⁸⁴ Соціологічні складники політично функціональної відкритості тут уже перенесені на психологічні особливості вдачі. Якщо в реальності маси наділеного правом голосу населення, навіть хай це вимірюється тільки за такими зовнішніми критеріями, як ступінь політичних інтересів, поінформованість, політична ініціатива та активність, участь в обговореннях, настільки мало відповідають демократичному зразкові ставлення,⁸⁵ тоді таке відхилення можна зрозуміти тільки соціологічно у контексті структурної та функціональної трансформації відкритості.

Віддалений взаємозв'язок із публікою виборців, з одного боку, в масових демократіях соціальних держав, а з іншого – з публікою приватних осіб у громадянських правових державах XIX ст., на перший погляд, начебто зберігається. Голосування, за ідеєю, було тільки завершальним актом тривалої відкрито проваджуваної боротьби аргументів і контраргументів; на це мали право ті, хто був безпосередньо допущений до громадської відкритості: приватні особи, тобто глави сімейств переважно з міських бюргерських верств, котрі посідали власність та вищий рівень академічної освіти. Такий соціальний склад єдиної на ті часи з правом голосу знаходить свій відгомін у складі тієї сучасної активної частини населення із всезагальним правом голосу, де використовують своє право голосу так: чоловіки, переважно, голосують частіше від жінок, одружені частіше за неодружених, належні до вищих статусних груп, що мають більші надходження і вищий рівень освіти, – частіше від представників нижчих соціальних верств. Крім того, варто зауважити, що належні до середнього

⁸⁴ *In Public Opinion Quarterly XVI. Fall, 1952, S. 329.*

⁸⁵ Див. добірку: *Burdick und Brodbeck. American Voting Behaviour. Glencoe, 1959; Eulau, Eldersveld, Janowitz. Political Behaviour. Glencoe, 1959; крім того, дослідження: Lazarsfeld, Berelson, McPhee. Voting. Chicago, 1954; Campbell, Gurie, Miller. The Voters Decide. Evanston, 1954; Lazarsfeld, Berelson, Goudet. The People's Choice. N. Y., 1944. Поведінка на виборах населення Англії, Франції та Німеччини, як показують порівнювальні дослідження в цих країнах, загалом збігаються з поведінкою американців: McCallum, Readman, The British General Election of 1945. London, 1945; Nicholas, Williams, The French Election 1957 // *Political Studies. Bd. IV. 1956; Harrison und Kitzinger. The French Elections of 1958 // Political Studies. Bd. VII. 1959. S. 147ff.; Duverger M. La participation de femmes a la vie politique. Paris, 1955; Hirsch-Weber. Waehler und Gewaehlte. Berlin, 1957. Велика кількість цих матеріалів опрацьована в: Lipset S.M. Political Man. N. Y., 1960, особливо Part II: Voting in Western Democracies. S. 139ff.**

стану ділові люди, які зайняті в промислі, йдуть на вибори частіше; факт, що найактивніша участь у виборах у віковому діапазоні 35-55 років, взагалі змушує великою мірою вбачати вплив не лише професійної діяльності (як серед верств нащадків бюргерських приватних осіб), а й принципову зацікавленість у здобутках від соціальної праці. Участь у відкритому резонерстві, свого часу неформальна передумова для участі у виборах, нині виглядає на ще один відповідник тому, що члени приватних асоціацій більше користуються своїм виборчим правом, ніж неорганізовані громадяни⁸⁶. Такі риси ліберальної відкритості, що збереглися у поведінці під час виборів, дають про себе знати також і в нестримному потоці політичної комунікативності, що досліджували Катц і Лазарсфельд. На відміну від радше горизонтального, специфічного для соціальних прошарків поширення моди, споживацьких звичок взагалі, потік політичних думок тече переважно вертикально – від вищих державницьких груп до щораз нижчих: «*opinion leader in public affair*» (лідер думок у громадських справах), зазвичай заможніший та освіченіший, посідає вигідніше суспільне становище, ніж групи, на які він здійснює вплив⁸⁷. З іншого боку, можна легко переконатися, що ці політично зацікавлені, інформовані й активні стрижневі прошарки публіки найменше серйозно схильні власне розуміння речей виставляти на обговорення. У тих носіїв двоступеневого, власне опосередкованого через тих *opinion leaders* процесу комунікативності, раз сприйнята думка часто перетворюється на іншу натуру⁸⁸. Навіть слушні для відкритості думки без потоку комунікативності резонерської публіки до рівня громадської думки не визрівають.

Такий безперечний і добре доведений факт, що ті (найкраще поінформовані), хто найчастіше втягується у дискусії, схильні до того, щоб взаємно обмінятися власними твердженнями і, попри все, не намагаються переконувати тих, хто вагається і менше активний, показує, наскільки незначний їхній внесок у процес громадської думки. Політичні дискусії до того ж обмежуються переважно замкнутими групами: сім'єю, колом друзів і сусідів, де й без того створився радше гомогенний клімат суджень. З іншого

⁸⁶ J. Liny, *The Social Basis of Germany Politics, Diss. phil. Columbia University 1958, Manuskript, S. 208 f., nach Lipset, a. a. O., S. 196.*

⁸⁷ E. Katz, F. F. Lazarsfeld, *Personal Influence, Glencoe 1955.*

⁸⁸ Berelson, a. a. O., S. 319: «У більшості кампаній, політичних чи інформаційних, якраз найкраще поінформовані в справі люди найменше схильні змінювати свою думку. Тут багато стабільності у ставленні, але децю може служити зразком непоступливості».

боку, виборці, які переходять від однієї партії до іншої, рекрутуються переважно із широкого резервуару менше зацікавлених, мало поінформованих та апатичних громадян, якщо тільки вони взагалі не байдужі до всього й не ігнорують вибори⁸⁹. Водночас саме ті, хто через власні переконання найрішучіше не погоджується із дискусивно сформованою громадською думкою, переважно, найшвидше піддається впливові – тепер уже демонстративно або маніпулятивно підтасованої організаторами виборів відкритості.

Руйнування контексту виборчого загалу як публіки дає себе знати в характерній втраті активності переважною частиною електорату. До виборчого активу тієї чи іншої партії, як відомо, належать дві різні групи. З одного боку – це незначна меншість громадян, яких ще з повним правом називають «активними», хай це будуть члени партій або інших суспільних організацій, хай це будуть неорганізовані, але добре поінформовані і зятяті, переважно навіть впливові як *opinion leaders* виборці. Їм, з іншого боку, протистоїть також, звичайно, тверда у своїх позиціях більшість громадян, над якими, на перший погляд, безслідно проносяться самими щоденних політичних контроверсій. Такий поділ стається частково через виправдані, але стереотипно притерті сприйняття групових інтересів, частково через глибоко вкорінене ставлення та упередженість переважно давніх, переданих через покоління поглядів⁹⁰. Різні вікові групи про т.зв. конфлікти поколінь забувають, різні конфесійні та етнічні групи керуються відповідним світоглядом, на формально однакові виборчі рішення впливають, по суті, цілком гетерогенні і доволі часто конкуруючі вольові імпульси, вони швидше домагаються якогось фіктивного консенсусу, коли їхні необговорювані посилення уникнуть відкритої комунікативності. Між непохитними блоками стоять або коливаються групи виборців, котрі не визначилися зі своїм рішенням, котрі, за поділом Яновітца, частково складаються з угодовців, частково з нейтралів, амбівалентних або апатичних; залежно від чіткості визначення критеріїв, величина цієї групи коливається в межах чверти і майже половини всіх наділених правом голосу. Сюди також належать антивиборці і так звані виборці з маргінальних прошарків, яких можна мобілізувати раз за одну

⁸⁹ Janowitz M. und Marvick D. *Competition Pressure and Democratic Consent, Michigan, 1956.*

⁹⁰ Lipset, a. a. O., S. 270f., *про історичне походження виборчих схем.*

раз за іншу партію, а інколи й взагалі ні за яку: non-voters and changers. Характеристика антивиборців, як відносно найгірше інформованої та відносно демократично ненадійної групи⁹¹, з деякими застереженнями стосується також і носіїв floating vote⁹² (непевного голосу): «незалежними виборцями, переважно тими, хто найменше знає і кого найменше обходить»⁹³. Однак якраз на найменш кваліфікованих для участі в процесі громадської думки виборців спрямовані зусилля менеджерів від виборів: кожна із партій намагається якомога більше зачерпнути з того резервуару «невизначених», але не через просвітництво, а пристосовуючись до неполітичних уподобань споживачів, що особливо рясно поширене в цьому прошарку. Яновіц цілком слушно запитує: «чи ці зусилля, що вельми покладаються на засоби масової інформації та інші високотехнічні облаштування, не свідчать про зловживання обмеженими ресурсами»⁹⁴. Звичайно, виборча агітація діє і на решту груп виборців. Так взаємозв'язок між активністю під час голосування та орієнтуванням на програмні наміри набагато слабший, ніж із запропонованим через агітацію іміджем провідних кандидатів⁹⁵.

Інсценізація політичної відкритості, періодично оновлювана залежно від виборців, якраз добре вкладається у схему, яку ми бачимо в формі розпаду громадянської відкритості. Передусім це інтеграційна культура, яку підготували й поширювали засоби масової інформації, хоч за своїм сенсом вона не політична, але насправді політична ідеологія; політична програматика, будь-який демонстративний вияв узагалі, навіть і мріяти не сміє, щоб конкурувати з нею або хоч намагатися узгодити себе з нею. Вже кілька десятиліть тому діагнований Маннгаймом розпад політичних ідеологій, як на мене, висвітлює тільки один бік цього процесу, натомість дає Раймондові Аарону нагоду навпрямки вести мову про *Fin de l'Age Ideologique*⁹⁶ (кінець доби ідеологій); з іншого боку, ідеологія в подібні так звані споживачів культури зорієнтується і здійснює своє колишнє призначення начебто на

⁹¹ Stouffer S. A. *Communism, Conformity and Civil Liberties*, N. Y. 1955, S. 83ff.; Field H. H., *The Non-Voter* // *Public Opinion Quarterly* VIII, 1944, S. 175ff.; Stanford F. H. *Authoritarianism and Liberty*, Phil. 1950.

⁹² Janowitz // *Political Behaviour*, ed. Eulau, a. a. O., S. 279.

⁹³ Harris C., *Election, Polling and Research* // *P. O. Q.*, Bd. XXI, 1957, S. 109.

⁹⁴ Janowitz, a. a. O., S. 280.

⁹⁵ Ebd.

⁹⁶ Aron R., *Fin de l'Age Ideologique?* // *Sociologica*, Frankfurt 1955; див. також: Brunner O. *Das Zeitalter der Ideologien* // *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956, особливо С. 200f.

глибшому рівні усвідомлення, тобто змушує до конформізму ситуацією. Така хибна свідомість, на відміну від політичної ідеології XIX ст., вже не полягає у самоузгоджуваному контексті уявлень, а у контексті видів поведінки; а його практична сутність – це система керованих іншими споживацьких звичок. Те, що при цьому й надалі вважається свідомістю – не що інше, як псевдореалістичне відображення реальних обставин на її поверхні. «Якщо висловити однією тезою, у що виливається ідеологія масової культури, то слід було б її подати як пародію на тезу «стань, чим ти є»: як гіперболічне копіювання і виправдання і без того існуючої ситуації за умови вилучення будь-якої трансценденції і критики. Суспільно ефективний розум при цьому обмежується тим, що ще раз виставляє перед очима людини тільки те, що й без того є умовою її екзистенції, але таке існування водночас проголошується як її власний стандарт, зміцнюється її безвірна віра в чисту екзистенцію»⁹⁷.

Агітація і реклама — це ще одна функція, яку взяла на себе засобами масової інформації громадська відкритість. Партії та їхні допоміжні організації тому й виснували, що вони змушені публіцистично впливати на рішення виборців за аналогією з рекламним тиском на рішення покупців⁹⁸ – так постає ремесло політичного маркетингу. Партиїні агітатори і партиїні пропагандисти старого стилю відрізняються від нейтральних до партиїної політики фахівців з вербування, бо останні воліють продавати політику аполітично. Така тенденція, хоч і позначилася вже віддавна, зміцнила свої позиції паралельно з науковим розвитком практичних технологій вивчення ринку і напряму мислення, тільки після Другої світової війни. Опір, зламаний у багатьох партиях після численних поразок на виборах⁹⁹, навчив, що режисерам виборчих кампаній слід не лише враховувати атрофію власне самої політичної відкритості, а й користати з неї з повним усвідомленням справи. Тимчасово підтасована політична відкритість відновлює (просто для інших потреб) сферу, закони в якій диктує та

⁹⁷ Adorno T. W. *Ideologie // Exkurse, Frankfurt, 1956. S. 158; див. також: Horkheimer und Adorno, Kulturindustrie // Dialektik der Aufklärung. Amsterdam, 1947.*

⁹⁸ Flöter H.H., *Der manipulierte Mensch und seine Freiheit // Dialektik der Aufklärung. Amsterdam 1947.*

⁹⁹ Характерною для цього випадку є дискусія всередині СПД після поразки на виборах 1957р.: про хід суперечок: *Die Neue Gesellschaft, Jahrgang 1958, Heft 1, Willi Eichler, Wählermanipulierung oder sozialistische Politik, S.27ff., und Jens Feddersen, Politik muß verkauft werden, ebd. S. 21ff.*

сама інтеграційна культура; навіть політичний простір у соціально-психологічній площині інтегрується зі споживацьким.

Адресатом такої відкритості є різновид політичного споживача, якого Різман позначив терміном «нові байдужі» (neue Gleichgültige): «Незалежного виборця вже не існує... він більше не усвідомлює взаємозалежності між власними політичними судженнями та своєю політичною функцією. Тому його судження – це безготівковий засіб оплати його ролі як члена товариства споживачів щоденних політичних новин. Його толерантність до суджень інших керується не лише притаманними йому перереконаннями, а тим, що він може розглядати їх як «просто» судження, які, можливо, потішні чи цікаві, однак вже більше не мають ваги як часткова або навіть повна належність до якогось політичного дійства¹⁰⁰. Дезінтеграція виборців як публіки помітна по тому, що «проваджені звичайним способом» преса і радіомовлення¹⁰¹, не виявляють майже жодного впливу; в царині підтасованої відкритості засоби масової інформації придатні хіба що як носії реклами та агітації. Партії звертаються безпосередньо до «народу», а фактично до тієї меншості, для рівня свідомості якої демографи визначили словниковий запас 500 лексем¹⁰². Разом з пресою втрачає свою значущість і друге класичне знаряддя формування думки: партійні збори. Адже дійшло до усвідомлення, що збори, «проваджені буденним способом», можуть служити хіба що для виголошування гасел перед нечисленним прошарком і без того відданих і вірних прибічників. А ще збори придатні переважно хіба що як агітаційні вистави, присутні на них, якщо організація на високому рівні, мають право тільки прислужитися як неоплачувані статисти для телевізійного етеру.

Замість громадської думки в маніпульованій відкритості обігруються підготовані до всезагального схвалення настрої, атмосфера суджень. Маніпулятивним передусім виступає соціологічно-психологічне врахування пропозицій, які спрямовані на підсвідомі схильності й викликають непередбачувані реакції без того,

¹⁰⁰ Riesman. Die einsame Masse. a. a. O. S. 354f.

¹⁰¹ Schmidtchen G. Die befragte Nation. Freiburg. 1959. S. 139.

¹⁰² Не випадково Шмідтхен (a. a. O. S. 173) наводить такий приклад реагування уряду, котрий опирається на практичні висновки: «Реакція преси на деякі зусилля або рішення уряду може бути неспівальною. Проведене на той самий час опитування показує, що серед населення ставлення до подій істотно позитивніше. Якщо б уряд у спрямованій на громадськість діяльності в таких випадках орієнтувався на відгуки в пресі, то інформаційна кампанія спричинилася б радше до заміання, бо переважна частина аргументації мала б відатися населенню незрозумілою».

щоб, з іншого боку, якимось навантажувати ці схильності, які й так забезпечують популістське схвалення; за ретельно дослідженими «психологічними параметрами, керовані та експериментально випробувані заклики, що краще вони спрацьовують як символи ототожнення, то більше мають втрачати пов'язаність із політичними програмними тезами або й узагалі з присутніми аргументами. Їхній зміст вичерпується в тому, щоб створити той вид популярності, «який нині в масовому суспільстві замінює безпосередній стосунок індивіда до політики»¹⁰³. Тому центральну роль відіграє презентація лідера або команди лідерів, до того ж їм слід мати товарний вигляд (імідж) та належне затарювання (візаж). Для уряду індекс популярності служить мірилом того, наскільки під його контролем перебуває думка населення «у власній кухні», або скільки ще слід для своєї команди лідерів додатково підкинути оприлюдненням, спроможного конвертуватися в популярність. Популярність як така не тотожна оприлюдненню, однак без останнього годі утримати її тривалий час: настрої, які її визначають, – це залежна перемінна тимчасово підтасованої відкритості, хоч у жодному разі не залежить тільки від неї. Тому урядові партії небезпідставно «аби засвідчити про себе у виборчих змаганнях, щодуху намагаються підтасувати об'єктивні причини, тобто стенди для публіцистики у формі щирих поступок сподіванням населення: хоча б зниження податку на приправи масового споживання – вельми слушний захід з погляду оприлюднення. Щоби, як завжди маніпулятивно, з увагою поставитись до підданої науковому аналізу мотивації виборців, час від часу за центр кристалізації так конче потрібного оприлюднення, обирають також і заходи, які відповідають реальним потребам. А між тим маніпулятивність навіть щонайвинахідливішої виборчої режисури має свої, якщо бажаєте, природні межі. З цього, звісно, не слід робити протилежного висновку, що «чим краще відома мотивація виборців, то «уряд послідовніше піддаватиметься маніпулюванню з боку народу»¹⁰⁴.

Звичайно, публіцистичне «освоєння» ввідної мотивації змушене займатися і таким; однак, залежно від обставин, інколи може виникнути потреба створити нагоду для оприлюднення як обіцянки піти назустріч реальним потребам виборців. Що вужчі «при-

¹⁰³ Kirchheimer, *Majoritäten und Minoritäten*, a. a. O. 6 S. 265.

¹⁰⁴ Schmidtchen, a. a. O., S. 166; його ж: *Die Bedeutung repräsentativer Bevölkerungsumfragen für die offene Gesellschaft* // *PVS*, 4. Jg. 1963, S. 168ff.

родні» межі маніпуляції, то нагальнішим буває примус не лише використовувати науково-аналітичну мотивацію, а й задовольняти її. Все охопити однозначно тут аж ніяк не щастить. Навіть якщо ми гіпотетично розглянемо такий випадок, коли в дуже вузько визначених межах маніпулятивності технологія всезагального схвалення в рамках періодичної режисури відкритості далекосяжно гарантує готовність підтримувати уряд у протистоянні з кулуарними точками зору¹⁰⁵; навіть тоді не витримуються умови демократичного формування думки і волі. Адже підтасовані для вербувально-психологічних потреб пропозиції, хай як об'єктивно доцільні, в цьому разі опосередковані не через волю і свідомість (а через підсвідомість) суб'єкта. Такий спосіб формування волі радше пасував би освіченому абсолютизму владного режиму соціальної держави, ніж правовій державі соціальної демократії: все для народу, ніщо через народ – це не випадково було гаслом у Пруссії Фрідріха II. Строго кажучи, «добробуту» за такою процедурою ніколи не досягнути. Бо непрямозначувані кулуарні чи кабінетні думці, крім ознак автономності, бракує ознак власне раціональності. Задоволення не менш ретельно визначеної мотивації широких верств, ще не є запорукою того, що ця мотивація об'єктивно відповідає їхнім інтересам. Відкритість, за її власною ідеєю, була принципом демократії вже не тому, що в ній принципово кожний має право на рівні шанси для проголошення особистих прихильностей, побажань і способу мислення – *opinions*; на реальність все це можна обернути тільки в міру того, як особисті судження кожного через резонанс публіки можуть сформуватися в громадську думку – в *opinion publique*. Гарантію загальної доступності розуміли тільки як передумову гарантії правдивості промов і заперечень, які завжди мають дотримуватись законів логіки.

Як спрацьовує підтасована відкритість та кулуарна чи кабінетна думка можна пояснити на прикладі деяких заходів, що мали сприятливий для уряду вплив на перебіг виборів до німецького бундестагу 1957 року. (Цей приклад маніпулятивного застосу-

¹⁰⁵ Це, загалом, відтворене емпірично, припущення лежить в основі переважних критичних виступів з приводу функцій вивчення думки за умов демократії: таке, як кажуть, поживалося готовність владу; див.: Ramney J. C. *Do the Polls serve Democracy?* // *Berelson and Janowitz, Public opinion and Communications, a.o. S., 132f.*; також Fröhner R. *Trägt die Meinungsforschung zur Entdemokratisierung bei?* // *Publizistik, Bd. III, 1958, S. 323ff.*; ноп. українське зіткнення позицій К. Зонтгаймера та Г. Шмідтхена: *Meinungsforschung und Politik* // *Ztschr. Der Monat. 16. Jg., April u. Mai 1964.*

вання практичних висновків досліджень через опитування якоюсь однією партією ми обрали тільки з огляду на надійність документації, чого іншим партіям бракувало¹⁰⁶.) Загалом, визначальними в роботі з громадськістю під час передвиборчої боротьби переможної партії стали чотири стратегічні заходи. У боротьбі на виборах до бундестагу 1953 року слід було перестилізувати імідж лідера партії, щоб урахувати насамперед побоювання з огляду на його вік: його показували в оточенні членів «команди». Відтак пропаганда націлилася переважно на відчуття страху та на потребу безпеки, причому, з одного боку, недруг ефективно асоціювався з більшовицькою загрозою, а з іншого боку, партія, що перебувала біля владного керма, як така за кожної нагоди ототожнювала себе з державою, її подавали як єдиний надійний оплот безпеки, – і мілітарної, і соціальної: «Жодних експериментів! Чим володієш – те твоє!» тощо. По-третє, уряд, щоб протидіяти несприятливому для виборчої політики побоюванню підвищення цін, уклав з промисловістю нерозголошену угоду, за якою передбачалося, що підприємці почекають з підвищенням цін до закінчення виборчої кампанії. До того ж через рекламу в щоденній пресі низка фірм з гучними іменами на ринку ручалася за стабільність цін; цьому передував рекламний похід спілки роздрібних торговельників. Щонайдієвішим, зрештою, заходом була пенсійна реформа: майже шість мільйонів пенсіонерів від травня 1957 року почали отримувати вищі пенсії та надвишки; звичайно, матеріальний і психологічний тиск не обмежувався тільки пенсією. Всі чотири заходи були попередньо ретельно апробовані й через виважені вербувальні технології (м'яка хвиля) конвертовані в публіцистику та відповідно оцінені (добробут для всіх). Окремі стратегічні заходи були піддані контролю не з огляду на їхню успішність, а на ступінь досягнутого всезагального схвалення; їхню вагомість – одну щодо іншої – визначити важко. Вирозрізняти, ніж за критеріями пропагандної ефективності, їх можна тлумачити за політичним змістом: єдиним відповідальним зобо-

¹⁰⁶ З погляду партійно-політичного єднання слід, безперечно, віддати перевагу неупередженіс дослідженням Шмідтхена та Кітцінгера; інтерпретацію маніпулятивного змісту проведеної на науковій основі боротьби на виборах у бундестаг 1957 р. подає Friederburg, *Zum politischen Potential der Umfrageforschung // Kölner Ztschr. f. Soz. u. Sozialpsychol.*, Bd. 13, 1961, S. 201-216; соціологічний аналіз окремих виборців: Hartenstein, Liepelt, Schubert, *Die Septembere Demokratie // Die Neue Gesellschaft*, 1958, Heft 1; E. Faul (Hg.), *Wahlen und Wähler in Westdeutschland*, Hamburg 1961; V. Graff Blücher (Hg.), *Der Prozeß der Meinungsbildung, dargestellt am Beispiel der Bundestagswahl 1961*, Bielefeld 1962

в'язанням, яке взяли на себе урядові партії (а це передувало передвиборчій боротьбі) було ухвалення пенсійної реформи. До речі, опозиційна партія також доклалася до ухвалення цього закону, але (позаяк багато виборців ототожнювали федеральний парламент з федеральним урядом) у часовому вимірі урядові партії швидше скористалися слушною нагодою для належної публіцистики.

З одного боку, навіть такий метод політичного формування волі містить у собі дещо від тиску на уряд кулуарної чи кабінетної думки: щоб уникнути ризику втратити популярність, задовольняти реальні потреби населення; з іншого боку, цей метод завадить виробленню громадської думки в точному розумінні цього слова. Коли важливі політичні рішення, (звісно, що без шкоди їхнім фактичним наслідкам), використовуються для маніпуляцій та як ефективна агітація і нагода вдатися до популізму вносяться у демонстративно режисеровану відкритість, то це сумнівні політичні рішення, оскільки там відсутні як громадське резонерство, так і можливість плебісцитарного вотуму недовіри після усвідомлення точно визначених альтернатив. Цей приклад показовий тим, що пенсійна реформа у фазі її підготовки, хоч і широко висвітлювалась в щоденній пресі, не була системно піднесена до рівня процесу відкритого формування думки (демоскопічні дослідження показали, що населення не поєднувало жодного слушного уявлення з терміном «динамічна рента»). Згодом закон, як центральна соціально-політична проблема, не став виразною темою виборчої боротьби (тільки непрямі психологічні вияви вдалося використати як підґрунтя для пропаганди, що була поставлена за незграбним стереотипом підвищення життєвого рівня). Навіть у цьому випадку демонстративно і маніпулятивно розгорнута відкритість, яка була підтасована безпосередньо для тієї значної затятої меншости «невизначених», яка за нормальних умов визначає результат виборів, і прислужилася соціально-психологічно розрахованому і рекламно-технічно обставленому комунікативному процесові між усталеними символами і мотиваціями. Так отримані вотуми навіть у загальній сумі не є громадською думкою, бо не дотримано двох умов: неформальні судження формується ні раціонально, тобто в свідомій конфронтації з виразним присутнім підходом (символи, запропоновані громадськості, як на те, співвідносяться з багато в чому неусвідомленими, залежними єдино від власної внутрішньої механіки процесами), ані не фор-

муються вони дискусивно, тобто через «за» і «проти» відкрито проваджуваної розмови (навіпаки, реагування, хоч і всебічно опосередковане через групові судження, залишаються приватними в тому сенсі, що не зазнали коректування в рамках резонанської публіки). Отже, як публіка, роз'єднана публіка громадян держави була так охоплена засобами оприлюднення що, з одного боку, її змогли використати для легітимації політичного компромісу без того, щоб, з іншого боку, брати участь в ефективному вирішенні або й взагалі мати змогу брати таку участь.

Приклад пенсійної реформи багатий на висновки ще й під іншим кутом зору: вона якраз належить до комплексу тих державних соціальних гарантій від особистих життєвих ризиків, що раніше були полишені на приватну автономію. Суперечність видно як на долоні: соціальні умови приватного існування, підтримані й забезпечені державною владою, з одного боку, поліпшуються, а тому висвітлені в комунікативному процесі політично автономної публіки громадян держави, їх навіть змушені були піднести до рівня громадської думки; а з іншого боку, ця об'єктивно все дужче завантажена інстанція що менше спроможна виступати як громадська думка і раціоналізувати як політичне, так і соціальне здійснення влади, то частіше підтасовується заради всезагального схвалення при абстрактному голосуванні лише в рамках тимчасово демонстративно чи маніпулятивно розробленої відкритості.

§ 23. Політична відкритість у процесі соціально-державної трансформації ліберальної правової держави

Характерну неадекватність тих функцій, які сьогодні фактично здійснює політична відкритість, із тими, яких від неї за зміненого співвідношення громадської сфери до приватного простору відповідно до об'єктивних потреб демократично організованого суспільства, вдається з'ясувати там, де трансформація ліберальної правової держави¹⁰⁷ у так звану соціальну державу однозначно врегульована нормативно, а її наміри, як за буквою, так і за духом, доволі часто завбачливо облаштовані конституційно-правовими інституціями.

¹⁰⁷ Пор. §. 11

У перших новітніх конституціях розділи з переліком основних прав – це відображення ліберальної моделі громадянської відкритості, і вони розглядають суспільство як сферу приватної автономії; на противагу чому влада обмежена нечисленними функціями; і начебто між ними двома – простір згуртованих у публіку приватних осіб, які, як громадяни держави, виступають перед державою посередниками з потреб громадянського суспільства, аби, за ідеєю, панування як таке раціоналізувати в середовищі резонерської відкритості. Суспільно відкритий дискурс, за яким мало б легітимуватися політичне панування, за передумови суспільства вільного товарообігу (з його притаманною ринковому механізмові та еквівалентності обміну правомірністю рівних шансів у промислі та власності, тобто: в особистій незалежності та в праві на політичний голос) начебто гарантується тоді, коли стосунки приватних осіб на ринку і в громадській відкритості вільні від панування. Як звільнена від панування сфера, всі владні відносини всередині суспільства дрібних товаровласників автоматично нейтралізуються.

Таким уявленням відповідає заборонний характер ліберального основного права: воно відкидає втручання і зловживання держави у тих просторах, котрі принципово мали б бути застережені загальними правилами для приватних осіб, які зобов'язані дотримуватися правового поля. За суспільною функцією, передбаченою на ті часи укладачами конституції, основні права, безперечно, в жодному разі не діяли як тільки відособлювальні; отже, на тих підвалинах, для яких був концептований той політичний лад, вони мали б бути дійовими як позитивна запорука рівної за шансами участі в процесі виробництва як суспільного багатства, так і громадської думки. В узгодженні дій у суспільстві вільного обміну, як це передбачалося¹⁰⁸, гарантування рівної за шансами співучасті в соціальних відшкодуваннях (через ринок) та участі в політичних установах (у відкритості) можна було забезпечити тільки непрямо, через гарантування свобод і захищеності від зосередженої державою влади (насильства); а позитивну ефективність можна було забезпечити лише заборонною дієвістю основного права. На противагу поширеному серед правників розумінню, в соціологічному аспекті з цього випливало, що конституція ліберальної правової держави від самого початку мала намір

¹⁰⁸ Пор. §11

порядкувати не лише державою як такою та її ставленням до суспільства, а й суспільним життєвим контекстом загалом. Тому зафіксований в основному праві порядок відкритості містив у собі також і порядок приватного права¹⁰⁹. Навіть ходове розрізнення ліберального гарантування свобод і демократичне гарантування участі постає у зовсім іншому світлі. Можна з певністю сказати, що *status negativus* і *status activus* були так само чітко розділені, як і позиції та функції *bougeois* і *citoyen*, тобто приватної особи і громадянина держави взагалі. Навіть якщо обидва види основного права соціологічно тлумачити з первинної відкритості і приватної сфери, розкривається нероздільний взаємозв'язок: у відкритості так само, як і в приватній сфері (бюргерське суспільство і сім'я) статус застерігається в сподіванні на те, що відкритість і ринок функціонуватимуть в належному сенсі, допоки, як тоді, так і надалі, буде лиш застерігатися автономія приватних осіб. Навіть конституційована в парламенті, як державному органі, відкритість і надалі залишається свідомою власного походження з приватно-автономних стосунків публіки. Також і виборче право, безпосередньо укладене як право співучасті – це автоматичне продовження застереженого обмеженнями приватного спілкування в громадській відкритості. Ліберальні права людини та демократичні громадянські права, як і порядок приватного права, і зафіксований в основному праві громадянський лад загалом, в теорії і практиці громадянського (бюргерського) державного права починають розходитися між собою тільки тоді, коли усвідомлюється фіктивність гіпотетично закладеного суспільного ладу і крок за кроком реалізоване панування громадянства само для себе з'ясовує власну суперечливість.

Саме з таких позицій слід тлумачити соціально-державну трансформацію ліберальної правової держави. Її характеризує, власне, неперевність ліберальних традицій, а не якийсь розрив із ними. Соціально правову державу слід відрізнити від ліберальної не за тим, «що державна конституція виставляє в обов'язкову правову вимогу укласти конституції суспільних організацій за певними основоположними принципами»¹¹⁰. Насправді все відбувається навпаки, тобто соціальна держава змушена формувати суспільні стосунки якраз у продовження правової традиції ліберальної дер-

¹⁰⁹ У такому сенсі Ramm (а.а.О. S. 54) наголошує: «що цивільне право само собою було періоджерезом права людини і громадянського права».

¹¹⁰ Ridder, *Stellung der Gewerkschaften*, а.а.О., і S. 16f.

жави, бо ще вона хотіла забезпечити загальну правову впорядкованість держави і суспільства. Як тільки держава дедалі наполегливіше сама привласнює собі титул носія суспільного ладу, вона змушена через заборонне визначення ліберального основного права забезпечувати для себе позитивну настанову, як слід би дотримуватися «справедливості» під час соціально-державного втручання. Державно-правове розуміння закону, як ми побачили у його двох елементах — рівності обов'язкової загальності й правильності, тобто справедливості обов'язкової істини — настільки випорожнене, що дотримання його формальних критеріїв уже не вистачає для розважливого нормування нової матерії.¹¹¹ Замість формальної має більше виступати матеріальна гарантія, яка в інтересах компромісу наперед визначає програмні правила дистрибутивної юстиції: таким чином, принаймні розподіл приросту соціального продукту дедалі більше потрапляє до компетенції політичних інстанцій. Громадські об'єднання змагаються із законодавчими та виконавчими за ключ до розподілу, за яким вестиметься справа. Тому «соціально зобов'язаній» державі слід пильнувати за тим, щоб урівнювання інтересів, яке відбувається органічно, перебувало в загальних інтересах. У такій площині Г. Іпсен тлумачить клаузулу (обумовлення) основного закону соціальної держави як визначення державної мети¹¹². Такою клаузулою встановлюється більше, ніж конституційне визнання деяких соціально-правових інститутів; радше залишається «як нормативна дія конституційно-правових вимог соціальної держави... обов'язком всіх державних органів наполягати через законодавство, адміністрування і правовий розгляд на дбайливого ставленні до адаптування таких соціально-правових інститутів до сучасних потреб»¹¹³.

У решті західних демократій набули чинності частково схожі програмні тези, а де вони не зафіксовані як конституційне право,

¹¹¹ Див. Forsthoff, *Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats*, a. a. O., S. 27f.: «Із зникненням дуалізму держави і суспільства, чому в площині врядування відповідало врядування втручальницьке, до законодавства і врядування додається завдання соціального будівництва, опанування якого вже неможливо оцінити просто за формальними правовими вимірами. Цих соціалізаторських функцій вже не може задовольняти те, що вони перебувають за бар'єрами конституцій та законів, адже в сучасному розумінні вони мають регулюватися і здійснюватися справедливо»; див. також: Forsthoff, *Verwaltungsrecht*, a. a. O., Bd. I, S. 57ff.

¹¹² Ipsen H. P., *Das Grundgesetz. Hamburg 1950. Літературний огляд державно-правові дискусій пропонує Gerber: Die Sozialstaatsklausel des Grundgesetzes // AÖR, Bd. 81, Tübingen 1956.*

¹¹³ Ridder. a. a. O., S. 10.

то все одно діють як якась політична домовленість. В окремих випадках навіть успадковані каталоги основних прав розширені соціальною програматикою, прототипом цього може служити конституція Ваймарської республіки¹¹⁴. Сьогодні соціальні основні права, крім преамбули скасованої конституції Франції від 1946 року, вписані в Загальну Декларацію прав людини ООН від 10 грудня 1948 року¹¹⁵. Ці права обумовлюють участь в отриманні соціального забезпечення та участь у політичних установах: гарантована через увиразнення свобода стосується держави, що встановлює для себе обмеження, яка кожному зокрема надає те суспільне становище, в якому кожний перебуває... Співучасть як право і вимога має на увазі державу, яка забезпечує, надає, розподіляє, розділяє, і не полишає кожного на його соціальне становище, а приходить на допомогу, підтримуючи. Саме це — суть соціальної держави¹¹⁶. Таке протиставлення, звісно, абстрагується від історичного контексту, в якому, якщо судити за суспільними функціями, ліберальні основні права закладені разом із соціальними.

Звичайно, соціальні гарантії, відповідно до понять законодавства правової держави, полягають у відособленні приватної сфери і політично функціональної відкритості з-під безпосереднього втручання державної влади; цьому служать також інституційні гарантії майна та сім'ї. Соціальними основними правами все це доповнене тільки заради того, що позитивне наповнення заборонної дії вже не настає «автоматично», бо відособлення вільних від втручання просторів від «прихильности» внутрішньо притаманних суспільних механізмів уже й близько не вшановується навіть просто наближено рівними шансами на участь у політичних установах; однозначно це забезпечує тільки держава. Тільки так може залишатися обов'язковим політичний порядок тієї колісії інвестованої в інституції громадянської правової держави ідеї полі-

¹¹⁴ Ст. 10 (Порядок господарювання на засадах справедливості для забезпечення гідного людського існування всім); ст. 115 (Розподіл і використання землі за умови захисту від зловживань); ст. 156 (Успішність приватних підприємств, підтримання колективних господарств); ст. 157 (Гарантування права на працю); ст. 163 (Трудовий обов'язок і право на працю); ст. 164 (Право на сприяння працевлаштуванню).

¹¹⁵ Ст. 23-27: Право на соціальне забезпечення, на працю, на достатній відпочинок, на мінімальний життєвий рівень та охорону здоров'я. Співучасть у загальних культурних надбаннях. Програмні соціальні статті, звісно, внесені у багато конституцій окремих земель: Конституція Землі Гессен ст. 27-47; Конституція Баварії ст. 151 і нижче; Конституція Землі Райн-Пфальц ст. 23 і нижче; Конституція Землі Нордрайн-Вестфалії ст. 5 і нижче, 24 і нижче.

¹¹⁶ Forshoff, Sozialer Rechtsstaat, a.a.O., S. 19.

тично функціональної відкритості і сьогодні, навіть за умов структурно зміненої відкритості. Така діалектика особливо виразно помітна на прикладі ліберальних основних прав, які самі, навіть якщо й зберегли свій первісний дослівний текст аж до внесення до чинних конституцій, мали б відійти від власного нормативного сенсу, щоб не бути запереченням власних намірів. Сама конституційна реальність, змінена в площині соціальної держави, дотримується думки, що «позаяк ці ліберальні основні права, задумані й сформульовані насамперед як право вичленування щодо державної влади, тепер, оскільки йдеться про демократичну й соціальну правову державу, мали б бути переосмислені щодо права на співучасть... (Основний закон) спрямований на те, щоб матеріальне розуміння демократії в правовій державі, тобто насамперед засади рівності й пов'язаність засад рівності з партнерським мисленням в усвідомленні самовизначення поширити на економічний та соціальний лад (порядок) і надати осмисленню соціальної держави реального змісту»¹¹⁷.

Насамперед, виходячи з тієї групи основних прав (як-от, свобода слова і думки, свобода асоціацій і зборів, свобода преси тощо) слід довести, що при застосуванні у фактичній формі структурно зміненої відкритості вони мали б бути інтерпретовані не просто негативно, а позитивно, як гарантії участі, якщо вони взагалі спроможні змістовно виконувати свої первісні функції. Відколи вже публіцистичні інституції перетворилися на суспільну потугу, яка виявилась спроможною надавати комусь привілеї та бойкотувати приватні інтереси, котрі домагаються місця у відкритості, а також медіувати будь-які, не більше як індивідуальні думки, то чесне формування громадської думки в точному розумінні цього слова вже ефективно не забезпечуються тим, що кожний може вільно висловити власну думку чи заснувати часопис. Публіка – це вже не публіка формально і матеріально рівноправних осіб. Послідовно інтерпретуючи суспільну функцію особистої свободи думки, Ріддер¹¹⁸ запропонував формулювання «свободи громадської думки», тільки за дотримання якої громадяни матимуть рівні шанси на участь у процесі громадської комунікативності; відповідно він доповнює класичну свободу преси приватних осіб інституційною вимогою з боку основного ладу

¹¹⁷ Abendroth W. // *Veröf. d. Ver. dt. Staatsrechtlehrer, Heft 12, a.a.O., S. 87f.*

¹¹⁸ Ridder H. *Meinungsfreiheit* // Neumann, Nipperdey, Scheuner, *Die Grundrechte, Bd. II, a.a.O., S. 342ff.*

демократичної і соціальної держави до публіцистичних органів: «Ясно як білий день, що свободу преси неможливо визначити як індивідуальну чи навіть колективну негативну свободу від втручання з боку держави. На передньому плані стоїть вимога відкритості політичної преси, і тільки через відкритість забезпечуються всі інші свободи!»¹¹⁹. Вільне оприлюднення думки через пресу вже не може розглядатися як частина екстраординарних висловлювань індивідів як приватних осіб¹²⁰. Отже, всій решті приватних осіб гарантуватимуться рівні шанси на доступ до відкритості тільки через законодавчі державні гарантії, просто гарантій невтручання держави вже замало¹²¹. Аналогічно змінюється характер свободи зборів та асоціацій. Як великі бюрократичні організації, партії та громадські спілки посідають олігополію на публіцистично ефективне скликання зборів та формування асоціацій. Отже, свобода зборів та асоціацій також потребує якоїсь правової гарантії, яка зобов'язувала б громадян держави до участі в політичних організаціях задля виставлення деяких конкретних вимог та, відповідно, дотримання внутрішнього режиму їхніх структур. Такі зобов'язання відповідають задоволенню певних претензій, що виливається у так звані партійні привілеї¹²².

Інша група основних прав, які разом з інституційною гарантією приватної власності як свого стрижня підтверджують основні свободи приватного права, гарантують також вільний вибір професії, місця роботи та навчального закладу, вже не можуть розглядатися як гарантії приватної сфери, що ґрунтуються на конкурентному капіталізмі. Ці права частково набувають характеру права на співучасть, позаяк вони мали б розглядатися в зв'язку з матеріально викладеною тезою рівності, як запорукою соціальних домагань, хоча б на забезпечення відповідним до професійного рівня робочим місцем, відповідним до здібностей навчаль-

¹¹⁹ Ebd. S. 258.

¹²⁰ Ebd. S. 259. Ріддер, звісно, поряд із «свободою громадської думки», віднесеною до публіцистичних інституцій, залишає право на існування віднесеної до приватних індивідів класичної свободи висловлення думки, але не стверджуєчі однозначно, що одні потраплять залежність від іншого і тим позбудеться навіть характеру ліберального основного права.

¹²¹ У такому ж сенсі можна інтерпретувати стосовний до цього правовий розгляд Федеральним конституційним судом, особливо ухвалу в справі Люта/Гартмана (1958), ухвалу в справі преси в Північній Райн-Вестфалії (1959), ухвалу в справі Шмід/«Spiegel» (1961) і ухвалу в праві про телебачення (1961). Узагальнено див.: Arndt A., *Begriff und Wesen d. öffentlichen Meinung*, in Löffler (Hg.), *Die öffentliche Meinung*, München 1962, S. 1ff.; Lenz H., *Rundfunkorganisation und öffentliche Meinungsbildungsfreiheit* // JZ 1963, S. 338ff.

¹²² Щодо свободи партій за визначенням Основного закону див. von der Heyde // *Grundrechte*, a.a.O., Bd. II, S. 547ff.

ним закладом тощо. Частково вони скорочіли до інших гарантій з боку соціальної держави, чим вони втрачають характер принципового відособлення. Так хоча б вільне володіння приватним майном обмежується не лише соціальним застереженням узгодженості з інтересами суспільства загалом або в соціалістичному застереженні можливого переведення, в соціальних інтересах, у суспільну власність; соціальні застережувальні гарантії на самперед у трудовому, орендному та в житлобудівельному правах, безпосередньо обмежують ліберальні гарантії на власність. Навіть основні права, які застерігають недоторканність родинного інтимного простору та особистий статус свобод (життя, свободи і житла), у зв'язку з з матеріально викладеним правом на вільний розвиток особистості¹²³ втрачають той негативний характер, який безпосередньо послужив прототипом при переході від колишніх станових до громадянських (бюргерських) прав на свободу. Адже захистові правових здобутків за умов побудованого як соціальна держава індустріального суспільства неможливо досягти через відсічі та відособлення, або, навпаки, досягаються тільки тоді, коли ці правові здобутки, зі свого боку, можуть опертися на права співучасника, на закріплені вимоги надати їх. Розгортання свободи особи в приватній сфері, фактично звуженій до сім'ї та дозвілля, вже сам собою потребує відкрито гарантованого через демократичну співучасть статусу – на заміні колись достатньо захищеному ліберальним відособленням базису приватної власності.

У цьому разі, безперечно, приватна автономія можлива тільки як деривативна (похідна); навіть соціальні чи перелаштовані в соціальній державі права на недоторканність, компенсації і вільний розвиток вже не ґрунтуються на правовій державності, стабілізованій *per se* через інтереси бюргерського товарообігу; набагато більше вони ґрунтуються на щоразу демократично здійснюваній за вимірами вимог соціальної держави інтеграції інтересів усіх віднесених до держави активних організацій: «Тільки під таким кутом зору можна примирити забезпечення особистих прав, захищених через позапартійні судові ухвали та через реально усвідомлену думку про рівність перед законом». У

¹²³ Nipperdey, *Das Recht auf die Freie Entfaltung der Persönlichkeit // Grundrechte, a. a. O., Bd. III, S. 1ff.*

зв'язку з цим¹²⁴ Абендрот піддає сумніву, що справжня альтернатива полягає не в тому, «що хочуть встановити повну господарську і соціальну свободу вибору кожного зокрема, чи підпорядкувати кожного зокрема плановому примусові з боку держави, яка демократично виступає від імені суспільства, а в тому, що велику масу членів суспільства підпорядковують формально приватній (отже, не орієнтованій в сепаратних інтересах на загальний добробут) владі тих членів суспільства, які можуть у суспільстві володіти вирішальними економічно потужними позиціями, або що необхідне та неуникненне в суспільному виробництві і в суспільному житті планування захищає від випадковостей приватної диспозиції малих груп і ставить під всезагальний контроль усіх причетних до суспільного виробництва членів суспільства, чії вищі помисли спрямовані на інтереси держави. В обох випадках передбачуваність правових рішень обмежується наслідками особистих диспозицій членів суспільства. Однак тоді як під час розпрацювання планів у державі демократичного і соціального добробуту така передбачуваність, хоч і не у всіх деталях, та все ж у загальних рисах витримується, а планові заходи можуть бути стерпно втілені у життя через процес регулювання та в разі потреби через компенсації, держава все ж перебуває під загрозою неуникненної через олігопольно чи монопольно керовану організацію суспільства... (цілком випадкової, як хтось зможе сказати), зміни лаштунків через чийсь особистий вибір... Саме тому економічно слабші члени суспільства з їхнім соціальним становищем увесь час відчують на собі зміни, не маючи на це жодних компенсацій чи відшкодувань. У реальній дійсності, якщо простір контрольованої відкритістю сфери, на противагу такій самій сфері колишнього простого приватного права, розширюється, то правовий вплив не послаблюється, а посилюється».

Форстгофф цілком слушно вказує на те, що навіть соціальна держава, як уособлення бюргерського (громадянського) суспільства, принципово залишається податковою державою і це не означає, що через зміни в оподаткуванні вона нормативно стає одержавленим суспільством (*Staatsgesellschaft*) – соціальна держава, як і ліберальна, засновується на характерних засадах обмеження рівня оподаткування завдяки гарантованому основним правом

¹²⁴ *Abendroth W., Zum Begriff des demokratischen und sozialen Rechtsstaats im Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland // Sultan und Abendroth, Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie. Hannover, Frankfurt, 1955 S. 97f.*

захисту власності; «тому через рівень оподаткування можливо здійснювати ті втручання в прибутки і майно (статки), які, коли б їх з такою ж інтенсивністю спрямовували проти власності, класифікувалися б як відчуження і викликали б претензії на компенсацію»¹²⁵. У процесі розвитку соціальної держави, звичайно, кількісна відмінність між втручанням у прибутки і майно, з одного боку, а з іншого – у володіння власністю стали диференційованими, отже, якраз оподаткування змогло стати інструментом контролю над приватною власністю. Проте податкова держава тільки тоді цілком визначено доросте до одержавленого суспільства (Staatsgesellschaft), коли соціальна могутність коефіцієнта корисної дії політично актуально стане підпорядкованою демократичному контролю. Тому Абендротова контрастна модель громадянської відкритості, за якою здійснення всіх процесів суспільної репродукції та врядування підпорядковують формуванню думки і волі громадян, просто підтасовує мету напрямку розвитку – причому насамперед не мета, а сам вимір розвитку стає характерним для соціально-державної трансформації громадянської правової держави.

Закріплення в основному праві додержавної приватної сфери та якраз політично функціональної відкритості, що опосередковує суспільство перед державою, відповідно, як держава і суспільство взаємно впливають одне на одне (і виробляють якусь середню сферу напівприватних, напіввідкритих стосунків, підпорядковану щойно створюваному соціальному праву, переоцінюється через змагальне встановлення норм основного права як у соціологічному сенсі, так і в конституційно реальній функції; адже те, чого вже неможливо забезпечити відособленням, тепер уже вимагає тільки позитивного забезпечення: співучасті у соціальних благах та участі в установах політичної відкритості. Водночас діапазон компетенцій цієї співучасті має розширюватися пропорційно до того, як ця партнерська співучасть набуватиме ефективності. Тому в політичній відкритості діють віднесені до держави суспільні організації, хай опосередковано через партії, хай безпосередньо у співдії з державною владою. Частково тут йдеться про економічні асоціації у вужчому розумінні, тобто ті, які колективно організують власники, хто діє із спонуки колись індивідуальних інтересів первісної приватної автономії; ча-

¹²⁵ Forsthoﬀ, Sozialer Rechtsstaat, a.a.O., i.S. 32.

стково йдеться про масові організації, які змушені виборювати і відстоювати застережений у соціально-правовій площині статус через колективне представництво своїх інтересів у відкритості, тобто здобувати приватну автономію через автономію політичну. Разом з політично ефективними представниками культурницьких та релігійних сил, ця змагальність організованих приватних інтересів із «неомеркантилізмом» втручальницького врядування призводить до «рефеодалізації» суспільства настільки, наскільки паралельно з розмежуванням відкритого і приватного просторів не лише політичні інстанції переймають на себе деякі функції у сфері товарообміну та суспільної праці, а й навпаки – суспільні сили набувають політичних функцій – тому «рефеодалізація» поширюється і на саму політичну відкритість: саме там організації прагнуть політичних компромісів з державою і одна з одною та, наскільки це можливо, усувати звідти відкритість, однак через розгортання демонстративної або маніпулятивної публіцистики змушені забезпечувати собі популістське схвалення охопленої масмедіа публіки. У соціальній державі такої фактичної тенденції до знекровлення відкритості протистоїть соціально-державне перелаштування основних прав, взагалі трансформація ліберальної правової держави в соціальну – вимога відкритості поширюється від державних органів на всі активні, віднесені до держави організації. Із впровадженням цієї вимоги місце вже не бездоганної публіки схильних до індивідуальних стосунків приватних осіб мала б заступити публіка організованих приватних осіб. Тільки вони могли б через канали внутрішньої партійної відкритості та відкритості всередині спілок і на підставі публіцистики, яку запроваджує держава для підтримання стосунків організацій з державою та одна з одною, брати діяльну участь у процесі громадської комунікативності. На цьому мало б легітимуватися формування політичних компромісів.

Політична відкритість у соціальній державі позначена двома протиборними тенденціями. Як ознака розпаду громадянської відкритості, одна з цих тенденцій характеризується встановленням натомість демонстративної та маніпулятивної публіцистики, що розгортається організаціями через голови медіатизованої публіки. З іншого боку, соціальна держава, позаяк вона зберігає свою неперервність із ліберальною правовою державою, дотримується вимоги політично функціональної відкритості, внаслідок чого мав би урухомитися критичний процес громадської комунікатив-

ности організаціями медіатизованої публіки і саме через них. У конституційній реальності соціальної держави ця форма критичної публіцистики перебуває в стані боротьби з тією публіцистикою, що просто підгасовується для маніпулятивних потреб¹²⁶; ступінь її впровадження визначає рівень демократизації індустріального суспільства, яке склалося як соціальна держава, тобто міру раціоналізації здійснення соціальної і політичної влади. Соціальна держава відійшла від фікції ліберальної правової держави – начебто політично функціональна відкритість і справді стала реальністю у становленні як державний орган. Від самого початку за парламентом закріпилося суперечливе уявлення як про інституцію, котра взагалі спрямована проти політичного насильства, але ж сам парламент був заснований як «насильство», «влада». На противагу цьому функціональна за умов соціальної держави відкритість мала б усвідомити себе як процес самостановлення: спершу вона повинна крок за кроком налаштовувати себе на спротив тій іншій тенденції, яка в надзвичайно розширюваній сфері відкритості обертає проти себе самі принципи відкритості, звужує її критичну активність.

Природне запинання, наскільки задіяні в політичній відкритості сили можуть ефективно підпорядковуватися вимогам демократичної відкритості, тобто наскільки взагалі можлива і соціально ефективна раціоналізація політичного панування та соціального насильства, приводить зрештою назад до проблематики, від самого початку, ще за становлення двозначного ліберального розуміння була притаманна ідеї бюргерської (громадянської) відкритості. Її видавали об'єктивну можливість звести до мінімуму структурні конфлікти інтересів та бюрократичні способи їхнього розв'язання¹²⁷. Якщо перша з проблем технічна, то другу можна

¹²⁶ Протиборство критичної публіцистики з маніпулятивною поширюється не лише на політично актуальний процес здійснення влади та урівноваження влад; ба більше, в організаційній внутрішній відкритості об'єднань споживачів існують підходи публіцистичного контролю над ринком споживчих товарів, прозорість якого завуальовується за допомогою маніпулятивної публіцистики монополістичної конкуренції (див. вище § 20). Нівелювання порозу між відкритістю та приватною сферою, насамперед усереднені самого приватного простору, призводить не лише до найму громадської відкритості на службу для агітації та реклами, адже вона ще й принципово уможливила критично-публіцистичне втручання у сферу ринку. Найуспішнішими ці, загалом дуже слабкі, намагання були у США, де Союз Споживачів (Consumer Union) налічує десь понад мільйон членів і щомісяця оприлюднює прекрасну інформацію Consumer Reports (Повідомлення для споживачів). Детальніше про це в відомому бюлетені з нагоди 20-річчя заснування цієї організації: Consumer Reports, May 1961, S. 258ff.

¹²⁷ Див. вище ст. 13.

віднести до розряду економічних. Якраз сьогодні від можливості розв'язати їх по-справжньому залежить, наскільки можуть бути реалізовані критичні наміри політично функціональної відкритості. Тут я хочу обмежитися двома попередніми зауваженнями.

Із посиленням бюрократизації державних і суспільних установ, компетенції висококваліфікованих фахівців, за природою речей, мали б дедалі більше виходити з-під нагляду з боку резонерських утворень. Як відомо, Макс Вебер піддав цю тенденцію аналізу на прикладі ще непевних взаємин між парламентом та виконавчою владою¹²⁸. З цієї нагоди слід лише зауважити, що за останній час у врядуванні над самим врядуванням набув сили рівний за походженням партнер: «Контроль державно-політичної бюрократії сьогодні можливий лише через суспільно-політичну бюрократію в партіях та корпораціях (об'єднаннях) за інтересами¹²⁹. Сама ця бюрократія мала б підлягати контролю в рамках власної внутрішньої організаційної відкритості. Всередині однієї і тієї ж організації, якщо йдеться про технічний бік справи, із структурних міркувань немає нічого неможливого в тому, щоб через процес громадської (відкритої) комунікативності створити виважені стосунки між бюрократичним вирішенням та псевдопарламентським обговоренням¹³⁰.

Звичайно, технічних труднощів сьогодні ця проблема не викликає. Занепад оприлюднення всередині великих організацій як державних, так і суспільних і справжня публіцистична гризня у стосунках між ними результуються із неусунутого плюралізму конкурентних інтересів, який, попри все, викликає сумнів, чи може з нього народитися такий спільний інтерес, щоб у ньому знайшла свій вимір громадська думка. Структурно неунікнений антогонізм інтересів мав би визначити межі для відкритості, критичні

¹²⁸ Див. особливо: *Parlament und Regierung in neugeordneten Deutschland* // M. Weber, *Politische Schriften*, Tübingen 1958, S. 234ff. Нині ця проблема, з погляду науково провадженею економічної політики, постала в ще складнішому вигляді; та все одно, загострені через це суперечності (Antinomien) між рішеннями і дебатами, між бюрократією і демократичним контролем не безвідні; див. на цю тему: Neumark F., *Antinomien interventionistischer Wirtschaftspolitik* // *Ztschr. f. d. Ges. Staatswiss.*, Bd. 108, S. 576-593.

¹²⁹ Sultan H. *Bürokratie und politische Machtbildung* // Sultan und Abendroth, *Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie*, a. a. O., S. 32; Див. також: Friedrich C. J., *Der Verfassungsstaat der Neuzeit*, Berlin 1953, S. 57f.

¹³⁰ Модель адміністративної держави, яку колись розробив У. Шмітт, технічні умови функціонування якої заперечують можливість демократизації, нецодібно підхопив Г. Шельскі в його соціологічному аналізі (Schelsky H. *Der Mensch in d. wissenschaftlichen Zivilisation*, Arbeitsdem. f. Forschg. NRW, H. 96, Köln-Opladen 1961, особл. S. 20-32; до цього критичний відгук Bahrdt H. P., *Helmut Schelsky technischer Staat* // *Atomzeitalter*, H. 9, 1961, S. 195ff.

функції якої реорганізувала соціальна держава; нейтралізація соціальної потужності та раціоналізація політичного панування у засобах відкритої дискусії, як колись, так і надалі, передбачає можливий консенсус, передбачає об'єктивне, можливе за загальними обов'язковими критеріями, узгодження конкурентних інтересів¹³¹.

За наших часів завжди чітко позначаються дві тенденції, які можуть надати проблемі цілком іншого повороту. Індустріально розвинуті суспільства на високому і дедалі вищому рівні продуктивних сил досягли такого суспільного багатства, з огляду на яке немає підстав вважати нереалістичним міркування, що збережений надалі, якщо й не помножений, плюралізм інтересів у міру передбачуваної можливості його задоволення може втратити антагоністичну гостроту конкурентних намірів. Зважаючи на це, загальний інтерес полягає у тому, щоб прискорено домогтися такого рівня «суспільства достатку», щоб відпала потреба в продиктованому дефіцитом засобів урівнювання інтересів як таких¹³². – Проте, з іншого боку, одночасно з технічними засобами задоволення потреб зростають і засоби руйнування. Мобілізований на військову службу потенціал глобального знищення лихим закляттям вичакував загрозу, перед тотальністю якої різнобіжні інтереси можуть без зайвих клопотів перетворитись на вельми відносне поняття. Ще не подоланий натуральний стан між народами набув такого розмаху загальної загрози, що це небезпідставно вилилося у деяку негачію всезагальних інтересів. Хоча за Кантом, «вічний мир» у «світовому громадянському ладі»¹³³ уже мав би бути заснований.

¹³¹ Duv. Renner K. *Wandlungen der modernen Gesellschaft*, Wien 1953, особливо S. 223ff; та Mannheim K. *Freedom, Power and Democratic Planning*, Oxford 1950, S. 41-76.

¹³² Безперечно, така проблема ніші постає лише в рамках міжнародної конкуренції загальносуспільних індустріально розвинутих систем. Duv. Perroux F. *Feindliche Koexistenz*. Stuttgart, 1961.

¹³³ Функції відкритості мали б для міждержавного правового статусу бути такі ж, як і для правового ладу всередині держави. Відколи Вільсон поклав на міжнародну громадську думку далекосяжні сподівання як на засіб для санкціонування з боку спільноти народів, уряди й насправді дедалі більше, принаймні пропандистські, були змушені зважати на світову громадськість: так «мир», як його визначають, здається, ніші став головним поняттям міжнародної громадської думки, як свого часу на національному рівні гасла Французької революції; на цю тему див. Fraenkel Ernst, *Öffentliche Meinung und Internationale Politik // Recht und Staat*, H. 255/256, Tübingen, 1962. Під іншим кутом зору відкритість набула актуальності як принцип у міжнародних стосунках саме в питанні ефективного контролю за зростаючими озброєннями. Нільс Бор вже чимало років тому в листах до ООН проголосив принцип «відкритого світу». Оскар Моргенштерн показує залежність оприлюднення військово-технічного постулату з вимогами стратегії за шпилькою доби, див.: Morgenshtern O., *Strategie heute*, Frankfurt 1962, особливо S. 292ff. Також див. Ганно Кестинга (Hanno Kesting, *Der*

Хай там як, але до двох передумов політичної відкритості, тобто до об'єктивно можливої мінімізації бюрократичних вирішень і релятивізації (узалежнення) структурних конфліктів інтересів за вимірами сприйнятливою для усіх загального інтересу, сьогодні вже не можна ставитись як до безпредметних утопій. Глибина демократизації облаштованого як соціальна держава індустріального суспільства не лімітується наперед непередбачуваністю ірраціональних стосунків соціальних сил і політичного панування, хай вони передбачувані теоретично, хай доведені практично. Боротьба критичної публіцистики з публіцистикою просто підтасованою лише з маніпулятивних міркувань – проголошене встановлення відкритості політичного здійснення влади та урівнювання влад, що вимагається в соціальній державі, на противагу тій, котра просто підтасовується заради всезагального схвалення, в жодному разі не можна вважати доконаним фактом¹³⁴, але як ідеологію, як ідею громадянської і відкритості в часи її ліберального розгортання, її неможливо звести нанівець: в будь-якому разі вона доводить діалектику ідеї, визрілої до ідеології, до її логічного завершення.

eschatologische Zwang zur Rationalität // Zschr. Merkur, H. 179, Jan. 1963, S. 292ff.) стало те, що він переглянув витриманий в історично-філософському ключі контекст від Канта до Морґенштерна: сьогодні, як і на ті часи, ідея миру невіддільна від принципу відкритості, події – з посиланням на моральну відповідальність у встановленні справедливості, сьогодні – через стратегічно вимушену розрядку в міжнародних стосунках; при цьому мета залишається одна й та ж: ліквідувати природний стан між народами, який стає дедалі непереносимим. Див. на цю тему: Aron R., Frieden und Krieg, Eine Theorie der Staatenvwelt, Ffm. 1962.

¹³⁴ Тут я не торкаюся нових форм комунікативності між політикою і наукою: в такому контексті на демократичну відкритість додатково покладасться завдання контролю за технічним прогресом. Див.: Krauch H. 6 Technische Information und öffentliche Bewußtsein // Zschr. Atomzeitalter, 1963, S. 233ff.; крім того, Habermas J., Verwissenschaftliche Politik und öffentliche Meinung // Reich R. (Hg.), Festschrift F. H. Barth, Zürich 1964, S. 54ff.; його ж: Wissenschaft und Politik // Zschr. Offene Welt, Nr. 86, S. 413ff.

VII. ДО ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКА ДУМКА»

§ 24. Громадська думка як державно-правова фікція – і соціально-психологічне розкриття цього явища

«Громадська думка» набуває різного значення залежно від того, чи вона, як критична інстанція порівняно з визначеною нормативно публіцистикою, ставить свої вимоги до здійснення політичної і соціальної влади, чи як рецепторна інстанція йде в найми до демонстративно та маніпулятивно поширюваної публіцистики, розрахованої на осіб, інституції, товари широкого споживання чи програми. У відкритості між собою конкурують обидві форми оприлюднення, але саме «та» – громадська думка – це їхній спільний адресат; що ж особливого в тій категорії як такої?

Обидва аспекти публіцистики та громадської думки не перебувають в прямій залежності від понять норма і факт – так начебто йдеться про однаковий принцип, фактична реальність якого не дотягує до вимог (а відповідно й фактичне ставлення публіки не дотягує до того, чого від неї сподіваються). У такому разі ідеальну категорію громадської думки слід було б узгодити з її реальним виявом, проте, здається, так справа не йде. А от функції публіцистики, критичної і маніпулятивної, навпаки, чітко відрізняються одна від одної. Вони перебувають у протилежних суспільних контекстах ефективності. До того ж з обома формами щоразу пов'язані інші сподівання на сприйняття публікою: одна з них, якщо дотримуватись уже заданого розрізнення, орієнтується на громадські відкрити, а інша – на кулуарну чи кабінетну думку. Але й критичну публіцистику разом з її адресатом не слід так одразу вважати за норму. Як інституційована в конституційному праві норма, вона, навіть якщо її суспільні підвалини, починаючи від початкового становища в громадянській правовій державі, структурно змінилися, все ж визначає важливу частину процедур, до яких фактично прив'язані політичне здійснення влади та урівнювання влад. Цю публіцистику, як і адресата, який наповнює її ж сподіваннями на реагування – «дає», звісно, не публіка загалом, а якраз все ж таки спроможний функціонувати субститут (замінник). Інше питання, яке слід визначати практично, в яких просторах ці функції публіцистики чинні, в якому обсязі і в якій ситуації перебуває сьогодні належна до неї публіка. З іншо-

го боку, конкурентну форму публіцистики разом з її адресатами не можна вважати принаймні за фактум; її супроводжує характерне самоусвідомлення, нормативна обов'язковість якого частково може навіть суперечити безпосереднім інтересам «суспільної праці». Дивним чином це самоусвідомлення запозичає істотні чинники якраз у свого публіцистичного супротивника.

Державно-правовий і науково-політичний аналіз конституційних норм стосовно конституційної реальності соціально-державних масових демократій повинен враховувати інституційовану фікцію громадської думки, навіть не маючи можливості ні отождивити її безпосередньо в ставленні публіки громадян держави, ні як реальну категорію. Труднощі, що при цьому постають, позначив Ландсгут. З одного боку, він засвідчує той факт, що «місце громадської думки заступають неозначені, залежні від настрою симпатії. Ці настроєві уподобання діють, як діє на корабель незакріплений вантаж під час морської качки»¹. З іншого боку, Ландсгут нагадує про те, що конституційні інституції соціально-державної масової демократії беруть до уваги неторкнуту громадську думку, бо вона все ще залишається єдиною невизнаною основою політичного панування: «Новітня держава принцип своєї справедливості обумовлює народним суверенітетом, а це знов-таки визначається громадською думкою. Без урахування цього, без підстановки (субституції) громадської думки як першоджерела будь-якого авторитету обов'язкового для загалу рідшення, сучасній демократії бракує субстанції власної справедливості»². Якщо в незазначеній прямо (імплицитній) у конституційно-правових нормах вимозі³ політично функціональної відкритості, без того, щоб наївно дотримуватись ідеї раціоналізації панування⁴, неможливо просто визнати неспростовність розпаду відкритос-

¹ Landshut, *Volkssouveränität und öffentliche Meinung // Festschrift für Laun, Hamburg 1953, S. 583; також: Huber H., Öffentliche Meinung und Demokratie // Festgabe für Karl Weber, Zürich 1950, S. 34ff.; Lohmann K., Parlamentarismus und Publizistik // Tympos für Ahlmanns, Berlin 1952, S. 198ff.*

² Landshut, *a. a. O.*, S. 586.

³ Звичайно, сама «громадська думка» — це не встановлена норма, відтак і не юридичне поняття; але система норм імплицитно підставляє її як соціальну категорію, яка в сенсі гарантій з боку основного права та окремих постанов щодо публіцистики функціонує як очікуване.

⁴ У праці Sauvy A., *Vom Einfluß der Meinung auf die Macht // Diogenes, Heft 14/15, 1957, S. 253*: «Здається, що найменш неприємним мав би бути примус до справедливості, до світла, тобто контроль через повніть з'ясовану громадську думку». Ідеї раціоналізації політичного панування дотримано, передбачувана система повного оприлюднення «якгаз далі за класичний розподіл влад, бо поділяє, розпорює саму владу». Така раціоналістська концепція, однак, виглядає наївно навіть порівняно з викладаємих засадами резонерської публіки.

ти, то принципово напрошуються два шляхи визначення поняття громадська думка.

Перший з них відсилає назад до позицій лібералізму, який всередині дезінтегрованої відкритості хоче порятувати комунікативність внутрішнього кола спроможних на громадську відкритість та здатних сформуванню думку представників, тобто резонерську публіку всередині просто всесхвальної. «Цілком зрозуміло, що із хаосу настроїв, невизначених суджень, популістських поглядів, як усе це поширюють засоби масової інформації, сформулювати громадську думку набагато важче, ніж із раціонального протистояння різних повнокровних потоків думок, що вступають у громадянському суспільстві у взаємну боротьбу. До цього слід додати, що громадській думці важче, ніж будь-коли, вдається пробитися⁵». Такий стан справ Генніс констатує тільки для того, щоб наголосити на нагальності окремих організаційних заходів, котрі мали б «поглядам, носіями яких виступають відносно найкраще поінформовані, найінтелігентніші та найморальніші громадяни⁶», як громадським, на відміну від загальних суджень, мали б надати можливість бути почутими і здобути послух. Чинник громадськості, який виступає запорукою розважливості, має здобутися коштом іншого чинника громадської думки – всезагальності, тобто запоруки загальної доступності. При цьому ті кваліфікації, які приватні особи колись могли здобути як соціальні критерії належності до публіки всередині сфери товарообігу та суспільної праці, виокремлюються в ієрархічні означення репрезентації, позаяк колишній базис вже неможливо брати до уваги: репрезентативність того виду за такої ситуації вже неможливо буде задовільно визначити в соціологічній площині⁷.

Другий шлях веде до поняття відкритої думки, в якому цілком відмовляються від таких матеріальних критеріїв як раціоналізм та репрезентативність і обмежуються інституційними критеріями. В такому ключі Френкель вважає громадською думкою те її розуміння, яке панує в парламенті й обов'язкове для уряду: «Через парламентські дебати громадська думка ознайомлює уряд зі своїми побажаннями, а уряд – громадську думку із своєю політикою⁸, тобто громадська думка панує, але не врядує. Ляйбгольц вважає

⁵ Hennis W., *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie. Recht und Staat, Heft 200/201, Tübingen 1957, S. 56f.*

⁶ *Ebd.* S. 25.

⁷ Wilson F. G., *Public Opinion and the Middle Class // Review of Politics. Bd. 17. 1955. S. 486-510.*

⁸ Fraenkel E., *Parlament und öffentliche Meinung // Festgabe für Herzfeld. Berlin 1957. S. 182.*

таке протиставлення уряду і парламенту, як рупора громадської думки, неправильними; політично функціональні контрагенти в своїх ролях уряду і опозиції все одно залишаються сторонами переговорів. Воля партій тотожна волі активного громадянства, отже, партія більшості щоразу виступає представником громадської думки: «Як у плебісцитарній демократії воля більшості активного громадянства ототожнюється з загальною волею народу на даний момент, так і в функціонуючій партійно-державній демократії воля, яка є на даний момент в уряді і парламенті партійної більшості, ототожнюється з *volonte generale*»⁹. Отже, кулуарна чи кабінетна думка має бути спершу опрацьована в партіях, а відтак здобуває своє існування як «громадська». Обидві версії враховують той фактичний стан справ, коли в процесі формування думки і волі за умов масової демократії народна думка незалежно від організацій, які її мобілізують та інтегрують, хтосьна чи вже навантажена політично актуальною функцією. Водночас у цьому, безсумнівно, полягає також і слабкість такої теорії; якщо публіку як суб'єкт громадської думки вона заміщує інстанціями, тільки за допомогою яких думка стає політично дієздатною, то цим поняття громадської думки, власне кажучи, нейтралізується. У такій «відкритій думці» неможливо визначити, чи вона засвідчила про себе у відкритій комунікативності, чи підтасована через медіатизування; причому знову так залишається відкритим, чи під цим повноважним титулом слід розуміти опосередкування неспроможних до самовисловлення масових симпатій, чи приниження аж вельми прозорого для тлумачення судження до вимушеного інтегрування з популістським відлунням.

Фікцію громадської думки в правовій державі вже неможливо ототожити через реальне ставлення публіки, навіть коли віднести її до деяких політичних установ (якщо думка взагалі далека від площини ставлення з боку публіки), то це не усуває її фіктивного характеру. Отож практичне соціальне дослідження з позитивістським патосом знову повертається на вихідні позиції: як безпосередньо виявити «громадську думку». Воно, звісно, надто далеке від інституційних аспектів, тому одразу зупиняється на соціально-психологічному визначенні поняття громадської думки як такої.

Поставши як проблема для лібералізму середини сторіччя, в останній чверті XIX ст. «громадська думка» повністю усвідом-

⁹ *Leibholz, a. a. O., S. 94.*

люється як категорія проблематична. У праці «Сутність і цінність громадської думки» від 1879 року звучить тональність пізньоліберальної покірності долі: «Оновлення реальності і потреба зміна стали для сучасності настільки вирішальними, що народна думка так само відкидає дотримання історичної традиції, як і самовіддану невтомну підготовчу працю в робітнях мислення великих мужів, хто вірив у принципи і заради них офірував усім. Те, що сотню років тому, на глибоке переконання сучасників, було одним-єдиним обов'язковим принципом у суспільстві (власне громадська думка), з плином часу обернулося на гучне гасло за допомогою якого непервороткому і духовно млявому загалові докоряли, що він занедбав роботу власної думки¹⁰». Вже за півсторіччя до того Шефле відкрито назвав громадську думку «хаотичною реакцією мас» і визначив її як «висловлення поглядів, суджень про цінності або вольових схильностей у загальній або, в окремих випадках, в якійсь особливій публіці»¹¹. Цим була зламана нормативна немилість, яку цьому поняттю оголосила теорія держави – громадська думка стає предметом соціально-психологічного вивчення. Спочатку докладно проаналізована Тардом¹² як «масова думка», вона була вилучена з функціонального контексту політичних інституцій і її характер як «громадська» думка був негайно розвінчаний; надалі вона вважається за продукт комунікативного процесу всередині мас, який не пов'язаний ні з принципами громадської відкритої обговорення, ні тим паче, не має жодного стосунку до політичної влади.

Теоретики держави, під враженням від діючого *popular government* – як Дайсі в Англії, Брайс у США¹³, зберігаючи цей контекст у тому понятті громадської думки, яке, безперечно, враховувало соціально-психологічний аспект, підставляють себе під закид у недостатній практичній надійності. Зразком таких закидів може послужити рання критика А. Ф. Бентлі, хто не дорахувався

¹⁰ Holendorff von F. *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung*. München 1879, S. 91f.; *nop.*: Höfzen F. *Wandel und Begriff der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*, Diss. Hamburg 1958.

¹¹ Schäffle A., *Bau und Leben des sozialen Körpers*, 2. Aufl., Tübingen 1896, Bd. V, S. 191.

¹² Tarde G. L. *Opinion et la Foule*, Paris 1901.

¹³ Dicey A. V., *Law and Public Opinion in England*. London 1905; Bryce J., *The American Commonwealth*, 2 Bde., 1889, німецький переклад: *Amerika als Staat und Gesellschaft*, Leipzig, 1924. Утрадиційх Брайса витримано широко відоме дослідження Ловеллса А. Л. (*Lowells A. L., Public Opinion and Popular Government*, N. Y., 1913). Він також зазначає: «Громадська думка, щоб вона заслуговувала на власну назву, щоб вона виступала справжньою мотиваційною силою в демократії, має бути справді громадською; і популярний уряд засновується на допущенні громадської думки такого виду». *Ebd.* S. 5.

«кількісного аналізу громадської думки в термінах різних частин населення», тобто «дослідження точно означених речей, яких під прикриттям думки насправді домагаються кожна група людей, з конкретним значенням у висновках часу, місця і обставин». Тому теза Бенті проголошує: «Не існує жодної громадської думки..., яка б не була діяльністю, що відображає або репрезентує діяльність групи або корпорації груп»¹⁴.

Public opinion стало загальною назвою соціально-психологічного аналізу групових процесів, який так визначає власний предмет: громадська думка стосується реагування людей на якусь подію, що свідчить про їхню належність до однієї і тієї ж самої соціальної групи¹⁵. Визначення красномовно виказує, що розвиток упродовж кількох десятків років теоретичного і насамперед практично-методологічного поступу мав би позитивістськи виокремитися з історичного поняття громадської думки. Public, як суб'єкт громадської думки, спочатку прирівнюється до mass, відтак до group, як до соціально-психологічного субстрату (спільної основи) комунікативного процесу і процесу взаємодії двох або більше індивідів. «Група» абстрагується від повноти соціальних та історичних передумов, отже, й від інституційних засобів і, насправді, від переплетіння функцій, що колись були визначальними для характерного поєднання приватних осіб у політичну резонерську публіку. Не менш абстрактно стали тлумачити саму «думку». Opinion насамперед ототожнювали з «expression on a controversial topic»¹⁶ (висловлюванням на суперечливу тему), згодом з «expression of an attitude»¹⁷ (вираженням ставлення) і відтак з самим «attitude»¹⁸ (ставленням). Дійшло до того, що для думки вже навіть відпала потреба мати змогу висловитися (вербалізуватися). Саме поняття позначає не лише десь у явленнях укладені в слова звички, тобто позначену релігією, звичаями, моральністю і простакуватою «передженістю» думку, якій критично протиставилася громадянська думка XVIII ст., а й просто спосіб ставлення. Така думка здобуває для себе атрибут громадськості тільки через зв'язок із груповими інтересами.

¹⁴ Цит. за: Palmer P. A., *The Concept of Public Opinion in Political Theory* // Berelson and Janowitz, a. a. O., S. 11.

¹⁵ Dob L. W., *Public Opinion and Propaganda*. N. Y. 1948, S. 35. Схоже на це: Powell N. J., *Anatomy of Public Opinion*. N. Y., 1951, S. 1ff.

¹⁶ Albright W., *Public Opinion*. N. Y., 1938, S. 3.

¹⁷ Ogle M. B., *Public Opinion and Political Dynamics*. Boston 1950, S. 48.

¹⁸ Doob, a. a. O., S. 35: «У цьому сенсі може виватися, начебто громадська думка існує скрізь, де тільки щось може стосуватися народу».

Спроба визначити громадську думку як «collection of individual opinions» (зведені до купи індивідуальні думки)¹⁹ була безапеляційно відкорегована через аналіз групових стосунків: «нам потрібні такі концепції, які є важливими і глибокими, а також спільними для груп²⁰». «Громадською» вважається групова думка, якщо вона суб'єктивно встановилася як панівна, і окремий член групи має якесь (яке б там не хибне) уявлення про вагомість власної думки та власного ставлення до неї залежно від того, скільки з решти членів, і хто саме, поділяють або відхиляють висловлені ним ставлення або погляди.²¹

Аж нарешті Лазарсфельд тут рішуче вказав на те, що соціально-психологічне поняття громадської думки коштом вилучення всіх істотних соціологічних та політологічних чинників обходиться надто дорого. На кількох прикладах він виступає проти традиційного в теорії держави поняття,²² щоб відтак відбутися голим постулатом «класично-емпіричного синтезу».²³ Перший крок у цьому напрямі все ж означає розширення царини досліджень поза межі групової динаміки на інституціонування громадської думки, а саме на ситуацію в засобах масової інформації та в процесах формування думки. Хай там як ці дослідження структур комунікативності спеціалізуються радше на психологічних стосунках, ніж на інституційних обставинах, типово проступає цікава сама собою теорема two-step-flow of communication (двостадійного протікання комунікативності).²⁴ Важливим кроком на шляху до так потрібного синтезу класичного поняття громадської думки та її соціально-психологічного сурогату (замінника) була згадка про доти замовчуваний стосунок до інстанцій політичного панування. «Громадська думка – це співвідносне поняття (корелят) до панування... щось таке, що тільки політично існує у визначеніх стосунках між владою і народом».²⁵

Навіть якщо поняття громадської думки, зафіксоване в інституціях політичного здійснення влади, так мало вкладається у ви-

¹⁹ Child H. L., цит. за: Powell, a. a. O., S. 4.

²⁰ Hyman, *Towards a Theory of Public Opinion* // *Public Opinion Quarterly*, Jg. XXI, Heft 1, Spring 1957, S. 58.

²¹ Hofstätter P. R., *Psychologie der öffentlichen Meinung*, Wien, 1949, S. 33ff.

²² Див. до цього: Minor D. W., *Public Opinion in the Perspective of Political Theory* // *Western Political Quarterly*, Bd. 13, 1960, S. 31-44.

²³ Lazarsfeld, *Public Opinion and Classical Tradition*, *Public Opinion Quarterly*, a. a. O., S. 39ff.

²⁴ Узагальнено в статті з такою самою назвою Е. Катца у: *Public Opinion Quarterly*, a. a. O., S. 61ff.; також: Katz und Lazarsfeld, *Personal Influence*, Glencoe, 1955.

²⁵ Schmidchen, a. a. O., S. 255.

міри неформального процесу комунікативності, так мало, з іншого боку, соціально-психологічно визначене із групових стосунків – поняття громадської думки все ж можна долучити до того самого виміру, в якому ця категорія колись уже розгорнула своє стратегічне значення, воно ще й сьогодні, вже як державно-правова фікція, продовжує своє існування, хай вилучене звідусіль і яке серйозно не сприйняли соціологи²⁶. Якщо, зрештою, колись суб'єкт громадської думки і водночас вияв структурних змін, а не лише її поняття, повертається до нейтральної (на протигагу відмінності між відкритою і приватною) сфери, категорії, тобто до групи; і якщо сама громадська думка, (на протигагу відмінності між розважливою комунікативністю та ірраціональним конформізмом) підмінюється нейтральними груповими стосунками, тоді і стосунки групових думок до державної влади можуть бути виразно викладені тільки в межах якогось допоміжного посібника для врядування: «Згідно з цим можна було б, підводить до такого визначення спроба Шмідта, за громадську думку вважати всі ті різновиди ставлення будь-яких довільних груп населення, здатних модифікувати або й зберегти структури, практику і мету врядування.²⁷ Задум політично функціональної відкритості, на що постійно посиляються демократичні вимоги відкритості у соціальній державі, таке поняття настільки цілковито ігнорує, що, підходячи практично, навіть не дозволяє доводити неіснування такої відкритості всередині самої себе. У цьому понятті, громадська думка кваліфікується, власне, як можливий опір тертя для урядового та адміністративного праксису, який відповідно до висновків та рекомендацій вивчення думки можна діагностувати й маніпулювати ним за допомогою помірних заходів – саме це «надає урядові та його органам можливості діяти з урахуванням реальності, яка конституційоватиметься реагуванням передусім причетних до політики. Дослідження через опитування ставить перед собою завдання встановлену вибірковими пробами, надійними в сенсі *feed back* (зворотного зв'язку), реальний стан справ повідомляти в комітети та інституції, у функції яких входить... узгоджувати ставлення населення з постановкою політичної мети»²⁸ На користь власних постулатів автор не забарився подати доказ.²⁹

²⁶ Див.: Schelsky H., *Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft // Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf. 1965. S. 310ff.

²⁷ *Ebd.* S. 257.

²⁸ *Ebd.* S. 149.

²⁹ *Ebd.* S. 149ff.

Громадська думка визначається наперед з позицій такої маніпуляції, за допомогою якої політичні можновладці щоразу мали б спробувати «узгодити наявні можливості населення з політичною доктриною і структурою, з видом і результатом поточного процесу прийняття рішень».³⁰ Громадська думка залишається предметом панування також там, де її змушують до співпраці або переорієнтування; вона не прив'язується ні до правил відкритого обговорення чи до форм вербалізації взагалі, ні не повинна займатися політичними проблемами чи взагалі звертатися до політичних інстанцій.³¹ Стосунок до можновладних приростає їй, так би мовити, до нижче спини зрадливо й віроломно, а «приватні» бажання розжитися автомобілями чи холодильниками так само потрапляють під категорію «громадська думка» як і решта видів поведінки будь-яких груп, якщо лише вони актуальні для здійснення владних та адміністративних функцій соціальної держави.³²

§ 25. Спроба соціологічного з'ясування

Матеріали досліджень через опитування – будь-які міркування будь-яких груп населення – кваліфікуються як громадська думка не лише тому, що вони проводяться заради збору матеріалу для політично актуальних розглядів, рішень і заходів. Зворотний зв'язок визначених за критеріями дослідження думок у групах, хай із процесами в уряді та адміністрації, хай із політичним формуванням волі через демонстративне розгортання публіцистики, не може залагодити розбіжностей між державно-правовою фікцією громадської думки та соціально-психологічним вирішенням цього питання. Історично змістовніше, узгодженіше з нормативними вимогами конституції соціальної держави, теоретично прозоріше, та практично більше застосовуване поняття громадської думки можна вивести тільки зі структурних перетворень самої громадської відкритості та з глибини такого розвитку. Зіткнення двох виявів оприлюднення, чим сьогодні позначена політична відкритість, слід в індустріальному суспільстві з соціально-державним устроєм з повною відповідальністю сприймати за мірило

³⁰ Ebd. S. 265.

³¹ У такому ключі: Noelle E., *Die Träger der öffentlichen Meinung* // Loeffler (Hg.), *Die öffentliche Meinung, u. a. O.*, S. 25ff., особливо приклад на с. 29.

³² Див. критику такої концепції: Zivelt F., *A note on Public Opinion research* // *Kyklos*. Bd. X. 1957. S. 147ff.

процесу демократизації.³³ Кулуарні чи кабінетні думки функціонують у великій кількості, і «та» громадська думка насправді є нічим іншим, як фікцією; все-таки слід дотримуватися поняття громадської думки в компаративному сенсі, бо конституційна реальність соціальної держави має сприйматися як процес, у перебігу якого реалізується політично функціональна відкритість, тобто здійснення соціального насильства і політичного панування ефективно підпорядковані демократичним вимогам громадської відкритості. Із такого виміру державно-суспільного розвитку слід відтак визначити критерії, за якими можна було б практично оцінювати судження за ступенем їхньої відкритості; отож, таке практичне визначення громадської думки в компаративному сенсі – це сьогодні найнадійніший засіб, щоб домогтися підтверджених і можливих для порівняння зізнань щодо ступеня демократичної єдності за фактичної конституційної ситуації.

Через моделювання можна зіставити і порівняти два політично актуальні простори комунікативності: з одного боку, систему неформальних, особистих, кабінетних суджень, з іншого – формальні, авторизовані інституційно думки. Неформальні судження розрізняються за ступенем їхньої обов'язковості: на найнижчому рівні цього комунікативного простору вербалізуються ті не дискутовані культурні самі собою зрозумілі речі, вкрай неподатливі результати того, за нормальних обставин позбавленого власного осмислення процесу залучення до культурних цінностей – наприклад, ставлення до смертної кари, до статевої моралі тощо. На другому рівні вербалізуються малообговорювані висновки з історії власного життя, тугоплавкі результати осмислення осаду шоккових, попри давність, переживань соціалізації – наприклад, ставлення до війни і миру, бажання жити у безпеці тощо. На третьому рівні перебувають часто дискутовані культурницько-промислові самозрозумілості, скороминущі результати того тривалого публіцистичного капання на мозок і пропагандної обробки, чому споживачі піддаються переважно під час дозвілля.³⁴

Порівняно з тими звичними поняттями із сфери культури, що як різновид історичних нашарувань можна долучити до майже незмінного за своєю соціально-психологічною структурою типу самотньої «*opinion*», тобто до упереджень, культурницьки-індус-

³³ Див. вище С. 22.

³⁴ Інший спосіб розрізнення «якості суджень» пропонує Riezler R. *What is Public Opinion?* // *Social Research*. Bd. XI. 1944.

тріально продуковані самозрозумілості мають побіжний і штучний характер. Такі судження формуються у характерному для груп середовищі «обміну смаків і прихильностей». Взагалі сім'я, група однолітків, знайомих за місцем праці та через сусідство – з їхніми щоразу особливими структурами інформаційного керування та престоїжної думки, котрі забезпечують обов'язковість групових думок³⁵ – це мішені в цьому прошарку керованих ззовні думок. У таких групах культурницькі самозрозумілості також стають темою розмов при обміні думками, але ж ці думки якраз належать до зовсім іншого світу, ніж оперті на переконання уявлення, які, в передчутті власної нездійсненности, курсують, так би мовити, «до спростування». Також і вони, як і ті «opinions», складаються в нормативні системи, які потребують підлагоджування, одначе, радше, способом соціального контролю з боку моди, нетривкі правила якої вимагають готовності дотримуватись її тільки на якийсь час. Якщо культурні самозрозумілості, опосередковані через глибинні традиції, можна назвати сублітературними, то культурницько-індустріальні досягли певної постлітературної стадії. Кероване культурницько-індустріально наповнення суджень обирає своєю тематикою широке поле внутрішніх душевних та міжлюдських стосунків, які упродовж XVIII ст. передусім психологічно охопила віднесена до публіки та літературно обдарована суб'єктивність у рамках цілісної бюргерської сфери інтимного. За тих часів приватні життєві простори, у їхньому виразному стосунку до відкритості, були ще захищені, адже відкрите резонерство все ще опосередковувалося літературно. На противагу цьому інтеграційна культура постачає консерви психологічної літератури, яка спустилася з емпіреїв як громадські комунальні послуги для приватного споживання – і як коментарі до споживання в обміні думками всередині групи. Така група настільки ж мало «публіка», як і ті формації догромадянського суспільства, де колишні opinions творилися традиційно впевнено та позаполемічно перебували в обігу під захистом «law of opinions» (закону про судження). Не випадково дослідження груп та вивчення через опитування розвинулися одночасно: тип судження, що походить з таких групових стосунків, потрапив туди вже попередньо сформульований, гнучкий у відтворенні, хтозна чи сприймається глибоко і не надто зобов'язує: така «попросту»

³⁵ Mangold W., *Gegenstand und Methode des Gruppendiskussionsverfahren*. Frankfurt, 1960.

думка, частина і без того small talk (салонних балачок) – сам собою вельми зручний для дослідження. Комунікативні процеси групи перебувають під впливом засобів масової інформації або безпосередньо, або, що трапляється частіше, опосередковуються через судження opinion leaders. Останніми часто вважаються такі персоналії, «кто володіє розважливою, сформованою в літературних або резонерських суперечках думкою». Допоки такі думки перебувають поза комунікативним контекстом цнотливої публіки, вони так само належать до кабінетних думок, хоч і виразно відхиляються від решти трьох категорій.

Комунікативному просторові кулуарних чи кабінетних суджень протистоїть сфера циркуляції псевдогромадської думки. Ці формальні судження можна віднести на кошт інституцій спроможних їх творити, офіційно чи офіційно вони мають повноваження як проголошення, повідомлення, роз'яснення, промови тощо. Передусім тут ідеться про думки, які у відносно вузькому колі, обминаючи маси населення, циркулюють у великій пресі, в резонерській публіцистиці взагалі, і серед тих, хто радить, впливає, вирішує, наділений політичними або політично актуальними компетенціями (кабінет, урядові комісії, адміністративні комітети, парламентські комісії, партноменклатура, профспілкові секретаріати тощо). Хоч ці псевдогромадські думки можуть адресуватися широкій публіці, однак за ліберальною моделлю вони не задовольняють умов відкритого резонерства. Як інституційно уповноважені судження, вони завжди привілейовані і там ніколи не доходять до взаємного кореспондування з неорганізованою масою «публіки».

Природно, що між обома просторами існує зв'язок, який підтримують засоби масової інформації, до того ж через те демонстративне або маніпулятивне розгортання публіцистики, за допомогою якої причетні до політичного здійснення влади та до урівнювання влад групи змагаються за здобуття в охопленій масмедіа публіці готовності простувати услід. Також і цю таратайку (цей рушій) керованих публіцистичних засобів впливу ми зараховуємо до формальних думок, тільки як «громадськи маніфестованих» їх слід відрізнити від «псевдогромадських».

Крім того масивного контакту між формальним і неформальним комунікативними просторами, ще існують стримані стосунки між резонерською публіцистикою і тими усамітненими особистостями, хто намагається викласти власну думку літературно — цю

думку можна назвати відкритою, але насправді вона кабінетна. Комунікативний контекст резонерської публіки приватних осіб розірваний; частково він розпався на неформальні думки приватних осіб без публіки, частково сконцентрувався до формальних суджень публіцистично ефективних інституцій. Не через відкриття комунікативності, а через комунікативність маніфестованих для громадської відкритості думок публіка неорганізованих приватних осіб втрапила у вир демонстративного або маніпулятивного розгортання публіцистики.

Громадська думка в точному значенні слова може протиставитися цьому тільки тоді, коли обидва комунікативні простори будуть опосередковані через ту іншу, критичну публіцистику. За нашої доби, у соціологічно актуальній градації, таке опосередкування, безперечно, можливе тільки через участь приватних осіб у процесі формальної комунікативності, провадженій через відкритість всередині організацій. Меншість приватних осіб, як члени, вже належить саме до партій та громадських асоціацій. А позаяк ці організації допускають внутрішню відкритість не тільки на рівні функціонерів і менеджерів, але й на всіх інших рівнях, то постає можливість всебічного кореспондування між політичними судженнями і вже згаданою псевдовідкритою думкою. Такий стан справ може загалом позначатися спершу якоюсь неістотною тенденцією, тоді слід вдатися до практичного визначення обсягу та фактичної дієвості цієї тенденції – чи йдеться взагалі про тенденцію прогресивну, чи, може статися, про регресивну. Адже для соціологічної теорії громадської думки така тенденція має вирішальне значення, бо пропонує критерії вимірів, єдино в яких громадська думка може конституюватися за умов масової демократії у соціальній державі.

У такій самій пропорції, в якій неформальні судження інфільтруються в кругообіг псевдовідкритих думок, він їх підхоплює і трансформує у собі, сам цей кругообіг завдяки розширенню публіки громадян держави набуває більшої відкритості. А позаяк громадської думки, як такої, в жодному разі не «дано», то в кожному разі є можливість ізолювати тенденції, які за даних обставин впливають на формування громадської думки, і визначити які можна тільки компаративно. Рівень відкритості якоїсь думки вимірюється тим, наскільки вона постає із внутрішньої організаційної відкритості членської публіки; і наскільки широко внутрішня організаційна відкритість комунікується ззовнішньою відкритістю, яка

постає в публіцистичному спілкуванні засобів масової інформації із суспільними організаціями та державними інституціями.

К. В. Міллз із зіставлення «публіка» і «маси» емпірично виводить придатні для користування критерії визначення громадської думки: «У публіці, як ми розуміємо цей термін, (1) віртуально стільки осіб висловлюють думку, скільки її сприймають. (2) Публічні (відкриті) комунікативності організовані так, що існує можливість негайно й ефективно відповісти на публічно відкрито висловлену думку. Сформована в такій дискусії думка (3) без труднощів реалізується в ефективній дії, навіть всупереч – якщо існує потреба – системі владного престижу. І (4) повноважні інституції не втручаються у публічну відкритість, яка більш чи менш автономна у власних діях».³⁶ Відкритість втрачає судження обернено пропорційно тому, наскільки вона залежна від комунікативного контексту «маси».³⁷ «У масах, 1. Набагато менше людей висловлюють думки, ніж сприймають їх, бо сукупність відкритостей стає абстрактним скупченням індивідів, які набувають вражень через засоби масової інформації. 2. Переважно поширені комунікативності влаштовані так, що для індивіда нелегко, а то й неможливо, дати негайну або якусь ефективну відповідь. 3. Впровадження думки в дію контролює влада, яка організовує і контролює канали такого впровадження. 4. Маси не мають автономії від інституцій, навпаки – представники повноважних інституцій втручаються в ці маси, урізаючи будь-яку автономію, яку вони можуть мати у формуванні судження через обговорення».³⁸ Такі абстрактні визначення процесу думки, який відбувається за умов розпаду відкритості, легко вкладається в рамки нашої моделі, де враховується історичний розвиток:³⁹ чотири критерії масової комунікативності отримують наповнення залежно від того як неформальний і формальний комунікативні простори пов'язані тільки через канали маніпулятивно чи демонстративно розгорненого оприлюднення; в такому разі через «культурницько-індустріальні самозрозумілості» кулуарні чи кабінетні думки інтегруватимуться в систему за допомогою «відкрито маніфестованих», не отримавши для цього жодної автономії у the formation of opinion

³⁶ Mills C. W., *The Power of Elite*, N. Y. 1956, S. 303f.

³⁷ На тему політичної соціології «маси» див. дослідження: Kornhauser W. *The Politics of Mass-Society*, Glencoe, 1959.

³⁸ Mills, a. a. O., s. 304; ders., *Kritik der soziologischen Denkweise*, Neuwied 1963, S. 93ff.

³⁹ Див.: Blumer H. *The Mass, the Public and Public Opinion* // Berelson und Janowitz, a. a. O., S. 34ff.

by discussion (формуванні думки через обговорення). На противагу цьому за умов масової демократії у соціальній державі комунікативний контекст публіки може встановитися тільки тоді, коли він, формально замкнений у кругообіг «псевдовідкритої» думки, опосередковуватиметься неформальним простором доти кулуарних кабінетних (nicht-öffentlich) думок через роздмухувану в організаційній внутрішній відкритості критичну публіцистику.

Так само однаково змінюються форми консенсусу і конфлікту, які сьогодні визначаються в здійсненні влади та урівнюванні влад: метод відкритого протистояння, якщо він відбувається так, то мав би послаблювати форми примусу до досягнутої через тиск погодженості так само, як мали б пом'якшитися форми примусу у конфліктах, досі приховуваних від громадської відкритості. Конфлікт і консенсус, як і саме панування та насильство, ступінь стабільності яких вони визначають аналітично, це не ті категорії, повз які історичний розвиток суспільства протікає безслідно. За структурними перетвореннями громадянської відкритості можна вивчати, наскільки від ступеня і виду їхньої дієздатності залежить, чи здійснення панування і насильства, як нібито негативні константи історії, непорушні – або... або ж це не що інше, як історична категорія, доступна для істотних субстанційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

Цей перелік, лишаючи поза увагою оригінальні тексти, словники, компендіуми, статистичні матеріали тощо, обмежується назвами використаної вторинної літератури. Позаяк ця література, за винятком літератури з історії та поняття «громадської думки», теми «відкритість» майже ніколи окремо не розглядає, тому перелік упорядковано за тематичним аспектом.

1. ДО ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ВІДКРИТОСТІ (І ПРИВАТНОЇ СФЕРИ)

1. В соціально-історичному аспекті

- Ashley, W., *The Economic Organization of England*, London 1923
Barber, E. G., *The Bourgeoisie in the 18th Century France*, New York 1959
Brentano, L., *Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands*, Bd. III, Jena 1928
Brunner, O., *Neue Wege zur Sozialgeschichte*, Göttingen 1956
Conze, W. (Hg.), *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz*, Stuttgart 1963
Cunningham, W., *The Progress of Capitalism in England*, Cambridge 1929
Dahrendorf, R., *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland*, in: *Arch. Europ. Soc.* Bd. I, 1960, S. 86ff.
Dobb, M., *Studies in the Development of Capitalism*, London 1954
Galbraith, J. K., *American Capitalism*, Boston 1952
Hechscher, E. F., *Merkantilismus*, 2 Bde. Jena 1932
Hilferding, R., *Das Finanzkapital*, Berlin 1955
Holkheimer, M., *Autorität und Familie*, Paris 1936
Kuske, B., *Der Einfluß des Staates auf die Geschichte der sozialen Gruppen in Deutschland*, in: *Köln. Zeitschr. Soz.* Bd. 2, 1949/50, S. 193 ff.
Lukács, G., *Einige Eigentümlichkeiten der geschichtlichen Entwicklung Deutschlands*, in: *Die Zerstörung der Vernunft*, S. 3711., Neuwied 1962
Meredith, H. O., *Economic History of England*, London 1949
Plessner, H., *Die verspätete Nation*, Stuttgart 1959
Riehl, W. H., *Die Familie*, Stuttgart 1897
Schelsky, H., *Wandlungen der dt. Familie*, Stuttgart 1955
Schmoller, G., *Umriss und Untersuchungen*, Leipzig 1898
Schramm, P. E., *Hamburg, Deutschland und die Welt*, München 1943
Schumpeter, J., *Die Krise des Steuerstaats*, Leipzig 1918
Seé, H., *Die Ursprünge des mod. Kapitalismus*, Wien 1948
Treue, W., *Das Verhältnis von Fürst, Staat und Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus*, in: *Vj.-Zeitschrift Soz. Wirtsch. gesch.* Bd. 44, 1957, S. 26ff.
v. Walterhausen, A. Sartorius, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815 bis 1914*, Jena 1923
Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1956
-, *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1958

2. В аспекті історії культури

- Alewyn, R., *Das große Welttheater, die Epoche der höfischen Feste*, Hamburg 1959
- Altick, R. D., *The English Common Reader, a Social History of the Mass Reading Public*, Chicago 1959
- Arendt, H., *The Human Condition*, Chicago 1958; dt. *Vita Activa*, Stuttgart 1960
- Auerbach, E., *Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts*, München 1933
- Balet, L., *Die Verbürgerlichung der deutschen Kunst, Literatur und Musik im 18. Jahrhundert*, Leyden 1938
- v. Böhm, M., *Rokoko, Frankreich im 18. Jahrhundert*, Berlin 1921
- Brunner, O., *Adeliges Landleben*, Salzburg 1949
- Dresdner, A., *Die Entstehung der Kunstkritik im Zusammenhang des europäischen Kunstlebens*, München 1915
- Fay, B., *La Franc-Maconnerie et la Revolution intellectuelle de XVIIIe siècle*, Paris 1935
- Hauser, A., *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, 2 Bde., München 1953
- Heilborn, L., *Zwischen zwei Revolutionen*, 2 Bde., Berlin 1929
- Huizinga, J., *Herbst des Mittelalters*, München 1928
- Kaysers, W., *Entstehung und Krise des modernen Romans*, Göttingen 1954
- Koselek, R., *Kritik und Krise*, Freiburg-München 1959
- Leavis, G. D., *Fiction and the Reading Public*, London 1932
- Reinhold, H., *Zur Sozialgeschichte des Kaffees und des Kaffeehauses*, Sammelrezension in: *Köln. Zeitschrift Soz.* Bd. 10, 1958, S. 151 ff.
- Schmitt, C., *Römischer Katholizismus und politische Form*, München 1925
- Schöffler, H., *Protestantismus und Literatur*, Göttingen 1958
- Schücking, L. L., *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, München 1923
- Stadelmann, R., und Fischer, W., *Die Bildungswelt des deutschen Handwerks um 1800*, Berlin 1955
- Steinhausen, G., *Geschichte des deutschen Briefes*, Berlin 1889
- Stephen, L., *English Literature and Society in the 18th Century*, London 1903
- Trevelyan, G. M., *Kultur- und Sozialgeschichte Englands*, Hamburg 1948
- Watt, J., *The Reading Public*, in: *The Rise of the Novel*, London 1957
- Westerfrölke, H., *Englische Kaffeehäuser als Sammelpunkte der literarischen Welt*, Jena 1924
- Williams, R., *Culture and Society 1780-1950*, New York 1960
- Wittich, W., *Der soziale Gehalt von Goethes Roman "Wilhelm Meister"*, In: *Erinnerungsgabe für Max Weber*, Bd. II., München-Leipzig 1923, S. 249 ff.

3. В аспекті історії преси

- Baumert, O. P., *Die Entstehung des deutschen Journalismus*, München Leipzig 1921
- Bleyer, W. G., *History of the American Journalism*, Boston 1927
- Bode, H., *Anfänge der wirtschaftlichen Berichterstattung*, München 1936
- Braubach, M., *Ein publizistischer Plan der Bonner Lesegesellschaft aus dem Jahre 1789*, in: *Festschrift für Ludwig Bergsträßer*, Düsseldorf 1954, S. 21 ff.

- Bücher, K., Die Entstehung des Zeitungswesens, in: Die Entstehung der Volkswirtschaft, Bd. 1, Tübingen 1917
- , Gesammelte Aufsätze zur Zeitungskunde, Tübingen 1926
- Dovifat, E., Zeitungslehre, 2 Bdc., Berlin 1955
- Fischer, H., Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger, Augsburg 1936
- Goitsch, H., Entwicklung und Strukturwandlung des Wirtschaftsteils der deutschen Tageszeitungen, Diss. Rer. Pol., Frankfurt 1939
- Groth, O., Die Zeitung, 4 Bdc., Berlin-Leipzig 1928 ff.
- Hanson, L., Government and the Press 1695-1763, London 1936
- Jentsch, I., Zur Geschichte des Zeitungswesen in Deutschland um 1800, Diss. phil., Leipzig 1937
- Kempters, K., Die wirtschaftliche Berichterstattung in den sog. Fuggerzeitungen, München 1936
- Kirchner, J., Redaktion und Publikum, Deutsche Massenzeitschriften im 19 Jh., in: Publizistik, Bd. 5, 1960, S. 463
- Morrison, St., The English Newspaper, Cambridge 1932
- Park, R. E., The Natural History of the Newspaper: in: W. Schramm, Mass Communication, Urbana 1944, S. 21 ff. de Volder, U., Soziologie der Zeitung, Stuttgart 1959

4. В аспекті історії права та наукової політики

- Böckenförde, E. W., Gesetz und gesetzgebende Gewalt, Berlin 1958
- Brunner, L., Land und Herrschaft, Brünn 1943
- Coing, H., Der Rechtsbegriff der menschlichen Person und die Theorie der Menschenrechte, Berlin-Tübingen 1950
- Conrad, H., Individuum und Gemeinschaft in der Privatrechtsordnung, Jurist. Studienges. Karlsruhe, H 18, Karlsruhe 1956
- Emden, C. S., The People and the Constitution, Oxford 1956
- Everth, E., Die Öffentlichkeit in der Außenpolitik, Jena 1931
- Forsthoft, E., Lehrbuch des Verwaltungsrechts, Allgemeiner Teil, München 1955, Einleitung
- Fraenkel, E., Das amerik. Regierungssystem, Köln-Opladen, 1960
- Hasbach W., Die parlamentarische Kabinettsregierung, Aachen 1956
- Hartung, F., Die Entwicklung der Menschen- und Bürgerrechte, Göttingen 1954
- Jellinek, G., Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, Leipzig 1909
- Kirchner, Beiträge zur Geschichte des Begriffs "öffentlich" und "öffentliches Recht", Diss. jur., Göttingen 1949
- Kluxen, K., Das Problem der politischen Opposition, Freiburg-München 1956
- Löwenstein, K., Zur Soziologie der parlamentarischen Repräsentation in England, in: Erinnerungsgabe für Max Weber, Bd. II, München-Leipzig 1923, S. 85 ff.
- Nacp, W., Frühformen des modernen Staates im Spätmittelalter, in: Hist. Zeitschrift, Bd. 171, 1951, S. 225 ff.
- Redslob, R., Staatstheorien der französischen Nationalversammlung, Leipzig 1912
- Schieder, Th., Das Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung und die Krise des bürgerlichen Liberalismus, in: Hist. Zeitschrift, Bd. 177, 1954, S. 49

- ff. -, Die Theorie der Partei im älteren dt. Liberalismus, in: Festschrift für Ludwig Bergsträßer, Düsseldorf 1954, S. 183 ff.
- Schlenke, M., England und das Friedrichianische Preußen 1740 bis 1763, Freiburg-München 1963
- Schmitt, C., Die Diktatur, München-Leipzig 1928
- Valjavec, F., Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815, München 1951
- Weber, M., Staatssoziologie, Berlin 1956 -, Rechtssoziologie, Neuwied 1960
- Wieacker, F., Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, Göttingen 1952
- , Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsgesetzbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft, Juristische Studienges. Karlsruhe, H. 4., Karlsruhe 1953

II. ДО ІСТОРІЇ ВІДКРИТОСТІ (І ПРИВАТНОЇ СФЕРИ) В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Характерні аспекти відкритості

- Altmann, R., Das Problem der Öffentlichkeit und seine Bedeutung für die Demokratie, Diss. phil., Marburg 1954
- Arndt, H. J., Öffentlichkeit als Staatsersatz, in: Arch. R. Sozphil., Bd. 42, 1956, S. 239 ff.
- Bahrdt, H. P., Öffentlichkeit und Privatheit, in: Die moderne Großstadt, Hamburg 1961, S. 36 ff.
- Goldschmidt, M. L., Publicity, Privacy, Secrecy, in: West. Pol. Quart., Bd. 7, 1957, S. 401 ff.
- Habermas, J., Art Öffentlichkeit, in: Staat und Politik, Fischerlexikon 3. Aufl., S. 200 ff.
- Haftendorn, H., Das Problem von Parlament und Öffentlichkeit, Diss. rer. pol., Frankfurt/Main 1960
- Plessner, H., Das Problem der Öffentlichkeit und die Idee der Entfremdung, Göttingen 1960
- Schmidt, E., Öffentlichkeit oder Publizität, in: Festschrift für W. Schmidt, Berlin 1959, S. 35 ff.
- Sieburg, F., Haben wir noch ein privates Leben? In: Universitas, Bd. 8, 1953, S. 663 ff.
- Smend, R., Zum Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit, in: Festschrift für G. Jellinek, München 1954, S. 11 ff.
- Weber, M., Verwaltungsoffenheit und Auslese der Führer, in: Gesammelte Politische Schriften, Tübingen 1958, S. 339 ff.

2. В аспекті індустріальної держави і соціальної держави

- Achmger, H., Sozialpolitik als Gesellschaftspolitik, Hamburg 1958
- Altmann, R., Zur Stellung der öffentlichen Verbände, in: Zeitschrift Pol. NF, Bd. 2, 1955, S. 214 ff.
- Berle u. Means, The Modern Corporation and Private Property, New York 1932

- Beutler, Stein, Wagner, Staat und Verbände (mit Referaten von U. Scheuner und W. Weber), Heidelberg 1957
- Clark, J. M., The Interplay of Politics and Economics, in: Freedom and Control in Modern Society, ed. Bergler, New York 1954
- Downs, A., Why Government Budget is too small in Democracy' in World Politics, Bd. 12, 1960, S. 541 ff.
- Eschenburg, Th., Herrschaft der Verbände, Stuttgart 1955
- Forsthooff, E., Verfassungsprobleme des Sozialstaats, Münster 1954
- , Begriff und Wesen des sozialen Rechtsstaats, in: Veröff. Ver. Dt. Strl., H. 12, Berlin 1954, S. 36 ff.
- Friedmann, W., Law and Social Change, London 1951
- Galbraith, J. K., Gesellschaft im Überfluß, Stuttgart 1959
- Gerber, H., Die Sozialstaatsklausel des Grundgesetzes, in: AÖR, Bd. 81, 1956, S. 1 ff.
- Huber, H., Recht, Staat, Gesellschaft, Bern 1954
- Ipsen, H. P., Die Repräsentation der organisierten Interessen, Berlin 1956
- Kirchheimer, O., Changes in the Structure of Political Compromise, in: Studies in Philos. and Soc. Sc., Bd. 9, 1941, S. 456 ff.
- König, H., Konzentration und Wachstum, in: Zeitschrift Ges. Stwiss., Bd. 115, 1959, S. 229 ff.
- Kornhauser, W., The Politics of Mass Society, Glenc. 1959
- Littmann, K., Zunehmende Staatstätigkeit und wirtschaftliche Entwicklung, Köln 1947
- Maiwald, S., Das Recht als Funktion gesellschaftlicher Prozesse, Arch. R. Sozphil., Bd. 40, 1952/53, S. 155 ff.
- Mills, C. W., Power Elite, New York 1956
- Neumann, F., Der Funktionswandel des Gesetzes im Recht der bürgerlichen Gesellschaft, in: Zeitschrift Sozforsch., Bd. 6, 1938, S. 542 ff. -, Ökonomie und Politik, in: Zeitschrift Pol. NF, Bd. 2, 1955, S. 1
- Neumark, F., Wirtschafts- und Finanzpolitik des Interventionsstaats, Tübingen 1961
- Renner, K., Die Rechtsinstitute des Privatrechts, Tübingen 1929
- , Wandlungen der modernen Gesellschaft, Wien 1953
- Ridder, H., Zur verfassungsrechtlichen Stellung der Gewerkschaften im Sozialstaat, Stuttgart 1960
- Scheuner, U., Grundfragen des modernen Staates, in: Recht, Staat und Wirtschaft, Bd. III., ed. H. Wandersieb, Düsseldorf 1951
- , Die staatliche Intervention im Bereich der Wirtschaft, in: Veröff. Ver. Dt. Strl., H. II, Berlin 1954, S. 1 ff.
- Schneider, H., Einzelfallgesetze, in: Festschrift für Carl Schmitt, Berlin 1959, S. 97 ff.
- Schulz, G., Über Entstehung und Formen von Interessengruppen seit Beginn der Industrialisierung, in: Pol. Vj. Zeitschrift, Bd. 2, 1961, S. 124ff.
- Schumpeter, J., Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie, Bern 1950
- Siebert, W., Privatrecht im Bereich der öffentlichen Verwaltung, in: Festschrift für H. Niedermeyer, Göttingen 1953
- Strachey, J., Kapitalismus heute und morgen, Düsseldorf 1957
- Weber, W., Spannungen und Kräfte im westdeutschen Verfassungssystem, Stuttgart 1951 -, Das politische Kräftesystem in der wohlfahrtsstaatlichen

Massendemokratie, Schriften d. Dt. Ind.- u. Handelstages, Heft 39, Köln 1956
Whyte, W.H., Herr und Opfer der Organisation, Düsseldorf 1958
Young, K., Society and the State, in: Am. Soc. Rev. Bd.II, 1946, S. 137 ff.

3. В аспекті масової демократії

Abendroth, W., Innerparteiliche und innerverbandliche Demokratie als Voraussetzung der politischen Demokratie, in: PVS 5. Jg. 1964, S. 307 ff.
Aron, R., Fin de l'Age Idéologique?, in: Sociologica, Frankfurt. Beiträge zur Soz., Bd. 1., 1955, S. 219 ff.
Bunzel, J. H., Liberal Ideologies and the Problem of Power, in: West. Pol. Quart., Bd. 8, 1960, S. 374 ff.
Burdick u. Brodbeck, American Voting Behaviour, Glenc. 1956
Butler, D. E., The British General Election of 1955, London 1957
Mc Callum u. Readmann, The British General Election of 1945, London 1947
Campbell, Gurie, Miller, The Voter decides, Evanston 1954
Dahl, R.A., Hierarchy, Democracy and Bargaining, in: Research Frontiers in Politic and Government, Washington 1955, S. 47 ff.
Dechamps, B., Macht und Arbeit der Ausschüsse, Meisenheim 1954
Duverger, M., Les Partis Politiques, Paris 1951
Eschenburg, Th., Probleme der Parteifinanzierung, Tübingen 1961
Eulau, Eldersfield, Janowitz, Political Behaviour, Glenc. 1956
Faul, E., Wahlen und Wähler in Westdeutschland, Hamburg 1961
Field, H. H., The Non-Voter, in: P. O. Quart., Bd. 8, 1944, S. 175 ff.
Fraenkel, E., Die repräsentative und die plebiszitäre Komponente im demokratischen Verfassungsstaat, Recht u. Staat, H. 219/220, Tübingen 1958 v. Friedeburg, L., Zum politischen Potential der Meinungsforschung, in: Köln. Zeitschrift Soz., Bd. 13, 1961, S. 201 ff.
Friesenhahn, E., Parlament und Regierung im modernen Staat, in: Ver. Dt. Strl., H. 16, Berlin 1958, S. 31 ff.
Fröhner, R., Trägt die Meinungsforschung zur Entdemokratisierung bei? in: Publizistik, Bd. 3, 1958, S. 157 ff.
Habermas, Friedeburg, Oehler, Weitz, Student und Politik, Neuwied 1961
Hartenstein, Liepelt, Schubert, Die Septemberdemokratie, in: Die Neue Gesellschaft, 1958, S. 14 ff.
Harris, R., Election Polling and Research, in: P.O. Quart., Bd. 21, 1957, S. 108 ff.
Hirsch-Weber, Wähler und Gewählte, Berlin 1957
Janowitz u. Marvick, Competition, Pressure and Democratic Consent, Michigan 1956
Kirchheimer, O., Parteistruktur und Massendemokratie in Europa, in: AÖR, Bd. 79, 1954, S. 307 ff.
-, Politik und Verfassung, Ffm. 1964
Kitzinger, U.W., Wahlkampf in Westdeutschland, Göttingen 1960
Lazarsfeld, Berelson, Goudet, The Peoples Choice, New York 1944
Lazarsfeld, Berelson, McPhee, Voting, Chicago 1954
Leibholz, G., Strukturprobleme der Demokratie, Karlsruhe 1958
Lipset, S. M., The Political Man, New York 1960 (deutsch Neuwied 1962)

- Löffler, M., Der Verfassungsauftrag der Publizistik, in: Publizistik, Bd. 5, 1960, S. 517 ff.
- Lohmann, K., Parlamentarismus und Publizistik, in: Tymbos f. Ahlmann, Berlin 1952, S. 198 ff.
- Mannheim, K., Freedom, Power and Democratic Planning, New York 1950
- Neumann, Nipperdey, Scheuner, Die Grundrechte, Bd. II, Berlin 1954; Bd. III, I u. 2, Berlin 1958, Bd. IV, Berlin 1960
- Neumann, S., Modern Political Parties, Chicago 1956
- Nicholas, H.G., The British General Election of 1950, London 1951
- Ramm, Th., Die Freiheit der Willensbildung, Stuttgart 1960
- Riesmann u. Glazer Changing Meaning of Politics in Studies in Leadership ed. Gouldner New York 1950, S. 506 ff.
- Rumney, J. C., Do the Polls serve Democracy? In: Berceisen u. Janowitz, Public Opinion and Communication Glencoe 1950
- Schmidtchen, G., Die befragte Nation Freiburg 1959
- Schmitt, C., Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus München-Leipzig 1923
- Stammcr, O., Politische Soziologie und Demokratieforschung in Köln. Zeitschrift Soz., Bd.8, 1956, S. 380 ff.
- , Interessensverbände und Parteien, ebd. Bd. 9, 1957, S. 587 ff.
- Steffani, W., Funktion und Kompetenz parlamentarischer Unterausschüsse, in: Pol. Vj. Zschrft., Bd. I, 1960, S. 151 ff.
- Sultan, H., und Abendroth, W.: Bürokratischer Verwaltungsstaat und soziale Demokratie, Hannover-Frankfurt 1955

4. В аспекті масової комунікативності

- Adorno, Th. W., Democratic Leadership and Mass Manipulation, in: Studies in Leadership, ed. Gouldner, New York 1950, S. 118 ff.
- , Ideologie in Exkurse Frankfurt 1956, S. 162 ff.
- , Über den Fetischcharakter der Musik und die Regression des Hörens, in: Dissonanzen, Göttingen 1956
- Anders, G., Die Antiquiertheit des Menschen, München 1957
- Berselson u. Janowitz, Public Opinion and Communication, Glenc. 1950
- Bernays, E.L., The Engineering of Consent, Oklahoma 1955
- Bird, G. L., Press and Society, New York 1957
- Bogart, L., The Age of Television, New York 1958
- DIVO, Der westdeutsche Markt in Zahlen, Frankfurt 1958
- Ellul, I., Propagandes, Paris 1962
- Enzensberger, H. M., Einzelheiten, Ffm. 1962
- Escarpi, R., Das Buch und der Leser, Köln-Opladen 1961
- Feldman, E., Theorie der Massenmedien, München 1962
- Finc, B. J., Television and Family Life, Boston 1952
- Gehlen, A., Bemerkungen zum Thema Kulturkonsum und Konsumkultur, Tagungsbericht des "Bundes", Wuppertal 1955, S. 6 ff. Manusk. -, Zeitbilder, Bonn 1960

- Horkheimer u. Adorno, Kulturindustrie, in: Dialektik der Aufklärung, Amsterdam 1947, S. 144 ff.
- Hundhausen, C., Industrielle Publizität als Public Relations, Esson 1957 Institut f. Demoskopie, Jahrbuch der öffentlichen Meinung, Allonsbach, Bd. ., 1953, Bd. 11, 1957
- Institut f. Publizistik d. Fr. Univ. Berlin, Handbuch der Deutschen Presse 1956, Berlin 1956
- Kaysers, W., Das literarische Leben der Gegenwart, in: Dt. Literatur in unserer Zeit, ed. Kaysers, Göttingen 1959, S. 22 ff.
- Kelley, St., Professional Public Relations and Political Power, Baltimore 1956
- Kieslich, G., Freizeitgestaltung in einer Industriestadt, Dortmund 1956
- Kirchner, H. M., Der Markt der Illustrierten gestern und heute, in: Publizistik, Bd. 3, 1958, S. 323 ff.
- Knebel, H. J., Soziologische Strukturen im modernen Tourismus, Stuttgart 1960
- Kropff, H. J. F., Synthese von Journalismus, industrieller Publizität und Public Relations, in: Publizistik, Bd. 5, 1960, S. 491 ff.
- Larabee u. Meyersohn, Mass Leisure, New York 1959
- Lazarsfeld u. Katz, Personal Influence, Glenc. 1955, dt. München 1962
- Lowenthal, L., Die biographische Mode, in: Sociologica, Frankf. Beitr. zur Soz., Bd. 1, Frankfurt 1955, S. 363 ff.
- Mangold, W., Gegenstand und Methode des Gruppendiskussionsverfahrens, Frankfurt 1960
- Meyersohn, R., Commercialism and Complexity in Popular Culture, 55. Meeting of Am. Soc. Assoc., New York 1960 (Manusk.)
- Noelle, E., Die Wirkung der Massenmedien, in: Publizistik, Bd. 5, 1960, S. 532 ff. -, Umfragen in der Massengesellschaft, Hbg. 1963
- Peterson, Th., Magazines in the 20th Century, Urbana 1956
- Riesman, D., Die einsame Masse, Berlin-Darmstadt 1956
- , The Oral Tradition, the written Word and the Screen Image, Yellow Springs/ Ohio 1955
- Sauvy, A., Vom Einfluß der Meinung auf die Macht, in: Diogenes, H. 14/15, 1957, S. 224 ff.
- Schelsky, H., Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft, in: Auf der Suche nach Wirklichkeit, Düsseldorf 1965, S. 310 ff.
- Schramm, W., Mass Communication, Urbana 1944
- Seldes, G., The Great Audience, New York 1951
- Steinberg, Ch. S., The Mass Communicators, New York 1958
- Swanson, C. E., Television Owning and its Correlates, in: Journ. of Appl. Psych. 1951, S. 352 ff.
- Thomsen, W., Zum Problem der Schemoffentlichkeit, inhaltsanalytisch dargestellt an der Bildzeitung, Inst. F. Sozialf., Frankfurt 1960 (Manusk.) Whyte und Rosenberg, Mass Culture, New York 1955

III. ДО ПОНЯТТЯ ТА ІСТОРІЇ «ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ»

- Albig, W., *Public Opinion*, New York 1938
- Baur, W., *Die öffentliche Meinung und ihre geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen 1914 -, *Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*, Berlin-Leipzig 1930
- Berelson, B., *Communication and Public Opinion*, in: Berelson u. Janowitz, *Public Opinion and Communication*, Glencoe 1950, S. 448 ff. -, *Democratic Theory and Public Opinion*, in: P. O. Quart., Bd. 16, 1952, S. 313 ff.
- Blumer, H., *The Mass the Public and Public Opinion*, in: Berelson und Janowitz, a. a. O., S. 43 ff.
- Brinckmann, C., *Presse und öffentliche Meinung*, in: *Verh. des 7. Dt. Soziologentages*, Tübingen 1931, S. 27 ff. -, *Centre de Sciences Politiques de l'Institut d'Etudes Juridiques de Nice*, L'Opinion Publique, Paris 1957 (Sammelband)
- Dacey, A. V., *Law and Public Opinion in England*, London 1905
- Doob, L. W., *Public Opinion and Propaganda*, New York 1951
- Flad, R., *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Stein, Arndt, Humboldt*, Berlin-Leipzig 1929
- Fracnkel, E., *Parlament und öffentliche Meinung*, in: *Festschrift für Herzfeld*, Berlin 1957, S. 163 ff. -, *Öffentliche Meinung und internationale Politik, Recht und Staat*, H. 255/256, Tübingen 1962
- Glickman, H., *Viewing Public Opinion in Politics*, in: P. O. Quart., Bd. 23, 1959, S. 495 ff.
- Habermas, J., *Verwissenschaftliche Politik und öffentliche Meinung*, in: R. Reich (Hg.) *Festschrift f. H. Barth*, Zürich 1964, S. 54 ff.
- Hennis, W., *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Rousseau*, in: *Arch. R. - Sozphil.*, Bd. 43, 1957, S. 111 ff. -, *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie, Recht und Staat*, H. 200/210, Tübingen 1957
- Hentig, H., *Gedanken zur öffentlichen Meinung*, in: *Zschrft. Merkur*, H. 180, Febr. 1963, S. 113 ff.
- Hofstätter, P. R., *Psychologie der öffentlichen Meinung*, Wien 1949
- Holzen, E., *Wandel und Begriff der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*, Diss. Hamburg 1958
- Holtendorff, F., *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung*, München 1879
- Huber, H., *Öffentliche Meinung und Demokratie*, in: *Festschrift für K. Weber*, Zürich 1950, S. 34 ff.
- Hyman, H. H., *Toward a Theory of Public Opinion*, in: P. O. Quart., Bd. 21, 1917, S. 54 ff.
- Katz, Cartwright, McLung Lee, *Public Opinion and Propaganda*, New York 1954
- Landshut, S., *Über einige Grundbegriffe der Politik*, in: *Arch. Sozwiss. Sozpol.*, Bd. 54, 1925, S. 36 ff., bes. Abschn. II, S. 59 ff.: *Der circulus vitiosus der öffentlichen Meinung als entscheidender Instanz*
- Landshut, S., *Volksoberanstat und öffentliche Meinung*, in *Festschrift für Laun*, Hamburg 1953, S. 579 ff.
- Lasswell, H. D., *Democracy by Public Opinion*, in: Berelson u. Janowitz, a. a. I., S. 469 ff.
- , *The Impact of Public Opinion Research on our Society*, in: P. O.

- Quart., Bd. 21, 1957, S. 33 ff.
- Lazarsfeld, Public Opinion and Classical Tradition, in: P. O. Quart., Bd. 21, S. 39 ff.
- Lcc, A. M., Sociological Theory in Public Opinion and Attitude Studies, In: Am. Soc. Rev., Bd. 12, 1947, S. 312 ff.
- Lenz, F., Werden und Wesen der öffentlichen Meinung, München 1956 -, Die politischen Faktoren der Meinungsbildung, in: Publizistik, Bd. 5, 1960, S. 505 ff.
- Lippmann, W., Public Opinion, N. Y. 1961
- Loftier, M. (Hg.), Die öffentliche Meinung (mit Beiträgen von A. Arndt, E. Nöckle-Neumann, W. Haacke u. a.), München und Berlin 1962
- Lowell, A., Public Opinion and Popular Government, New York 1913
- Manheim, E., Die Träger der öffentlichen Meinung, München 1923
- Minor, D.W., Public Opinion in the Perspective of Political Theory, in: West. Pol. Quart., Bd. 13, 1960, S. 31 ff.
- Mischke, R., Die Entstehung der öffentlichen Meinung im 18. Jahrhundert, Diss. rer. pol., Hamburg 1958
- Ogle, M. B., Public Opinion and Political Dynamics, Boston 1950
- Oncken, H., Politik, Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung, in: Historisch-Politische Aufsätze und Reden, Bd. 1, Berlin-München 1914, S. 203 ff.
- Palmer, P.A., The Concept of Public Opinion in Political Theory, in: Berelson u. Janowitz, a. a. O., S. 11 ff.
- Powell, N.J., Anatomy of Public Opinion, New York 1951
- Rietzler, K., What is Public Opinion?, in: Social Research, Bd. II, 1944, 397 ff.
- Schmidtchen, G., Eine Revision des Begriffs der öffentlichen Meinung, in: Schmidtchen, Befragte Nation, a. a. O., S. 236 ff.
- Seidel, H., Vom Mythos der öffentlichen Meinung, Aschaffenburg 1961
- Speier, H., The Historical Development of Public Opinion, in: Speier, Social Order and the Risks of War, New York 1952, S. 323 ff.
- Tarde, G., L'Opinion et la Foule, Paris 1901
- Tönnies, F., Kritik der öffentlichen Meinung, Berlin 1922
- Truman, D.B., The Government Process, Political Interests and Public Opinion, New York 1951
- Weippert, G., Öffentliche Meinung, in: Handwörterbuch d. Sozialwissenschaften, Göttingen 1961
- Wilson, F. G., Public Opinion and the Middle Class, in: Rev. Pol., Bd. 17, 1955, S. 486 ff.
- Wuttke, H., Die deutschen Zeitschriften und die Entstehung der öffentlichen Meinung, Leipzig 1875
- Zweig, F., A Note on Public Opinion Research, in: Kyklos, Bd. 10, 1957, S. 147 ff. -

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ

- Аарон Раймонд 269
 Абендрот Вольфганг 21, 22, 29, 284, 285
 Аддісон Дж. 77, 87, 88, 104
 Аделюнг 70
 Аденауер Конрад 9
 Адорно Теодор 24
 Аккерман Брус 32
 Алексіс де Токвіль 27, 177, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 193
 Алмонд Г.А. 24
 Анна (1665-1714), британська королева 105
 Апель К.О. 32, 33
 Арато А. 40
 Арбутнот Дж. 104
 Арендт Ганна 39, 63
 Арістотель 47, 51
 Архенгольц Дж. 118
 Ахінгер Г. 193
 Бардт Г. 208
 Бахтін М. 14
 Бейль П. 139, 140
 Бекенферде Е.В. 18, 19
 Бентам Дж. 147, 148, 149, 183
 Бентлі А.Ф. 295, 296
 Бергасс 147
 Берельсон 265
 Берк Едмунд 141, 142, 148, 256
 Бернгам Джеймс 202
 Бісмарк Ото фон 194
 Блекстоун Вільям 256
 Боббіо Норберто 27
 Бодмер Дж. 82
 Болінброк Г. 104, 105, 109, 140, 141
 Бомарше П'єр Огюстен 57
 Брайс Дж. 295
 Брайтінгер Дж. 82
 Брінкманн К. 247
 Бурке Е. 36
 Бюхер К. 232, 235
 Вебер Макс 28, 36, 126, 254, 288
 Векгерлін Л. 119
 Велер Г.У. 11, 18
 Велькер Карл Теодор 260
 Верба С. 24
 Вернер 56
 Віланд 118, 150
 Вілкс Джон 106
 Вільгельм 76
 Вільям Г. Вайт 207
 Вільямс Раймонд 12, 81
 Вірт 237
 Волпол 104, 109
 Вольфганг Кайзер 216
 Ворд Нед 77
 Вудфалл 107
 Галіані Ф. 78
 Галленс 69
 Гайм Рудольф 254
 Гайнатц 46
 Ганзенштайн Фердинанд 241
 Гаррінгтон Джеймс 77
 Гаузер 225
 Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 18, 19, 30, 38, 93, 136, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175
 Гекшер Г. 61
 Генніс В. 293
 Гердер Йоган Готфрід фон 94
 Герст В. 237
 Гоббс Томас 98, 129, 137, 138, 139, 152
 Гогендаль Петер У. 12
 Голлз Стюарт 26
 Гай 104
 Гей Джон 105
 Геллерт Кристіан-Фюрхтерот 94, 95
 Георг I 105
 Георг III (1738-1820), британський король 148
 Георг Фрідріх Форстер 140, 149, 150
 Гете Йоган-Вольфганг фон 56, 57, 95
 Гізо Франсуа 149
 Гладстон Вільям Юарт 255
 Гляйм 95
 Голбрайт Дж. 195
 Голдсміт М.Л. 189
 Готтфельд Дж. 55
 Готтшед Дж. 79, 84
 Грімм Д. 70, 86
 Гротіус Гуго 66
 Гутенберг Дж. 235
 Д'Аламбер Жан 78
 Д'Епіне 86

Дайсі 295
 Дворкін Рональд 32
 Дейз Бенджамін 218
 Дефо Данієл 104
 Дідро Дені 78, 86
 Дobb М. 62
 Драйден Джон 77, 84
 Дрезднер А. 87
 Дюмонт Маркус 233
 Енгельс Фрідріх 176, 177
 Жіраден Еміль 218
 Зомбарт В. 58, 60
 Ілей Джоффри 10, 12, 17
 Інглгарт Рональд 24
 Іпсен Г. 279
 Йосиф II (1741-1790), імператор 123
 Кант Імануїл 34, 136, 151, 152, 153,
 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
 161, 162, 163, 164, 166, 169, 231, 289
 Карл I (1600-1649),
 англійський
 і шотландський король 138
 Карл II (1630-1685), англійський
 і шотландський король 66, 76, 84
 Катц Е. 267
 Кесней 114
 Кін Дж. 38
 Кірхгаймер О. 257
 Коген Жан 32, 40
 Кольбер Жан-Батист 85
 Конгрєв В. 84
 Котт 233, 234
 Куайє 113
 Кугельманн 188
 Лазарсфельд П. 25, 267, 297
 Ландсгут С. 292
 Легарп 143
 Ленін Володимир Ілліч 188
 Лессінг Готгольд-Ефраїм 79, 84
 Лефорт Клод 37
 Локк Джон 98, 99, 101, 128, 138,
 139, 141, 145, 146
 Лоренцен Поль 32
 Лотт Гюнтер 13
 Людовік XIV 54, 85
 Людовік XVI (1754-1793),
 французький король 75
 Ляйбгольц Г. 293
 Мак'явеллі Нікколо (1469-1527) 98
 Мандевілл Б. 158
 Манін Б. 31
 Маннгайм 269
 Марвелл А. 77
 Маркс Карл 15, 18, 19, 38, 101, 136,
 141, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 188,
 189, 193, 228
 Меєрсон Р. 215
 Мейровітц Дж. 41
 Мелешербс Г. 114
 Менкен Отто 69
 Мерсьє Луї Себастьян 143
 Міллз К.В. 304
 Мілль Джон Стюарт 27, 177, 180, 181,
 182, 183, 184, 185, 187
 Мілтон Джон 77, 182
 Міньє 116
 Мірабо Г. 114
 Монтеск'є Х. 98, 99, 113, 128,
 145, 185
 Моссе Р. 237
 Наполеон 57, 116
 Наполеон III 188, 194
 Науманн Фрідріх 255
 Неккер Жак 114, 115
 Ніцше Фрідріх-Вільгельм 57
 Нойманн Франц 193
 Норткліф А. 237
 Оуєн Роберт 13
 Оффе К. 38, 39
 Парсон Т. 24
 Пейтман Керол 16
 Пепіс С. 77
 Пілз 111
 Пірене Г. 58
 Пітер Ф. Друкер 202
 Пітт Вільям 111,
 Платон 136, 162
 Поп Александр 104
 Поссєльт 233
 Пройсс У. 31
 Прудон П'єр-Жозєф 176
 Пулітцер Дж. 218
 Редель У. 37
 Рєннер Кирл 198
 Рєнодо Т. 66
 Річман Давід 243, 271
 Ріпль 90
 Рікардо Девід 167
 Річардсон Семюєл 95, 224
 Рішєльє 66

Робесп'єр Максиміліан 43, 114
Ротенуа 202
Ротуа Деніс 32
Рохла Август Людвіг фон 255
Руссо Жан-Жак 31, 95, 128, 140,
142, 144, 145, 146, 147, 150, 156
Сакко Деніс де 69
Сайфр Даунатан 104, 105
Сей Дж. 133, 167, 192
Сенетт Рішар 14
Сен-Сімон 176
Ся'юаєрі Мадлен де 53, 76
Сьїт Адам 167
Стіт Р. 77, 87, 104, 140
Стрелі Л. 194
Суарес Ф. 122
Таліорі 111
Тара Г. 295
Татвін 104
Томасіус К. 69
Томпсон Е. 13
Трайчке Г. 255
Тривеллані Г. 90
Тьєро А. 114, 143, 144
Тьєрі Алонф 116
Уікс 110
Улаптанні Л. 237

Філіп Орлеанський 75, 78
Фойсрба Ангелім 260
Фонс Х. 110, 111
Форестгоф Ернст 21, 230, 284
Френкель Е. 293
Фрідрих II Великий (1712-1786),
прусський король 69, 273
Фрэнгант Е. 259
Фройд Зігмунд 92
Фуко Мішель 13, 16, 17
Шаміссо 212
Шваб Г. 212
Шекспір Вілліям 137
Шельські Г. 206, 253, 288
Шеффе А. 293
Шланер Фрідріх фон 212, 217
Шлегель 217
Шметцер 118
Шнітт Курт 21, 128, 298
Шнітт Ебергард 260
Шнітт Курт 258
Штайн Лоренц фон 18
Штайн-Гарденбург 123
Шуберт К. 119
Шумпетер Й. 36, 63
Яновіц 269

ЮРГЕН
ГАБЕРМАС

**СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
У СФЕРІ ВІДКРИТОСТІ:
дослідження категорії
громадянське суспільство**

Переклав з німецької
Анатолій ОНИШКО

Редактор
Мирослава ПРИХОДА

Художньо-технічний редактор
Андрій КІСЬ

Проект обкладинки
Соломії ЛОБОДИ

Коректори
Галина ШЕВЧУК,
Зоряна РИБЧИНСЬКА

Центр гуманітарних досліджень
Львівського Національного університету
імені Івана Франка
79602 Львів, вул. Університетська, 1

Видавництво «Літопис»
79067 Львів, а/с 5620
kms@litech.lviv.ua

Здано на складання 23. 05. 99.
Підп. до друку 10. 07. 00.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$.
Папір офсетний.

Віддруковано з готових діапозитивів
у Жовківській книжковій друкарні
видавництва ОО Василян «Місіонер»
83000 м. Жовква, вул. Василянська, 8
Зам № 437

